
శ్రీరామచన్ద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణసంప్రదాయార్థసంగ్రహము.

శ్లో. శ్రీశైలపూర్ణాన్ మణిశేఖరేణ, శ్రుత్వా త్వరాష్టాదశధా ప్రభిన్నాన్ ।
రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి, వ్యక్తాన్ శఠారాతిగురూపదిష్టాన్.

యన్నట్లు మణిశేఖరాజులు శ్రీశైలపూర్ణులవలన వినినట్టి రామాయణార్థములు పదునెనిమిది. అవి యేవనఁగా.---

(1) ఈ రామాయణప్రబంధము. 'ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే । ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాన్తార్థః ప్రకాశ్యతే' అను వచనముంబట్టి యితిహాసమగుటచే వేదోపబృంహణరూపమగుటవలన వేదాంతార్థమును విస్తరించి తెలుపుచున్నది. అందు 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి - తద్విజిజ్ఞాసస్వ - తద్బ్రహ్మ' అని శ్రుతి జిజ్ఞాస్యమగు బ్రహ్మమును జగజ్జన్మాదికారణముగాఁ బ్రతిపాదించుచున్నది. జగజ్జన్మాదికారణ మగు నా బ్రహ్మము విష్ణువా? లేక రుద్రాదులం దొకరా? అని తెలియఁగోరఁగా రాముఁడై యవతరించినవిష్ణువే వేదాంతవేద్యం బయిన యా పరబ్రహ్మమని యిందు చెప్పఁబడుచున్నది. 'ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసో౽పూర్వతా ఫలమ్ । అర్థవాదోపపత్తీచ లిఙ్గం తాత్పర్యనిర్ణయే' 'ఉపక్రమము, ఉపసంహారము, అభ్యాసము, అపూర్వత, ఫలము, అర్థవాదము, ఉపపత్తి' అని తాత్పర్యమున కాఱువిధము లయిన లింగములు గలవు. ఆయాఱువిధములు నిందుఁ గలిగి యున్నవి. ఎట్లన, ఉపక్రమమందు 'కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదులచే 'వేదాంతోదిత సకలగుణసంపన్నుఁడగువాడు విష్ణువా లేక బ్రహ్మాదులం దొకఁడా'? అని వాల్మీకి యడుగఁగా నారదుఁడు. 'ఇక్ష్వాకువంశ ప్రభవో రామః' ఇత్యాదులచే రాముఁడయి యవతరించి విష్ణువే వేదాంతోక్తసకలగుణసంపన్నుఁడని చెప్పెను. ఉపసంహారమందును చతుర్ముఖుఁ డగు బ్రహ్మ 'త్వామహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురఞ్జయ । సంక్షిప్య చ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవహి । మహార్ణవే శయానో౽ప్సుమాం త్వం పూర్వమజీజనః । పద్మే దివ్యే౽ర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి । ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమ్' అనెను. దీనిచే సర్వజగత్కారణుఁ డగు ప్రజాపతికిని జనకుఁ డగుటచే సకల జగత్కారణ మగు బ్రహ్మము విష్ణువే యని చెప్పఁబడినదయ్యెను. అభ్యాసముగూడ నావిష్ణువునకే చూపట్టుచున్నది. బాలకాండమందు 'ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శఙ్ఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః' అని జగత్కారణత్వము చెప్పఁబడెను, అటమీఁద దేవతలు 'త్వంగతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరన్తప' అని

తమకెల్ల పరమగతిగాఁ జెప్పిరి. దీనిచే పరత్వమునకు మాత్రమే కల సర్వశరణ్యత్వము చెప్పఁబడెను. అవ్వల, 'తతో దేవర్షిగన్ధర్వా స్ససిద్ధాస్సమహర్షయః । స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్' అని దేవర్షిగన్ధర్వాదులు స్తుతిచేయుటను జెప్పుటచే సర్వస్తుత్యత్వము చెప్పఁబడినది. అంత విశ్వామిత్రుండు 'వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్ । తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి । యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేన' ఇత్యాది శ్రుతులయందుఁ జెప్పఁబడినరీతిని 'అహం వేద్మిమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్ । వసిష్ఠోఽపి మహాతేజా యే చేమే తపసిస్థితాః' అని యతఁడు మహాపురుషుండనియు తపోబలములేక యతనిని దెలియుట కష్టమనియుఁ జెప్పెను. సీతావివాహమున వసిష్ఠుండు 'అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః । తస్మాన్మరీచి స్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః' అని బ్రహ్మాదులందఱకు నన్నింటికిని మూలకారణముగాఁ బ్రకటించినాఁడు. పరశురాముఁడును 'అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదా' అని దేవతలందఱును విష్ణు నధికునిఁగాఁ దలంచిరనుటచే నతని సర్వాధికత్వమును నిదర్శించినాఁడు. అయోధ్యాకాండమున 'సహి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్యవధార్థిభిః । అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతనః' అని యతని సనాతనత్వము చెప్పఁబడెను. అటుమీఁద 'ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః' అనుచో బ్రహ్మదేవుని నాకాశమువలనఁ బుట్టినవాఁడని విష్ణువునాకాశశబ్దముచే నిర్దేశించుటవలన నతనిస్వయంప్రకాశత్వమును వ్యాపకత్వమును జెప్పఁబడినవి. ఆరణ్యకాండమున మారీచుఁడు 'అప్రమేయంహి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా'యని యతని తేజము నప్రమేయమైనదిగాఁ జెప్పుటచే నతఁడు పరిచ్ఛేదాతీతమహిమ గలవాఁడగుట చెప్పఁబడెను. కిష్కింధాకాండమున తార 'నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరాగతిః । ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనమ్ । జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః । ధాతూనామివ శైలేన్ద్రో గుణానామాకరో మహాన్ । త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేన్ద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ । అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః' అని చెప్పినది. దీనిచే జ్ఞానానందాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వము చెప్పఁబడినది. సుందరకాండమున 'బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వా రుద్ర స్త్రినేత్ర స్త్రిపురాన్తకో వా । ఇన్ద్రో మహేన్ద్ర స్సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్యమ్' అని సర్వసంహారకత్వము చూపఁబడెను. 'కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః । అనన్త మవ్యక్త మచిన్త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా' అని చెప్పఁబడినది. ఇట రెండవ 'వా'కారము అవధారణార్థకము. ఈశ్లోకముచే అనన్తరూపత్వము చెప్పఁబడెను. యుద్ధకాండమున విష్ణువే జగత్కారణమగుట యెట్లని ఇతరులకుఁగూడ 'హిరణ్యగర్భ స్సమవర్తతాగ్రే । యదాతమ స్తన్న దివానరాత్రిః ।

ర్మన స్నాచాస ట్పప ఏవ కేవలః । త్రిస్రోత్రిమూయాభిః పురురూపఈయతే' ఇత్యా దులచే బగఅర్కాగుత్వ గున్నదని శ్రుతి చెప్పుచున్న దే యని యాశంకించి వారం దలిరించెను విష్ణునే శ్రేష్ఠుండని శ్రుతి చెప్పుచుటంబట్టి హిరణ్యగర్భ, శివ, ఇంద్రాది శబ్దములు, సూర్య, బ్రహ్మ, అగ్ని శబ్దములనలె విష్ణుపరములే యగు ననెడి యభి ప్రాయముతో 'స్య. కనసస మహాయోగీ సరమాత్మాసనాతనః ! అనాదిమధ్యనిధ నోమహాసాః పరిమేయో మహేశ్వ । తిమసః సరమోధాతా శఙ్ఖచక్రగదాధరః । శ్రీ వత్సవతుః నిత్యశ్రీ గవుస్య శ్వశ్వరో గుప్తినః' అని చెప్పఁబడెను. దీనిచేతను నతఁడు సరమాత్ముండగుట శ్రీసతిత్వము మొదలగునవి చెప్పఁబడెను. అటమీఁద 'భవా న్నారాయణో దేవ శ్శ్రీమాన్ చక్రాయుధో విభుః। ఏకశృఙ్గోవరాహ స్త్వం భూతభవ్యసన్మజితః' ఇత్యాదులు చెప్పఁబడెను. దీనిచే నతఁడు నారాయణశబ్ద వాచ్యుఁ డగుట చెప్పఁబడెను ఈనూక్తమునఁగా ప్రసూ ణాంతరముచే ప్రాప్తింప కుండుట. సూర్యాదినామములు విష్ణుత్వము (అఁగా సరుఁడు విష్ణుఁ డగుట) శ్రుతి తప్పఁ దక్కిన ప్రమాణములచే దెలియుట శక్యముగాదుగదా. ఫలము భగవంతుని బాంధి సాక్షాత్కారములని యఁడుట సువ్యక్తమయ్యెడిని అర్థవాదము ను ఉపపత్తియు బోల కొంపెనమగు జూపఁబడినవి. ఎట్లన 'ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే' 'ఈ రెండు విండ్లు శ్రేష్ఠములగునవి' అని యర్థవాదమును జెప్పి, 'జృమ్భితంతద్ధను ర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః । అధికం మేనిరేవిష్ణుం దేవాస్సర్షిగణా స్తదా' ఇత్యాదులచే బ్రహ్మ మొదలుగాఁగల దేవతలును ఋషిగణములును నెక్కువ తక్కువల విచారించి విష్ణు రుద్రులలోపల విష్ణువే యధికుఁడని నిర్ణయించిరని చెప్పుటచే ఉపపత్తి చెప్పఁబడిన దయ్యె. 'మేనిరే' 'తలఁచిరి' అని చెప్పుటంబట్టి 'మహాశూరుతరుఁడని వారు వర మిచ్చుటచే గలిగిన యాధిక్య' మని చెప్పరాదు. అట్లేని యపుడు రుద్రునకుఁ గోపము కలుగుట కుపపత్తిలేదు. 'ధనూరుద్రస్తుసంక్రుద్ధః' అని రుద్రునకుఁ గోప ముకలిగినట్టుగదా చెప్పఁబడియున్నది. బ్రహ్మాదుల వరముచే విష్ణువున కాధిక్యము కలిగెనేని రుద్రున కేకోపము కలుగవలసినది లేదు. మఱియు నగస్త్యాశ్రమమున 'న తత్ర బ్రహ్మణః స్థానం విష్ణోః స్థానం తథైవచ । అగ్నేః స్థానం మహేన్ద్రస్య స్థానంచైవ వివస్వతః । సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేర మేవచ' ఇత్యాదులచే బ్రహ్మాదు లగస్త్యుని కుపాస్యు లగుటను జెప్పి రుద్రుఁడు నట్లెయుపాస్యుఁడగుటను జెప్పమింబట్టి యపూజ్యుఁడగుట చెప్పఁబడుచున్నది. ఇవి యగస్త్యునిఁ బూజించు వారయిన బ్రహ్మాదుల స్థానములే కాని అగస్త్యునిచేఁ బూజింపఁబడువారి స్థాన ములుకావు అని చెప్పఁదగదు. ఏలన బ్రహ్మాదు లగస్త్యునిఁ బూజించుట సంభ వింపదు. 'అత్ర దేవా స్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అగస్త్యం నియతా హారం సతతం పర్యుపాసతే' అనుట బ్రహ్మాదులు తప్పఁ దక్కిన కేవల దేవతలే యగస్త్యునిఁ బూజించునట్లు చెప్పఁబడినది. మఱియు నొక గృహస్థునిగృహమందు

దేవాలయముండిన యెడ గృహస్థుఁడే దానిపూజకుఁడని స్వారస్యముగా తెలియునగు చున్నది. అట్లె యిందును గ్రాహ్యము. కాన మఱియొకవిధముగాఁ జెప్పఁబడు (అనఁగా నగస్త్యుఁడు బ్రహ్మాదిపూజకుఁడుగా నుండఁగా బ్రహ్మాదులగస్త్యపూజ కులుగా నున్నారని చెప్పుటకు) నయితిలేదు ఇంతేకాక సత్యయజ్ఞనధమును 'యస్మాద్భాగార్థినో భాగః కల్పితో నైవ మే సురాః । వరాఙ్గాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామి వః'అని రుద్రునకు యజ్ఞభాగమును గల్పింపనందుకు నక్రుద్ధుఁడగుటంబట్టి యిందు నతనికి స్థానము నిర్దేశింపఁబడదయ్యె. విష్ణువు పరదేవతయగునేని యిప్పు డతఁడు రాముఁడుగా జన్మించుట యెట్లుగి జన్మమెత్తుట వికారశూన్యుఁడగు పరదైవమునకుఁ జెల్లదేయన్నచో 'అజాయమానో బహుధా విజాయతే' అన్నగీతిని లోకమునను గ్రహించుకొఱకు జన్మరహితుఁడయ్యు స్వేచ్ఛచేనట్లు జన్మించుచున్నాఁడని గ్రహించినచో ప్రశ్నమున కవకాశముండదు. అట్టి పరదైవమునకే చెల్లునట్టి మోక్షప్రదత్వమును 'యాగతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చయాగతిః । అపరావర్తినాంయాచయాచ భూమిప్రదాయినామ్ । మయాత్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమాన్' అనియిట నుత్తమలోకముల నాయనుజ్ఞచేఁ బొందుమనను టచేఁ జెప్పఁబడినదయ్యె ఇట అపరావర్తిత్వమనఁగా పునరావృత్తి శూన్యత్వము అనఁగాముక్తి 'నచపునరావర్తతే' అనిశ్రుతి. అపరావర్తి యనుటచే యుద్ధము నుండి పాఱిపోకుండుట చెప్పంబడినదని చెప్పవలనుగాదు. జటాయువు యుద్ధము నుండి పాఱిపోకుండుట యతనివలననే సిద్ధించినదికాని రామునివలనఁగాదు. కాన దానికి ఫల మతఁడే సంపాదించుకొనియుండుటచే రాముఁడు తానై యనుగ్రహించి యియ్యవలసినదిలేదు. కానయాయర్థము చెప్పఁజూనఁగదు. కాఁబట్టి యజ్ఞాదిఫలములకు నెల్లయగుముక్తిని బొందుమనియర్థము. కావుననే నృసింహపురాణమందు 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయాప్రాప్తం ద్విజోత్తమ । తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసి' అని విష్ణులోకమును (అనఁగా ముక్తిని) బొందునట్లు చెప్పఁబడియున్నది. ఇట్లు ఉపక్రమము మొదలయిన యాఱువిధములగు తాత్పర్యలింగములచే వేదాన్తవేద్యమగు పరతత్త్వము విష్ణువేయని శ్రీరామాయణముచే విస్తరించి ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నది. ఇట్లె కడపట బ్రహ్మయు 'అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్బ్రవీమి నిబోధతత్ । ఏతదేవహికావ్యంతే కావ్యానాముత్తమంశ్రుతమ్ । సర్వం విస్తరతో రాజన్వ్యాఖ్యాస్యతి ననంశయః । ఆదికావ్యమిదం రామత్వయి సర్వంప్రతిష్ఠితమ్ । నహ్యన్యోఽర్హతికావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృతే' అని యీరామాయణకావ్యమే కావ్యములందుత్తమమయినదనియు నాదికావ్యమనియు నదియంతయు రామునియందే నెలకొనియున్నదనియు కావ్యములవలని యశస్సును బొందునట్టి రాఘవుఁడు తప్ప మఱొక్కఁడు దీనిని బొంద నర్హుఁడుగాఁడనియుఁ జెప్పెను. ఇట్లుండఁగా నెవఁడేని యీరామాయణము

వ్యంజనావృత్తిచే శివపరమయినదని చెప్పనేని యది యపహాస్యమేయగును. 'నహ్యా న్యోర్హతి' అని నిషేధింపఁబడిన రుద్రుండు రామాయణమునకుఁ బ్రతిపాద్యమగు వస్తుకోటిలో నంతర్భవించినాఁడని చెప్పుట కేవలము బాలిశుని వదరుమాటయే యగును. రాముఁడు సూర్యోపస్థాపనాదికము చేయుటయంతయు విశ్వామిత్రాదుల నుపాసించుటంబోలె మనుష్యభావన ననుసరించి చేసినట్లు తెలియునది. నిగమమే మనఁగా 'శ్రీవిష్ణోః ప్రథమేకాణే జగజ్జననహేతుతా।ద్వితీయేస్థితిహేతుత్వం తృతీయే మోక్షదాయితా। చతుర్థే గుణసంపత్తిః పఞ్చమేసర్వహన్తృతా। షష్ఠే వేదాన్త వేద్యత్వం సప్తమే స్రష్టృహేతుతా॥ ఏవం విష్ణుఃపరంతత్త్వంరామాత్మేతిసునిశ్చితమ్. 'శ్రీవిష్ణునకు ప్రథమకాండమందు జగజ్జననమునకు హేతువగుటయు,ద్వితీయమునదానిస్థితికి హేతువగుటయు, తృతీయమున మోక్షప్రదుండగుటయు, చతుర్థమున గుణసంపత్తియు, పంచమమున సర్వసంహారకుఁడగుటయు, షష్ఠమున వేదాన్తవేద్యుఁడగుటయు, సప్తమమున స్రష్టకుహేతువగుటయుఁ జెప్పఁబడినది. ఇట్లు పరతత్త్వమగు విష్ణువే రాముఁ డయ్యెనని చక్కఁగా నిశ్చయింపఁబడినది. ఇది యొక యర్థము.

(2) వాల్మీకి ఇటువంటిపరతత్త్వము ఏయుపాయముచే ప్రాప్య మగును? అని తెలియఁగోరఁగా తత్ప్రాప్తికి నుపాయమయిన శరణాగతిని 'యోబ్రహ్మాణం విదధాతిపూర్వం యోవై వేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మై।తగ్ంహదేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణ మహం ప్రపద్యే। అనెడిశరణాగతిశ్రుతి నుపబృంహణము సేయుచు,ఈరామాయణమందుపక్రమము మొదలుపసంహారమువఱకు ననేకాధికారులనుఁగలిగినయాయాఫలవిశేషములను మొదలగువానిని బ్రదర్శించుచుమూలమున సఖలఫలసాధన మయినదిగా దానిని బ్రతిపాదించుచున్నాఁడు. ఎట్లన, ఉపక్రమమందు 'ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః। శఙ్ఖచక్రగదాపాణిఃపీతవాసా జగత్పతిః। అని సర్వశేషి యగునర్వేశ్వరుఁడు 'రక్షింపుమా'యని తన్నితరు లపేక్షింతురా యనియెదురుచూచుచు నట్టిరక్షణసమయము లభించిన దని సంతోసమున మతింతయౌజ్జ్వల్యము పొడసూప రక్షణోపకరణము లగుచక్రాదులతోడ సన్నద్ధుఁడై వచ్చి దేవతలకడ నిలిచెను. అపుడు దేవగంధర్వయక్షులును 'తతస్త్వాం శరణాగతాః' అని రావణవధ మనెడిలాభమునుగోరి దేవజాతీయులందఱును శరణాగతింగావించిరని చెప్పఁబడియున్నది. పిదప త్రిశంకు శునశ్శేఫాది వృత్తాంతములందు విశ్వామిత్రాదుల వ్యాపారవిశేషములను జెప్పి శరణాగతరక్షణము పరమధర్మమనియు సమర్థుఁడును కారుణికుఁడు నగువానిని శరణుఁజొచ్చుటకుఁ దప్పక ఫలముగలిగియే తీఱుననియుఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. పిదప 'సభ్రాతుశ్చరణౌగాఢంనిపీడ్యరఘునన్దనః। సీతామువాచాతియశాః రాఘవంచ మహావ్రతమ్। అని లక్ష్మణుఁడు రామునిపాదముల గట్టిగాఁ బట్టుకొని సీతాదేవినిజూచి చెప్పెననుటచే పురుష

కారపురస్కరణమును ముడ్చిడుకొని శరణాగతి చేయవలయునని చెప్పఁబడెను. పిదప భరతుఁడు 'శిశ్యేపురస్తాచ్ఛాలాయాం యావ న్నే న ప్రసీదతి' అని రామాభిషేక మనెడిఫలముకొఱకు శరణవరణమును జేసినాఁడు. ఇట రావణవధమునకై దేవతలు చేసిన ప్రపత్తికి (అనగా శరణాగతికి) ఫలమొసంగుటకై నగరము నుండి బయలువెడలినవాఁ డగుటంబట్టి యిపుడు రాముఁడు తనకుఁ బ్రతినిధియగు పాదుకల నొసంగి భరతునిశరణాగతిని సఫలముచేసి పిదప దేవగణములకు నోరథమును రావణాదివధముచేఁ బూరించినయనంతరము, తనకు నభిషేకమును చేసికొన్నాఁడు. కాఁబట్టి శరణాగతికి వైఫల్యము కల దనియూహింపరాదు.పిమ్మట దండకారణ్యమున వసించు మును లందఱివిరోధులను నిరసించుటకై 'తేనయం భవతా రక్ష్యో భవద్విషయవాసినః।నగరస్థో వనస్థోవా త్వం నో రాజా జనేశ్వర'అనిశరణాగతి నమష్ఠించిరి. ఇట కోసలజనపదవాసులకుంబోలె మునులకును భగవద్దేశవాసమే శరణాగతి.తదనంతరము 'సపిత్రాచపరిత్యక్తస్సురైశ్చసమహర్షిభిః।త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణంగతః।సతంనిపతితం భూమౌశరణ్యశ్శరణాగతమ్।వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయాపర్యపాలయత్' అని రామునిముంగల నేలంబడినకాకాసుర వృత్తాంతమున మ్రోలఁ బడుటయే శరణాగతి యని ప్రదర్శింపఁబడెను. పిదప సుగ్రీవవృత్తాంతమున 'కృతాపరాధస్యహి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమమ్। అన్తరేణాఞ్జలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాత్' అని యంజలిబంధమును జెప్పుటచే శరణాగతి యంజలిరూపముగఁ జెప్పఁబడెను. పిదప సీత రావణునిఁగూర్చి చెప్పినవాక్యమున'మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామః స్థానంపరీప్సతా। వధంచానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాసౌపురుషర్షభః॥ విదితస్సహిధర్మజ్ఞఃశరణాగతవత్సలః। తేనమైత్రీభవతుతే యదిజీవితు మిచ్ఛసి' అని రామునితోడి మైత్రి గలిగియుండుటను జెప్పుటచేఆనుకూల్యమే శరణాగతి యని బోధింపఁబడినదయ్యె. అటమీఁద విభీషణుఁడు 'సోఽహం పరుషిత స్తేన దాసవచ్చావమానితః । త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణంగతః' అని చేసినశరణాగతి విరోధులను బరిత్యజించి చేయంబడినదిగాఁ జెప్పఁబడినది. 'తత స్సాగరవేలాయాం దర్భా నా స్తీర్య రాఘవః । అఞ్జలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యేమహోదధేః' అను రామశరణాగతిచే యోగ్యుని కయోగ్యత వెదకరాదనియు నయోగ్యునికి యోగ్యత లేదనియుఁ జెప్పఁబడెను. అశుచిభూతమయిన లంకనుండి బయలువెడలునంతమాత్రమే కద విభీషణుఁడు శరణము వరించినది. రామశరణాగతి, సమర్థుఁడగుకారుణికుని గుఱించి చేయంబడమిచే, దానికి ఫలము లేదయ్యెనందురు. మీఁద 'అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే । రాఘవాద్ధి భయంఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమ్' అని సీతకుఁ గాపున్న రాక్షసస్త్రీలకుఁ ద్రిజటచెప్పినమాటకు వా రనుమతించినంతమాత్రమున నారాక్షసస్త్రీల నందఱను హనుమంతునివలనిభయమునుండి రక్షించునదగునని చెప్పుటచే వేఱొకని

విషయమునందు వేఱొకరుచేయు శరణాగతికూడ ఫలప్రదమగునని నిరూపింపఁబడెను. విభీషణుని శరణాగతిచేసిన యతని మంత్రులకుఁగూడ [illegible] శరణాగతుని సంబంధించినవారికూడ భగవత్కటాక్షమునకుఁ బాత్రులగుదురని నిశ్చయింపఁబడెను. ఇట్లే యితరత్రను దెలియునది. ఇట్లుపక్రమము మొదలుగా నుపసంహారమువఱకుఁ బ్రతిపాదింపఁబడిన శరణాగతియే సర్వఫలప్రదమయినది అదియే ముక్తికిఁగూడ హేతువని చెప్పఁబడెను.

(౩) ఈ యుపాయమునకుఁ బ్రాప్యము భగవత్ప్రాప్తిపూర్వక మయిన కైంకర్యమే యని రామాయణముచేఁ బ్రతిపాదింపఁబడుచున్నది. ఎట్లన, ఉపక్రమమునందు దేవజాతీయులశరణాగతికి రామకైంకర్యము ప్రధానఫలముగా చెప్పఁబడుచున్నది ఏలన, వారలప్సరసలు మొదలగువారియం దవతరించి రాముననుసరించునట్లుపదేశము చేయఁబడినది. దీనింబట్టి వారి [illegible] రాము (అనఁగా భగవంతుని) కైంకర్యమే ప్రధానమగుఫలము; రావణవధము ఆనుషంగిక ఫలము. లక్ష్మణుఁడును, ప్రపత్తి చేసి 'అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతః స్వపతశ్చ తే। భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే' అని చెప్పినాఁడు. దీని వ సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థోచితమగు సర్వవిధకైంకర్యము ఫలమని [illegible] మగుచున్నది. భరతుఁడును రామకైంకర్యమునకే యతనియభిషేకమును బ్రార్థించి యున్నాఁడు. పాదుకాకైంకర్యమును దొడంగి యాక్రమముగానే తాను గోరిన రామకైంకర్యమును లభించినవాఁడయ్యె. [illegible] శబర్యాదులగువారల శరణాగతికిని [illegible] నిరూపమమగు కైంకర్యమే ఫలమని తెలియుచున్నది 'తేషాం సోమమివ్రా ద్యస్తు దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః। మఙ్గళాని ప్రయుఞ్జానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః' అనుటవలన మంగళములను ప్రయోగించుటయె నాటికి కైంకర్యమని తెలియునది. సుగ్రీవవిభీషణాదుల ప్రపత్తికిని ముఖ్యమగుఫలము కైంకర్యమే. తక్కినవి యానుషంగికములని స్పష్టము. 'అథ హరివరనాథః ప్రాప్యసంగ్రామకీర్తిం। నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ। గగన మతివిశాలం లఙ్ఘయిత్వార్కసూను। హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ॥'' అని సుగ్రీవునిగూర్చి చెప్పుటంబట్టియు 'పరిత్యక్తా మయా లఙ్కా మిత్రాణి చ ధనాని చ। భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చ' అన్న విభీషణ వాక్యమునుబట్టియు వారికిఁ గైంకర్యమె ఫలమని తెలియుచున్నది. ప్రాణార్థియగు కాకికిఁ బ్రాణము నొసంగుటచే దానిప్రపత్తిసఫలము. అసత్స్వభావముగల యది మరల నట్టి దుర్మార్గమందుఁ బ్రవర్తింపకుండుఁగాక యని శిక్షించురూపమున ననుగ్రహము చూపుకొఱకు నొకకన్ను హరించుటతో నస్త్రమును నివర్తింపఁజేసెను. ఇది, పరశురామునిగుఱించి వైచిన యస్త్రము నతఁడు ప్రతికూలుఁడై యుండుటను మానినంత, నతఁడు కోరిన విరోధులగు సుకృతములందుఁ బ్రయోగించినట్లును సముద్రముపయి వేయఁగయికొన్న

యస్త్రమును పశ్చాత్తాపము నొంది శరణుఁజొరఁగానే 'ద్వేషించువారియుఁ దాశ్రితుల చే సత్కృత్యులును జొనుపు'ననెడి న్యాయమున నతనికి విరుద్ధు లయిన యసురుల ముందుఁ బ్రయోగించినట్లును దెలియునది. రాముఁడు సముద్రునిగుఱించి చేసినశరణాగతి ఆకించన్యము అనన్యగతిత్వమున నెడి యధికారములు లేకయే చేయఁబడుటంబట్టి అల్పజ్ఞుఁడు నల్పశక్తియు నగువానిగుఱించి చేయంబడుటంబట్టి యువిఫలమయినదని చింతించునది. 'సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గన్తు మర్హతి' అని విభీషణుఁడు రామునితో సముద్రుని శరణుఁజొరుమని చెప్పెను గదా. తనశరణాగతికి ఫలము కలుగుటను జూచి యట్లుచెప్పెనాఁడని తెలియునది. కాఁబట్టి యీప్రకారముచేత, శరణాగతికి దేశ, కాల, అధికారి, ఫల, నియమము లేకపోయినను విషయనియమ మున్నదని చెప్పఁబడినదయ్యె ఈప్రపత్తి యీప్రబంధమునఁ బ్రధానమయినదిగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడుచున్నది. కాఁబట్టియే శ్రీరామాయణము దీర్ఘశరణాగతియని లోకవార్త. శరణాగతి కుపయుక్తముగా నిరాకరములయినయర్థములింక ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నవని తెలియునది ఎట్లన, సమర్థుఁడును గారుణికుఁడును సుశీలుఁడు నయినవానినిగుఱించిన శరణాగతి, ఫలము నిచ్చునది. అందు రుద్రధనుర్భంగము, పరశురామజయము, సాలభేదనము, సముద్రబంధనము మొదలయినవి పూర్వోక్త మయినపరత్వమును ప్రతిపాదించుచున్నవి గావున వానిచే సామర్థ్యమును సర్వజ్ఞత్వాదికమును జెప్పఁబడినవి. సీతావియోగకాలమందు జరిగినవృత్తాంతవిశేషములచే పరమకారుణికత్వమును, గుహునితోను శబరితోను సుగ్రీవాదులతోను దట్టమయిన సంశ్లేషముచే సౌశీల్యమును, విశ్వామిత్రయజ్ఞమును గాచుట, దండకారణ్యవాసు లగుమునిజనులను రక్షించుట, రావణబాధితు లయిన యింద్రాదిసకలదేవగణములను బరిపాలించుట యనువీనిచే తను తన జనపదములందలిజనులకు తనసౌందర్యశీలాదులచేతఁ బ్రీతి గలిగించి తన సాకేతావతారమునకుఁ బ్రయోజన మైనదియు తనపదమును ప్రాపించురూపమయినదియు నగుమోక్షము నొసఁగుటచేతను సర్వరక్షకత్వమును; జెప్పఁబడినవయ్యె. కాఁబట్టి సమర్థుఁడును పరమకారుణికుఁడును సుశీలుఁడునగు భగవంతుని గుఱించిన ప్రపత్తి సకలఫలసాధనమయినదయ్యె, అధికారివిశేషముచే ననుష్ఠింపఁబడిన యద్దానికి భగవత్ప్రాప్తి పూర్వక మగుతత్కైంకర్య మనెడిమోక్షమే ముఖ్యమయినఫలము. ఫలాంతరము లానుషంగికము లనుటస్పష్టము. ఇట్లె యంతటను దెలియునది.

(4) ఈప్రపత్తిపురుషకారము లేక ఫలము కలిగింప దనెడియీయర్థ మీగ్రంథమునఁ బ్రధానమైనదిగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడుచున్నది. 'సీతాయాశ్చరితం మహత్' అని పురుషకారభూత యగుసీతాదేవి మహాచరిత్రముగాఁగదా యిది చెప్పఁబడినది. ఆదేవియొక్క మూఁడువిశ్లేషములచే వరుసగాఁ గృపయు పారతం

త్ర్యమును అనన్యార్హత్వము ననెడుపురుషకారధర్మములు ప్రతిపాదింపఁబడినవి. ఆమెసన్నిధానముచే కాకిమునకుఁ దల దక్కెను అది లేనందున రావణునకుఁ దలలు ఒక్కటయ్యెను. విభీషణుఁడును 'నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణ ముపస్థితమ్' అని తన్ను రామునకుఁ దెలుపునట్లు వానరులను వేఁడుటచే ఘటకమూలమున నే రామశరణమును వరించెను. రాముఁడును, 'ఆనయైనం హరిశ్రేష్ఠ' అని ఘటకమూలమున నే విభీషణుని విషయీకరించెను. ఇట్లు సుగ్రీవుఁడును రామభక్తుఁడగుహనుమంతునిమూలమున నే రాముని శరణుఁ బొందెననియే తెలియునది.

(5) ఇటువంటియుపాయమున కధికారి యగువాని స్వరూపము శేషత్వమును భాగవతపారతంత్ర్యమును.

అందు శేషత్వము 'అహమస్యావరో భ్రాతా గుణైర్దాస్యముపాగతః । కురుష్వ మా మనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే । కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పతే।' ఇత్యాదులందలి దాసత్వము అనుచరత్వము మొదలగు లక్ష్మణుని యాచారముచేతఁ బ్రకాశింపఁ జేయఁబడినది.

(6) భరతునిమూలమున భగవత్పారతంత్ర్యము ప్రకటింపఁబడినది. 'విలలాపసభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితమ్ । రాజ్యంచాహంచ రామస్యధర్మం వక్తుమిహార్హసి' అను నివి మొదలు 'సర్వాత్మనాపర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగమ్ । నియుజ్యమానో భువి యౌవరాజ్యే తతోఽభ్యషిఞ్చద్భరతం మహాత్మా' అనువఱకును భరతుని పారతంత్ర్యము ప్రకటింపఁబడినది.

(7) శత్రుఘ్నునివ్యాపారముచే భాగవతపారతంత్ర్యము ప్రకాశితమైనది. 'గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః । శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నః నీతః ప్రీతి పురస్కృతః' ఇత్యాదులచే నిది చెప్పఁబడినది.

(8) ఈయధికారికి జ్ఞాతవ్యమయిన అర్థపంచక మిందుఁ జెప్పఁబడినది. 'ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః। ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తివిరోధి చ ॥ వదన్తి సకలా వేదా సేతిహాసపురాణకాః। మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదార్థపారగాః' అని ప్రాప్యంబగు బ్రహ్మముస్వరూపమును బ్రహ్మ

మును బ్రాపించు ప్రత్యగాత్మస్వరూపమును, బ్రహ్మప్రాప్తికిని పాయమును ప్రాప్తికి ఫలమును ప్రాప్తికి విరోధియనను వీనిని సకలవేదములను నితిహాసపురాణములను మహాత్ములును వేదవేదాంగపారంగతు లయినమునులును జెప్పుచున్నారు.
అని యీపంచకము చెప్పబడియున్నది. ఇందు రాముని ప్రస్తావనచే పరస్వరూపమును, లక్ష్మణాదివృత్తాంతముచే ప్రత్యగాత్మస్వరూపమును, శరణాగతిని నిర్ణయించుటచే నుపాయస్వరూపమును, విభీషణాదికథచే భగవత్కైంకర్యరూపఫలస్వరూపము, రావణాదివృత్తాంతముచే విరోధిస్వరూపమును జెప్పంబడినదని తెలియునది.

(9) ఈ యధికారికి ఆకించన్యమును అనన్యగతిత్వమును అపేక్షితము అని చెప్పుటకు బ్రహ్మరుద్రాదులు వరములొసగియున్న రావణునివధముచేత బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాంతరములయు, దశరథచరిత్రముచేత తండ్రియొక్కయు, కై కాదివృత్తాంతముచేత తల్లి మొదలగువారలయు, విభీషణమేఘనాదాదివృత్తాంతములచే భ్రాతృపుత్రులయు అరక్షకత్వము చెప్పబడినది.

(10) ఈయధికారికి భగవజ్జ్ఞానలాభము ఆచార్యునిమూలమున గలుగుచున్నది అని హనుమంతునిచరిత్రముచే జూపబడెను.

(11) ఈయధికారి 'కృతకృత్యాః ప్రతీక్షన్తే మృత్యుం ప్రియమివాతిథిమ్' 'కృతకృత్యులయినవారు మృత్యువును ప్రియాతిథివలె నెదురుచూచుచుందురు' అన్నరీతి శరీరపాతము కలుగునంతకాలము నెదురుచూడవలయునని, సీతాధ్యవసాయముచే జెప్పబడుచున్నది 'శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లఙ్కాం పరబలార్దనః। మాం నయేద్యది కాకుత్స్థ స్తత్తస్య సదృశం భవేత్' అని రాముడే బాణములచే లంకను గప్పి శత్రులనుజుమాడి తన్నుగొనిపోవుటయుక్తమని కదా సీత చెప్పినది ఇట లంకయనగా శరీరము. రావణకుంభకర్ణులహంకారములు. ఇంద్రజిత్తు మొదలగువారు కామక్రోధాదులు. విభీషణుడు వివేకము. లంకయందు జెఱపెట్టబడినసీత చేతన. ఆచేతనునకుభగవజ్జ్ఞానము హనుమంతుడనెడి యాచార్యునిచేత, ఇట్టిశరీరమును ధ్వంసము ముందుగాగావించి దానిలోపల జెఱబడియున్న చేతనుని ఉద్ధరణము భగవంతుడే చేయునని తెలియునది.

(12) 'ఈయధికారి శరీరము వ్యంగమైనప్పుడు తాను జేయవలసిన దాని విషయ మందు రామునివలె వర్తించునది; రావణాదులవలెం గాదు' అనియుపదేశము యథా యోగముగాం జేయంబడుచున్నది.

(13) ఈయధికారి వాసము సేయుటకుయోగ్యమయిన దేశము భగవత్సన్నిధి గలదేశమే అని కోసలజనపదమందుం గలజనులవృత్తాంతముచేత చెప్పంబడినది.

(14) ఈయధికారికి రామానుజులను ద్వయవివరణముగలదగుటచే కాల క్షేప మీరామాయణముచేతనే. కావున నే రామాయణము దీర్ఘశరణాగతియని యభియుక్తులచేం జెప్పంబడినది. ద్వయము అర్థానుసంధానముతోంగూడ సదా చెప్పుచున్నదని భాష్యకారులును, అందు బాలకాండముచే శ్రీమచ్ఛబ్దార్థము చెప్పంబడునని అయోధ్యాకాండము కల్యాణగుణములను నుపవర్ణించుటంబట్టి నారాయణశబ్దార్థమును, ఆరణ్యకాండముచేత 'తేతం సోమమివోద్యన్తమ్' ఇత్యా దులచే దివ్యమంగళవిగ్రహమును వర్ణించుటంబట్టి చరణశబ్దార్థమును, కిష్కింధా కాండ సుందర కాండములచే శరణశబ్దార్థమును, యుద్ధకాండముచే ప్రపద్యే అను దానియర్థమును, ఉత్తర కాండముచే ముక్తిఫలమును గీర్తించుటంబట్టి ఉత్తరఖం డార్థమును జెప్పంబడినవి.

(15) ఈయధికారికి సదా జపింపందగినది రామాయణమే యని తెలుపు టకై గాయత్ర్యర్థమిందు ప్రతిపాదింపంబడుచున్నది. ఎట్లన బాలకాండమందు వేదప్రసిద్ధమగు జగత్ప్రసూతికి హేతుభూతమయిన భగవత్స్వరూపమును వర్ణిం చుటవలన సవితృశబ్దార్థమును, అయోధ్యాకాండ కిష్కింధాకాండములయందు గుణగణములను వర్ణించుటంబట్టి వరేణ్యశబ్దార్థమును, అరణ్యకాండమందు తేజో మయ మైనశరీరమును వర్ణించుటంబట్టి భర్గశబ్దార్థమును, సుందరకాండమున దివ్య మంగళవిగ్రహాలతుణములను వర్ణించుటంబట్టి దేవశబ్దార్థమును యుద్ధకాండమున శరణాగతినిజెప్పుటచే ధీమహిశబ్దార్థమును, ఉత్తరకాండమున ముక్తిఫలమును గీర్తించుటవలన తృతీయపాదార్థమును బ్రతిపాదింపంబడినవి.

(16) 'ఈయధికారి చార్వాకబౌద్ధాదిదర్శనములు మొదలుగాంగల యన్య చ్ఛాస్త్రములను ముట్టనుగూడ ముట్టరాదు' అని జాబాలి లక్ష్మణ వచనములు వానికి రాముండు గావించిన ఖండనములు మొదలగువానిచే నిర్ణయింపం బడు చున్నది.

(17) మహాత్ములకును వ్యసనము గలుగుచున్నది. కావున సంసారమును వదలవలయుననెడియాస గలిగి యుండవలయునని వైరాగ్యమును బొందుటకై నాగ పాశ, బ్రహ్మాస్త్రబంధ, సీతాపహరణ, రాజ్యభ్రంశాదులచే వ్యక్తముగాఁ జెప్పఁ బడినది.

(18) లోకవ్యవహారమునకు నుపకరించు చతుష్షష్టికళల యర్థముగూడ సంగ్రహ ముగా నిందుఁ బ్రతిపాదింపఁబడుచున్నది: 'యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్', 'ఇందుఁగలది తక్కినచోటనుండును; ఇందు లేనిదియెందును లేదు' అను న్యాయమున చతుష్షష్టి కళలు నిందు ప్రతిపాదింపఁబడుచున్నవి ఎట్లన, ప్రతి పాదితమయినదిశను వేదార్థము తెలుపఁబడెను. హనుమంతుని వచనములను శ్లాఘించునపుడు 'అనయాచిత్రయావాచా త్రిస్థానవ్యఞ్జనస్థయా' ఇత్యాదులచే శిక్షార్థమును అశ్వమేధాదిప్రకరణమున కల్పసూత్రార్థమును 'నూనంవ్యాకరణం కృత్స్నమనేనబహుధాశ్రుతమ్' ఇత్యాదులచే వ్యాకరణార్థమును ఇట్లే తక్కిన వన్నియు నిందు సూక్ష్మబుద్ధిని గ్రహించునది.

ఇట్లు లిపదునెనిమిదియర్థములు ఆచార్యులచే నుపదేశింపఁబడినవి.

శ్రీరామాయణసంప్రదాయార్థసంగ్రహము.

సమాప్తము.

శ్రీరామచన్ద్ర పరబ్రహ్మణే నమః.

విషయసూచిక

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

విషయసూచిక

వానరవీరులు కుంభకర్ణున కోడుట; అంగదుండును పరాజయము నొందుట; సుగ్రీవుండు కుంభకర్ణునితో యుద్ధము సేయుట; మూర్ఛితుండగు సుగ్రీవుని గుంభకర్ణుండు లంకకుం గొనిపోవంగా, లంకారాజవీధియందలి శైత్యోపచారముల చే నతండు మూర్ఛ దేఱి, కుంభకర్ణునిముక్కును, చెవులను గొఱికి తీసికొని మరల వానరసేనం గలయుట; కుంభకర్ణుండు ముక్కుసెవులు పోయినందులకు లజ్జితుండై, కోపమున మరల యుద్ధమునకు వచ్చుట; రామ కుంభకర్ణ యుద్ధము; రామునిచే కుంభకర్ణుండు హతుం డగుట.

మహాకాయు లగు సవ్వానరులు, అంగదుని మాటలు విని, యపుడు మరణంబునకును దెగించిన బుద్ధిగలిగి యందఱును యుద్ధముం గోరి మరలివచ్చిరి అంగదుం డట్లు తగినమాటలచే మరల్చి నిలువరింపంగా, అవ్వానరులు తమ తొలి పరాక్రమముల నుగ్గడించుకొనుచు, పరాక్రమము నవలంబించి, జీవించు నాశ లేమిచేత, మరణము నొందినను నొందుదుముగాక యని నిశ్చయించి పార్శ్వంబున మరలివచ్చి, మిక్కిలి తుముల మగు యుద్ధము గావించిరి. అంత, మహాకాయు లగు వానరవీరులు వృక్షములను మిక్కిలియు గొప్ప లయిన పర్వతములను నెత్తికొని శీఘ్రంబునం గుంభకర్ణునిపయికిం దఱిమివచ్చిరి. మహాకాయుం డగు నా కుంభకర్ణుండు వీర్యవంతుండుగావున, మిక్కిలియుం గ్రుద్ధుండై గద నెత్తికొని, శత్రువుల నలుగడల నలంచి కలంచి నేలం గూల్చెను. కుంభకర్ణుని యొక్కొక దెబ్బకును వానరులు హింసితులై యావయవములు వికావికలై ఏడునూర్లు ఎనిమిదినూర్లు వేలునుగా నేలం గూలిరి. ఆ కుంభకర్ణుండు మిక్కిలియుం గుపితుండై, గరుడుండు సర్పంబులను దినునట్లు, వానరులను ఎనమండ్రను పదుగురను పదునార్గురను ఇరువదిమందిని ముప్పదుగురనుంగాం జేతులం బట్టుకొని నోట వేసికొని భక్షించుచు యుద్ధరంగమున విహరించుచుండెను. అంత, వానరులు నెట్టకేలకు దిటవొంది, యందఱు నంతనంతి నొకటిగాం జేరి వృక్షములను బర్వతములనుం బట్టుకొని సన్నద్ధు లయి యుద్ధాగ్రమున నిలిచిరి. అంత, వానరసింహుండగు ద్వివిదుండు, ఒక పర్వతమును బెకలించుకొని పర్వతశిఖరమువలె మిక్కిలి పొడవయిన కుంభకర్ణునిపయి, నేలకు వ్రాలునట్లు మిక్కిలియు వంగియున్న మేఘమువలె, పయి నడరెను. ద్వివిదుండు కుంభకర్ణుని సమీపమునకుం బోయి, యా పర్వతము నతనిపయి నైచెను. అది గుఱితప్పి మహాకాయుం డగు నతనిపయిం బడక యపు డతని సేనపయిం బడెను. ఆ మేటిపర్వత మా సేనయందలి గుఱ్ఱముల నేనుంగులను రథములను ప్రసిద్ధు లయిన తక్కిన రాక్షసులనుం జూర్ణము గావించెను. అంత,

నా ద్వివిదుఁడు మఱియొక పర్వతశిఖరమును వైచెను. ఆ పర్వతశిఖరమును చేతను గొట్టువడి గుఱ్ఱములును హతము లగుటంజేసి, ఆ రాక్షసయుద్ధభూమి యందంతట నెత్తురు వెల్లువ లయినవి రాక్షసరథికులును భయంకరముగా సింహనాదములు సేయుచు, ప్రళయకాలాంతకునిఁ బోని బాణము లేసి, గర్జించుచున్న వానరోత్తముల శిరములు వేగ తునుమాడిరి. మహాబలశాలు లగు వానరులును, అప్పుడు గొప్ప గొప్ప వృక్షములను బెకలించుకొని, వానిచే రథములను నుగ్గునుచ్చ గావించి, గుఱ్ఱములను ఏనుంగులను లొట్టియలనును రాక్షసులను రూపుమాపిరి. హనుమంతుఁ డాకాశగతుండై, పర్వతశిఖరములను పలువిధము లయిన పెక్కు-వృక్షములనును కుంభకర్ణుని తలపయి వర్షించెను. మహాబలుం డగు నా కుంభకర్ణుఁడు, శూలమున నా పర్వతశిఖరములను ఛేదించి వర్షముగాఁ గురియుచున్న యా వృక్షముల నెల్లఁ దట్టివేసెను. అంత నా కుంభకర్ణుఁడు, వాఁడిశూలముఁగొని యుగ్రమయిన యా వానరసైన్యమును దఱుమఁగా, నప్పుడు హనుమంతుఁడు పర్వతశిఖరము నొకదానిం బెకల్చుకొని యాతని ముందట నడ్డపడి నిలిచెను పర్వతమువలె భయంకరమైన కాయము గలిగియున్న యా కుంభకర్ణుని హనుమంతుఁడు కుపితుఁడై, వేగ యా పర్వతశిఖరముచేఁ గొట్టెను ఆ పెట్టునకు కుంభకర్ణుఁడు గీడ్పడి మేదస్సును నెత్తురును గాఱి దేహ మంతయుఁ దడియ, నపుడు కొంచెము క్షోభము నొందెను. ఆ కుంభకర్ణుఁడు మెఱపువలె మెఱయుచు, మండుచున్న యుగ్రశిఖరముతోఁ గూడిన కొండవలె వెలుంగుచున్న శూలమును గిరగిరం ద్రిప్పి, కుమారస్వామి తన యుగ్రశక్తిచే క్రౌంచపర్వతమును భేదించునట్లు, హనుమంతుని వక్షఃస్థలమునఁ గొట్టెను. అట్లు హనుమంతుఁడు, శూలముచే విశాల మగు తన వక్షము భిన్నముకాఁగా, మూర్ఛిల్లుచు నోట నెత్తురు గ్రక్కుచు, మహాయుద్ధరంగంబున ప్రళయకాల మేఘధ్వనిఁబోని భయంకరరవంబున నఱచెను. అంత, రాక్షససమూహములు హనుమంతుఁడు బాధితుఁడగుటను జూచి, తోడనే పరమసంతుష్టు లయి సింహనాదములు సేసిరి. వానరులందులకు వ్యథ నొంది కుంభకర్ణుని భయంబున నార్తులై, యుద్ధమునుండి పలాయితు లయిరి. అంత, బలవంతుఁ డగు నీలుఁడు, చెదరిన సేనను నిలువరించి, బుద్ధిమంతుఁ డగు కుంభకర్ణునిపై నొక పర్వతశిఖరమును వైచెను. అతం డా పర్వతశిఖరము తనపయికి వచ్చుటం జూచి దానిని బిడికిటం దట్టెను. అతని పిడికిటిపోటున ఆ పర్వతశిఖము పగిలి పఱియలై మిడుఁగుఱులు సెదర మంటలు పొడమ నేలం బడినది. ఋషభుఁడు శరభుఁడు నీలుఁడు గవాక్షుఁడు గంధమాదనుఁడు ననెడి యీ యేవురు వానరోత్తములును కుంభకర్ణునిపయికి నడరిరి. మహాబలు లగు నవ్వానరోత్తములు మహాకాయుని కుంభకర్ణునిం జుట్టుముట్టి, పర్వతంబులను వృక్షములను నఱచేతులను తన్న నెత్తిన పాదములను పిడికిళ్లనుం గొని చుట్టు

ముట్టిరి. ఆ దెబ్బ లన్నియు నతనికి సుఖస్పర్శములుగాఁ దోఁచినవి గాని, యెంత మాత్రమును వ్యథ పెట్టినవి గావు. కుంభకర్ణుఁ డపుడు మహావేగుం డగు ఋషభుని రెండుచేతుల బిగ్గఁ గౌఁగిలించి యదిమెను. భయంకరుం డగు నవ్వానరతిలకుఁడు ఋషభుఁడు కుంభకర్ణునిభుజములచేఁ బీడితుఁడై, నోట నెత్తురు గ్రక్కుచు నేలం బడెను. అప్పు డింద్రశత్రుండు కుంభకర్ణుఁడు యుద్ధంబున పిడికిటిపోటున శరభునిఁ గొట్టి మోఁకాల నీలుం గ్రుమ్మి యఱచేత గవాక్షుని జఱచెను. మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై బలముకొలఁదియు గంధమాదనుని పాదంబునం దన్నెను. అవ్వానరోత్తములు, కుంభకర్ణుఁడు గొట్టిన దెబ్బలకు మిక్కిలి బాధనొంది నెత్తురుం దోఁగి మూర్ఛ నొంది, నఱకంబడిన మోదుగుచెట్లుంబోలె నేలం బడిరి. మహాత్ము లగు నవ్వానరముఖ్యులు పడుటం జూచి, పెక్కువేల వానరులు కుంభకర్ణునిపయి కడరిరి. పర్వతాకారులును మహాబలులు నగు నవ్వానరవీరు లందఱును, కొండపైకిం బోలె నా కుంభకర్ణునిపయి కెగిరి యారోహించి, దంతములం బట్టి కొఱికిరి. ఆ వానరోత్తము లు మహాకాయుఁ డగు నా కుంభకర్ణుని నపుడు నఖంబుల గీఱిరి; పండ్లం గొఱికిరి; పిడికిళ్లం బొడిచిరి; మోఁకాళ్లం గ్రుమ్మిరి. పర్వతాకారుఁ డగు నా రాక్షససింహుఁడు కుంభకర్ణుఁడు, ఇట్లు వేలకొలఁది వానరులు తనపయిని వ్యాపించి యలమియుండఁగా, వృక్షములు పెరిఁగియున్న పర్వతమువలెఁ బ్రకాశించెను. మిక్కిలియు బలవంతుఁడు గాన, యా కుంభకర్ణుఁడు గరుడుఁడు సర్పములను భక్షించునట్లు, వానరుల నందఱను జేతులం బట్టికొని భక్షింప నారంభించెను. అట్లు కుంభకర్ణుఁడు వానరులను పాతాళబిలమువలె నున్న తన నోట వేసికొనఁగానే, వారలు ముక్కురంధ్రములనుండియు, చెవులనుండియు వెడలి వచ్చుచుండిరి. పర్వతాకారుఁ డగు నా రాక్షసోత్తముఁడు, ఇట్లు వానరులు మరలి వెడలివచ్చుటం జూచి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై, వారల నందఱను విఱిచి భక్షింపసాగెను. ఆ రాక్షసుఁడు ప్రళయకాలాగ్నివలె రౌద్రాకారుఁడై, మైమఱచి భూమియంతయును రక్తమాంసములం దడుపుచు, వానరసైన్యములందు విహరించుచుండెను. వజ్రాయుధము దాల్చిన దేవేంద్రునివలెను, పాశము ధరించియుండు యమునిభంగిని శూలపాణి యగు మహాబలుఁడు కుంభకర్ణుఁడు యుద్ధమున నెంతయుం బ్రకాశించెను. అగ్ని వేసంగికాలమున నెండియున్న యడవులను దహించునట్లు, కుంభకర్ణుఁడు వానరసైన్యములను దహించెను. అంత, నవ్వానరులు అట్లు వధింపఁబడుచు గుంపులు వీడి నాయకుఁడు లేకుండుటంజేసి, మిక్కిలియు భీతులయి, మహావికృతధ్వనిగా నఱవసాగిరి. అట్లు కుంభకర్ణుఁ డనేక విధముల వధించుచుండఁగా, అవ్వానరులు బాధితులై మనంబుల దుఃఖితులగుచు రాఘవుని శరణుఁజొచ్చిరి. అంత, నింద్రుని మనుమఁ డగు నంగదుఁడు యుద్ధమున వానరు లందఱును బరాజితులై పాఱుటం జూచి యొక గొప్ప పర్వత

శిఖరమును గొని కుంభకర్ణుని వెంబడివచ్చు రాక్షసు లందఱును భయపడునట్లుగా, మాటిమాటికిని సింహనాదములు సేయుచు, మహాయుద్ధంబున వేగ కుంభకర్ణుని పయి నడరి యాశిఖరమును కుంభకర్ణుని తలపయి వైచెను. అట్లు తలపై గొప్ప దెబ్బ తగులఁగా, ఆ కుంభకర్ణుఁ డప్పుడు మహాకోపమున మండిపడెను. ఆ కుంభకర్ణుఁ డట్లు కుపితుఁడై, సమస్తవానరులును భయపడునట్లు మహాధ్వనిగా నార్చుచు, వేగంబున నంగదుని మీఁదికిఁ బోయెను. మహాబలుఁ డగు నా కుంభకర్ణుఁడు కోపమున నంగదునిపై శూలమును వైచెను. యుద్ధమార్గములం జక్కఁగాఁ దెలిసినవాఁడును బలవంతుఁడు నగు నంగదుఁడు, ఆ శూలము తన పయికి వచ్చుటం జూచి, లాఘవంబునఁ దప్పించుకొనెను. ఆ యంగదుఁ డంతేకాక, తటాలున దగ్గఱకు దుమికి, కుంభకర్ణుని ఱొమ్ముపై నఱచేత నడఁచెను. పర్వతాకారుఁ డగు నా కుంభకర్ణుఁడు, అంగదుని దెబ్బకుఁ బరమకుపితుఁడై యేమియుఁ దెలియక మూర్ఛిల్లెను. అంత, నా బలవంతుఁడు కొంతవడికి మూర్ఛదేఱి తెలివి నొంది పిడికిలిం ద్రిప్పి యెడచేత నంగదునిం బొడిచెను. అంత నంగదుఁడు మూర్ఛిల్లి నేలం బడెను. వానరోత్తముఁ డగు నాయంగదుఁడు అట్లు మూర్ఛిల్లఁగానే, కుంభకర్ణుఁ డాశూలముగొని సుగ్రీవునిమీఁదికిఁ బోయెను. అప్పుడు వీరుఁడగు నా వానరాధిపుఁడు సుగ్రీవుఁడు మహాబలుం డగు కుంభకర్ణుఁడు తనమీఁదికి వచ్చుటం జూచి యుద్ధోత్సాహంబున గంతువేసెను. మహాకపి యగు సుగ్రీవుఁడు, పర్వతశిఖరమును జేత నెత్తికొని గిరగిరం ద్రిప్పుచు, వేగమున మహాబలుం డగు కుంభకర్ణునిమీఁది కడరెను. కుంభకర్ణుఁడు, ఆ సుగ్రీవుఁడు తనపయికి వచ్చుటను జూచి, సమస్తావయవములును వికృతముగా నుంచుకొని, సుగ్రీవున కభిముఖుఁడై నిలిచెను. వానరులను భక్షించుచు వారి రక్తముచేత నంగము లెల్లఁ దడియ, నిలుచున్న కుంభకర్ణుని సుగ్రీవుఁడు చూచి 'నీవు యుద్ధంబున గొప్ప గొప్ప వీరులను బడఁగూల్చితివి. ఇతరుల కెవ్వరికిని జేయ నలవిగాని కార్యము గావించితివి. వానరసైన్యములను భక్షించితివి. గొప్పయశస్సును బొందితివి. రాక్షసా! ఆ వానరసమూహములను వదలుము. అల్పులతో నీ కేమిపని? ఇటు రమ్ము. నే నీ పర్వతమును నిదె నీ పయిఁ బడవైచుచున్నాను. ఈ యొక్క పాటును మాత్రము సహింపుము' అనెను. వానరరాజగు సుగ్రీవుండు బలంబును ధైర్యమును వెనంగొనఁ జెప్పిన యప్పలుకు విని, రాక్షససింహుఁ డగు కుంభకర్ణుఁ డతనితో * 'నీవు బ్రహ్మదేవుని మనుమఁడవు. బ్రహ్మపుత్రుఁ డగు

* 'ప్రజాపతేస్తు పౌత్రః' అని మూలము. తొల్లి బ్రహ్మ యావులింపఁగా, అతనిముఖమునుండి, ఋక్షరజుఁ డనువానరుఁడు పుట్టెను. అతఁ డొకప్పుడు గ్రుమ్మరుచుండి, బ్రహ్మలోకమునందు అప్సరసరూపమును గలిగించు నొకానొక సరస్సున మునిఁగి యప్సరోరూపము నొందెను. అబిడను జూచి యింద్రుఁడును సూర్యుఁడును కామమోహితులై, యిరువురు నేకకాలమున దానిని, చేరం బట్టి

ఋక్షరజుని పుత్త్రుఁడవు. ప్రఖ్యాతి కెక్కిన పరాక్రమసంపత్తి గలవాఁడవు. ఇవన్నియు మాకుఁ దెలిసినవే నీ వేల గర్జించెదవు?' అనెను. అంత సుగ్రీవుఁడు, కుంభకర్ణుఁ డాడిన మాట విని, వజ్రంబును బిడుగునుం బోని యా పర్వతమును గిరగిరం ద్రిప్పి వేగవైచి యతని వక్షమునఁ బడఁగొట్టెను అప్పు డా పర్వతశిఖరము విశాలంబగు కుంభకర్ణుని వక్షఃస్థలమునంబడి చూర్ణమయినది దానింజూచి, వానరు లందఱును తోడనే విషాదము నొందిరి. రాక్షససమూహములును సంతోషమున సింహనాదములు గావించెను. పర్వతశిఖరముచేఁ గొట్టుబడినందులకై యా కుంభకర్ణునకుఁ గోపము పుట్టెను. అతఁ డా కోపమువలన నోరు దెఱచి యార్చుచు, మెఱువువలె మెఱయుచున్న శూలమును గిరగిరం ద్రిప్పి సుగ్రీవుని వధించుటకుఁ గాను నతనిపై వైచెను. హనుమంతుఁడు తత్క్షణమే యచ్చటి కుఱికి, కుంభకర్ణుఁడు భుజబలముకొలఁదియు విసరివైచిన యా వాఁడిశూలమును బంగారు దండతోడం గూడినదానిని నొడిసి పట్టుకొని వేగంబున రెండుచేతులం బట్టి విఱిచెను. వానరసింహుఁ డగు హనుమంతుఁడు మిక్కిలి సంతుష్టుఁడై, వేయి బారువుల యినుముతోఁ జేయఁబడిన యమ్మహాశూలమును మోఁకాలి కానించి ప్రల్లన విఱిచివేసెను. హనుమంతునిచేత శూలము విఱుగుటం జూచి, వానర సైనికు లుబ్బున పలువిధముల నార్చుచు, నలుప్రక్కలను బఱతెంచిరి. అవ్వానరు లెల్ల ఆ శూల మట్లగుటను జూచి, మిక్కిలి సంతుష్టులై సింహనాదములు సేయుచు, వాయుకుమారుని హనుమంతునిం బూజించిరి. మహాబలుం డగు నా రాక్షసవీరుఁ డా కుంభకర్ణుఁడు, అపుడు తన శూలము విఱువఁబడుటను జూచి కుపితుఁడై, * లంకామలయపర్వతమునుండి శిఖరమును బెకలించి సుగ్రీవుని దారసించి దానిని వైచెను. ఆ పర్వతశిఖరపు దెబ్బకు, ఆ సుగ్రీవుఁడు మూర్ఛిల్లి

కొనిరి. అంతలో, వారలకు రేతస్సు కలఁగి యా చెలువపైఁ బడెను. అట్లు అది యా స్త్రీవాలమునం బడఁగా, వాలియనియు గ్రీవమునం బడఁగా సుగ్రీవుఁ డనియు నిరువురు కుమారులు పుట్టిరి. బ్రహ్మ యీ సంగతిం జూచి నవ్వి అప్సరసయైన ఋక్షరజుని వెప్పటిరూపము నొందుటకై పిలుచుకొని యా కుమారులనుం దోడ్కొనిపోయి వానరరూపమును గలిగించు మఱియొక సరస్సున మునుంగు మని చెప్పఁగా, నది యట్లు చేసి కుమారులును దానును వానరరూపములను దాల్చెను. అతని పుత్త్రులు వాలిసుగ్రీవులు గావున, సుగ్రీవుఁడు బ్రహ్మమనుమఁడుగా నిట చెప్పఁబడెను. కశ్యప ప్రజాపతివలన సూర్యుఁడును, సూర్యునివలన సుగ్రీవుఁడును బుట్టుటచే, ప్రజాపతిపౌత్త్రుఁ డనఁ బడె నని మఱికొందఱ మతము—గోవిందరాజులు.

* త్రికూటశిఖరముపయి నున్న లంకయొక్క ద్వారమునం దుండు కుంభకర్ణుఁడు మఱియొక చోట నుండు లంకా మలయపర్వతపు శృంగము నెట్లు పెకల్చినాఁ డన్నచో, నంతకుఁ దగినకొలఁది యగు పెనుదేహము గలవాఁడుగాన, యట్లు చేసె ననికాని, లంకామలయ మనఁగా నిట త్రికూట మనికాని గ్రహించునది.

యుద్ధభూమిని బడెను. అతఁడట్లు తెలివిదప్పి నేలం బడుటను జూచి, యనంత రాక్షసు లందఱును మిక్కిలి సంతుష్టులై సింహనాదములు గావించిరి. వానరులు మిక్కిలియు దుఃఖితులైరి. ఆ కుంభకర్ణుఁడు, యుద్ధమున ఆశ్చర్యమును భయంకరమును నగు పరాక్రమముగల వానరనాథుని సుగ్రీవుని యెత్తుకొని పోయి, మిక్కిలి ప్రచండమైన వాయువు మేఘమును గొనిపోవునట్లు, అతనిని బట్టికొని పోయెను. మేరుపర్వతాకారుఁడగు నా కుంభకర్ణుఁడు, యుద్ధమున మహామేఘముం బోని యా సుగ్రీవు నెత్తికొని పోవుచు, ఉన్నతమగుచున భయంకరశిఖరము గల మేరుపర్వతమువలెఁ బ్రకాశించెను. అంత, వీరుం డగు కుంభకర్ణుఁడు అట్లు సుగ్రీవు నెత్తికొని, యుద్ధమున రాక్షసశ్రేష్ఠులు పలువిధములఁ బొగడఁగా, వానరరాజగు సుగ్రీవుండునుం బట్టువడుటకు దేవత లాశ్చర్యము నొందిచేయు ధ్వనులను వినుచుం బోయెను. అంత, నప్పుడు దేవేంద్రునికిం బలుపరాక్రమము గల యా యింద్రశత్రువు కుంభకర్ణుఁడు, దేవేంద్రసమానుఁడగు నా వానరేంద్రుని సుగ్రీవు నెత్తికొని 'వీనిని బట్టుకొని పోయితిమేని, రామలక్ష్మణులతోఁ గూడిన యీ వానరసైన్యము నంతటిని బట్టుకొన్నట్లె యగు' నని తలఁచెను. అంత, వానరసైన్య మంతయు నంతంతఁ బాఱుటయు, సుగ్రీవుండును కుంభకర్ణునిచేతఁ బట్టువడుటయుఁ జూచి, వాయుపుత్రుం డగు హనుమంతుఁడు బుద్ధిమంతుఁడుగావునఁ, దనలో 'సుగ్రీవుఁడే యిట్లు పట్టువడెనే! ఇఁక నను బోఁటికి నేమి చేయ నగును. దేనిని నాకుఁ జేయుట న్యాయ్యమో దానినే యెప్పుడును జేయుదునుగాని యొండు గావింపను. నేను పర్వతమంతటివాఁడనై రాక్షసుని నాశముసేసెదను. నేను యుద్ధమున మహాబలుఁ డగు కుంభకర్ణునిఁ బిడికిటం బొడిచి, దేహమును వికవికలు గావించి వధించి వానరరాజును విడిపింపఁగా, సమస్తవానరులును సంతోషము నొందుదురుగాక. అట్లు గాక! ఈ రాజు సుగ్రీవుఁడు తన్ను దేవతలును, అసురులును, ఉరగులును నొక్కటిగనై వచ్చి పట్టుకొన్నను, తానే విడిపించుకొననుగూడ సమర్థుఁడు. వానరనాథుఁ డితఁడు యుద్ధమున కుంభకర్ణుండు వైచిన పర్వతపుదెబ్బ దగిలియున్నందున, ఇంతకు తన్నుఁ దాను దెలియకున్నాఁడని తోఁచుచున్నది. లేకున్న, తానే విడిపించుకొని యుండునే! ఈ సుగ్రీవుఁ డీకొంతసేపటిలో మూర్ఛదేఱి, యిమ్మహాయుద్ధమునందుఁ దమకును వానరులకును నేది హితమో దానిని జేయును. స్వామి కష్టమునం దగులఁగా భృత్యుఁడు విడిపింపవచ్చునుగాని, యట్లు నే నీసుగ్రీవుని విడిపింతునేని, మహా పరాక్రమశాలి యగు నితనికిఁ గలుగు ననంతుష్టి మిక్కిలి కష్టముగా నుండును. కీర్తియు శాశ్వతముగా నశించును. అందువలన నేను గొంతసేపు, మన రాజే పరాక్రమించుటను వేచియుండెదను; అతని పరాక్రమముమీఁదనే భారమువైచి యుండెదను. అతఁడు వచ్చువఱకును విచ్చి

1495. కుంభకర్ణుఁడు సుగ్రీవుని పట్టుకొనుట; సుగ్రీవుఁడు కుంభకర్ణుని ముక్కు చెవులను కొఱికివైచుట.

పాఱెడు వానరసమూహముల నాశ్వాసించు చుండెదను' అని యాలోచించెను. ఇట్లు వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమంతుఁడు చింతించి, యవ్వానరమహాసైన్యమును బాఱిపోనీయక, మరల నిలిపినవాఁ డయ్యె. అంత నా కుంభకర్ణుఁడు, ఇట్టట్టు కదలుచున్న యమ్మహాకపిని సుగ్రీవుని నెత్తికొని, మేడలమీఁదను, చర్యాగృహములందును, గోపురములందును నున్న రాక్షసులు శ్లాఘ్యము లగు పుష్పవర్షములను గురియుచుండఁగా, లంకాపురమును బ్రవేశించెను మహాబలుండగు సుగ్రీవుఁడు, అట్లు తనపై లాజలును సుగంధజలములును జనిగొని పడఁగాఁ దడియు చుండుటవలనను, రాజమార్గము చల్లఁగా నుండుటవలనను మెల్లమెల్లఁగా మూర్ఛదేఱెను అంత, మహాధీరుం డగు సుగ్రీవుఁడు, మిక్కిలికష్టమునఁ దెలి వొంది, యధికబలవంతుఁ డగు నా కుంభకర్ణుని వక్షమునుండి పలుమాఱు లంకాపురపు రాజమార్గముం జూచుచుఁ దనలో 'ఇప్పు డిట్లు పట్టువడియున్నానే! నే నిప్పుడు ప్రతీకార మెట్లు చేయఁగూడును? వానరుల కెట్లు చేసిన నిష్టమును హితమునుగా నుండునో, యాలాగునఁ గార్యము గావించెదను.' అని యాలోచించెను. అంత, వానరరా జగు సుగ్రీవుఁడు వాఁడిగోళ్లచే తీక్ష్ణ లున నింద్రశత్త్రుఁ డగు కుంభకర్ణుని చెవులను గిల్లి, పండ్లతో ముక్కు కొఱికికొని, పార్శ్వము లందు చెక్కులను మూఁపులను కడుపుప్రక్కలను పాదములచే విదారించెను. ఆ కుంభకర్ణుఁ డట్లు సుగ్రీవునిచే ముక్కును జెవులును బోయి, ప్రక్కల విదారింపఁబడి నలంగుచుపడుటను మిక్కిలియుం గోపావేశము నొంది, దేహ మంతయు నెత్తురు గాఱ, సుగ్రీవుని గిరగిరఁ ద్రిప్పి, నేలపయి వేసి నలిపెను. భయంకరబలుఁ డగు కుంభకర్ణుఁడు నేలపైవైచి పిండిలివండుగాఁ బిసికినను, ఆ రాక్షసులు నానావిధములఁ బ్రహరించుచుండినను, ఆ సుగ్రీవుఁడు సరకుసేయక వేగమున నాకాశమున కెగసి, మరల రామునితో వచ్చిచేరుకొనెను. మహాబలుఁ డగు కుంభకర్ణుఁడు ముక్కుచెవులును బోయి, నెత్తుటం దోఁగుచు సెలయేళ్లతోఁగూడిన పర్వతము వలెఁ జూడ నొప్పెను. అట్లు నెత్తుటం దోఁగుచున్న మహాకాయుఁడును భయంకర పరాక్రముఁడును మహాబలుండు నగు నా కుంభకర్ణుఁడు మరల యుద్ధభూమికిట్టు దిరిగి, యుద్ధముసేయ నిశ్చయించెను నల్లని కాటుకరాశివలెఁ జూపట్టు నా కుంభకర్ణుఁడు, కోపంబు మీఱ దేహ మంతయు రక్తము గాఱుటం జేసి, సంధ్యాకాలము నందలి మేఘమువలె నప్పుడు ప్రకాశించెను. ఆ సుగ్రీవుఁడు తప్పించుకొనిపోయి నంత నే, దేవేంద్రశత్త్రుం డగు కుంభకర్ణుఁడు క్రుద్ధుఁడై రౌద్రాకారమున మరల యుద్ధమునకుఁ బరుగెత్తుచు, ఆయుధము లేదని తలంచి, యప్పుడు భయంకరమైన యొక్క ముద్గరము గయికొనెను. అంత, మహాతేజుం డా కుంభకర్ణుఁడు శీఘ్రముగా పట్టణముననుండి వెలువడి, యుగ్ర మగు నవ్వానరసైన్యమునుజొచ్చి, జ్వలించుచున్న ప్రళయకాలాగ్నిహోత్త్రుండు ప్రజలనుంబోలె, యుద్ధమున

నా సైన్యమును భక్షింపసాగెను. కుంభకర్ణుఁడు యుద్ధమున, సుగ్రీవుని స వానరసైన్యమును జొచ్చి, ఒంటరిచే రక్తమాంసములందు పేరాసగొని మోహమున తనవారెవరెవరని తెలియక, రాక్షసులను వానరులను పిశాచములను భల్లూకములను భక్షించెను. ప్రళయకాలమున మృత్యువు ప్రజలను హరించునట్లు, ఆ కుంభకర్ణుఁడు మేటివానరులను బట్టి భక్షించెను. అతఁడు క్రుద్ధుఁడై వానరులను రాక్షసులనును బట్టి, యేకకాలమున ఒకరి, నిద్దఱను, ముగ్గురను, అనేకులను, ఒకచేత నెత్తి వేగమున నోట వేసికొనుచుండెను. అప్పుడు, అతఁడు మహాబలుఁడు గాన, వానరులు మేటిపర్వతశిఖరములచే నెంతగాఁ గొట్టుచున్నను, నా దెబ్బలను సరకుసేయక, తాను దిన్నట్టి వానరుల మేదస్సును నెత్తురును తన దాఁడలనుండి వెల్లువలుగాఁ గాఱ, వారిని బట్టి భక్షించుచుండెను. అట్లు కుంభకర్ణుఁడు పట్టి భక్షించుచుండఁగా, ఆ వానరులు నిలువలేక రాముని శరణుఁ జొచ్చిరి. కుంభకర్ణుఁడును మిక్కిలియు క్రుద్ధుఁడై, వానరులను భక్షించుచునే వారి వెంటంబడి పరుగెత్తెను. అతఁడు వానరులను ఏడువందలను, ఎనిమిదివందలను, ఇరువదివందలను, ముప్పదివందలనుఁగా రెండుచేతులచేతను బిగియ నదుముకొని భక్షించుచునే పరుగునఁ దఱుముచుండెను. అప్పుడు శత్రుబలంబుల నుఱుమాడుచు, వారి పట్టణముల జయించువాఁడగు సుమిత్రాపుత్రుఁడు లక్ష్మణుఁడు, కుపితుఁడై, యుద్ధము గావించెను. వీర్యవంతుఁడగు నా లక్ష్మణుఁడు కుంభకర్ణుని దేహమునం దేడుబాణములు నాటించి, మరలఁ బెక్కుబాణములు దీసి విడిచెను. కుంభకర్ణుఁడు మహాబలుఁడు గాన, సరకుసేయక లక్ష్మణునిఁ దలకడచి, పదఘాతమున భూమి పగులునట్లు దొరఁగఁగా, రామునిమీఁదికే పోయెను. అంత, దశరథకుమారుఁడగు రాముఁడు బెడిదమైన యస్త్రము నొకదాని సంధించి తీక్ష్ణములగు బాణములను కుంభకర్ణుని ఱొమ్ము గాఁడ నేసెను. అట్లు రామునిబాణములు గ్రుచ్చుకొనఁగా, క్రుద్ధుఁడై తోడింబడి రామునిపైఁ బరుగెత్తివచ్చుచున్న యా కుంభకర్ణుని నోటనుండి నిప్పువంటి జ్వాలలు వెడలినవి. ఆ రాక్షసపుంగవుఁడు, అట్లు రాముని యస్త్రముచేఁ గొట్టుపడి పరమక్రుద్ధుఁడై, యుద్ధమున వానరులు భయముగొని పాఱ, భయంకరముగా సింహనాదము సేయుచు రాముని కెదురై పాఱుతెంచెను. రాముఁడు నెమిలిపురులు గట్టంబడియున్న బాణములను కుంభకర్ణుని ఱొమ్మున నుచ్చిపోవ వేయఁగా, నతండు పరవశుం డగుటయు, నతనిచేత నుండి మహాగదయు జాఱి నేలంబడెను. అతని ఖడ్గాద్యాయుధములును అన్నియు నేఁబడి చెల్లాచెదరైనవి. అంత మహాబలుఁడగు నా కుంభకర్ణుఁడు తాను నిరాయుధుం డగుటను దెలిసికొని పిడికిళ్లచేతను, గాళ్లచేతను మహాయుద్ధము గావించెను. అట్లు బాణములు మిక్కిలియు మేనం గ్రుచ్చుకొన నెత్తుటఁ దొప్పదోఁగియున్న యా కుంభకర్ణుఁడు, పర్వతము సెలయేటిని స్రవించునట్లు రక్తమును స్రవిం

చెను. అతఁడు దేహ మంతయు నెత్తురు వ్యాపించియుండఁగా, తీవ్రకోపమునొంది, వానరులను, రాక్షసులను, భల్లూకములనును భక్షించుచు యుద్ధరంగమునందుఁ గ్రుమ్మరుచుండెను. అంత భయంకర పరాక్రమంబు గలిగి మృత్యువుంబోలియున్న యమ్మహాబలుఁడు కుంభకర్ణుఁడు, బెడిదమైన యొకపర్వతశిఖరము నెత్తి గిరగిరం ద్రిప్పి, రాముని గుఱిపెట్టి వేసెను. పురుషసింహుఁడగు రాముఁడు ఆ పర్వత శిఖరము తనపయికి రాకమునుపే, నడుమనే, కాంచనముచే చిత్రముగా నలంకృతములై సూటిదక్వక సాఁగుబాణము లేడు వైచి ఖండించెను. మేరుశిఖరమువలెనాకారము చూపట్టు నా కుంభకర్ణుఁడు కాంతిచే జ్వలించుచున్నట్లు తేజరిల్లుచు, రెండువందల మేటివానరులపయి కడరుటం జూచి, రాముఁ డతనిని బాణములు వైచి నేలం బడునట్లు గావించెను. ఆ సమయమున ధర్మాత్ముఁ డగు నా లక్ష్మణుఁడు కుంభకర్ణుని వధంబునకై యాసక్తిఁగొని, యందులకు నుపాయములు పెక్కాలోచించుచు, రామునితో 'రాజా! ఈ కుంభకర్ణుండు నెత్తురు వాసనగొని మత్తుఁడై యున్నాఁడు గాన, వానరు లని కాని రాక్షసు లని కాని తెలియఁడు. తనవారలను నెదిరివారలనుగూడఁ బట్టి తినుచున్నాఁడు. వానరతిలకు లందఱును నీ కుంభకర్ణునిపై చక్కఁగా నెక్కి నిలుతురుగాక! ముఖ్యులయిన యూథపతులును, యథాయోగ్యముగా నితనిచుట్టు నుండి కదలమెదలనీకుండఁ గావింతురుగాక! ఇప్పు డట్లు గావించినయెడల, దుర్బుద్ధి యగు వీఁడు, పెనుభారముచే పీడితుఁడై కాలమున నేలం బడుటయేకాక, యా బరువున మరల లేవలేనివాఁడై యింకఁ దక్కిన వానరులను జంపకుండును' అనెను. బుద్ధిమంతుఁ డగు నా రాజకుమారుఁడు లక్ష్మణుఁడు చెప్పిన యప్పలుకులు విని, అవ్వానరులు సంతుష్టులయి కుంభకర్ణు నారోహించిరి. కుంభకర్ణుఁ డట్లు వానరులు తనపై నెక్కఁగా, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై, వేగంబున దుష్టగజము మావటివాండ్రను విదుల్చునట్లు, అవ్వానరుల నందఱను విదిల్చివైచెను. రాముఁ డట్లా వానరు లందఱును విదుల్పం బడుటను జూచి, ఆ రాక్షసుఁడు దుష్టుఁడుగాన వధింపఁ దలఁచి వేగమున మేలయిన వింటిని దీసికొని యతనిమీఁదికిఁ బోయెను. వీరుఁ డా రాముఁడు కోపమున కన్నెఱ్ఱఁబాఱ, చూడ్కులఁ గాల్చునట్లు చుఱచుఱం జూచుచు, వేగము మీఱ కుంభకర్ణభయమునఁ గంది కుంది యున్న వానరయూథపు లెల్ల సంతోషింప, రోషమున వానిమీఁది కడరెను. ఆ రాముఁడు మహాసర్పముంబోనిదై దృఢమయిన యల్లెత్రాడు గలిగి, బెడిదమై బంగారుచే వింతగా రంగారుచున్న వింటిని దీసికొని, మేలియమ్ములు గల పొదులను గట్టికొని వానరుల నాశ్వాసించి కుంభకర్ణునిమీఁదికి వేగ యడరెను. మిక్కిలియు దుర్జయుఁ డగు నమ్మహాబలుఁడు రాముఁడు, అవ్వానరసమూహములచేతను బరివృతుఁడై లక్ష్మణుఁడు వెంట రా యుద్ధమునకు వెడలెను. ఆ రాముఁడు, మహాకాయుఁడై కిరీటంబు దాల్చి సమస్తా

వయవములును నెత్తుటం దోఁగియున్న మహాబలుని, పగవారి పీఁచ మడంచు కుంభకర్ణునిం జూచెను. ఆ కుంభకర్ణుఁ డపుడు, కుపితమైన దిగ్గజమువలెఁ జిమ్మిరేఁగి కనఁబడినవారి నెల్లఁ దఱిమి కొట్టుచు, క్రుద్ధుండై వానరులను వెదకుచు రాక్షస పరివృతుఁడై యొప్పుచు, వింధ్యమందరపర్వతములవలెఁ జూపట్టుచు, బంగారు బాహుపురులు రంగార, మేఘము పొడవుననుండి వర్షము గురియునట్లు, నోట నుండి నెత్తురు గ్రక్కుచుండెను. మఱియు నతఁడు నాలుకచే నెత్తురు నాకికొనుచు, నెత్తుటివలె నెఱ్ఱనయిన కన్నులతో, వానరసేనను మర్దించుచుఁ బ్రళయ కాలమునఁ బ్రజల నాశముసేయు యమునివలెఁ జూపట్టుచుండెను. పురుషలలాముం డగు రాముఁ డపుడు, మండుచున్న యగ్నియుంబోలెఁ వెలుంగుచున్న రాక్షసోత్తముని కుంభకర్ణునిఁ జూచి వింటిని సారించెను. రాక్షససింహుఁ డగు కుంభకర్ణుఁడు, రాముని వింటిధ్వనిని విని, దాని కోర్వఁజాలక కుపితుఁడై రాముని పయికి వేగ దలపడెను. అంత, యుద్ధమునందు, వాయువుచే పయికి రేఁగిన పెను మేఘముం బోలినవాఁడై, వాసుకి మేటిశరీరమువలె నిడుదలై బలుచేతులు మీఱఁ బర్వతాకారమున నొప్పు కుంభకర్ణుఁడు, యుద్ధమునం దనపయికి వచ్చుచుండుటం జూచి రాముఁ డతనితో * 'రాక్షసాధిపా ! రమ్ము. విషాదము వలదు. నేను విల్లు చేపట్టి నిలిచియున్నాను, చూడుము. నీ వింద్రుని గెలిచినాఁడ నను కొందువు కాఁబోలు. నన్ను రాముఁ డని యెఱుఁగుము. ఇంద్రుఁడను గాను, ఇఁకఁ గొంతసేపులోపలనే యుసురు వీడెదవు చూడుము' అనెను కుంభకర్ణుఁడు 'ఇతఁడే రాముఁ' డని యెఱింగి వికృతస్వరముగా పకపక నవ్వుచు, మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై, యుద్ధంబున వానరు లందఱును బరుగువాఱ, సమస్తవానరుల గుండియలు పగుల్చునట్లు, రామునిమీఁదికిఁ దలపడెను మహాతేజుం డగు కుంభకర్ణుఁడు, వికృతముగాను, భయంకరముగాను, మేఘగర్జనమువలె గంభీరముగాను నవ్వి, రామునిం జూచి, 'నేను విరాధుఁడను గాను; కబంధుఁడనుగాను; ఖరుఁడను గాను; వాలిని గాను; మారీచుండను గాను నన్ను వారినిగాఁ దలఁపవలదు. మఱి నీవు వారిని జంపితి నని విఱ్ఱవీఁగవలదు. నేను గుంభకర్ణుఁడను; వచ్చినాను. ఇదిగో! మిక్కిలియు నినుముతోఁ జేయఁబడి బెడిదమై యున్న యీ పెనుముద్గరమును జూడుము! దీనిచేతనే నేను మున్ను దేవతలను దానవులనును జయించియున్నాను. నీవు, ముక్కు చెవులు పోయినవాఁడ నని నన్నుఁ జులకనగాఁ జూడ

* ఇందులకు 'ఆగచ్ఛ రక్షోధిప! మావిషాద మవస్థితో౽హం ప్రగృహీతచాపః, అవేహి మాం శక్రసపత్న! రామం మయా ముహూర్తాద్భవితా విచేతాః' అని మూలము. వాస్తవార్థము- 'కుంభకర్ణా! ఎంతమాత్రమును దుఃఖము నొందక, నన్నుఁ బొందుము. నిన్నుద్ధరించుటకై విల్లు దాల్చి యున్నాను, చూడుము. నన్ను నిన్నుద్ధరింప వచ్చిన రామునిఁగా నెఱుంగుము. ఇఁక శీఘ్రమున నిన్ను విముక్తునిఁ గావించెదను' అనెను.

1499. కుంభకర్ణుఁడు దారిలో వానరులను మ్రింగుచు యుద్ధమునకుఁ బోవుట ; రామలక్ష్మణులు వాని హస్తపాదములను ఖండించుట.

వలదు. ముక్కు సెవులు వోవుటచే నాకు రవ్వంతయైనను బాధలేదు. ఇక్ష్వాకు సింహమా! నా గాత్రముమీఁద నీ పరాక్రమమును జల్కాం జూపుము. అంత, నీ పౌరుషమును దెలిసి నిన్ను భక్షించివై చెదను' అనెను. కుంభకర్ణుఁడు చెప్పినది విని, యా రాముఁడు, మంచి పింజలు గల బాణములను బ్రయోగించెను. దేవశత్రుఁ డగు నా కుంభకర్ణుఁడు, వజ్రసమానవేగంబు లగు నా బాణములచేఁ గొట్టువడియు, ఎంతమాత్రమును గలంగినవాఁడును గాఁడు; దుఃఖితుఁడును గాఁడయ్యె. ఏ బాణములచే మున్ను మేటిసాలవృక్షము లేడును నఱకంబడినవో, వానరపుంగవుఁ డగు వాలియు హతుఁ డయ్యెనో, వజ్రసమానములైన యా † బాణము లిప్పుడు కుంభకర్ణుని మేని నెంతమాత్రమును గాసిపఱుపఁ జాలక పోయినవి. దేవేంద్రునిశత్రుఁ డా కుంభకర్ణుఁడు, ఆ బాణములు తనమేనం గాఁడి మఱుఁగువడఁగా, శరీరముచే వానిని జలధారలవలెఁ ద్రాగినట్టు చూపట్టుచు, నుగ్రం బగు వేగము గల యా ముద్గరమును గిరగిరం ద్రిప్పి రాముని బాణముల యురవడిని వారించుకొనెను. అంతఁ గుంభకర్ణుఁడు, నెత్తుట బ్రుంగినదియు, దేవమహాసైన్యములకును దిగులుగొలుపునదియు నుగ్రవేగంబు గలదియు నగు నా ముద్గరమును ద్రిప్పి వానరసైన్యములను దఱిమెను. అంత, రాముఁడు మీఁటయిన వాయవ్యాస్త్రమును దీసి, యా రాక్షసునిపై వేసెను. అది యతని బాహువును ముద్గరసహితముగా ఖండించెను. అంత నతఁడు బాహువు నఱకంబడి తుములముగా నఱచెను. పర్వతశిఖరాకార మగు నా కుంభకర్ణుని బాహువు ముద్గరసహితముగా రామబాణముచే నఱకంబడినదై, యా సుగ్రీవుని సైన్యమునం బడి, యందలి వానరసైనికులను జంపెను. అట్లు భంగము నొంది చావఁగా మిగిలిన వానరులు, అప్పుడు విషణ్ణు లయి, యోరలం జేరి (సమీపముం జేరి) భయమున నవయవములు గడగడ వడంకుచుండఁగా, రామునికిని రాక్షసవీరునికిని మిక్కిలియు ఘోరముగా జరుగుచున్న ద్వంద్వయుద్ధమును జూచిరి. అట్లు వాయవ్యాస్త్రముచే నొకచేయి త్రుంపఁబడఁగా, ఆ కుంభకర్ణుఁడు శిఖరము నఱకంబడిన మహాపర్వతమువలె నొప్పుచు, రెండవచేత నొక వృక్షమును బెఱికి, దానితో రణంబున రామునిమీఁది కడరెను. ఆ రాముఁడు బంగారుచే చిత్రమైన బాణమును, ఐంద్రాస్త్రమంత్రముచే నభిమంత్రించి, యంత సర్పశరీరాకారమై, వృక్షముతోడ పయికెత్తం బడియున్న కుంభకర్ణుని యా రెండవబాహువును సాలవృక్షసహితముగా ఖండించివైచెను. పర్వతాకారమైన యా కుంభకర్ణుని బాహువు ఖండితమై నేలం బడి విలవిలం దన్నికొనుచుఁ బెక్కువృక్షములను పర్వతములను శిలలను వానరులను రాక్షసులను నుగ్గు

† సప్తసాలములను భేదించినదియు వాలిని జంపినదియు నొక్క బాణమే యైనను, నిచట తద్వర్గము లైనవానిని జెప్పుటచే, బాణము లని బహువచనము తెలియునది.

గావించినది. అట్లు కుంభకర్ణుఁడు రెండుచేతులును దెగి, యఱచుచు వేగ తన పయికి వచ్చుటను జూచి, రాముఁడు తీక్ష్ణములయిన యర్ధచంద్రబాణముల రెంటిని దీసికొని యుద్ధంబున నా రాక్షసుని పాదములను ఛేదించివైచెను. ఆ కుంభకర్ణుని పాదములు రెండును బడఁగా, ఆ ధ్వని, దిక్కులను విదిక్కులను పర్వతములను గుహలను మహాసముద్రమును లంకాపురమును, వానర రాక్షససైన్యములను మాఱుమ్రోయించుచు నిండి చెలంగినది. కుంభకర్ణుఁ డట్లు చేతులు తునిఁగి పాదములును ద్రుంగిపోవఁగా, బడబాముఖమువలె విరివియైన నోరిని దెఱచుకొని, గర్జించుచు నంతరిక్షమునందు చంద్రునివలె నున్న రామునిపై రాహువుంబోలె, తునిఁగి మిగిలిన తొడలచే వేగమునఁ దలపడెను. రాముఁడు వాఁడిమొనలు గలిగి, బంగారుపూఁత పింజలతోఁ గూడిన బాణముల నా కుంభకర్ణుని నోటినిండఁ బూరించెను. అతఁడు నోటినిండ నమ్ములు నిండియుండుట వలన మాటాడం జాలక, యెట్టకేలకుఁ గో యని యార్చి మూర్ఛయు నొందెను. అంత, రాముఁడు, సూర్యకిరణములవలె వెలుఁగుచు బ్రహ్మదండమునకును ప్రళయకాలయమునకును సాటియై, పగవారి కశుభప్రదంబును, సుపుంఖమును, వాయువేగంబును, వాఁడియు నైన యైంద్రబాణమును దీసికొనెను. వజ్రమువలెఁ గఠినముగాను బంగారుమయముగాను సుందరముగాను నున్నపింజతోఁ గూడినదై, వెలుంగుచున్న సూర్యునివలెను జ్వలించుచున్న యగ్నివలెను ప్రకాశించుచు, ఇంద్రుని వజ్రాయుధమువలెను బిడుగువలెను సురవడిగలిగియున్న యా బాణమును రాముఁడు కుంభకర్ణునిపైఁ బ్రయోగించెను. రాముఁడు బాహుబలముకొలఁదియు నా బాణమును వైవఁగా, అది పొగతోఁగూడి జ్వలించుచున్న యగ్నివలెఁ జూపట్టుచు, ఇంద్రుని వజ్రాయుధమువలె బలమును పరాక్రమమునుం గలిగి, తన కాంతిచే దశదిశలను వెలింగించుచు, కుంభకర్ణుని మీఁదికిఁ బోయెను. ఆ బాణము, మున్ను దేవేంద్రుఁడు వృత్రాసురుని శిరమును ఖండించినట్లు, మహాపర్వతశిఖరాకారమై, తిరుగుడువడ్డ వెనుకోఱలతోఁ గూడి * సుందరము లగు కుండలములు చౌకళించుచున్న యా కుంభకర్ణుని శిరస్సును ఖండించెను. రెండు కుండలములచే నలంకృతమై, ఖండనవేగమున నాకాశగతమై యున్న కుంభకర్ణుని పెనుశిరస్సు, రాత్రియం దుదయించి పునర్వసునక్షత్రములు రెండింటి నడుమ నుండు చంద్రునివలెఁ బ్రకాశించెను. రామబాణమునఁ గొట్టుపడి పర్వతాకారం బగు నా కుంభకర్ణుని శిరస్సు నేలం బడఁగా, ఆ దెబ్బకు చర్యాగృహములును పురద్వారములును పొడవయిన ప్రాకారమును విఱిగి నేలం గూలినవి. మఱియు, నా కుంభకర్ణుని కళేబరము పడఁగా,

* ఇట కుండలము లున్నవనుటచే సుగ్రీవుఁడు కుంభకర్ణుని చెవులను కుండలములు వేసికొను భాగము దప్పఁ దక్కినదానిని గొఱికికొన్నాఁ డని, తెలియునది—మహేశ్వరతీర్థులు.

దానిపాటునఁ జుట్టును భయమునం బరుగిడుచున్న వానరు లనేకకోట్లు నలఁగి కూలిరి. అంత, హిమవంతమువలెఁ జూపట్టుచున్న యా కుంభకర్ణుని వెనుకళే బరము సముద్రమునం బడి మేటిమొసళ్లను పెనుచేఁపలను సర్పములను మర్దించి, యపుడు నేలను జొచ్చినది. బ్రాహ్మణులకును దేవతలకును శత్రుండై, మహాబలుం డగు కుంభకర్ణుఁడు యుద్ధమున నిహతుం డగుటయు, భూమియుఁ బర్వతములును నన్నియు నల్లలాడినవి. దేవతలును సంతోషమున దొమ్మిగా సింహనాదములు సేసిరి. అంత, దేవర్షులును మహర్షులును ఉరగులును దేవతలును భూతములును గరుడులును గుహ్యకులును యక్షులును గంధర్వులసమూ ములును ఆకాశమున నుండి, రాముని పరాక్రమము చూచి యెంతయు సంతోషించిరి. అంత, రాక్షసరా జయిన రావణుని బంధువు లగు నా రాక్షసులు ధీరు లయ్యు, మహాబలుం డగు నా కుంభకర్ణుఁడు నిహతుం డగుటకు మిక్కిలియు దుఃఖితులై, దేవతలచేఁ బీడితు లయిన యసురులు విష్ణునిం జూచి గాసిం జెందినట్లు, రామునిం జూచి వ్యథితులై బిగ్గఱ నఱచిరి. రాహుముఖమున నుండి విముక్తుఁ డయిన సూర్యుఁడు దేవలోకమునఁ జీఁకటిని బోఁగొట్టి ప్రకాశించునట్లు, రాముఁడు భూతలమున వానరసమూహమునడుమ, యుద్ధమునందుఁ గుంభకర్ణుని వధించి, యెంతయుఁ దేజంబునఁ బ్రకాశించెను. వానరు లందఱును భయంకరపరాక్రముఁడై తారసింప రాకుండువాఁ డగు శత్రుండు కుంభకర్ణుఁడు హతుం డగుటయు, ముఖకమలము లెంతయు వికసిల్ల మిక్కిలి యుబ్బునొంది, కుంభకర్ణజయరూప మగు నిష్టసిద్ధిని బొందిన రామునిని బూజించిరి. భరతాగ్రజుం డగు రాముఁడు, అట్లు దేవతాసమూహములను గలంచి నలంచి మహాయుద్ధములందు గడిదేఱియుండుటచే శ్రమంపడక యవలీల గెలుపునొందు కుంభకర్ణుని, యుద్ధమున వధించి, మహాసురుం డగువృత్రుని వధించిన దేవేంద్రుని వలె మిక్కిలియు సంతోషము నొందినవాఁ డయ్యె.

ఇది యఱువదియేడవ సర్గము.

కుంభకర్ణుఁడు హతుఁ డగుటను విని రావణుఁడు ప్రలపించుట.

* రాక్షసులు మహాత్ముఁ డగు రామునిచేత కుంభకర్ణుఁడు హతుఁ డగుటను జూచి, రాక్షసేంద్రుఁ డగు రావణునకు 'రాజా! మృత్యుసమానుఁ డగు మన కుంభకర్ణుఁడు, వానరసైన్యము నంతయుఁ దఱిమియు, వానరులను బెక్కండ్ర

---

* ఇట 'కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహాత్మనా, రాక్షసా రాక్షసేన్ద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్' అని మూలము. రాక్షసేన్ద్రాయ అనుచోఁ గల యకారము గాయత్రి పదునెనిమిదవ యక్షరముగాన, పదునెనిమిదవసహస్ర మారంభించుట తెలియునది.

భక్షించియుఁ, దుదకు మృత్యుకర్మ మగు మరణముఁ బొరిం బడియెను. పర్వతాకారుఁడగు నీతమ్ముఁడు కుంభకర్ణుఁడు కొంతసేపు పరాక్రమము చూపి, కంఠమును తొడలును భుజములును ద్రుంపఁబడి, నెత్తురు మిక్కిలియుఁ దొరఁగుచున్నట్లు, రాముని బాణములం బీడితుఁడై కాఱుచిచ్చుచేఁ గాలిన వృక్షమువలె నొకకే పిండమై, యిట్లు వికృతశరీరుఁ డగుచుఁ, దన మొండెము సగముమాత్రము భయంకరముగాఁ జూపట్టుచుండ, సముద్రమును బ్రవేశించి దాని నడ్డగింపఁగా, శరీరపు మీఁదిభాగ మగు తల లంకాద్వారమును నిరోధింపఁగా, నిట్లు రాముని తేజముచేత నడంగిపోయినాఁడు' అనిరి రావణుఁడు మహాబలుఁ డగు కుంభకర్ణుఁడు యుద్ధమున నిహతుఁడగుటవిని శోకమునం బొక్కుచు మూర్ఛనొంది నేలం బడెను. పినతండ్రి హతుఁ డగుట నెఱింగి, దేవాంతకుఁడును, నరాంతకుఁడును, త్రిశిరుఁడును, అతికాయుఁడును శోకపీడితులై రోదనము గావించిరి. అక్లిష్టకర్ముఁ డగు రాముఁడు, తమ సోదరుఁ డగు కుంభకర్ణునిఁ జంపె నని తెలిసి, మహోదరుఁడును మహాపార్శ్వుఁడును దుఃఖాక్రాంతు లయిరి. అంత, రాక్షసపుంగవుఁ డా రావణుఁడు, ఎట్టకేలకు మూర్ఛదేఱి, కుంభకర్ణవధమునకు దీనుండై 'హా! వీరా! శత్రుగర్వసంహారకా! కుంభకర్ణా! మహాబలశాలీ! నీవు దైవగతింజేసి నన్ను దిగవిడిచి యిపుడు యమలోకంబునకుఁ బోయితివే! మహాబలవంతా! నీవు నాకును బంధువులకును శల్యమువలెఁ బీడించుచున్న దుఃఖమును దీసివేయకయే, ఒక్కఁడవును శత్రుసైన్యములను పరాక్రమమునఁ దపింపఁజేసి, నన్ను విడిచిపెట్టి పోవుచున్నావే! నేను ద్నే నాశ్రయించి దేవాసురులకును భయపడకుందునో, అట్టి నా కుడిబుజము పడిపోయినందున నిపుడు నే నుండియు లేనివాఁడ నయితిని. దేవదానవుల గర్వం బడంచి కాలాగ్నిరుద్రునకు సాటియైన నీయట్టిమహావీరుఁడు యుద్ధమున నెట్లు దుదకుఁ గేవల మొక రామునిచేత హతుఁ డయినాఁడు! ఎవ్వనికి వజ్రాయుధమునొరపిడియు నొకప్పుడును వ్యసనమును గలిగింపదో యట్టి నీవు, ఎట్లు కేవలము రామబాణములచేఁ బీడితుఁడవై నేలంబడి నిదురించుచున్నావు. ఇదిగో! దేవత లందఱును ఋషులును గుంపులుగొని యాకాశగతులయి, యుద్ధమున హతుఁడ వయిన నిన్నుఁ జూచి మిక్కిలి హర్షమున సింహనాదములు గావించుచున్నారు. మిక్కిలి సంతుష్టు లయిన వానరులు, అవసరము దొరకియున్నది గాన, యిపుడే దుర్గము లయిన లంకాద్వారములను నలుగడల నారోహింతురు. ఇది నిశ్చయము. రాజ్యముతో నాకుఁ బనియే లేదు. ఇఁక సీతతో నేమిచేయఁగలను? కుంభకర్ణునిఁ బాసినవెనుక నా కింక బ్రతుకునందే యిష్టము లేదు. నేను నా తమ్ముని జంపినవానిని రాముని యుద్ధమున వధింపనేని, యపు డీ వ్యర్థపుబ్రతుకు నా కెంతమాత్రమును మేలు కాదు. అంతకన్న మరణమే నాకు మేలు చుఁడీ. ఇప్పుడె నా తమ్ముఁ డెచ్చటికిఁ బోయెనో యచ్చటికిఁ

బోయెదను. నా తమ్ముని విడిచి నేను క్షణ మయినను బ్రతికి యుండ నొల్లను. దేవతలు పూర్వము తమ కపకారము గావించిన నన్నుం జూచి యిపు డెగతాళి సేయుదురు కుంభకర్ణా! నీవు హతుఁడ వయితివే! ఇంక నే నింద్రుని నెట్లు జయింపఁగలను? మహాత్ముఁ డగు విభీషణుఁడు నా శుభముఁ గోరి చెప్పినమాట నా కిపుడు యథార్థముగా సంభవించినది. దానిని మును పజ్ఞానమువలనఁ జేకొన నయితిని. కుంభకర్ణునకుఁ బ్రహస్తునకు నిట్లు భయంకర మగు వినాశము గలిగిన దాదిగా విభీషణుఁడు చెప్పినమాట నన్నుఁ బీడించుచున్నది. నేను ధర్మాత్ముఁ డగు నా శ్రీమంతుని విభీషణుని దఱిమితినే! ఆ పాపకార్యపు ఫలమే యిట్లు దుఃఖప్రదముగా పరిపక్వమై నాకు సంభవించినదే!' అని విలపించెను రావణుఁడు, ఇంద్రశత్రుఁ డగు తన తమ్ముఁడు కుంభకర్ణుఁడు హతుఁ డగుటం దెలిసి, మనస్సు మిక్కిలియుఁ గలంగి, యతనినింగూర్చి యిట్లు పలువిధముల నెంతయు దీనముగాఁ బలవించి, యంత దుఃఖము సహింపఁజాలక, యా మిక్కుటమైన యార్తిచే సోలి నేలంబడెను.

ఇది యఱువదియెనిమిదవ సర్గము.

రావణప్రేషితులై మహోదర మహాపార్శ్వ నరాంతక దేవాంతక త్రిశిరోతికాయులు యుద్ధమునకు వచ్చుట.

దురాత్ముఁ డగు నా రావణుఁ డిట్లు శోకమునఁ బరితపించుచు విలపించుచుండుటను విని త్రిశిరుఁ డతనితో 'రాజా! మా నడిమితండ్రియగు కుంభకర్ణుఁడు నీవు చెప్పినట్లు, మహాపరాక్రమశాలియే; సందేహము లేదు. దైవయోగమునంజేసి హతుఁ డయ్యెను. అయినను, సత్పురుషు లయినవారు మీవలె నెంతమాత్రమును విలపింపరు. ప్రభూ! ముల్లోకములకును నీ వొక్కఁడవే చాలుదువు. ఇది నిజము. అట్టి నీవు, నిన్నుగుఱించి ప్రాకృతునివలె నీ విధమున దుఃఖింప నేల? నీకు బ్రహ్మదేవుఁ డొసంగిన శక్తియు కవచమును బాణమును ధనుస్సును, వేయిగాడిదల పూన్చినదియు మేఘగర్జనమువలె శబ్దించునదియు నగు మహారథమును గలవు. ఒకప్పుడు, నీ వాయుధ మొకటియు లేకయే, దేవదానవులనుం గూడ విదళించియున్నావు. అట్టి నీవు, ఇప్పుడు సమస్తాయుధసంపన్నుఁడవై రాముని నడంప నేర్తువు. మహారాజా! ఇం తేల? సీ వూరక యిచ్చటనే నిచ్చ లుండుము. నేను యుద్ధమునకు వెడలిపోయెదను. గరుడుఁడు సర్పములనుంబోలె, నేను నీ శత్రువులను నున్మూలనము చేసెదను. దేవేంద్రుఁడు

శంబరాసురునిం బోలె, విష్ణుండు * నరకాసురునిం బోలె, నే నిపుడే యుద్ధమున రామునిఁ గూల్చి పడవైచెదను' అనెను. రాక్షసరాజగు రావణుఁడు, త్రిశిరుని మాటను విని, కాలచోదితుం డగుటవలన, రాముని గెలుచుట యశక్య మని యెఱుంగక, యా మాటకు తన్ను మరలఁ గ్రొత్తగాఁ బుట్టినవానివలెఁ దలంచుకొనెను. త్రిశిరుండు చెప్పినమాట విని, రావణుని కుమారులును వీరులును, దేవేంద్రసమ పరాక్రములు నయిన రాక్షససింహులు, దేవాంతకుఁడును, నరాంతకుఁడును, మహాతేజుం డయిన యతికాయుఁడును, నంత నేను నే నని గర్జించుచు యుద్ధంబునకుఁ బోవ హర్షమున నుత్సహించినవా రయిరి. వారందఱును ఆకాశమునం బోవంగలవారలు; అందఱును మాయలం దాఱితేఱిన వారలు; అందఱును దేవతల గర్వము నడంచువారు; అందఱును యుద్ధమున జయింప నలవిగానివారలు; అందఱును మంచి బలసంపన్నులు; అందఱును విస్తరించిన కీర్తిగలవారు; అందఱును యుద్ధమునందు దేవతలు గంధర్వులు కిన్నరులు మహోరగులు నొక్కపెట్ట నెత్తివచ్చినను బరాజయము నొందినట్లు విన్నది లేదు. అందఱును విద్యావంతులు, వీరులు; అందఱును యుద్ధమునం దాఱితేఱిన దిట్టలు; అందఱును ఉత్కృష్టమయిన శాస్త్రజ్ఞానము గలవారు. అందఱును వరములు వడసినవారు. అప్పు డా రాక్షసరాజు రావణుఁడు, సూర్యునికిం బోలె వర్చస్సు గలవారై శత్రుబలంబుల నుఱుమాడునట్టి కొడుకులు పరివేష్టించి యుండఁగా, దానవుల పెనుగర్వమును నడంచునట్టి దేవతలు పరివేష్టించి యున్న దేవేంద్రునివలెఁ బ్రకాశించెను. ఆ రావణుఁడు కొడుకులను గవుంగిలించుకొని, భూషణములచే నలంకరించి ప్రశస్తము లగు నాశీర్వచనములతో యుద్ధమునకుఁ బంపెను. రావణుఁడు యుద్ధంబునఁ గొడుకులకు రక్షణార్థముగా, తన తమ్ములును † యుద్ధోన్మత్తుఁడు, మత్తుఁ డనఁబడువారు నగు మహోదరుం మహాపార్శ్వులను బంపెను. మహాకాయు లగు నా రాక్షసులు, మహాత్ముఁడును శత్రురావణుఁడు నగు రావణునకు నమస్కరించి ప్రదక్షిణము గావించి యుద్ధమునకుం బయనమైరి. మహాబలశాలులయిన యా రాక్షసతిలకు లార్వురును,ఆయుధ ప్రహార

---

* ఇట చెప్పఁబడిన నరకాసురుఁడు భూదేవికుమారుఁ డగు నరకాసుఁడు గాఁడు. ఏలన, వాఁడు వాల్మీకి ప్రబంధము నిర్మించుకాలమునఁ బుట్టియుండలేదు. విప్రచిత్తికి సింహికయందు 'వాతాపిర్నముచిశ్చైవ ఇల్వలస్సృమరస్తథా, అన్ధకో నరకశ్చైవ కాలనాభస్తథైవచ' అని పుట్టిన వాతాపి మొదలగువారలలోని నరకాసురుఁ డని తెలియునది—గోవిందరాజులు.

† ఈ యుద్ధోన్మత్తుఁడును మత్తుఁడును వరుసగా రావణుని తమ్ములగు మహోదరుఁడును మహాపార్శ్వుఁడు నగుదురు.

ములను నివారించునట్టి * యోషధులను నానావిధసుగంధములనుం బూసికొని యుద్ధంబున కువ్విళులూరుచు వెడలిరి. త్రిశిరుఁడును,అతికాయుఁడును, దేవాంతకుఁడును, నరాంతకుఁడును, మహోదరుఁడును, మహాపార్శ్వుఁడును ననెడి వీరు కాలచోదితులై యుద్ధమునకు వెడలిరి. అంత, మహోదరుఁడు ఐరావతకులంబునఁ బుట్టినదై నల్లని మేఘమునుం బోలు సుదర్శన మను నేనుంగు నారోహించెను. ఆ మహోదరుఁడు, సమస్తాయుధములతోడఁ గూడి యమ్ములపొదులతోను నలంకృతమైయున్న యేనుంగు నెక్కి యందు, † అస్తగిరియందు సూర్యునివలె, నొప్పుచుండెను. రావణపుత్రుఁ డగు త్రిశిరుఁడు, ఉత్తమాశ్వములు పూన్పఁబడి సమస్తాయుధములతో నిండియున్న మేలిరథము నారోహించెను. ఆయుధ కాంతులు గలిగి యతిధ్వనితోడఁ గూడియున్న రథము నెక్కి విల్లు దాల్చి యున్న త్రిశిరుఁడు, మెఱపులతోను నుల్కలతోను నింద్రధనువుతోడనుం గూడి పర్వత శిఖరముపై నున్న మేఘమువలెఁ దేజరిల్లెను. ఆ త్రిశిరుఁడు ఆ యుత్తమ రథము నందు, మూఁడుతలలందును మూఁడుకిరీటములు గలవాఁడై, మూఁడుబంగారు శిఖరములు గల పర్వతరాజం బగు హిమవంతమువలెఁ బ్రకాశించెను. అప్పుడు మహాతేజండును, విలుకాండ్రలో నెల్ల మేటియు రాక్షసరాజగు రావణునికుమారుఁడు నగు నతికాయుఁడు, మంచి చక్రములును కన్నులును గల మేలిరథము నారోహించెను. అది మంచి కాఁడిక్రిందిమ్రానితోనునొగతోనుగూడిపొదులతోను విండ్లతోను బ్రకాశించుచు, ఈఁటెలు, కత్తులు, ఇనుపగుదియలు మొదలగునవియు నిండియుండెను. ఆ యతికాయుఁడు, దేదీప్యమానమై బంగారుచే రంగాగుచున్న కిరీటమును భూషణములనుం దాల్చి, కిరణములచేఁ బ్రకాశించు మేరుపర్వతము వలెఁ దేజరిల్లెను. మహాబలుండయిన యా రాజకుమారుఁ డతికాయుఁడు దేవతలచే దేవేంద్రుఁడుంబోలె, రాక్షసవీరులచేఁ బరివేష్టితుఁడై, యా రథమున నెంతయుఁ బ్రకాశించుచుండెను. నరాంతకుఁడు,ఉచ్చైశ్శ్రవమువలెఁ జూపట్టుచు,బంగారు భూషణములచే నలంకృతమై మనోవేగమును మహాకాయము నగు తెల్లని యశ్వము నారోహించెను. నరాంతకుఁ డిట్లు, గుఱ్ఱము నెక్కి కొఱవివంటి యీఁటెయుం గొని, నెమిలి నెక్కి శక్తిం జేకొనియున్న మహాతేజుం డగు కుమారస్వామి వలెఁ బ్రకాశించెను. దేవాంతకుఁడు వజ్రములు దాపియున్న పరిఘమును

---

* ఓషధులు 'కోష్ఠం మాంసీ హరిద్రే ద్వే మురా శైలేయ చన్దనే, త్వచా చమ్పక ముస్తాశ్చ సర్వౌషధ్యో దశస్మృతాః' కోష్ఠు, జటామాంసి, పసుపులు రెండు, పెన్నేరుగడ్డ, రాతిపువ్వు, చందనము, లవంగపట్ట, సంపెంగ, తుంగముస్త అనెడి పది యోషధులును ఆయుధముదెబ్బలను నివర్తించునవని తెలియునది.

† 'అస్తగిరియందు సూర్యునివలె' ననుటచే అస్తమయసూర్యునివలెఁ దోఁచెనే విశ్వాశాస్సూఖుఁ డగుట సూచిత మగుచున్నది.

జేతులం బట్టుకొని, సముద్రమథనమునపుడు, మందరపర్వతమును దాల్చి యున్న విష్ణుని దేహము ననుకరించుచుఁ బ్రకాశించెను. మహాకాయుఁడును మహాపరాక్రమశాలియు నగు మహాపార్శ్వుఁడు, గద చేతం బట్టి యుద్ధమున గదాధరుఁ డగు కుబేరునివలెఁ బ్రకాశించెను. దేవతలు, అప్రతిమం బగు సైన్యములచేఁ బరివృతులై యమరావతినుండి వెడలునట్లు, మహాబలవంతు లగు నా రాక్షసులు, అప్రతిమం బగు సైన్యములచేఁ బరివృతులై లంకనుండి వెడలిరి. మహాబలవంతు లగు రాక్షసులు మేటి యాయుధములను దాల్చి, కొందఱు గజములను, గొంద ఱశ్వములను, గొందఱు మబ్బుల యుఱుముం బోలె మొరయు రథములను నెక్కి, యా మహోదరాదుల వెంబడిఁ బోయిరి. మహాబలశాలులై సూర్యునకుంబోలె వర్చస్సుగలిగి కిరీటధరులై కాంతిం దళుక్కొత్తు నా రాక్షస కుమారులు, ఆకాశమున వెలుంగుచున్న గ్రహములవలె వెలుంగుచుండిరి. ఆ రాక్షసులు దాల్చియున్న యాయుధములబారు, శరత్కాల మేఘములవలె తెల్లనై యుల్లసిల్లుచు, ఆకాశమునందు బారుతీరియున్న హంసల పంక్తివలెఁ బ్రకాశించినది. ఆ రాక్షసులు 'శత్రువుల నయినను గెలువవలయును ; లేక వారిచే మరణము నయినను బొందవలయును' అని నిశ్చయించి వెడలిపోయిరి. ఆ వీరు లిట్లు చేయవలయు నని నిశ్చయించి, యుద్ధార్థులయి వెడలిపోయిరి. వీరు లా రాక్షసులు, యుద్ధయున మిక్కిలియు మదించియున్నవారు గావున, యుద్ధరంగము నకుఁ బోవుచు గర్జించిరి; సింహనాదములు సేసిరి; *బాణములను విడిచి మరల పట్టుకొనిరి. అప్పు డా రాక్షసుల యార్పులచేతను, అప్పళింతలచేతను, భూమియు చలించినది. వారల సింహనాదములచే నాకాశము పగిలిన ట్లుండెను. మహాబలవంతు లగు నా మేటి రాక్షసవీరులు అట్లు సంతోషనునం బోయి, శిలలను వృక్షములనుం బట్టుకొని యుద్ధమున కాయిత్తమై యున్న వానరసైన్యమును జూచిరి. మహాబలు లగు వానరులును, గజరథతురగములు గ్రిక్కిఱిసి, రథములందలి వందలకొలఁది చిఱుగంటలచే గణగణ మని మ్రోఁగుచు, పెద్ద పెద్ద యాయుధములను ధరించి, మండుచున్న యగ్నివలెను వెలుంగుచున్న సూర్యుని వలెను జూపట్టుచున్న రాక్షసులు నలుగడల బలసియుండఁగా, నల్లని మేఘము వలెఁ గార్కొనివచ్చుచున్న రాక్షససైన్యమును జూచిరి. మహాబలులగు వానరులు వచ్చుచున్న యా రాక్షససేనను జూచి, తమ పరాక్రమముఁ జూపుటకు వీలు దొరకిన దని పెనుగొండల నెత్తికొని, బిట్టుగా సింహనాదములు గావించియు, నా రాక్షసులం జూచి యోర్వఁజాలక గర్జించుచుండిరి. అంత, మహా

---

* ఇందులకు 'జగర్జుశ్చ ప్రణేదుశ్చ చిక్షిపుశ్చాపి సాయకాన్, జగృహుశ్చాపి తే వీరా నిర్యాన్తో యుద్ధదుర్మదాః' అని మూలము. 'చిక్షిపుః ... జగృహుశ్చాపి' అనుటకు 'క్షేపవచనము లాడిరి; బాణములం బట్టిరి' అని వ్యాఖ్యాత లర్థము చెప్పియున్నారు.

బలులగు నా రాక్షససమూహములును, వానరయూథపతుల సింహనాదధ్వనిని విని, వారి పెన్నుబ్బునకు సహింపఁజాలక మఱింత బిట్టుగాను భయంకరముగాను నార్చిరి. ఆ వానరయూథపులు, భయంకరమైన యా రాక్షససేనను జొరఁబడి, పర్వతముల చేత నెత్తుకొని, శిఖరములతోడి పర్వతములవలెఁ దిరిగిరి. వానరులు, శిలలను వృక్షములను ఆయుధములుగాఁ గొని యుద్ధము సేయువారు కావున, పెద్ద బోదెలు గల వృక్షములం గొని యా వానరపుంగవులు పరమక్రుద్ధులై కొంద ఱాకాశమునుండియు, కొందఱు భూమిపైనుండియు రాక్షస సైన్యములందు విహరించిరి. అప్పుడు రాక్షసులును వానరులును గ్రిక్కిఱిసి భయంకరముగా యుద్ధము గావించిరి. భయంకరపరాక్రము లగు వానరులు, రాక్షసప్రయుక్త ములైన బాణసమూహములచే నెంతవారింపఁబడుచున్నను నిలువక, వారిపై వృక్షములను శిలలను పర్వతములనును, అనుపమముగాఁ గురియించిరి. వానరులును రాక్షసులును యుద్ధమునం దుత్సాహమున సింహనాదములు సేసిరి. వానరులు రాక్షసులను శిలలచే మోఁది చూర్ణము గావించిరి. కొందఱు వానరులు, యుద్ధంబునం గ్రుద్ధులై, కవచములను దొడిగియు ఆభరణాలంకృతులయ్యు రథములను నారోహించియున్న వీరు లగు రాక్షసులపయికి తటాలున నెగిరి చంపిరి. గజములను గుఱ్ఱములను నారోహించియున్న వారినిని నట్లే పయి కెగిరి చంపిరి. ఆ యుద్ధమున మేటిరాక్షసులు, పర్వతశిఖరములు తమ యంగముల నెల్ల నెరసి యుండ, పిడికిటిపోటులచే కనుగ్రుడ్లు వెలికుఱుకఁగాఁ దిరుగుచు నేలంబడి యఱచిరి. రాక్షసులును వాఁడిబాణములను భేదించి, శూలములను, ముద్గరములను, ఖడ్గములను ప్రాసములను, శక్తులనుం గొని వానరకుంజరులను వధించిరి. ఆ యుద్ధమునందు వానరులును రాక్షసులును ఒకరి నొకరు జయింపఁగోరి, అవయవము లన్నియు శత్రురక్తమునఁ దొప్పఁదోఁగ, నొండొరులం బడఁగూల్చిరి. అంత, ముహూర్తమాత్రమున నా యుద్ధభూమి యంతయు, నా వానరులును రాక్షసులు నొండొరులపై వైచిన పర్వతములచేతను ఖడ్గములచేతను గప్పఁబడి, నెత్తురు వెల్లువ లయ్యెను. అప్పు డా యుద్ధభూమి యంతటను పర్వతాకారులును, పగవారిని మర్దించువారును, యుద్ధమద గర్వితులును నగు రాక్షసుల కళేబరములు నెరసిబెరసి యుండినవి. వానరులు బాహుయుద్ధమున రాక్షసులను బయి కెత్తియుఁ బడఁజిమ్మియు, వారి శూలాద్యాయుధములను వితిచి వైవఁగా, రాక్షసులును వెనుదీయక మరలి వారిని దారసించి, చూచువారి కాశ్చర్యము గలుగునట్లు, కాలుసేతులం బోరు గావించిరి. రాక్షసులు వానరులతోనే వానరులం బడఁగొట్టిరి. వానరులును, రాక్షసులతోనే రాక్షసులను బ్రహరించుచుండిరి. రాక్షసులు వానరులు వైచు శిలల నొడిసిపట్టుకొని వానరులం బడఁ గూల్చిరి, వానరులును రాక్షసులచేతి యాయుధములను

బెఱికికొని వారిని గొట్టి చంపిరి. వానరులును రాక్షసులును, యుద్ధమున నొకరి నొకరు పర్వతములచేతను శూలములచేతను బాణములచేతను గొట్టుకొనియు దేహములు భేదించియు, సింహనాదములు గావించిరి. ఆ యుద్ధభూమియందు, రాక్షసులు వానరులచేఁ గొట్టువడి, కవచములు పఱియలు కాఁగా, కత్తివాటు వడ్డ వృక్షములు పాలుగార్చునట్లు నెత్తురు కార్చిరి. కొందఱు వానరులు యుద్ధమున రథముచేత రథమును, ఏనుఁగుచేత నేనుఁగును, గుఱ్ఱముచేత గుఱ్ఱమును, వేసి కొట్టిరి వానరు లందఱును, సంతుష్ట మనస్కులై మనశ్శిలలం గొనియు, పెక్కుకొమ్మలు గల వృక్షములనుం గొనియు, రాక్షసులను వధించిరి. అప్పుడు రాక్షసులకును వానరులకును యుద్ధము భయంకర మయ్యెను. రాక్షసులు క్షురప్రములచేతను, అర్ధచంద్రబాణములచేతను, బల్లెములచేతను, వాఁడియగు తక్కిన బాణములచేతను వానరోత్తములు వైచు వృక్షములను శిలలను ఛేదించిరి. యుద్ధమునందు, చెల్లచెదరై పడియున్న పర్వతశిఖరములును, ఛిన్నములయిన వృక్షములును, హతులయిన వానరరాక్షసులును గ్రిక్కిఱిసి యుండుటచే, భూమి నడచిపోవుట కలవిగాని దయ్యె. ఉడివోని బలముగల యా వానరు లందఱును, గర్వమునను నుబ్బునను దోఁచిన చేష్టలు సేయుచు, యుద్ధభూమి నొంది భయము విడిచి, రాక్షసుల నానాయుధములను బెఱికికొని, వానిం గొని యా రాక్షసులతోడ యుద్ధము గావించిరి. అట్లు దొమ్మియుద్ధము జరుగునపుడు వానరు లుబ్బున చెలరేఁగుచుండుటయు రాక్షసులు తోపువడి కూలుచుండుటయును జూచి, మహర్షులును దేవతలును సంతోషమున నార్చిరి. అంత, నరాంతకుఁడు వాయువేగము గల గుఱ్ఱము నెక్కి, తీక్ష్ణమయిన శక్తిని గొని, మహాసముద్రమును మత్స్యము ప్రవేశించునట్లు, వానరరాజసైన్యమును బ్రవేశించెను. ఆ వీరుఁడు మెఱయుచున్న ప్రాసముచేత, నేడువందల వానరులను భేదించి చంపెను. అట్లు, ఇంద్రశత్రుఁ డగు నమ్మహాబలుఁడు, తా నొక్కండును నిట్లు క్షణమాత్రమున మేటి వానరసేనను గొట్టి కలగుండుపఱిచెను. విద్యాధరులును, మహర్షులును, గుఱ్ఱముపైఁ గూర్చుండి వానరసేనల విహరించుచున్న మహాబలుని నరాంతకునిం జూచిరి. ఆ నరాంతకుఁడు పర్వతాకారు లగు వానరులను గూల్చుచుఁ బోఁగా, నతని మార్గము వట్టి పర్వతాకారము లగు వానరుల కళేబరములచేతను గప్పంబడి నెత్తురుకండలచేత ఱొంపిగొని చూపట్టినది. ఆ మేటివానరులు పరాక్రమము చూపఁదలఁచినంతలోనే, నరాంతకుండు వారల నాక్రమించికొని భేదించుచుండెను. నరాంతకుండు, యుద్ధాగ్రమున మెఱయుచున్న ప్రాసమును బట్టుకొని, దావాగ్ని వనములను దహించునట్లు వానరసైన్యములను దహించెను. వానరులు వృక్షములనుగాని పర్వతములనుగాని పెకల్చునంతలోపలనే, వారలు నరాంతకుని ప్రాసముచే గొట్టువడి వజ్రముచే నఱకంబడిన కొండలవలె నేలం

గూలిరి. బలవంతుఁ డగు నరాంతకుఁడు, యుద్ధమున వానరసైన్యముల నెల్ల మర్దించుచు, వర్షాకాలమునందు వాయువువలె, నెదురులేక యన్నిదిక్కులందును సంచరించుచుండెను. ఆ వీర్యవంతుఁడు, వానరులను పయి కెగురుచున్నను, నిలుచున్నను, పరుగిడుచున్నను, అందఱనుబట్టి వధించుచుండుటచే, నవ్వానరవీరులు పరుగిడుటకుఁగాని నిలుచుండుటకుఁగాని భయమున నిట్టట్టుసియాడుకుఁగాని చాలరైరి. మృత్యువునుం బోలినదై సూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచున్న యొక్క ప్రాసముచే వానరసైన్యములు భిన్నములై నేలం బడినవి. వానరులు వజ్రాయుధపు వ్రేటుతో సాటియగు నా ప్రాసంపు దెబ్బకు సహింపఁజాలక మిక్కిలియు బిగ్గఱగాఁ గూయిడిరి అప్పుడు, ప్రాసముచే హతులై పడుచున్న వానరవీరుల రూపములు వజ్రాయుధముచే శిఖరసమూహములు భిన్నములై పడుచున్న పర్వతములవలెఁ జూపట్టినవి. మున్ను కుంభకర్ణునిచే నేలం ద్రెళ్లి మూర్ఛితులై యుండిన మహాబలవంతు లగు వానరశ్రేష్ఠులు, ఈలోపల మూర్ఛదేఱి సుగ్రీవునిఁ గొలిచి యుండిరి. సుగ్రీవుఁడు నలుప్రక్కలం గలయఁజూచుచు, నరాంతకునివలని భయమున వానరసేన బెదరుగొని యిట్టట్టు పరుగెత్తుచుండుటను జూచెను. అతం డట్లు పరుగెత్తుచున్న తన సేనను జూచి, యంత గుఱ్ఱముమీఁదఁ గూర్చుండి ప్రాసము చేఁబట్టి వచ్చుచున్న నరాంతకునిం గనుఁగొనెను. అంత, మహాతేజుం డగు నవ్వానరరాజు సుగ్రీవుఁడు, ఇంద్రునింబోలు పరాక్రమశాలి యగు కుమారు నంగదునిఁ జూచి 'నీవు పోయి యదిగో గుఱ్ఱముపైఁ గూర్చుండి, వానరసేనను గలఁగుండుపఱచుచున్న వీరుం డగు నా రాక్షసుని వేగ ప్రాణములకుం బాపుము' అనెను. అంత, నా యంగదుఁడు రాజగు సుగ్రీవుఁడు చెప్పినది విని, మేఘసమూహమునునుండి సూర్యుఁడు వెలివచ్చునట్లు, మేఘమువలెఁ గారుకొనుచున్న వానరసైన్యముననుండి వెలికి దూఁకెను. దట్టముగాఁ బెనఁచుకొనియున్న పర్వతమువలె నొప్పు వానరోత్తముఁ డంగదుఁడు, బాహుపురులు సందిటఁ గట్టుకొని యుండుటచేత, గైరికధాతువులతోఁ గూడిన పర్వతమువలెఁ బ్రకాశించెను. మహాతేజుం డగు వాలిపుత్త్రుం డంగదుఁడు, ఏ యాయుధమును దీసికొనక, కేవల నఖదంతములే యాయుధములుగాఁ గలవాఁడై నరాంతకు నెదురుచని వానితో 'నిలువు. ఈ యల్పవానరులతో నేమి చేయుచున్నావు? వజ్రమువలె బిట్టుగాఁ దాఁకునట్టి యీ ప్రాసమును నా వక్షముపై వేయుము' అనెను. నరాంతకుఁ డంగదుని మాటలు విని, పండ్లచేఁ బెదవిని గొఱికికొని, సర్పమువలె నిట్టూర్పులు పుచ్చుచు, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁ డయ్యెను. నరాంతకుఁ డట్లు కుపితుఁడై వాలిపుత్త్రుఁ డగు నంగదునిమీఁదికిఁ బోయి, యపుడు జ్వలించుచున్న ప్రాసమును గిరగిరం ద్రిప్పి వేగంబున నతనిపయి వైచెను. అది వజ్రసమానమైన యంగదుని వక్షఃస్థలమును దాఁకి విఱిగి నేలం బడెను. వాలికుమారుఁ డా యంగ

డుఁడు, గరుడునిచేఁ ద్రుంపఁబడిన సర్పశరీరమువలె విఱిగిపడిన యా ప్రాసమును జూచి యపుడు, యఱచేతి నెత్తి వానిగుబ్బము నెత్తిమీఁదను జఱచెను. పర్వతాకారమైన యా నరాంతకుని గుబ్బము, అంగదుని యఱచేతిదెబ్బకు, తల పగిలి దవుడలు లోనికిఁ బోయి, కనుగ్రుడ్లు పెటిలి, నాలుక వెలికుఱుక, నేలం గూలెను మహాప్రభావుఁ డగు నరాంతకుఁడు, తన గుబ్బము హతమై నేలం గూలుటను జూచి, కోపావేశము నొంది, పిడికిలి యెత్తి యుద్ధమున వాలిపుత్రుఁ డగు నంగదుని తలపైఁ బొడిచెను. అంత, నంగదుఁడు నరాంతకుని పిడికిటి పోటునకు తల పగిలి, మిక్కిలియు వేఁడినెత్తురు గురవడిగాఁ గాఱ, పలుమాఱు మండి మిడిసిపడుచును, నింతలో మూర్ఛిల్లుచును, దుదకుఁ దెలివొంది నరాంతకుని బలమునకిచ్చెరు వొందెను అంత, మహాబలుం డగు వాలిపుత్రుఁ డంగదుఁడు, వజ్రముంబోని యురవడిగలిగి, పర్వతశిఖరమునకు సాటి యగు పిడికిలి నలవరించుకొని నరాంతకుని ఱొమ్ముపైఁ బొడిచెను ఆ నరాంతకుఁ డా పిడికిటిపోటునకు నలంగి ఱొమ్ము పగులఁగా, జ్వాలారూపమునఁ బయి కెగయు నెత్తుటి ధారల దేహమెల్లఁ దోఁగ, వజ్రాయుధపు వ్రేటుచే విఱిగిపడిన పర్వతమువలె నేలం గూలెను అంత, వీరాగ్రేసరుఁ డగు నానరాంతకుఁడు, వాలికుమారుం డగు నంగదునిచే యుద్ధంబున హతుఁడు కాఁగానే, యాకాశమున మేటిదేవతలును వానరులును సంతోషమున మహాధ్వని గావించిరి. అంత, నంగదుఁడు మిక్కిలియు దుష్కరమును, గావుననే రాముని మనస్సునకు మిక్కిలియు సంతోషము గూర్చునదియు నగు నట్టి పరాక్రమము నెఱపుటవలన, రాముఁడు తా నతివీర్యవిక్రమశాలి యయ్యు, నా యంగదుని కృత్యమున కాశ్చర్యపడెను. రాముఁ డట్లు పొగడుటకు సంతుష్టుఁడై, యా యంగదుఁడును మరల యుద్ధమునకు సన్నద్ధుఁ డయ్యెను.

ఇది యఱువదితొమ్మిదవ సర్గము.

హనుమంతుఁడు దేవాంతకునిని, నీలుఁడు మహోదరునిని జంపుట; హనుమంతుఁడు త్రిశిరునిం గూల్చుట; ఋషభుఁడు మహాపార్శ్వునిఁ జంపుట.

నరాంతకుండు హతుఁ డగుటను జూచి, రాక్షసశ్రేష్ఠు లగు దేవాంతకుండును, పులస్త్యవంశజుఁ డగు త్రిశిరుఁడును, మహోదరుఁడును నాక్రోశించిరి. వీర్యశాలి యగు మహోదరుఁడు మేఘమువలెఁ జూపట్టు మేటిగజము నారోహించి, మహావీర్యవంతుఁ డగు నంగదునిఁ దఱిమి నడచెను. అట్లు బలవంతుఁడగు దేవాంతకుఁడు తోఁబుట్టువు హతుఁ డయిన దుఃఖమున మిక్కిలియుం బొక్కుచు, మెఱయుచున్న పరిఘమును గొని యంగదునిమీఁది కడరెను. అంత, వీరుఁ డగు త్రిశిరుఁడు సూర్యునివలె ధగధగ మెఱయుచున్నదై మేలయిన గుఱ్ఱ

ములు పూన్పంబడియున్న రథము నారోహించి యంగదునిపైకిఁ దలపడెను. అట్లు దేవతల గర్వంబు నడంచునట్టి దిట్టలగు మేటిరాక్షసు లతనిమీఁదికిఁ దలపడఁగా, ఆ యంగదుఁడు, పెద్ద కొమ్మలు గల వృక్షము నొకదానిఁ బెకలించెను. వీరుం డగు నంగదుఁడు, దేవేంద్రుఁడు దీప్తమగు వజ్రాయుధమును బ్రయోగించునట్లు, పెద్దకొమ్మలు గల యా పెనువృక్షమును, దేవాంతకునిపై వేగ విసరి వైచెను. త్రిశిరుఁడు కృష్ణసర్పములంబోని బాణములచే నా వృక్షమును ఛేదించెను. అప్పు డంగదుఁ డా వృక్షము నఱకంబడుటను జూచి యాకాశమున కెగసెను. అంత, నా కపికుంజరుఁడు, వృక్షములను పర్వతములనుం గురిసెను. త్రిశిరుఁడు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై, వాని నన్నిటిని వాఁడిబాణములచేత ఖండించి వైచెను. దేవాంతకుఁడు పరిఘాగ్రముచే నా వృక్షములను దట్టివేయుచుండెను. త్రిశిరుఁడు వీరుఁడగు నంగదునితో నోహరించి బాణముల నేసెను మహోదరుఁడు మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై యేనుంగును నంగదునిమీఁదికిఁ దోలి, వజ్రసమానము లగు తోమరములచేత నంగదుని ఱొమ్మునం గొట్టెను. వేగవంతుఁ డగు దేవాంతకుఁడును, చాలఁ గ్రుద్ధుఁడై యప్పు డంగదునిపయికిం బోయి, శీఘ్రమునఁ బరిఘముతో నతనిని బ్రహరించి, తెఱపిగలుగుటకై వెనుకకుఁ బోయెను. వాలిపుత్త్రుఁ డయ్యంగదుఁడు, మహాతేజుండును మిక్కిలి ప్రతాపవంతుఁడు నగును గావున, నట్లు ముప్పురు రాక్షసశ్రేష్ఠులు నొక్కపెట్ట తనపయిఁ దలపడినను నెంతమాత్రమును వ్యథ నొందినవాఁడు గాఁడయ్యె వేగవంతుఁడును పరమదుర్జయుండును నగు నా యంగదుండు, మహావేగము గయికొని, పయి కెగిరి, మహోదరుఁ డెక్కియున్న పెనుగజమును బిట్టుగా నఱచేతం జఱచెను. యుద్ధమున, నా యంగదుని దెబ్బకు, ఆ మహోదరుని యేనుంగు కన్నులు రెండును వీడిపడినవి. ఆ యేనుంగును గూలెను. అంగదుఁడు మహాబలవంతుఁడుగాన, యా యేనుంగు దంతమును బెఱికి, యుద్ధమున దేవాంతకుని మీఁదికి దూఁకి, దానిచే నతనిని గొట్టెను. అతఁడు, వాయువుచే నెగురఁగొట్టబడిన వృక్షమువలె, నవయవములెల్ల విరవిరఁ బోవఁగాఁ బడి, నోటనుండి లత్తుకరసమువలె నెఱ్ఱనగు నెత్తురు గ్రక్కెను. అంత, మహాతేజుండును బలవంతుఁడు నగు దేవాంతకుఁ డొట్టకేలకుఁ దెప్పిఱి, భయంకరాకారమగు పరిఘము గిరగిరం ద్రిప్పి యపు డంగదునిం గొట్టెను. అప్పుడు, వానరరాజ పుత్త్రుండగు నంగదుఁడు పరిఘముచేఁ గొట్టువడియు, మోఁకాళ్లు నేలనూఁన, బోరగిలంబడి, మరల తోడనే లేచెను. త్రిశిరుఁడు వానరరాజ పుత్త్రుం డగు నంగదుఁడు లేచుటను జూచి, యతనిని, బెడిదములై సూటిదప్పక చక్కనై యుండు మూఁడుబాణముల చే నొసటం గొట్టెను. అంత, నంగదు నొక్కని ముగ్గురు మేటిరాక్షసులు చుట్టుముట్టియుండుటను దెలిసి, హనుమంతుఁడును నీలుఁడును దోడ్పడ బయలుదేఱి వచ్చిరి. అంత

నీలుఁడు, అప్పుడు త్రిశిరునిమీఁద నొక పర్వతశిఖరమును వేయఁగా, బుద్ధిమంతుఁడగు నా రావణపుత్రుఁడు, వాఁడిబాణముల దానిని ద్రుంచెను. ఆ పర్వతశిఖరము త్రిశిరుని బాణశతముచే భిన్నమై జాలన్నియుఁబగిలి, మిడుంగురులతోను జ్వాలలతోను నొప్పుచు, నేలంబడెను. అంత నప్పుడు, దేవాంతకుఁ డాపర్వతము బ్రద్ద లగుటంజూచి యుబ్బి, పరిఘము గొని యుద్ధమున వాయుకుమారుఁడంగదునిమీఁదికిఁ దలపడెను. అప్పుడు వాయుపుత్రుఁడు హనుమంతుఁడు, తన పయికి దేవాంతకుఁడు వచ్చుటం జూచి, వాని పయికెగిరి, వజ్రసమానమగు పిడికిట వాని శిరస్సును బొడిచెను. అప్పుడు వీరుఁడును బలవంతుఁడునగు నా మహాకపి హనుమంతుఁడు, దేవాంతకుని శిరస్సుపైఁ గొట్టి రాక్షసు లందఱును వడంకునట్లు సింహనాదము సేసెను. రాక్షసరాజయిన రావణునిపుత్రుఁ డగు నా దేవాంతకుఁడు, ఆ పిడికిటిపోటునకు తల వెనువ్రక్కలై దంతములును గన్నులును వెలి కుఱుక, నాలుక వ్రేలుకాడ, నుసుఱువీడి తోడనే నేలం గూలెను రాక్షసయోధులలో ముఖ్యుఁడును, మహాబలుఁడును, దేవతలకు శత్రుండు నగు నా దేవాంతకుఁడు యుద్ధమున హతుఁ డగుటను జూచి, త్రిశిరుఁడు క్రుద్ధుఁడై, నీలుని ఱొమ్ముమీఁద వాఁడిమొనలుగల పెక్కు బాణసమూహములు వర్షమువలె నుగ్రముగాఁ గురిసెను. మహోదరుండును మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై, మందరపర్వతమును సూర్యుఁ డారోహించునట్లు, మరల పర్వతాకారమైన మఱియొక యేనుంగును వేగ నారోహించి యుద్ధమునకు వచ్చెను. అంత, మెఱపుల గుంపులతోను నింద్రధనుస్సుతోడనుం గూడినమేఘము పర్వతముమీఁద వర్షము గురియునట్లు, బహుభూషణాలంకృతుఁడై విలుదాల్చియున్న యామహోదరుఁడు నీలుని వక్షము నందు బాణవర్షము గురియించెను. అంత, మహాబలుం డగు నా మహోదరుఁ డట్లు బాణసమూహములు దన చుట్టును వర్షించుచుండఁగా, కపిసైన్యపాలుఁ డగు నీలుఁడు భిన్నగాత్రుఁడై యవయవము లెల్ల విరవిరఁబోవ నిట్టట్టు గదలలేక స్తంభించియుండెను. అంత, నీలుఁడు కొంతవడికిఁ దెలివినొంది, వృక్షసమూహములతోఁ గూడిన యొక పర్వతమును బెకల్చి, మిక్కిలియు నుగ్రమగు వేగమున నెగసి వచ్చి యా కొండతో మహోదరుని తలమీఁదం గొట్టెను. అంత, నమ్మహోదరుఁడు ఆ పర్వతముదెబ్బకుఁ దానును తన మహాగజముతో భగ్నుఁడై హింస నొంది వజ్రాయుధముచే హతమైన పర్వతమువలె ప్రాణము వెడలి నేలంబడెను. అట్లు తన పినతండ్రి యగు మహోదరుఁడు హతుఁ డగుటం జూచి, త్రిశిరుఁడు, మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై విలుగొని, హనుమంతుని వాఁడిబాణములఁ గాఁడ నొప్పించెను. ఆ హనుమంతుఁడు కుపితుఁడై, పర్వతశిఖరము నొకదాని ప్రయోగించెను. బలవంతుఁ డగు త్రిశిరుఁడు దానిని వాఁడిబాణము లేసి పెక్కు వ్రయ్యలుగాఁ దునిమెను, మహాకపి యగు హనుమంతుఁడు తాను వైచిన పర్వతము వ్యర్థమగు

టను జూచి, అయ్యుద్ధమున రావణపుత్త్రుఁడగు త్రిశిరునిపై వృక్షములను జడిగాఁ గురియించెను. ప్రతాపవంతుఁ డగు త్రిశిరుఁడు వృక్షవర్షము పయి వచ్చుటం జూచి, దాని నాకాశమునఁ బెక్కు వాఁడిబాణములచే ఛేదించి, సింహనాదము గావించెను. అంత, నపుడు హనుమంతుఁడు క్రుద్ధుఁడై పయికెగసి, మేటియేనుఁగును సింగము చీల్చునట్లు, త్రిశిరుని గుఱ్ఱములను నఖంబులచేఁ జీల్చివైచెను. అంత, రావణపుత్త్రుం డగు త్రిశిరుఁడు, యముఁడు కాళరాత్రినింబోలె, తాను శక్తిం గొని వాయుకుమారుఁ డగు హనుమంతునిపై వైచెను. వానరశార్దూలుం డగు హనుమంతుఁడు, ఆకాశమునుండి పడు నుల్కయుంబోలె త్రిశిరుఁడు తనపై వైచిన యా శక్తి, తన్ను తాఁకకమునుపే, దానిని బట్టి విఱిచి, సింహనాదము గావించెను. అట్లు భయంకరప్రకాశం బగు నాశక్తిని హనుమంతుఁడు విఱిచివేయుటం జూచి, వానరులు మిక్కిలి సంతుష్టులై మేఘములవలె గర్జించిరి. అంత, నపుడు రాక్షసోత్తముం డగు త్రిశిరుఁడు, ఖడ్గము దీసి విశాలమగు హనుమంతుని వక్షముపైఁ గొట్టెను వీర్యవంతుఁ డగు నా వాయుకుమారుఁడు హనుమంతుఁడు, ఖడ్గపువ్రేటునం గొట్టువడి, త్రిశిరుని ఱొమ్మునపై నఱచేతం జఱిచెను. మహాతేజుం డగు నా త్రిశిరుఁడు హనుమంతుని యఱచేతిదెబ్బకు మూర్ఛితుఁడై చేతి యాయుధము జాఱిపడ, నేలం బడెను. పర్వతాకారుఁ డగు నమ్మహాకపి హనుమంతుఁడు, అట్లు మూర్ఛితుఁడై నేలం బడుచున్న యా త్రిశిరుని చేతి ఖడ్గము పెఱికికొని సర్వరాక్షసులును బెదరునట్టుగా సింహనాదము గావించెను. త్రిశిరుఁడు ఆ సింహనాదమునకు సహింపలేక హనుమంతునిపైకి దూఁకెను. అట్లు దూఁకి, యతనిని పిడికిటిపోటునం బొడిచెను. మహాకపియగు హనుమంతుఁడా పిడికిటిపోటునకు మిక్కిలియుం గుపితుఁడై, రాక్షసతిలకుఁ డగు త్రిశిరునిని కిరీటముతోఁగూడఁ బట్టుకొనెను. ఇంద్రుఁడు త్వష్టపుత్త్రుఁ డయిన విశ్వరూపుని తలలను ఖండించినట్లు, ఆ హనుమంతుఁడు, క్రుద్ధుఁడై వాఁడియగు నా ఖడ్గముచే కిరీటయుక్తమై కుండలాలంకృత మగు నా త్రిశిరుని శిరస్సుల మూఁడిటిని ఛేదించెను. జ్వలించుచున్న నిప్పువంటి నిడుదకన్నులు గలిగి, పర్వతాకారము లగు నా యింద్రశత్త్రుని త్రిశిరుని తలలు మూఁడును, ఆకాశమునుండి ఫలము ననుభవించి తీఱినజ్యోతులు పడునట్లు నేలం బడినవి. దేవశత్త్రుఁ డయిన యా త్రిశిరుని దేవేంద్రపరాక్రముఁ డగు హనుమంతుఁడు వధింపఁగానే, వానరు లందఱును సంతోషించి సింహనాదములు గావించిరి. భూమి మిక్కిలి చలించినది. అంత, రాక్షసులు భయపడి నలుప్రక్కలం బాఱిపోయిరి. త్రిశిరుఁడు హతుఁ డగుటయును, అట్లే మహోదరుఁడును రూపుమాయుటయును అంతకుమున్న దుర్ధర్షులయిన దేవాంతక నరాంతకులును హతు లగుటయుం జూచి, మహాకోపనుం డయిన మత్తుం డనఁబడు రాక్షసపుంగవుఁడు మహాపార్శ్వుఁడు మఱియుఁ

గోపము నొందినవాఁ డయ్యెను. వాఁడు మిక్కిలి మెఱుఁగులు దుఱఁగలించుచు భయంకరమై యంతయు వట్టియినుముచేతనే చేయఁబడిన మేలిగదను గయికొనెను. అది బంగారుపట్టెలచేత నలంకృతమై, మున్ను శత్రువుల రక్తముచే రంజితమై యపుడు యుద్ధంబున నెత్తురుకండల క్రొన్నురుగు గలిగి, తన రూపముచేతనే ప్రకాశించుచుండెను. మఱియు, నది కొనయందు మిక్కుటపుఁ గాంతిచే మెఱయుచు, ఎఱ్ఱని పుష్పమాలికలచే నలంకృతమై, యైరావతము పుండరీకము సార్వభౌమ మనెడి దిగ్గజములకును భయము గలిగించుచుండెను. * రాక్షసపుంగవుఁ డగు నా మత్తుఁడు మహాపార్శ్వుఁడు మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై గద చేతం గొని ప్రళయకాలాగ్నివలె మండిపడుచు, వానరుల మీఁదికిఁ బోయెను అంత, బలవంతుఁ డగు ఋషభుఁడు ఒక్క యెగురున రావణుని తమ్ముం డగు మహాపార్శ్వునిం జేరి, వానిముందఱ నిలఁబడెను. అమ్మహాపార్శ్వుఁడు,పర్వతాకారుఁ డగు ఋషభుఁడు తనముందర నిలుచుటంజూచి, కోపించి వజ్రసమాన మగు గదచే నతని ఱొమ్మునఁ గొట్టెను వానరసింహుఁ డగు ఋషభుఁడు, అట్లు గదచేఁ గొట్టువడి ఱొమ్ము పగిలి, మిక్కిలియుఁ దత్తఱిల్లి, యెంతయు నెత్తురుగాఱినవాఁ డయ్యె వానరతిలకుఁ డగు ఋషభుఁడు, చాల సేపటికిఁ దెలివి నొంది, వేగమున మహాబలుఁ డగు నా మహాపార్శ్వుని గదపయికిఁ బరుగెత్తెను. ఆ ఋషభుఁడు బెడిదమయిన యా గదను బెఱికికొని, పలుమాఱు గిరగిరం ద్రిప్పి, దానిచే యుద్ధమున మహాబలుండయిన మత్తానీకునిఁ (మహాపార్శ్వునిఁ) గొట్టెను. అంత, నా మత్తుఁడు (మహాపార్శ్వుఁడు) తన గదచేతనే కొట్టువడి భగ్నుఁడై దంతములును డుల్లిపడ నేత్రములు వెలికుఱుక, వజ్రాయుధముచేఁ గొట్టువడిన పర్వతమువలె నేలం గూలెను ఆ మహాపార్శ్వుఁడు, కన్నులు వీడి, బల మెడలి, యుసురుమాలి నేలం బడఁగానే, రాక్షససైన్యము భయమునం బాఱినది. (ఉన్మత్తుఁ డనఁబడు మహోదరుఁడు అప్పుడు తన తోఁబుట్టు వగు మహాపార్శ్వుఁడు యుద్ధమున హతుఁ డగుటను జూచి, స్వభావముననే మిక్కిలియు క్రుద్ధుఁ డగువాఁడుగాన, యప్పుడు మఱియుఁ గోపము నొంది ప్రళయకాలాగ్నివలెఁ దేజంబున వెలుంగుచుండెను. అంత, నా వీరుఁడు గదనుగొని యుగ్రమగు వానరసైన్యమును బెదరించుచు, మిక్కిలియుఁ బ్రచండమైన యగ్నివలె దహించుచు, నా సైన్యమునడుమ వేగంబునఁ బాఱుతెంచెను. భయంకరపరాక్రముఁ డగు నా రాక్షసుఁ డట్లు పయింబడి వచ్చుచుండుటను జూచి, పర్వతాకారుఁడును మహాబలుండు నగు గవాక్షుఁడు పర్వతము నొకదానిఁ గొని భయంకరుఁ డగు నారాక్షసుని దానిచేఁ జంపం గోరి, వానిపయిఁ దలపడెను. వీరుండైన యున్మత్తుఁడును (మహోదరుఁడును) అట్లు యుద్ధమున నమ్మహాపర్వతము తన పయికి వచ్చు

* మహాపార్శ్వునకు, మత్తుఁడు మత్తానీకుఁ డను రెండుపేళ్లు గలవు.

చుండుటను జూచి, గదచేత దానిని నూఱు తునుకలుగా ఛేదించెను. మహాబాహుఁడును వానరకుంజరుఁడును నగు గవాక్షుఁడు ఆ పర్వతము నుగ్గునూచ యగుటకు నాశ్చర్యపడి మాటిమాటికిని గర్జించెను. రాక్షసోత్తముఁ డయిన యున్మత్తుఁడును (మహోదరుఁడును) మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై ధగధగ మెఱయుచున్న గదను వేగ గొని గవాక్షునిఱొమ్మునఁ గొట్టెను. వీరుఁ డా కపికుంజరుఁడు ఆ గద చేతఁ గొట్టువడి మిక్కిలియు నెత్తురుగాఱ మూర్ఛితుఁడై నేలం బడెను. అంత, నా గవాక్షుఁడు మరల మూర్ఛదేఱి, యా మహోదరుని నెత్తిపై నఱచేతం జఱచెను. వీరుఁడును పర్వతాకారుండు నగు నా రాక్షసుఁడు ఆ దెబ్బపడి పండ్లును గన్నులు నూడిపడ, నేలం బడి వేఁడినెత్తురు గాఱ, ప్రాణము లెడలిన వాఁ డయ్యె.) ఆ రావణుని తమ్ముఁడు హతుఁడు కాఁగానే, సముద్రమువలె విస్తరించిన రాక్షససైన్యము, ఆయుధములు విడిచి కీర్తిలేక వట్టి బ్రతుకు గలిగినం జాలు నని చెలియలికట్టను దాఁటిన సముద్రమువలెఁ బరుగెత్తినది.

ఇది డెబ్బదియవ సర్గము.

{ అతికాయుఁడు యుద్ధమునకు వచ్చుట; విభీషణుఁడు రామున కతికాయుని వృత్తాంతమును జెప్పుట; అతికాయుఁడు వానర యూథపతులను నిరసించి రామునిఁ దారసించి రాఁగా, లక్ష్మణుం డెదుర్కొని బ్రహ్మాస్త్రమున వానిని జంపుట. }

మహాతేజుం డై బ్రహ్మవలన వరము వడసి యుద్ధములందు దేవదానవుల గర్వము నడంచిన పర్వతాకారుం డగు నతికాయుఁడు, అట్లు తన బల మంతయు, గగురుపుట్టించునట్లు తుములముగాఁ గలంగి నలంగుటను జూచి, దేవేంద్రపరాక్రము లయిన తోఁబుట్టువులు నిహతు లగుటయుఁ గాంచి, మఱియుఁ దన పినతండ్రులును రాక్షసోత్తములు నగు నా యన్నదమ్ములు యుద్ధోన్మత్తుఁడును (మహోదరుఁడును) మత్తుఁడును (మహాపార్శ్వుఁడును) యుద్ధమున రూపడఁ గుటయుఁ గనుంగొని, మిక్కిలియుఁ గోపము నొందెను. ఇంద్రుని శత్రుం డగు నయ్యతికాయుఁడు, వేయిసూర్యు లొక్కటిగాఁ గూడినట్లు మిక్కిలియు వెలుఁగుచున్న రథము నారోహించి వానరులమీఁది కడరెను. అతఁడు కిరీటముఁ దాల్చి స్వచ్ఛము లగు కుండలములు తళుకొత్త, తన వెనువింటి నారి సారించి, తనపేరు వాడి మహాధ్వని గలుగునట్లు సింహనాదముసేసెను. అట్లతని సింహనాదమునకును, బేరువాడిన చప్పుడునకును, బెడిదం బయిన యల్లెత్రాటి ధ్వనికిని వానరు లందఱును భయపడిరి. ఆ వానరు లందఱును అతికాయుని మహాకాయమును జూచి 'వీఁడు కుంభకర్ణుఁడే, మరల లేచి వచ్చినాఁడు' అని భయపీడితులై

యొండొరుల నండగొనిరి. ఆ వానరయూథములు త్రివిక్రమావతార మందలి విష్ణునిరూపమువలె నున్న యతనిరూపమును జూచి భయపడి యంతంత పాఱి పోయినవి. ఆ వానరు లతికాయునిఁ జూచి, యేమియుఁ దోఁచక యుద్ధమున శరణ్యుం డగు లక్ష్మణాగ్రజుని రాముని శరణుఁ జొచ్చిరి. అంత, రథము నెక్కి, పర్వతాకారుఁడై విల్లు దాల్చి ప్రళయకాలమేఘమువలె గర్జించుచున్న యా యతికాయుని రాముఁడు దూరమునఁ జూచెను. రాముఁడు మహాకాయుఁ డగు నా యతికాయునిం జూచి యాశ్చర్యము నొంది, వానరులకు నూఱటఁ జెప్పి భయ ముడిపి విభీషణునిం జూచి 'పర్వతాకారుఁ డయి విలుదాల్చి సింహదృష్టి గలిగియున్న వీఁ డెవ్వఁడు, వేయిగుఱ్ఱములు గట్టంబడి విశాల మగు రథము మీఁద నున్న వాఁడు ? కాంతిమంతము లయిన వాఁడిశూలములును మిక్కిలియుఁ దీక్ష్ణము లయిన ప్రాసతోమరములును చుట్టును వెలయ, భూతముల చేతఁ బరివృతుఁ డయిన యీశ్వరునివలె వెలుంగుచున్నాఁడు. మఱియు మృత్యువునాలుకవలె రాజిలుచుండు రథశక్తులతోడం గూడి మెఱపులతోఁ గూడిన మేఘమువలె మిక్కిలి వెలుంగుచున్నాఁడే ! వీఁ డెవ్వఁడు ? ఈతని ధనున్సు లన్నియు సజ్యములై పిఱిందిపట్ల బంగారుచే నలంకృతములై, యింద్రధనున్సు ఆకాశమునుం బోలె, నితని మేటిరథమును వెలింగించుచున్నవి. ఈ రథికశ్రేష్ఠుఁడు సూర్యునివలెఁ దేజ రిల్లుచున్న రథముపైఁ గూర్చుండి యుద్ధభూమిని వెలింగించుచు వచ్చుచున్నాఁడే ! ఈ రాక్షససింహుఁ డెవ్వఁడు ? ఇతఁడు సూర్యకిరణములంబోని బాణములచే దశ దిశలం బ్రకాశింపఁజేయుచు ధ్వజశిఖరమున నున్న రాహువుచే నెంతయు నొప్పుచున్నాఁడు. ఈతని చేతి విల్లు తుదిని మొదలను నడుమను వంగినదై, మేఘధ్వనివంటి యల్లెత్రాటి మ్రోఁతతోఁగూడి, పిఱిఁదిపట్ల బంగారుచే రంగా రుచు నలంకృతమై యింద్రధనున్సువలెఁ జూపట్టుచు, నెంతయుఁ బ్రకాశించు చున్నది. ఈతని మహారథము, చిహ్నమగు ధ్వజములతోను పతాకలతోనుం గూడి, కాఁడిక్రింది మ్రానిచేతను నొప్పి, నలుగురు సారథులచేఁ దోలంబడి, మేఘగర్జనమువలె ధ్వనించుచున్నది. ఈతని రథముపై ముప్పదియెనిమిది యమ్ములపొదు లున్నవి. మఱియు, బెడిదములయిన విండ్లును, బంగారువలెఁ బింగ ళము లగు నల్లెత్రాళ్లును బెక్కు లున్నవి. నాలుగుచేతులు కొలఁదిగల పిడ్లు గలిగి, పదిచేతుల నిడివితోఁ గూడి రెండుప్రక్కలను గాంతికులుకుచున్న ఖడ్గములు రెండు రథంబున నితని రెండుపార్శ్వములయందు నున్నవి. ఈ ధీరుఁడు ఎఱ్ఱని పుష్ప మాలికను గంఠమునఁ దాల్చి, మహాపర్వతమువలెఁ జూపట్టుచు, నీలవర్ణుఁడై మృత్యువునుంబోలెఁ బెద్దనోరు గలిగి మేఘములచేఁ గప్పఁబడిన సూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచున్నాఁడు. వీఁడు బంగారు బాహుపురులు గట్టంబడిన భుజములతో నొప్పుచు, ఉన్నతము లగు రెండు శిఖరములతోఁగూడిన పర్వతరాజ మగు హిమ

వంతమువలెఁ బ్రకాశించుచున్నాఁడు. మహాబాహూ! మంచి నేత్రములు గల వీని ముఖము కుండలములు దాల్చియుండుటచే, పునర్వసునక్షత్రముల నడుమ నుండు పూర్ణచంద్రబింబమువలె నొప్పుచున్నది. మఱియు, వీనిం జూచి వానరు లందఱును భయపీడితులై నలుదిక్కులకును బాఱుచున్నారు. ఇట్టి యీ రాక్షసోత్తముఁ డెవ్వఁడో నీవు నాకుఁ జెప్పుము' అని యడిగెను. అమితతేజుం డగు రాజకుమారుఁడు రాముఁ డిట్లడుగఁగా, ఆ మహాతేజుం డగు విభీషణుఁ డతనికి వివరించువాఁడై 'మహాతేజుఁడును, గుబేరుని తమ్ముఁడును, భయంకరకార్యుఁడును, మహోత్సాహుఁడును రాక్షసేశ్వరుఁడు నగు రాజు రావణుఁడు గలఁడు గదా! ఆ రావణునకు వీర్యశాలి యగు వీఁడు పుత్రుఁడు; యుద్ధమున రావణునంతటివాఁడు వీఁడు వృద్ధులను సేవించుచు విద్యావంతుఁడై, సమస్తాస్త్రవిదులలో నుత్తముఁడై, గుఱ్ఱముమీఁదను, రథముమీఁదను, ఏనుఁగుమీఁదను మెలఁగఁ దెలిసి, ఖడ్గవిద్యయందును, విలువిద్యయందును, గృషియందును, సామదాన భేదములందును, యుక్తియందును, మంత్రాలోచనమందును, సమర్థుఁ డని యెన్నికగన్నవాఁడు. ఇతఁడు ధాన్యమాలిని కొడుకు; అతికాయుఁ డందురు. వీని బాహుబలము నాశ్రయించియె లంకాపురి నిర్భయముగా నున్నది. భావితాత్ముఁ డగు నీ యతికాయుఁడు తపస్సుచేసి బ్రహ్మ నారాధించి, దివ్యాస్త్రములను బడసి శత్రువులను జయించినాఁడు. వీనికి బ్రహ్మదేవుఁడు, దేవాసురులచే చావు లేకుండుటయు, దివ్యమయిన యీ కవచమును, సూర్యునివలె మెఱయుచున్న యీ రథమును నొసంగెను. వీఁడు వందలమార్లు, దేవతలను దానవులను నోడించి, రాక్షసులను రక్షించియున్నాఁడు; యక్షులను రూపుమాపియున్నాఁడు. వీఁడు యుద్ధంబున బుద్ధిమంతుఁ డగు నింద్రుని వజ్రాయుధమును స్తంభింపఁజేసినాఁడు; అట్లె వరుణుని పాశమునుగూడ బ్రతిహతము గావించినాఁడు. ఇట్టి బలవంతుఁ డయిన యీ రాక్షససింహుఁడు, అతికాయుఁడు రావణుని పుత్రుఁడు, బుద్ధిమంతుఁడు. దేవదానవుల దర్పమును హరించినవాఁడు. పురుషలలామా! కాఁబట్టి, వీఁడు వానరసైన్యములను బాణములచేత నాశముసేయుటకు మునుపే వీనిని శీఘ్రముగాఁ జంపఁ బ్రయత్నముసేయుము' అనెను. అంత, బలవంతుఁ డగు నతికాయుఁడు వానరసేనను బ్రవేశించి, వింటినారిని మొరయించి, పలుమాఱు సింహనాదము గావించెను. భయంకరదేహుఁడై రథమున నున్న నా రథికోత్తము నతికాయునిం జూచి, వానరులలోఁ బ్రధాను లగు బలవంతు లాతని నెదుర్కొనిరి. కుముదుఁడును, ద్వివిదుఁడును, మైందుఁడును, నీలుఁడును, శరభుఁడును వృక్షములను బర్వతశిఖరములనుం జేకొని యొక్కపెట్ట యెదిర్చిరి. అస్త్రవేత్తలలో నెల్ల మేటియు మహాతేజుండు నగు నతికాయుఁడు, వారు వైచిన వృక్షములను పర్వతములను కాంచనాలంకృతము లయిన బాణములచే ఛేదించి

నై చెను. బలవంతుఁడును భయంకరకాయుఁడు నగు నతికాయుఁడు, యుద్ధమున నా వానరుల కభిముఖుఁడై వారి నందఱను వట్టి యుక్కుతోనే చేయంబడిన బాణములచేత నొప్పించెను. ఆ వానరులు, అతికాయుని బాణవర్షము చేతఁ బీడితులై, దేహ మంతయు గాయములు పడ, నమ్మహాయుద్ధమున నతనికి బదు లేమియుఁ జేయఁజాలకపోయిరి. అతికాయుఁడు, క్రుద్ధంబై యౌవనముచే గర్వించి యున్న సింహము మృగసమూహమునుంబోలె, అవ్వానరవీరుల సైన్య మంతయు భయపెట్టి కలంచెను. రాక్షసలలాముఁ డగు నా యతికాయుఁడు వానరసేన లోపల, తనపైకి యుద్ధంబునకు రానివాని నెవ్వనిని గొట్టక, ధనుస్తూణీరములతో రామునొద్దకుఁ బోయి, గర్వయుక్తముగా 'నేను విల్లును బాణంబులును గొని రథ మెక్కి యుద్ధమునకు నిలిచియున్నాను. అల్పుఁ డెవ్వనితోఁగాని యుద్ధము సేయను. ఇందు యుద్ధమున కుత్సాహముగలవాఁ డెవ్వఁడో యతఁడు నా కిప్పుడు శీఘ్రముగా యుద్ధ మొసంగుఁగాక' యనెను. అతికాయుం డట్లు గర్వించి చెప్పుచున్న మాటవిని, శత్రుహంత యగు లక్ష్మణుఁడు, అందులకు నోర్వఁజాలక కోపించి, యతని ముందఱికి దూఁకి, యెంతమాత్రమును సరకుసేయక వింటిం గయికొనెను. లక్ష్మణుఁడు క్రుద్ధుఁడై యట్లు దూఁకి, పొదినుండి బాణము నెత్తి యతికాయుని ముందట, నా వెనువింటి నాకర్షించెను లక్ష్మణుని యల్లెత్రాటిధ్వని బెడిదమై భూమిని బర్వతములను నాకాశమును సముద్రమును దిక్కులను నిండి, రాక్షసుల నందఱను భయపఱుచుచుం జెలంగెను. అప్పుడు భయంకరమయిన లక్ష్మణుని ధనుర్ధ్వనినివిని, మహాతేజుండును బలవంతుఁడు నగు రాక్షసరాజ పుత్త్రుం డతికాయుఁడు మిక్కిలియు నాశ్చర్యమును నొందెను. అంత, నతికాయుఁడు లక్ష్మణుఁడు పైనడరుటం జూచి కుపితుఁడై, వాఁడిబాణమును గయికొని, యతనితో 'లక్ష్మణా ! నీవు పసివాఁడవు! పరాక్రమకృత్యములందు గడిదేఱినవాఁడవు గావు. కావున, పొమ్ము. మృత్యువుతో సాటియైన నాబోఁటితో యుద్ధముసేయ నేల గోరెదవు ? నా చేతులార విడుచు నస్త్రముల వేగమును భూమియు నంతరిక్షమును హిమవంతుఁడునుగూడ నెంత మాత్రము సైఁపఁజాలరు. సుఖముగా నిద్రించుచున్న (తనంతటఁ దానే పొనుఁగు పడియున్న) ప్రళయకాలాగ్ని నేల ప్రజ్వరిల్లఁ జేసెదవు ? ధనుస్సును బెట్టి మరలుము. నన్ను మార్కొని ప్రాణములు పోఁగొట్టుకొన వలదు. అట్లుగాక, నీవు నా కెదిరి నిలిచి మరలిపోవ నొల్లవేని, నిలువుము. ఇందె ప్రాణములు విడిచి యమలోకమునకుఁ బోయెదవు. తీక్ష్ణములై, శత్రుగర్వనాశనములై, యీశ్వరుని త్రిశూలముం బోలి మేలిబంగారుచే నలంకృతములైన నా బాణములను జూడుము. సర్పసమానమైన యీ బాణము, క్రుద్ధమయిన సింగము మేటిచే నుంగునెత్తురు త్రావునట్లు, నీ నెత్తురు ద్రావఁగలదు' అనెను. అతఁ డిట్లు చెప్పి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై వింట బాణమును సంధించెను. అతిబలుండును

మహాకాంతిమంతుఁడు నగు నా రాజపుత్త్రుఁడు లక్ష్మణుఁడు, యుద్ధమున నతికాయుఁడు రోషంబును గర్వంబును దొలఁకఁబలికిన మాటలు విని, మిక్కిలియు కోపము నొంది యెంతయు నర్థవంత మగు వాక్యమున 'దురాత్మా! మాట మాత్రమున నీవు ముఖ్యుఁడవు గానేరవు. కార్యమునుబట్టియే శూరు లగుదురు గాని, తమ్ముఁ దాము పొగడుకొనుటచేతం గాదు. నేను వింటిని బాణములనుం దాల్చి నిలిచియుండఁగా, నీ బలమును జూపుము. నీవు కార్యముసేసి నీ స్వరూపమును జూపుము. ఊరక నిన్ను నీవే పొగడుకొనఁ దగవు. ఎవ్వఁడు పౌరుషము గలవాఁడో, వాఁడే శూరుఁ డనఁబడును. ఊరక తన్నుఁ బొగడుకొన్నంత నే శూరుఁడు గాఁడు. నీవు సర్వాయుధములను ధరించియున్నవాఁడవు; ధనుర్ధరుఁడవై రథము నెక్కియున్నాఁడవు. బాణములచేతంగాని, దివ్యాస్త్రములచేతఁగాని నీ పరాక్రమమును జూపుము. అటుపిమ్మట వాయువు చక్కఁగాఁ బండిన తాటిపండును తొడిమనుండి రాల్చునట్లు, నేను వాఁడిబాణములచే నీ శిరస్సును బడఁగూల్చెదను. ఇప్పుడు మేలికాంచనముచే భూషితము లగు నా బాణములు, నీదేహమున బాణపుటలుఁగులచేఁ గావింపఁబడిన గండ్లనుండి కాఱు నెత్తురు ద్రావఁగలవు. వీఁడు బాలుఁ డని నన్నెంతమాత్రమును తక్కువగా నెంచవలదు. నేను బాలుఁడ నయినను గాని, వృద్ధుఁడ నయినను గాని యుద్ధమున మృత్యువువంటివాఁడ నని యెఱుంగుము. బాలుం డగు విష్ణుఁడు త్రివిక్రమావతారమున ముల్లోకములను మూఁడడుగులచేఁ ద్రొక్కలేదా యేమి?' అనెను. సయుక్తికముగను, పరమార్థయుక్తముగను లక్ష్మణుఁడు చెప్పిన మాటలు విని, యతికాయుఁడు మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై మేటిబాణమును గయికొనెను. అంత, మహాత్ములగు విద్యాధరులును, భూతములును, దేవతలును, దైత్యులును, మహర్షులును, గుహ్యకులును నచ్చటి కా యుద్ధమును జూడ వచ్చిరి. అంత, నతికాయుఁడు కుపితుఁడై వింట బాణమును దొడిగి, బాణవేగమున నడుమనుండు నాకాశమును మ్రింగువానివలె లక్ష్మణునిపై విడిచెను. వీరులగు పగవారిం బీఁచమడంచు లక్ష్మణుఁడు, సర్పముం బోలి బెడిదమై తనపయి వచ్చుచున్న యా వాఁడిబాణమును అర్ధచంద్రబాణమున ఛేదించెను. అతికాయుఁడు, ఛిన్నశరీర మగు సర్పమువలె నా బాణము ఖండింపఁబడుటను జూచి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై యైదుబాణములను దీసికొనెను అతికాయుఁ డా బాణములను లక్ష్మణునిపై వైచెను. ఆ బాణములు తన్నుఁ దాఁకకమునుపే లక్ష్మణుఁడు వాఁడిబాణముల వానిని ఖండించెను. శత్త్రువీరుల రూపుమాపు నా లక్ష్మణుఁడు, ఆ బాణములను వాఁడిబాణములచే ఛేదించి, తేజస్సుచే మండుచున్నట్లున్న యొక తీక్ష్ణబాణమును దీసికొనెను. వీర్యవంతుఁ డగు లక్ష్మణుఁడు ఆ బాణమును దీసి తన మేటివింట సంధించి యాకర్ణాంతముగా వేగ నాకర్షించి యతికాయునిపై విడిచెను. వీర్యశాలి యగు నా లక్ష్మణుఁడు అట్లు

తెగనిండఁ దిగిచి కణుపులులేక చాఁపైయున్న బాణమున రాక్షసశ్రేష్ఠుఁ డగు నతికాయుని లలాటమునం గొట్టెను. ఆ బాణము భయంకరుఁ డగు నా రాక్షసుని నొసట నాటుకొని నెత్తుటం దడిసి, కొండపయి నున్న మేటిసర్పమువలెఁ జూడ నొప్పెను. అతికాయుఁ డా లక్ష్మణునిబాణముచేఁ బీడితుఁడై, రుద్రునిబాణముచే పీడితమయిన త్రిపురద్వారమువలె నెంతయుఁ జలించెను. మహాబలుం డతికాయుఁడు కొంత తెప్పిఱిలి, యిఁకఁ జేయవలసిన దేమి యని యాలోచించి, యిది యని నిశ్చయించి, లక్ష్మణునితో 'నీ విట్లు బాణము ప్రయోగించుటచే నాకు శ్లాఘింపఁదగిన శత్రుఁడ వగుచున్నావు' అని యిట్లు చెప్పి, మొగము వాంచి చేతులు దిటకుఁ దెచ్చుకొని రథగతుఁడై చిత్రప్రచారములు దిరిగెను. ఆ రాక్షసోత్తముఁడు ఒకటి, మూఁడు, అయిదు, ఏడు నని యిట్లు బాణములను దీసి వింట సంధించి నారి నాకర్షించి, లక్ష్మణునిపైఁ బ్రయోగించెను. మృత్యువుంబోలినవై, బంగారు పింజలతోఁగూడి సూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచు రాక్షసేంద్రుఁ డగు నతికాయుని వింటినుండి విడివడిన యా బాణములు ఆకాశమును జ్వలించుచున్న దానివలెఁ గావించినవి. అంత, రామునితమ్ముఁడు లక్ష్మణుఁడు, ఎంతమాత్రమును తత్తఱపడక, యతికాయుఁడు ప్రయోగించిన బాణజాలముల నెల్ల పెక్కు వాఁడిబాణములచేతను ఖండించెను. దేవేంద్రునకు శత్రుండును, రావణునకుఁ బుత్రుండు నగు నతికాయుఁడు, యుద్ధమున నా బాణము లన్నియు ఖండితములగుటం జూచి, కుపితుఁడై, తీక్ష్ణంబగు నొక దివ్యబాణమును దీసెను. మహాతేజుండగు నా యతికాయుఁడు, ఆ బాణమును వింటఁ దొడిగి వేగవిడిచెను. అంత, పయిపడి వచ్చుచున్న లక్ష్మణునిఱొమ్మున నది నాటుకొనెను. అట్లు యుద్ధమున నతికాయునిచే ఱొమ్మున బాణము గ్రుచ్చఁబడి, లక్ష్మణుఁడు, మదించిన యేనుఁగు మదజలము గార్చునట్లు వేఁడినెత్తురు దొరఁగెను. లక్ష్మణుఁడు సమర్థుఁడుగాన, యపుడు తన దేహములోని బాణమును తటాలునఁ బెఱికి బాధ యుడిగి, వాఁడియగు నొకబాణమును గ్రహించి, దానిని దివ్యాస్త్రమంత్రముతోఁ గూర్చెను. అపుడు, లక్ష్మణుఁ డా బాణమును ఆగ్నేయాస్త్రమంత్రముచేత నభిమంత్రించెను. అది మహాత్ముం డగు లక్ష్మణుని ధనువునం దపుడు మిక్కిలియు జ్వలించెను. మహాతేజుం డగు నతికాయుఁడును, సౌరాస్త్రమంత్రము ననుసంధించి, ఆ మంత్రముచే సర్పసదృశంబును గాంచనపుంఖము నగు బాణము నభిమంత్రించెను. లక్ష్మణుఁ డాగ్నేయాస్త్రమంత్రముచే నభిమంత్రితమై భయంకరముగా జ్వలించుచున్న యా బాణమును, యముఁడు కాలదండమునుం బోలె, అతికాయునిపైఁ బ్రయోగించెను. ఆగ్నేయాస్త్రయుక్తం బగు బాణము వచ్చుటను జూచి, అతికాయుఁడు, అపుడు సూర్యాస్త్రముచే నభిమంత్రితమై వెలుంగుచున్న యా బాణములు విడిచెను. ఆ బాణములు రెండును ఆకాశమున,

మొనలు మిక్కుటమైన తేజమున వెలుంగఁగా, క్రుద్ధము లయిన సర్పములవలె నొండొంటిఁ దాఁకి కొట్టుకొన్న వయ్యె ఆ బాణములు రెండును ఒండొంటిని దహించి నేలం బడినవి. ఇట్లవి మేటిబాణము లయ్యును తేజంబులు దూలి, భస్మీభూతములై నేలం బడి యెంతమాత్రమును బ్రకాశింప వయ్యె. అంత, నతికాయుఁడు క్రుద్ధుఁడై, ఐషీకాస్త్రమును బ్రయోగించెను. వీర్యవంతుఁ డగు లక్ష్మణుఁడు, అయ్యస్త్రమును ఐంద్రాస్త్రముచేతం గొట్టెను. రావణపుత్త్రుం డగు నతికాయుఁడు, తన యైషీకాస్త్రము హత మగుటంజూచి, రోషము నొంది, యామ్యాస్త్రమంత్రముచే బాణము నభిమంత్రించెను. అంత, నతికాయుఁ డా యామ్యాస్త్రమును లక్ష్మణునిపైఁ బ్రయోగించెను. లక్ష్మణుఁడును వాయవ్యాస్త్రమున దానిని గొట్టెను. అంత లక్ష్మణుఁడు మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై, మేఘము వర్షధారలం గురియునట్లు, బాణధారల నతికాయునిపైఁ గురిసెను. ఆ బాణములు, అతికాయునిం బొంది, వజ్రవిభూషితమగు నతని మేనికవచమును దాఁకి, కొనలందలి యలుఁగులు విఱిగి నేలం బడినవి. శత్రువీరహంతయు మహాయశుండు నగు లక్ష్మణుఁడు, ఆ బాణము లన్నియు వ్యర్థ మగుటను జూచి, మరల మేటిబాణములను వేయింటిని వర్షించెను. మహాబలుం డగు నా యతికాయుఁడు, లక్ష్మణుఁడు బాణసమూహముల నెంత దనపై వర్షించుచున్నను, యుద్ధమునం దభేద్యమగు కవచము దాల్చియుండుటచే, నెంతమాత్రమును బాధ నొందఁ డయ్యె. (అతికాయుఁడు క్రూరసర్పాకార మగు బాణమును లక్ష్మణునిపైఁ బ్రయోగింపఁగా, పగవారిని బరితపింపఁజేయు నా బలుదిట్ట, ఆ బాణము మర్మస్థలమున నాటుటచే ముహూర్తమాత్రము మూర్ఛ నొందెను. అంతఁ గొంతవడికి మూర్ఛదేఱి, యమ్మహాబలుఁడు మేటిబాణముల నాలుగింటిచే యుద్ధమున గుఱ్ఱములను సారథిని జంపెను. ఆ యరిందముఁడు బాణవర్షముచేతను ధ్వజమును ధ్వంసముగావించి, తొట్రుపడక యా రాక్షసునిం జంపుటకై బాణములను గుఱిపెట్టియేసెను.) పురుషలలాముం డగు లక్ష్మణుఁడు యుద్ధమున నతికాయు నెంతమాత్రమును నొప్పింపఁజాలఁ డయ్యె. అంత వాయుదేవుఁడు, లక్ష్మణునియొద్దకు వచ్చి 'ఈ యతికాయుఁడు బ్రహ్మదేవునివలన వరము నొంది, అభేద్య మగు కవచమును ధరించియున్నాఁడు. బ్రహ్మాస్త్రముచే వీనిని వధింపుము. ఏలన, వేఱువిధమున వీనిని వధింప నలవిగాదు. కవచధరుండును బలవంతుఁడు నగు నితనిని ఇతరాస్త్రములచే వధింప నలవిగాదు' అని చెప్పెను. అంత, దేవేంద్ర సమాన పరాక్రముఁడగు లక్ష్మణుఁడు వాయుదేవుని వచనమును విని, శీఘ్రమున బ్రహ్మాస్త్రమంత్రమును జపించి, అమోఘం బగు వేగముగల బాణమును వింట సంధించెను. లక్ష్మణుఁడు వాఁడిమొన గల మేటిబాణమున బ్రహ్మాస్త్రము నభిమంత్రింపఁగానే, చంద్రసూర్యులును తక్కిన మహాగ్రహములును భయము నొందిరి. దిక్కు

లును, ఆకాశము నదరెను. భూమి వడంకెను. లక్ష్మణుఁడు మంచి పింజగలిగి, వజ్రముతో సమానమై, యతికాయునకు యమదూతం బోలిన యమ్మహాబాణమును బ్రహ్మాస్త్రమంత్రముచే నభిమంత్రించి వింటం దొడిగి, దేవేంద్రశత్రుం డగు రావణుని పుత్త్రుఁ డయ్యతికాయునిపై యుద్ధంబునఁ బ్రయోగించెను. అప్పుడు యుద్ధంబున లక్ష్మణుఁడు ప్రయోగింపఁగా, అమోఘ మగు వేగము గలిగి అగ్నివలె జ్వలించుచు, బంగారుమయమై వజ్రకఠినమై వింతగోలుపు మేటి పింజగలిగియున్న యా బాణము తనపైకి వచ్చుచుండుట నతికాయుఁడు చూచెను. అతికాయుఁ డా బాణమును జూచుచునే వేగంబున దానిని బెక్కువాఁడిబాణములం గొట్టెను. అట్లు గొట్టినను, గరుడుఁడుంబోలె వేగముగల యా బాణము నప్పు డతికాయునివలనికిఁ దారసించెను. అప్పు డతికాయుఁడు సకల లోకాంతకుఁడై జ్వలించుచున్న యమునివలెఁ దేజరిల్లుచు, నా బాణము వచ్చుటం జూచి, యెంతమాత్రమును మనంబున డిందుపడక శక్తులచేతను, అష్టులచేతను, గదలచేతను, గొడ్డండ్రచేతను, శూలములచేతను, ద్విఫలపత్త్రాగ్రము లగు శూలములచేతను దానిని గొట్టెను. అమ్మహాస్త్రము అద్భుతాకారము లగు నయ్యాయుధములను సరకుసేయక బీఱుపుచ్చి, అగ్నిహోత్రమువలె వెలుఁగుచుం బోయి, కిరీటాలంకృత మగు నయ్యతికాయుని శిరమున నాటి దానిం ద్రుంచివైచెను. శిరస్త్రాణముతోఁ గూడిన యా యతికాయుని శిరస్సు, లక్ష్మణుని బాణముచే ఛిన్నమై హిమవంతము శిఖరమువలెఁ దటాలున నేలం గూలెను. అట్లు భూషణము లన్నియు నిట్టట్టు చెదరిపడ, నేలం గూలిన యా యతికాయునిఁ జూచినంతనే, హతశేషు లగు రాక్షసు లందఱును మిక్కిలి వ్యథితు లయిరి. ఆ రాక్షసు లందఱును ముఖమున దుఃఖము దోఁప, దీను లయి వానరుల దెబ్బల కలసి సొలసి, యోరువంజాలక పెక్కండ్రు తోడనే విస్మృతస్వరమున బిగ్గఱగాఁ గూయిడిరి. అంతఁ, దమ నాయకుండు హతుఁడు కాఁగా, ఆ రాక్షసు లందఱును భయపడి యుద్ధకాంక్ష యుడిగి, బరుగులువాఱుచు, లంకాభిముఖు లయి త్వరితముగాఁ బోయిరి. అప్పుడు భయంకర బలుఁడై యెవ్వరికిని జెనకరాకుండిన పగవాఁ డతికాయుఁడు హతుఁడు కాఁగా, వానరు లందఱును మిక్కిలి యుబ్బు నొంది, విరిసిన తామరలవలె ముఖములు కలఁకదేఱి యలర, కోరినకోర్కి యగు గెలుపునొందిన లక్ష్మణునిం బూజించిరి. (మహాబలుఁడై మేఘముం బోలియున్న యతికాయుని యుద్ధమునం గూల్చి యా లక్ష్మణుఁడు మిక్కిలియు సంతుష్టుఁడై, యంత వానరసమూహములు తన్నెంతయుఁ బూజింప, నప్పుడు రాముని యొద్దకుఁ బోయినవాఁ డయ్యెను.)

ఇది డెబ్బదియొకండవ సర్గము

రావణుం డతికాయువధాదులను విని, తాను బంపిన వీరు
లందఱును జచ్చుటంబట్టి, రాముని పరాక్రమమును
మెచ్చుకొని నగరరక్షణమునకు భృత్యుల నియోగించి,
పుత్రదుఃఖమున నంతఃపురమును జొచ్చుట.

రాక్షసరా జగు రావణుఁడు, మహాతేజుం డగు లక్ష్మణునిచే నతికాయుఁడు హతుఁడగుటను విని వెల్లారాట మొంది, 'శత్రుల నెంతమాత్రము సైఁపనివాఁడును, ఆయుధధారులలో నెల్ల నుత్తముఁడును, మంచి విలుకాఁడు నగు ధూమ్రాక్షుఁడును, అకంపనుఁడును, ప్రహస్తుఁడు, కుంభకర్ణుఁడు ననెడి యీ రాక్షసులు, మహాబలశాలులు; వీరులు; యుద్ధ మెప్పు డెప్పుడని కోరుచుండువారు; వీరు శత్రుసైన్యములను జయించుచుందు రేకాని, యెకప్పుడును శత్రునృపులవలన పరాజయము నొంది యెఱుంగరు; మహావీర్యవంతులును, మహాకాయులును, నానాశస్త్రవేత్తలు నగు నా రాక్షసులనుగూడ, రాముఁ డెట్టికార్యమేని చుల్కఁగాఁ జేయువాఁడు గాన, వధించి పుచ్చినాఁడు. మహాబలవంతులును శూరులును నగు నితరులును బెక్కండ్రు గూల్పఁబడిరి. ఖరాదులను వధించి, ప్రసిద్ధిగాంచిన వీరులయిన యా రామలక్ష్మణులను గూడ ప్రఖ్యాత బలపరాక్రముఁ డగు నా పుత్రుఁ డింద్రజితుఁడు వరలబ్ధము లయిన దివ్యబాణములచే బంధించినాఁడు. ఆ బంధము విడిపించుటకు సురలకుఁగాని, మహాబలులయిన యసురులకుఁగాని, యక్ష గంధర్వ కిన్నరులకుఁగాని యలవి గాదు. అన్నదమ్ము లా రామలక్ష్మణు లట్టి శరబంధమున నుండియు విడివడిరే! అది తమ ప్రభావములచేతనో, మాయచేతనో, మోసముచేతనో నాకుఁ దెలియకున్నది. నా యాజ్ఞవలన వీరులును శూరులు నగు రాక్షసు లెవరెవరు యుద్ధమునకుం బోయిరో వార లందఱును మిక్కిలియు బలవంతులగు వానరులు వధించిపుచ్చిరి. ఇప్పుడు యుద్ధమున మహావీరుఁ డగు రాముని, లక్ష్మణునితోడను, వానర సేనతోడను, సుగ్రీవునితోను, విభీషణునితోనుంగూడ వధింపఁ జాలునట్టివాఁ డెవ్వఁడును నా కగపడలేదు. రాముని విక్రమముబారింబడి రాక్షసులు రూపుమాసిరే! ఆహా! రాముఁ డెట్టి బలవంతుఁడు! అతని యస్త్రబల మెంత గొప్పది! వీరుఁ డగు నా రాముఁడు అనామయుండగు నారాయణుఁడే యని తలఁచెదను. అతని భయమువలననే కదా! లంకాపురి లోపలి వెలుపలి వాకిళ్లన్నియు మూయఁబడియున్నవి. కాన, రాక్షసులారా! మీ రెంతమాత్రము నేమఱుపాటులేక మిమ్ముం గాపాడుకొనుచు, ఈ పురమును జాగ్రత్తతో నలుగడల రక్షించుచుండవలయును. సీతను గాచుచున్న యశోకవనికయందు, ఎవ్వనినిగాని ఏవిధమునను, మాకుఁ దెలియక లోపలికి విడువరాదు; వెలుపలికిఁ బోనివ్వరాదు. మఱియు, నెందెందు సేనాసన్నివేశ మున్నదో యందం దంతటను, మీ మీ సేనలచేఁ బరివృతులై కన్నుగలిగి, మాటిమాటికిని

తిరుగుచుండవలయును. రాక్షసులారా! సాయంకాలముననుగాని, యర్ధరాత్రమునఁగాని, ప్రాతఃకాలముననుగాని, యెప్పుడుగాని, యా వానరులు పూని యున్న కార్యమును జూచుచుండవలయును వానరు లని వారి నెప్పుడుగాని తక్కువగాఁ జూడవలదు. పగవారి సైన్యము యుద్ధమున కాయిత్తమై యున్నదా? లేక మనపైకి వచ్చుచున్నదా? లేక యూరక నిల్చియున్నదా? అని యెప్పుడే లాగున నుండునదియుఁ దెలియవలయును' అని యాజ్ఞాపించెను అంత, మహాబలవంతులగు రాక్షసు లందఱును, లంకాపతి యగు రావణుఁడు చెప్పిన యప్పలుకులు విని, యతఁ డానతిచ్చిన చొప్పున నంతయుఁ గావించిరి. రాక్షసాధిపుఁడగు రావణుఁ డా రాక్షసుల కెల్ల నట్లాజ్ఞాపించి, దుఃఖశల్యముం దాల్చి దీనుఁడై తన గృహమునకుం బోయెను. అంత, నప్పుడు మహాబలుఁ డగు రాక్షసేశ్వరుఁడు రావణుఁడు, కోపాగ్ని పయింబయిఁ జెలంగ, మాటిమాటికి నా పుత్త్రవ్యసనము నే తలంచుకొని నిట్టూర్పులు విడిచెను.

ఇది డెబ్బదిరెండవ సర్గము.

{ ఇంద్రజిత్తు రావణు నూఱడించి యాభిచారికహోమము గావించి బ్రహ్మాస్త్రమున రామలక్ష్మణులను వానర యూథపులను మూర్ఛిల్లం జేయుట. }

అంత, దేవాంతకుఁడు, త్రిశిరుఁడు, అతికాయుఁడు మొదలయిన ప్రసిద్ధులగు రాక్షసపుంగవులు యుద్ధమున హతులయి రని హతశేషు లయిన రాక్షస సమూహములు త్వరితముగాఁ బోయి రావణునకుఁ జెప్పిరి. అంత, రాక్షసరాజు రావణుఁడు, అతికాయాదు లందఱును హతులయిరన్న సంగతిని విని, తటాలున దుఃఖమునఁ గన్నుల నీళ్లుగాఱ మూర్ఛిల్లి, కొంతవడికిం దెలిసి, భయంకరమగు పుత్త్రనాశమును భ్రాతృవధమును దలంచుకొని, మిక్కిలియు వగచెను. అంత, రాక్షసరాజగు రావణుని పుత్త్రుఁడును, రథికసింహుఁడును నగు నింద్రజిత్తు, దీనుఁడై దుఃఖసముద్రమునందుఁ దెప్పలఁ దేలుచున్న రాజగు రావణుం జూచి 'రాక్షసేంద్రా! ఇంద్రజిత్తు బ్రతికియుండునపుడు, నీ విట్లు దుఃఖము నొందవలదు. యుద్ధమున నింద్రజిత్తు బాణములచేఁ గొట్టువడి యెవఁడుగాని, ప్రాణములఁ దక్కించుకొనఁ జాలఁడు. ఇప్పుడు రాముఁడు లక్ష్మణునితోఁగూడ నా బాణములచే దేహము ఛిన్నభిన్నమై, వాఁడిబాణములు దేహ మంతటను గుచ్చుకొనియుండ, ప్రాణములు వీడి నేలం బడియుండునట్లు గావించెదను జూడుము. ఇంద్రజిత్తు చక్కఁగా నిశ్చయించి, పౌరుషదేవబలములు రెంటితోనుం గూడిన యీ ప్రతిజ్ఞను జేయుచున్నాఁడు వినుము. ఇప్పుడె రామునిని లక్ష్మణునిని, అమోఘములయిన బాణములచే పూరించెదను. ఇప్పుడును దేవేంద్రుఁడును,

యముఁడును, విష్ణుదేవుఁడును, మిత్త్రుఁడును, సాధ్యులును, అగ్నిదేవతలును, అగ్నిహోత్త్రుఁడును, చంద్రుఁడును, సూర్యుఁడును బలిచక్రవర్తి యాగశాలయందుఁ ద్రివిక్రమావతారుఁడగు విష్ణుదేవుఁడు నెఱపిన పరాక్రమముం బోలిన నా యప్రమేయ పరాక్రమమును జూడఁగలరు' అనెను. బలంబు కొఱవడని యా యింద్రజిత్తు, రాజగు రావణునితో నిట్లు చెప్పి, యతని వీడ్కొని, వాయుసమవేగము గలదై, మేలయిన గాడిదలు కట్టంబడియున్న రథము నారోహించెను. మహాతేజుండై పగవారి పీచమడంచు నా యింద్రజిత్తు, సూర్యరథమువలె వెలుంగుచున్న యా యరదము నెక్కి, యుద్ధము చేయవలసినచోటికి తోడనే పోయెను. మహాబలుండగు నా యింద్రజిత్తు బయలుదేఱఁగానే, మహాబలు లయిన రాక్షసులు పెక్కండ్రు, మిక్కిలి యుబ్బుచు, మేటిధనువులు కేలం దాల్చి, కొందఱు గజములను గొందఱు ఉత్తమాశ్వములనును నారోహించి (భయంకర పరాక్రములగు కొందఱు పర్వతాకారములగు వ్యాఘ్రములను, వృశ్చికములను, మార్జారములను, ఖరములను, లొట్టియలను, సర్పములను, వరాహములను, శ్వాపదములను, సింహములను, జంబుకములను, శశములను, హంసములను, మయూరములను నెక్కి) ప్రాసములను ముద్గరములను ఖడ్గములను గొడ్డండ్రను గదలను ధరించి, యతని వెంబడిం బోయినవా రయిరి. ఆ యింద్రజిత్తు తన వెంటవచ్చు రాక్షసులు మహాధ్వని గలుగునట్లు, శంఖములు పూరించియు, భేరులు వాయించియుఁ దన్నుఁ బ్రస్తుతింపఁ, బేరోలగంబునకుం బోయెను. శత్త్రువుల రూపుమాపు నా యింద్రజితుఁడు, పూర్ణచంద్రునిచే నాకాశము ప్రకాశించునట్లు, శంఖమువలెను జంద్రబింబమువలెను, ధవళమగు ఛత్త్రముచే నెంతయుఁ బ్రకాశించెను. అంత, విలుకాండ్రలో నెల్ల మేటియును మహాధీరుఁడు నగు నింద్రజిత్తునకు బంగారు దండములచేతను, బంగారుశలాకలచేతను నలంకృతములై సుందరములగు మేలి చామరములఁ గొని వీచిరి. శ్రీమంతుఁడగు రాక్షసేశ్వరుఁడు రావణుఁడు, అట్లింద్రజిత్తు గొప్పసైన్యమును దీసికొని వెడలుచుండఁగాఁ జూచి 'పుత్త్రా ! నీ కెదిరి గలుగఁడు. నీవు దేవేంద్రుని జయించినవాఁడవు సుమీ ! ఇఁక నెదుర్పఁగూడిన మనుష్యుఁ డెంత ? నీ వెట్లును రాముని జంపఁగలవు.' అనెను. అట్లు చెప్పి, యా రాక్షసరా జెంతయు నాశీర్వాదములు సేయఁగా, నింద్రజితుఁడు వానిని గయికొనెను. అంత, సూర్యునిభంగిని తేజంబున వెలుంగుచుఁ బరాక్రమమున నెదురులేని యా యింద్రజిత్తుచే, సూర్యునిచే నాకాశముంబోలె, లంకాపురి యంతయుఁ బ్రకాశించినది. మహాతేజుండై శత్త్రువుల నడంగఁద్రొక్కు నా యింద్రజిత్తు, యుద్ధభూమి నొంది, దివ్యరథమును బడయుటకై హోమము సేయఁబూని, చుట్టును రాక్షసులను గావలియుంచెను. అగ్నివంటి ప్రభగల యా రాక్షసోత్తముఁడు,

అప్పుడు, మంత్రపూర్వకముగాఁ గ్రమముచొప్పున అగ్నిహోత్రమునందు వేలిమి గావించెను. అచ్చట ప్రతాపవంతుఁ డగు నా రాక్షసేంద్రుఁడు, గంధమాల్యములతోఁ గూడ, సంస్కరింపఁబడిన హవిస్సును బేలాలను, అగ్నిహోత్రమునందు వేల్చెను. ఆ హోమమునందు, ఇంద్రజిత్తు జెల్లునకు బదు లాయుధములను అభిచారమునకు * పరిస్తరించుటకు వలయు జెల్లు పత్రములుగాను, తాండ్రపుల్లలు సమిధలుగాను గొని, ఎఱ్ఱని వస్త్రములను గట్టి, నల్ల యినుపస్రువమును గావించుకొనెను. అతఁ డా యుద్ధభూమిని, తోమరములతోను నా జెల్లాకులతోను, అగ్ని పరిస్తరణము గావించి, బ్రతికియున్న నల్లని మేఁకను బళువుగాఁ బట్టి, హోమము చేసెను. ఒకమాఱు వెలిఁగింపఁగానే ఆయగ్ని దరికొని, పొగలేక, వెనుమంటలతో జెలంగుచుండుటచే, ఒక్కమాఱే దరికొనుట మొదలయిన యా చిహ్నములు విజయమును సూచించినవై నవి. అగ్నిహోత్రుఁడు, తానే పురుషరూపమునఁ బ్రదక్షిణముగాఁ జుట్టివచ్చు జ్వాలలతోఁగూడి, మంచి బంగారుభూషణములు దాల్చి, పొడమిన యా హవిస్సును బ్రతిగ్రహించెను. అప్పు డా యింద్రజిత్తు, బ్రహ్మాస్త్రమును ఆహ్వానముసేసి, మఱియు నందు, తనకు రథము ధనుస్సు మొదలగువాని నన్నిటిని అభిమంత్రించెను. అట్లు లింద్రజిత్తు వేల్వఁబడుచున్నయగ్ని నుండి బ్రహ్మాస్త్రమును నాహ్వానము సేయఁగానే, గ్రహనక్షత్రచంద్రులతోఁ గూడ నాకాశ మంతయు, భయమునఁ జలించినది. అగ్నిహోత్రుండునుంబోలెఁ దేజంబున వెలుంగుచు, దేవేంద్రునకుంబోలె ప్రభావముగలిగి, యచింత్య మంత్రశక్తియుక్తుం డగు నా యింద్రజిత్తు అట్లు అగ్నిని వేల్చి, తాను ధనువును బాణములును ఖడ్గమును రథమును అశ్వమును సారథినిం బడసి, యాకాశంబునఁ దన్నంతర్హితునిఁ గావించుకొనెను. అంత, రాక్షససైన్యము గుఱ్ఱములను రథములను నెరసిబెరసి, పతాకలచేతను ధ్వజములచేతను నలంకృతమై, యుద్ధ కాంక్షచే గర్జించుచు బయలువెడలెను. ఆరాక్షసులు, చిత్రంబులును మహా వేగములును కాంచనాలంకృతములు నగు పెక్కుబాణములచేతను, తోమర ములచేతను, అంకుశములచేతను యుద్ధమున వానరులఁ బ్రహరించిరి. అంత నింద్రజిత్తు కుపితుండై యా రాక్షసులం జూచి 'మీరు వానరులఁ జంపఁగోరి సంతోషమున వారితోఁ బోరాడుఁడు' అనెను. అట్లు చెప్పుటవలన, నంత నా రాక్షసు లందఱును జయముఁ గాంక్షించుచు, గర్జించుచు, భయంకరులగు నా వానరులపయి బాణవర్షములను గురియించిరి. ఆ యింద్రజిత్తు, యుద్ధమున రాక్షసులు నలుగడలఁ గ్రమ్మియుండ, వారినడుమ మీఁదుగా నుండి, నాళీక బాణములచేతను గదలచేతను ముసలములచేతను వానరులను హింసించెను. ఆ

---

* అభిచారహోమమునకు పరిస్తరణము లగు జెల్లుపత్రములును, సమిధలుగా తాండ్ర పుల్లలును, ఎఱ్ఱనివస్త్రములు మొదలగునవియు వలయునవి.

వానరు లట్లింద్రజిత్తుచేతఁ గొట్టువడుచు, వృక్షములు గొని యందఱు నొకటిగా యుద్ధకర్కశుండగు నింద్రజిత్తుని మీఁదికిం దలపడిరి. అంత, మహాతేజుండును బలవంతుఁడు నగు రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజితుఁడు, కుపితుండై, యవ్వానరుల దేహములను జించి చెండాడెను. అతఁడు యుద్ధమునఁ గుపితుఁడై, రాక్షసు లుప్పొంగునట్లు ఒక్కొక్క బాణము తొమ్మండ్రు, ఏవురు, ఏడ్గురునుగా వానరులను ఖండించెను. మిక్కిలియు దుర్జయుండగు నా వీరుఁడు యుద్ధమున, సూర్యసమానములును గాంచనాలంకృతములు నగు బాణములచే వానరులను గలంచి నలంచిపుచ్చెను అవ్వానరులు యుద్ధమున బాణ పీడితులై, దేహ మంతయు ఛిన్నభిన్నము కాఁగా, జయమునం దాశ వదలుకొని, దేవతలచేఁ గొట్టువడిన గొప్ప యసురులవలె నేలం బడిరి. అంత నప్పుడు, యుద్ధంబున మేటు లయిన మఱికొందఱు వానరులు, కుపితు లయి బెడిదము లయిన బాణము లనెడి కిరణములచే వెలుంగుచున్న సూర్యునికై వడిఁ జెనకరాకున్న యాయింద్రజిత్తుమీఁదికిఁ బోయిరి. అంత న వ్వానరవీరులు, అందఱును ఇంద్రజిత్తుని బాణములచే భిన్నదేహు లయి, ధైర్యము వీడి, వ్యథితులై, నెత్తుటఁ దోఁగుచుఁ బలాయితు లయిరి. అవ్వానరులు యుద్ధమున రాముని కార్యముకొఱకై, ప్రాణములపై నాశ వెట్టక, పరాక్రమించి శిలల నాయుధములుగాఁ గొని, గర్జించుచు వెనుకడుగిడక యింద్రజిత్తుని నెదుర్కొనిరి. ఆ వానరు లట్లు యుద్ధమునఁ జుట్టుముట్టి, యింద్రజిత్తుపయి, వృక్షములను బర్వతశిఖరములను శిలలను వర్షించిరి. మహాతేజుండై యుద్ధమున జయముం గొను నా యింద్రజితుఁడు, ప్రాణములను హరించునదై బెడిదంబగు నా వృక్షములయు శిలలయు వర్షమును బాణములచే వారించెను. అంత, యుద్ధమున సమర్థుండగు నింద్రజితుఁడు, అగ్నిసమానములును క్రూర సర్పసదృశములు నయిన బాణములను బ్రయోగించి, వానరసైన్యములను భేదించెను. అతఁడు పదునెనిమిది వాఁడిబాణములచే గంధమాదనుని గాఁడ నేసి, దూరమున నున్న నలుని తొమ్మిదిబాణములచే నొప్పించెను. ఆ మహావీర్యశాలి, యుద్ధమున మర్మములను విదారించునట్టి బాణముచే లేడింటిచే మైందునిని, ఐదుబాణములచే గజునిని, జాంబవంతుని పదిబాణములను, నీలుని ముప్పదిబాణములనును, అట్లె సుగ్రీవునిని, ఋషభునిని, అంగదునిని, భయంకరములును వరలబ్ధములును తీక్ష్ణములు నగు బాణములచేత నపుడు నొప్పించి, మూర్ఛితులం గావించెను. అప్పు డతఁడు చెలరేఁగిన ప్రళయకాలాగ్నివలె క్రుద్ధుఁడై, మఱియు ముఖ్యు లయిన యితరవానరులను పెక్కండ్రనుంగూడ, పెక్కుబాణములచేత నొప్పించెను. ఇంద్రజిత్తు, అమ్మహాయుద్ధమున, సూర్యసమానము లయి, యాకర్ణాంతముగా నాకర్షించి విడువఁబడి, మహావేగంబుగల బాణములచే, వానరుల సైన్యముల కలంచి నలంచివైచెను. అతఁడు తన బాణసమూహముచే వానర

సేన యంతయు కలంగి నలంగి మూర్ఛిల్లి, నెత్తుటం దోఁగుచు నిశ్చేష్టమై యుండుటను జూచి, మిక్కిలియు నుబ్బున నుప్పొంగినవాఁ డయ్యెను. మహాతేజుండును వీర్యబల సంపన్నుఁడును వరదానబలయుతుండును నగు రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజితుఁడు, మరల బాణములను ఖడ్గాద్యాయుధములను త్వరితముగా వర్షమువలెఁ గురియించి, వానరసేన నంతయు నొప్పించెను. అతం డమ్మహాయుద్ధమున తన సైన్యము మీఁదిభాగమున నుండుటను మాని, శీఘ్రముగా వానరసైన్యములఁ దోఁచి, యందుఁ గంటికిఁ గానరాక, నల్లని మేఘము జలమును వర్షించునట్లు భయంకరమగు బాణవర్షమును గురియించెను. ఆ యుద్ధమునందు, పర్వతాకారు లయిన యవ్వానరులు, ఇంద్రజితుని బాణములచే భిన్నదేహు లయి, వాని మాయలచేఁ గొట్టువడి, వికృతస్వరముగా నఱచుచు, నింద్రుని వజ్రాయుధముచేఁ గొట్టువడిన మేటిపర్వతములవలె నేలం గూలిరి. వారువారు యుద్ధమున తమ సైన్యములందు, వాఁడిమొనలుగల బాణములు పడుచుండుటను మాత్రమే చూచుచుండిరి. కాని, **మాయచేతఁ** బ్రచ్ఛన్నుండై మఱుఁగుపడియున్న యింద్రజితుని మాత్రము కానలేరయిరి. అంత, మహాత్ముఁడగు నా రాక్షస శ్రేష్ఠుఁడు, వాఁడిమొనలు గలిగి, సూర్యునివలె వెలుంగుచున్న బాణములచే దిక్కు లన్నింటిని గప్పి, వానరోత్తముల నొప్పించెను. అతఁడు మఱియు, మండుచున్న యగ్నివలెఁ గ్రాలుచున్న శూలములను ఖడ్గములను గొడ్డండ్లను మిడుంగుఱులు రాలు మంట లెగయ గిరగిరం ద్రిప్పి, వానరరాజసైన్యముపై జడిగా వేగ ప్రయోగించెను. అంత, మేటివానర వీరులు, రాక్షసోత్తముఁడగు నింద్రజితుని యగ్ని సమానములగు బాణములచేఁ గొట్టువడి దేహములు ఛిన్నభిన్నములై నెత్తురు వెల్లువలు కాఁగా, చక్కఁగాఁ బూచిన మోదుగుచెట్లవలె నొప్పుచు, నూఁతకు నొకరిపై నొకరు పడుచు, వికృతస్వరముగా నఱచుచు, నేలం గూలిరి. కొందఱు తల లెత్తి యాకాశమును జూచుచు, కన్నులయందు వాఁడిబాణములు నాటగా, ఒకరిపై నొకరు పడుచు నేలంబడిరి. రాక్షసోత్తముఁడగు నింద్రజిత్తు, హనుమంతుని, సుగ్రీవుని, నంగదుని, గంధమాదనుని, జాంబవంతుని, సుషేణుని, వేగదర్శిని, మైందుని, ద్వివిదుని, నీలుని, గవాక్షుని, గజుని, గోముఖుని, కేసరిని, హరిలోముని, విద్యుద్దంష్ట్రుని, సూర్యాననుని, జ్యోతిర్ముఖుని, దధిముఖుని, పావకాక్షుని, నలుని, కుముదుని .. ఈ వానరోత్తముల నెల్లను బ్రహ్మాస్త్రమంత్రముచే నభిమంత్రితములగు ప్రాసములచేతను శూలములచేతను గఱకు బాణములచేతను, మిక్కిలియు నొప్పించెను. అట్లతఁడు గదలచేతను, గాంచన పుంఖము లగు బాణములచేతను, వానరయూథపులను నొప్పించి, యంత, రామలక్ష్మణులమీఁద సూర్యకిరణ సమానము లగు బాణజాలములను జడిగాఁ గురియించెను. అప్పుడు, రాముఁడు మిక్కిలి యాశ్చర్యకర మగు ధైర్యసంపత్తి గల

వాఁడై, అట్టింద్రజిత్తు తనపయిని బాణవర్షములు గురియుచున్నను, జలధారలం బోలె వానిని సరకుసేయక, చుట్టును సేనం జూచుచు, నపుడు లక్ష్మణునితో, లక్ష్మణా! మరల రాక్షసతిలకుం డయిన యీ యింద్రజిత్తు బ్రహ్మాస్త్రమంత్రము నాశ్రయించి ప్రహరించుచు, దాని ప్రభావమున భయంకరమైన వానరసైన్యమును గూల్చి, ప్రసక్తితో, మనల బాణములచే నొంచుచున్నాఁడు. మహాత్ముండగు వీఁడు బ్రహ్మదేవుం డొసంగిన వరమునంజేసి, యిప్పుడు యుద్ధమున నాకాశము నొంది, తన భయంకరదేహమును మాటుసేసికొని యున్నాఁడు. ఇట్లు దేహమునే చూపక, మఱేఁగి బాణములుమాత్రము వేయుచున్న యీ యింద్రజితుని యుద్ధంబున వధించుట కలవి యెట్లు? ధీమంతా! ఇట్టి మహనీయ మయిన యస్త్రమునకు దేవతగాను, దీని పుట్టుటకును గారణముగాను నుండు భగవంతుఁడగు బ్రహ్మదేవునిమహిమ యచింత్యమని తలంచెదను. కాఁబట్టి, నీవును నాతోఁగూడ, మనస్సునఁ గలఁగక, యిప్పు డీబాణపాతములకు నోర్చియుండుము. ఈ రాక్షసోత్తముఁడు బాణవర్షజాలములను బరఁగించి సమస్తదిక్కులను దట్టముగాఁ గప్పుచున్నాఁడు. ఈ వానరరాజసైన్య మంతయును, మేటిశూరులు పడుటచేత నెంతమాత్రమును ప్రకాశింపకున్నది. వీఁడు, మనము యుద్ధముసేయ వీలులేక మాని, తెలివిదప్పి రోషహర్షములు దూలి మూర్ఛనొంది నేలంబడి యుండుటను జూడఁగానే, రణాగ్రమందు జయలక్ష్మిని బడసి, సంతోషముతో లంకాపురికిఁ బోఁగలఁడు. ఇది నిశ్చయము' అనెను. అంత నచ్చట, నా రామలక్ష్మణులు, ఇంద్రజితునిబాణజాలములచేతను పీడితులై యట్లు పడియుండిరి. రాక్షసశ్రేష్ఠుఁడగు నా యింద్రజిత్తును, అట్లు రామలక్ష్మణులు పడియుండుటను జూచి సంతోషముచే యుద్ధమధ్యమున సింహనాదము గావించెను. అతఁ డప్పుడు, యుద్ధమున నట్లు వానరసైన్య మంతటిని రామలక్ష్మణులను విషాదముపాలు సేసి, యంతఁ దోడనే రావణబాహురక్షిత మైన లంకాపురిని బ్రవేశించినవాఁ డయ్యె.

ఇది డెబ్బదిమూఁడవ సర్గము.

[జాంబవంతుఁడు చెప్పినచొప్పున హనుమంతుఁడుహిమవంతము ప్రక్క నున్న యోషధిపర్వతమును దేఁగా, నందలి దివ్యౌషధిగంధమును మూర్కొన్న మాత్రమున రామలక్ష్మణాదు లందఱును మూర్ఛ దేఱుట.]

అప్పుడు, రామలక్ష్మణులు రణాగ్రమందు కీడ్పడుటం జూచి వానరసైన్య మంతయు భయమున మూర్ఛిల్లెను. సుగ్రీవుఁడు నీలుఁ డంగదుఁడును జాంబవంతుఁడును జేయుట కేమియుఁ దోఁపకుండిరి. అంత, బుద్ధిమంతులలో నెల్ల షేలుబంతి యగు విభీషణుఁడు వానరసైన్య మంతయు భయమున విహ్వలమై

యుండుటను జూచి, వానరవీరోత్తములను సప్రతిమవచనముల నూఱడించుచు 'మీరు భయపడవలదు. రామలక్ష్మణులు బాణములచేఁ గొట్టుబడి యవశులయి విషణ్ణులై యున్నా రని మీరు విషాదపడుటకు వీలయిన కాల మేమియు లేదు. ఏలన, వారు బ్రహ్మదేవుని మాటను గారవించుటకై యి ట్లింద్రజిత్తుబాణ సమూహాములచేతను గీడ్పడిన ట్లున్నారుగాని వేఱుగాదు. కాన, విషాదపడుట కిది కాలము గాదు. బ్రహ్మ యాయింద్రజిత్తునకు అమోఘమయిన వేగము గల యీ బ్రహ్మాస్త్రము నొసంగెను రాజపుత్రు లగు రామలక్ష్మణులు బ్రాహ్మం బగు నమ్మహాస్త్రమును గారవించుటకై నేలం బడియున్నారు. ఇందులకు దుఃఖపడఁ గారణ మేమి ?' అనెను. అంత, బుద్ధిమంతుఁ డగు వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమం తుఁడు బ్రహ్మాస్త్రమును గారవించుటకై ముహూర్తకాలము బద్ధుఁడై యుండి యంతలో విడిపించుకొని విభీషణునిమాటలు విని యతనితో 'బలవంతులైన యీ వానరసైనికులు హతులై యున్నారు. ఇఁక నెవ రెవరు ప్రాణములు దాల్చి యున్నారో వారల నాశ్వాసింతము' అనెను. ఆ రాత్రియం దట్లు, వీరులయిన హనుమంతుఁడును విభీషణుఁడు నిరువురును, గొఱవికట్టెలం జేతులఁ బట్టికొని యుద్ధభూమియందు వానరవీరులను వెదకుచుం దిరిగిరి. కొందఱు తోఁకలు దెగియు, కొందఱు చేతులును కొందఱు తొడలును గొందఱు కాళ్లును గొందఱు వ్రేళ్లును కొందఱు మెడలును దెగి, మూత్రముల స్రవించుచును, దేహముల నుండి నెత్తురు మిక్కిలియుఁ గాఱ పర్వతాకారులై యచ్చటచ్చటం బడియున్న వానరులచేతను, దేదీప్యమానములై పడియున్న యాయుధములచేతను నెరసి యుండు యుద్ధభూమిని వా రిద్దఱును గాంచిరి. అంత వారలు, యుద్ధమున హత ప్రాయులై పడియున్న సుగ్రీవుని, అంగదుని, నీలుని, శరభుని, గంధమాదనుని, గవాక్షుని, సుషేణుని, వేగదర్శిని, ఆహుకుని, మైందుని, నలుని, జ్యోతిర్ముఖుని, ద్వివిదుని, పనసుని, మఱియు నితరులయిన వానరవీరులనుం జూచిరి. బ్రహ్మదేవు నకు మనస్సున కెక్కిన యీ యింద్రజిత్తు, బ్రహ్మాస్త్రముచే నాఁటి సాయాహ్న భాగమున నాలుగడియలలో, బలవంతు లగు వానరవీరుల నఱువదియేడు కోట్లను వధించెను. హనుమంతుఁడును, విభీషణుఁడును సముద్రసమానమై భయంకర మయిన యీ వానరసైన్య మంతయు, బాణపీడితమై యుండుటఁ జూచి, జాంబ వంతుని వెదకిరి. స్వభావముననే ముసలివాఁడై, జ్ఞానవృద్ధుఁడునై వందలకొలఁది బాణములు దేహ మెల్ల నాటియుండఁ, జల్లారుచున్న యగ్నివలె నున్న వీరుని జాంబవంతుని విభీషణుఁడు చూచి యతని దగ్గఱకుఁ బోయి 'అ ర్యా ! ఈ వాఁడి బాణముల తాఁకునకు నీ ప్రాణములు చెదరకున్నవిగదా' యని యడిగెను. భల్లూకపుంగవుం డగు జాంబవంతుఁడు విభీషణుఁడు పలికినది విని, బహుకష్ట మున మాటలాడ నెలుంగు దెచ్చుకొనుచు, 'రాక్షసోత్తమా ! మహావీర్యశాలీ !

నీ యెలుఁగువలన నిన్నుఁ దెలిసికొంటిని. తీక్ష్ణబాణములచేఁ బీడింపఁబడుచుండుట వలన నిన్నుఁ గంటితోఁ జూడఁజాలకున్నాను. విభీషణా ! ఎవ్వనినిఁ గని యంజనయు వాయుదేవుఁడును మంచి సంతానవంతు లయిరో, యా వానరోత్తముఁడు హనుమంతుఁడు ప్రాణములతో నున్నాఁడేకద' అని యడిగెను. జాంబవంతుఁడు పలికినమాట విని విభీషణుఁ డతనితో 'రామలక్ష్మణులనుంగూడ విడిచి వాయుపుత్రుని హనుమంతుని నేల యడిగెదవు ? అయ్యా ! నీవు వాయుకుమారుఁ డగు హనుమంతునిపైఁ జూపినంత మిక్కుటపు స్నేహము, వానరరాజగు సుగ్రీవుని యందుఁగాని, యువరాజగు నంగదునియందుఁగాని, రామునియందుఁగాని చూపవయితివి. ఏల ?' అని యడిగెను. విభీషణుఁ డాడిన మాటలు విని జాంబవంతుఁడు, అందులకు బదులుగా 'రాక్షససింహామా ! అందఱను విడిచి వాయుపుత్త్రుఁ డగు హనుమంతు నడిగినందులకుఁ గారణము చెప్పెద వినుము. వీరుఁడా హనుమంతుఁ డొక్కఁడుమాత్రము బ్రతికి యుండినట్లయిన, తక్కిన సైన్యమంతయు హత మయినను భయము లేదు; బ్రతికియున్నట్లే. హనుమంతుఁ డొక్కఁడు ప్రాణములు వీడినచో, మన మందఱమును బ్రతికియున్నను జచ్చినవారలమే. నాయనా ! వాయువునంతటివాఁడై, వీర్యమున నగ్నిహోత్రునకు సాటివచ్చు వాయుపుత్రుఁడు హనుమంతుఁడు ప్రాణములతో నుండునేని, యంత మాకు బ్రతుకుపై, ఆశ కలుగును' అనెను. అంత, వాయుకుమారుం డగు హనుమంతుఁడు, వృద్ధుఁ డగు జాంబవంతుని యొద్దకుఁ బోయి, శాస్త్రవిహితమయిన నియమమున నతనిపాదములం బట్టుకొని నమస్కరించెను. భల్లూకతిలకుం డగు జాంబవంతుఁడు అట్లు, బాణములచే నింద్రియములు కళవళించుచున్నను, హనుమంతుఁడు 'నేను హనుమంతుఁడ' నని చెప్పి యభివాదనము చేసినది విని, తాను మరల జన్మించినట్లు తలఁచెను. అంత, మహాతేజుం డగు నా జాంబవంతుఁడు, హనుమంతునిఁ జూచి 'వానర సింహామా ! ఇటు రమ్ము. నీ విపుడు వానరుల నందఱను రక్షింపవలయును. వీరలను రక్షించుటకు వలయు పరాక్రమము నీకుంబోలె మఱెవ్వరికిని జాలదు. నీ కది మిక్కిలియుఁ జాలియున్నది. మఱి వీరలకు నీవు మిక్కిలియు నెయ్యుఁడవు. కాన, నీవె రక్షింపవలయును. నినుబోఁటివాఁడు పరాక్రమము చూపుటకే యిది తగినకాలము. మఱి యెవ్వఁడు నిట్టి కాలమున పరాక్రమింపఁ జాలువాఁడు నా కగపడలేదు. భల్లూకవీర సేనలకును వానరవీర సైన్యములకును సంతోషము గలుగఁజేయుము. కీడ్పడియున్న యీ రామలక్ష్మణులనుగూడ విశల్యులను గావించి సుఖము గూర్పుము. హనుమంతా ! నీవు సముద్రమునకు దాదాపు మీఁదుగా, బహు దూరము పోయి, పర్వతోత్తమ మగు హిమవంతమునకుఁ బోవలయును.. శత్రునిషూదనా ! అంత నచ్చట, నీవు మిక్కిలియుం బొడవై బంగారుమయమైన

ఋషభ మను మేటిపర్వతమును, కైలాసశిఖరమునుగూడఁ జూడఁగలవు. వీరా! ఆ శిఖరముల రెంటినడుమను దేదీప్యమాన మయి యెనలేని కాంతిం దళ్కొత్తుచు, సమస్తౌషధులతోడనుం గూడియున్న యోషధిపర్వతమును జూడఁగలవు. వానర సింహమా! ఆ పర్వతముశిఖరమునఁ బుట్టినవై, దేదీప్యమానములగుచు, దశదిశలను వెలింగించుచున్నవగు నాలుగు దివ్యౌషధులను జూడఁగలవు. అవియె *మృతసంజీవనియు, విశల్యకరణియు, సావర్ణ్యకరణియు, సంధానకరణియు. హనుమంతా! వాయుపుత్త్రా! నీ వా యోషధుల నన్నిటిని దీసికొని శీఘ్రముగా రావలయును; వచ్చి వానరుల ప్రాణములుగూర్చి వారి కూఱట గలిగింప వలయును.' వానరపుంగవుం డగు హనుమంతుఁడు, జాంబవంతునిమాటలు వినఁగానే, జలప్రవాహములచే సముద్ర ముప్పొంగునట్లు, బలోత్కర్షములచేఁ బూరితుఁ డయ్యెను. వీరుండగు నా హనుమంతుఁడు, త్రికూటపర్వతాగ్రమునకు దూఁకి పదఘాతమున నా పర్వతోత్తమమును బీడించుచు, రెండవపర్వతమువలెఁ జూపట్టెను. ఆ పర్వతము హనుమంతుని పాదములచేఁ ద్రొక్కఁబడి మిక్కిలియుఁ గలఁగినది. అట్లది మిక్కిలి పీడిత మగుటచేతను దా నెంతమాత్రమును నిలువఁ జాల దయ్యె. ఆ పర్వత మట్లు పీడిత మగుటచేత నందలివృక్షములు, హనుమంతుఁడు హిమవంతమునకుఁ బోవం దగు శక్తిని గైకొన్న యురవడిచేత నిప్పుపుట్టి మండుకొన్నవి; దాని శిఖరములును చూర్ణము లైనవి. అట్లు పీడితమగుచు, విఱిగిన వృక్షములతోడను శిలాతలములతోడను ఆ పర్వతము వడవడ వడఁకఁగా, దానితటమే యుద్ధరంగము గావున, నందున్న వానరులు నిలువఁ జాలరయిరి. అప్పుడు రాత్రియందు లంకాపురియు, హనుమంతుని యురవడికి జను లందఱును దిగులునొంద, మహాద్వారము చలింప, గృహములును గోపురములును విఱిగి పడ, నృత్యముచేసిన ట్లుండినది. పర్వతాకారుఁడగు వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమంతుఁడు, అట్లు త్రికూటపర్వతమును బీడించి, సముద్రసహితముగా భూమి యంతయుఁ జలనము నొందునట్లు గావించెను. అంత, హనుమంతుఁ డా కొండ నుండి మేరుమందరములకు సాటియై నానావిధములగు సెలయేళ్లు నెరసి తెరసి యున్న లంకామలయపర్వతము నపు డారోహించెను. ఆ పర్వతము పలువిధములయిన వృక్షములచేతను లతలచేతను నెరసి, విరిసినతామరలును గలువలును గలిగి, దేవతలచేతను గంధర్వులచేతను సేవితమై, యఱువది యోజనములు పొడవుగా నుండును. మఱియు నది విద్యాధరులచేతను మునిగణములచేతను అప్సరసల

---

* మృతు లయినవారిని జీవింపఁ జేయునది మృతసంజీవని; జీవము వచ్చిన వెనుక తిరుగునట్లు చేయుటకు శల్యములను దీసివైచునది విశల్యకరణి; శల్యములను దీసినవెనుక చర్మము నొకటిగా సంధించునది సంధానకరణి; వ్రణములవలనఁ గలుగు వివర్ణతను బోఁగొట్టి తక్కిన దేహభాగములతో సమానవర్ణము గలిగించునది సావర్ణ్యకరణి.

చేతను మిక్కిలియు సేవితమై, నానామృగసమూహములచే నెరసి పెక్కుగుహలతోఁ శోభిలుచుండును. అచ్చట, మేఘసంకాశుఁ డగు వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమంతుఁడు, అందలి యక్షగంధర్వకిన్నరుల నందఱను నాకులపెట్టుచు, దేహమును బెంచెను. ఆ హనుమంతుఁడు పాదములచేఁ బర్వతమును ద్రొక్కుచు, భయంకరమైన బడబాముఖమువంటి నోరుదెఱచి రాక్షసులను భయపెట్టుటకై బిట్టుగా నఱచెను. లంకయందలి రాక్షసు లందఱును, అట్లాశ్చర్యకరముగా గర్జించుచున్న హనుమంతుని గర్జనమును విని, భయమున నిట్టట్టు గదలనుం జాలరైరి. అంత, భయంకరవిక్రముఁ డగు నా పరంతపుఁడు, హనుమంతుఁడు రామునకు నమస్కరించి యతనికొఱకు మిక్కిలియు గొప్పకార్యమును జేయం బూనినవాఁ డయ్యెను. ప్రచండవేగుండగు నా హనుమంతుఁడు, సర్పమువలెఁ గ్రాలుచున్న తోఁక నెత్తి యెగురుటకై వీఁపును వంచి, బలోద్దీపనమునకై చెవులు ముడించి, బడబాముఖమువంటి నోరుదెఱచుకొని యాకాశమున కెగిరెను. ఆ హనుమంతుఁడు తన బాహువులయు తొడలయు నురవడిచేతఁ బెల్లగిలిన వృక్షసమూహములును, పర్వతములును, శిలలును, ఆ త్రికూటగిరి నెప్పుడు నున్న క్షుద్రవానరములును, అతనితోఁగూడనే శీఘ్రముగా బహుదూరము చిమ్మంబడి పోయి, యంత వేగము క్రమముగాఁ దగ్గి జలమునం బడినవి. గరుడసమానవీర్యుఁ డగు వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమంతుఁడు, సర్పభోగసమానము లైన బాహువులు సాఁచి దిక్కులను పిక్కటిల్లఁ జేయునట్లు చూపట్టుచు, పర్వతరాజ మగు మేరువున్న దిక్కుగా హిమవంతునిఁ గూర్చి పోయెను. అప్పుడు, తన యురవడిచే నలలపరంపరలు కలఁగుడు నొంది సమస్తజలజంతువులును మిక్కిలియు నుడివడుచున్న సముద్రమును జూచుచు హనుమంతుఁడు, విష్ణుహస్తముచేఁ బ్రయుక్తమైన సుదర్శనచక్రమువలె నతివేగంబునం బోయెను. వేగమున తండ్రియగు వాయువునకు సాటివచ్చు నా హనుమంతుఁడు, పర్వతములను నదులను సరస్సులను తటాకములను వృక్షసమూహములను గొప్ప గొప్ప పట్టణములను సమృద్ధము లగు జనపదములనుం జూచుచు వేగమునం బోయెను. పరాక్రమమునఁ దండ్రికి సాటివచ్చు వీరుఁ డా హనుమంతుఁడు, ఆకాశమున నెంతమాత్రమును శ్రమము లేక యతివేగమునం బోయెను. వానరసింహుఁ డగు హనుమంతుఁడు, వాయువుం బోలె మహా వేగంబునుం గయికొని, దిక్కు లన్నియు శబ్దమునం బూరించుచుఁ బోయెను. వాయుకుమారుఁ డగు హనుమంతుఁడు మేరదాఁటి పోవకుండునట్లు జాంబవంతుని మాటనే స్మరించుచు, వాయువేగంబునం బోవుచుఁ దోడనె హిమవంతమును జూచెను. ఆ హనుమంతుఁడు నానావిధము లగు ప్రస్రవణములతోఁ గూడినదై, పెక్కు గుహలతోను సెలయేళ్లతోను నొప్పుచు, తెల్లని మబ్బుల గుంపులవలె సుందరముగాఁ జూపట్టు శిఖరములతోను నానావిధము లయిన వృక్షములతోనుం

గూడి, యెంతయుఁ బ్రకాశించుచున్న హిమవత్పర్వతమును జేరెను. ఆ హనుమంతుఁడు, మిక్కిలి యున్నతములై భయంకరములుగా నున్న యుత్తమశిఖరములతో నొప్పుచున్న యా మహాపర్వతరాజమును జేరి, యందు దేవతోత్తములచేతను మహర్షులచేతను సేవితము లగుచు, పవిత్రములై యొప్పు గొప్పగొప్ప యాశ్రమములను జూచెను. ఆ హనుమంతుఁడు బ్రహ్మదేవుని గృహం బగు బ్రహ్మకోశమును, కైలాసమును, ఇంద్రుఁడు తపస్సు గావించిన యాశ్రమస్థలమును, రుద్రుఁడు లీలార్థము బాణప్రయోగము గావించిన స్థానమును, హయగ్రీవునారాధనక్షేత్రమును, ప్రకాశించుచున్న బ్రహ్మకపాలమును విశ్రమార్థము నిలిచియున్న మాసాదు లగు సూర్యకింకరులనుం జూచెను. అతఁ డింద్రునకు బ్రహ్మదేవుఁడు వజ్రము నొసంగిన స్థానమును, సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించుచున్న కుబేరస్థానమును, సూర్యునిభార్య యగు ఛాయాదేవిప్రీతికి విశ్వకర్మ సూర్యునివేడిమి తగ్గుటకై సానఁబట్టుటకు నిబంధించినస్థానమును, దేవగణములు దర్శించుటకై బ్రహ్మ కేర్పఱచిన సింహాసనము గల బ్రహ్మాసనమును, శివుని ధనుఃస్థానమును, భూమినుండి పాతాళమును బ్రవేశించు రంధ్రమును జూచెను. మఱియు నతఁడు, ఉత్తమమగు కైలాసపర్వతమును, కైలాసపార్శ్వంబున హిమవచ్ఛిల యనఁబడు నొక శిలావిశేషమును, ఋషభమను నోషధిపర్వతమును, మేరు వనంబడ్డ మేటి కాంచనపర్వతమును, రాత్రులందు వెలుంగుచుండు సమస్తతృణజ్యోతులను బ్రకాశించుచున్నదై మృతసంజీవని మొదలయిన సర్వౌషధులును గలిగియున్న పర్వతోత్తమమునుం జూచెను. వాయుపుత్రుఁ డా హనుమంతుఁడు అగ్నికాంతులచేతంబోలె నోషధులచే వెలుంగుచున్న యా యోషధిపర్వతమును జూచి యాశ్చర్యము నొంది యా పర్వతరాజ మంతయుఁ దిరిగి, యందు నోషధులను వెదకెను. వాయుకుమారుఁ డగు నా మహాకపి, యట్లు వేలకొలఁది యోజనములు గడచి పోయినను శ్రమము నొందక, దివ్యౌషధులు గల యా పర్వతమునందు నోషధుల వెదకుచుం దిరిగెను. అంత, నా పర్వతరాజమునం గల దివ్యౌషధులు తమ్ముఁ దీసికొనిపోవుటకై హనుమంతుఁడు వచ్చినాఁ డని తెలిసికొని యన్నియు నతనికి మఱుఁగుపడిన వయ్యె. అట్లు కనఁబడకపోఁగా, మహాత్ముఁ డగు హనుమంతునకుఁ గోపము గలిగెను. ఆ కోపమున నతఁడు సైఁపక, బిట్టుగా బొబ్బ యిడి యగ్నివలెఁ గన్ను లెఱ్ఱనై వెలుంగఁగా, నా పర్వతేంద్రమును జూచి 'పర్వతరాజమా! నీవు రామునియందుఁగూడ దయలేకున్నావే. ఇట్లే నీవు గట్టిగా నిశ్చయించుకొని యున్నావా యేమి? అట్లేని, నా బాహుబలమున నిన్నుఁ గీడ్పఱిచి క్రిందఁ జెల్లాచెదరై పడఁగూల్చెదను జూడుము' అనెను. అతఁ డంత వృక్షములతోడను గజములతోడనుం గూడినదై బంగారుగనులు గలిగి, వేలకొలఁది గైరికధాతువులచే విలసిల్లుచు, ఓషధులచే వెలుంగుచున్న పయినెత్తములు గల యా పర్వతశిఖర

మును, దానియందలి చిన్నశిఖరములు పగిలి పటాపంచ లగునట్లుగాఁ బట్టుకొని, వేగంబునఁ దటాలునఁ బెల్లగించెను. ఆ హనుమంతుఁడు దేవతలును మేటి యసురులును సమస్త లోకములును భయపడ, నా పర్వతమును బెల్లగించి, యాకాశమున కెగసి, గరుడునివలె బెడిదంపు వేగము గలవాఁడుగావున, మహావేగంబున, ఆకాశమునందలి దేవాదు లనేకులు పొగడుచుండఁగాఁ బోయెను. అప్పుడు, హనుమంతుఁడు దాను సూర్యసమానుండై వెలుంగుచు, సూర్యప్రభం బగు నా శిఖరమును గ్రహించి యాకాశమున కెగసి, సూర్యునికి దాపున రెండవసూర్యుండునుంబోలెఁ బ్రకాశించెను. పర్వతాకారుఁ డగు నా వాయుకుమారుఁడు హనుమంతుఁడు, ఆ పర్వతమును చేతం దాల్చినవాఁడై, ఆకాశమున వేయియంచులు గలిగి అగ్నిజ్వాలలతోఁ గూడియున్న సుదర్శనమును చేతం దాల్చియుండు మహావిష్ణువుంబోలె మిక్కిలియుఁ బ్రకాశించుచుండెను *వానరు లతఁడు పర్వత శిఖరముతో వచ్చుటం జూచి, సంతోషముచే బిగ్గ నార్చిరి. అతఁడును వారిని జూచి కార్యసిద్ధివలని యుబ్బున గర్జించెను. అతిభయంకర మైన వారల గర్జనల ఘోషమును విని, లంకావాసు లగు రాక్షసులు మఱింత బెట్టిదముగా నఱచిరి. అంత మహాత్ముఁ డా హనుమంతుడు, ఆ త్రికూటపర్వతరాజమున, వానర సేనామధ్యమున వ్రాలి, యచట వానరోత్తములకు శిరస్సువంచి నమస్కరించి, విభీషణునిఁ గౌఁగిలించుకొనెను. అచట నపుడు మనుష్యరాజకుమారు లా రామలక్ష్మణు లిరువురును, ఆ మహౌషధుల గంధము నాఘ్రాణించి విశల్యు లైరి. మఱి తక్కిన వానరవీరులును ఆ గంధమును మూర్కొన్నంతనే సుఖితు లయి లేచిరి. మఱియు నింతకుఁ బూర్వమే నిహతు లయి పడియుండిన వానరవీరులుగూడ ఆ మేటియోషధుల గంధము పయిని సోఁకఁగానే సంజీవనివలన క్షణమాత్రమున లేచి, విశల్యకరణివలన నందఱును విశల్యులై, సంధానకరణివలన నొప్పులు మాని, సావర్ణ్యకరణివలన రాత్రి పరుండి నిదురించినవారలు వేకువను నిద్ర లేచునట్లు లొప్పుచుండిరి. నిహతు లయిన రాక్షసులుకూడ నట్లేల లేవరై రన్నచో, లంకలో వానరులును రాక్షసులును యుద్ధముసేయ నారంభించినది మొదలుగా, రాక్షసు లిందఱు నిహతు లయి రని లెక్క యెవ్వరికిని దెలియకుండుటకై, రావణునాజ్ఞ వలన, యుద్ధంబున వానరోత్తములచే నప్పు డప్పుడు హతు లగుచున్న రాక్షసులు అందఱును అప్పు డప్పుడే సముద్రమున వైచంబడుచుండిరి. అంత, భయంకర వీర్యుఁ డగు నా వాయుకుమారుఁడు హనుమంతుఁడు, ఆ యోషధిపర్వతమును వేగ హిమవంతమునం జేర్చి, మరల వచ్చి రామునితోఁ గలసికొనెను.

ఇది డెబ్బదినాలుగవ సర్గము.

---

*ఇక్కడ హతులై యుండిన వానరు లార్చుటను చెప్పుటచే దూరముననుండియే యాపర్వతమందలి యోషధులగంధము నాఘ్రాణించుటవలన నందఱును జీవితులై రని తెలియుచున్నది.

రాత్రి తొలుజామున సుగ్రీవు నాజ్ఞను వానరయూథపులు కొఱవులం గొని ప్రాకారముదాఁటి లంకను గాల్చుట; రావణుఁడు కోపించి కుంభకర్ణ పుత్త్రు లగు కుంభ నికుంభులను యూపాక్ష విరూపాక్షాదులతోఁ గూర్చి యుద్ధమునకుఁ బంపుట; వానర రాక్షసుల తుములయుద్ధము.

మహా తేజుం డగు వానరరాజు సుగ్రీవుఁడు, ప్రయోజనయుక్తం బగు మాట రామునకు విన్నవించుచు, నంత హనుమంతునిం జూచి 'రావణుఁడు, తనతమ్ముఁడు కుంభకర్ణుఁడును, కొడుకులును హతు లగుటంజేసి, యుత్సాహము దక్కియు న్నాఁడు గనుక, నిపుడు వెడలివచ్చి మనకు యుద్ధము నొసంగఁడు. మన వానరు లలో, ఎవ్వరెవ్వరు మహాబలవంతులును వేగవంతులు నగుదురో, ఆ వానర తిలకులు (సింహసదృశు లగువారు రావణాలయమును గాల్చుటకై) కొఱవులను జేతం గొని, ప్రాకారముపై కెగసి శీఘ్రమున లంకలోనికిం బోవుదురుగాక' యనెను. * అంత, సూర్యుఁ డస్తమించి బెడిదముగానున్న యా రాత్రి తొలు జామున, అవ్వానరసింహులు, కొఱవులను బట్టుకొని లంకంగూర్చి పోయిరి. వానరసేనలు కొఱవులంగొని వచ్చి నలుప్రక్కలఁ దఱుమఁగా, గుల్మములనుండి నగరు గాచుచున్న రాక్షసులు, తొడసే పాఱిపోయిరి. అవ్వానరులు, మిక్కిలి యుబ్బునఁ జెలరేఁగి, పురద్వారములయందును, అట్టళ్లయందును, పెను వీథుల యందును, పలువిధములైన యవాంతరవీథులయందును, ప్రాసాదములయందును నిప్పుఁబెట్టిరి. అప్పుడా వానరులు దరికొలిపిన యగ్గి, రాక్షసుల గృహములను వేల కొలఁదిగ దహించెను. పర్వతములయంతటి మేడలు దగ్ధములై నేలం గూలినవి. వానియందలి యగరువును, మంచివాసన బుగులుకొన్న హరిచందనమును దగ్ధ మయ్యెను. అందలి నిద్దము లయిన ముత్తెములును, దక్కిన మణులును, వజ్ర ములును, పగడములును, తెల్లనార పట్టుచీరలును, సొగసైన పొత్తికాయ పట్టు

---

* ఇట 'తతోఽస్తంగత ఆదిత్యే రౌద్రే తస్మిన్నిశాముఖే, లఙ్కా మభిముఖా స్సోల్కా జగ్ముస్తే ప్లవగర్షభాః' అని మూలము. మునుపు విభీషణుఁడు హనుమంతుఁడును 'ఉల్కాహస్తౌ తదా రాత్రౌ' అన్నట్లు రాత్రి కొఱవు లెత్తికొని తిరిగినట్లు చెప్పఁబడినది. ఇట 'అస్తంగతే ఆ దిత్యే' అని అస్తమయమే చెప్పఁబడినది. ఈ రెంటికిని బొందిక యెట్లు ? అన్నచో, ఆదిత్యుఁ డస్తమించె ననఁగా సూర్యప్రకాశము లేకుండుటను గ్రహించునది. నిశాముఖ మనఁగా నిందు తొలు జామని తెలియునది. 'రౌద్రే' అను విశేషణమువలన ఆ జాము కడపట యగుటచే రౌద్రముగా గాఢాంధకారము క్రమ్మనట సూచితము. హనుమంతుఁడు మహాద్భుతవేగశాలి గాన, ముహూర్త మాత్రమున పోయి ఓషధిపర్వతమును దెచ్చి, దానిని మరల హిమవంతమున నుంచి వచ్చినాఁ డని యతని వేగాతిశయ మిట ప్రతిపాదిత మగుచున్నది.——గోవిందరాజులు.

చీరలును, నానావిధవికారములచేతను విచిత్రసన్నివేశముగా ప్రకాశించుచున్న పలువగల సాలువులును, కంబళములును, బంగారుభూషణములును, ఆయుధములును, గుఱ్ఱములకు వేయు నలంకారములును పల్లము మొదలగునవియు, ఏనుఁగుల కంఠభూషణములును వానికి నడుమునఁ గట్టెడు త్రాటిమోకులును, చక్కఁగా తోడయంబడిన రథాలంకారవస్త్రములును, యోధుల కవచములును, ఏనుంగులకును గుఱ్ఱములకును ఇనుము కంచు మొదలగువానితోఁ జేయఁబడిన కవచములును, ఖడ్గములును విండ్లును, అల్లెత్రాళ్లును, అమ్ములును, తోమరములును, అంకుశములును, శక్తులును, కంబళ్లు మొదలగునవియు, చామరాదులును, పులిచర్మములును, కస్తూరికాది బహుసుగంధిద్రవ్యములును గాల్పఁబడినవి. ఆ పట్టణమునం దప్పుడు, ముత్తెములును మణులును పొదిఁగిన ప్రాసాదములను, నానావిధము లయిన యాయుధసమూహములను నలుగడల నగ్నిదహించెను. అప్పుడు, గృహస్థు లగు రాక్షసుల నివాసస్థానములై, స్వస్తికాది భేదములచే నానాసంస్థానములం గట్టఁబడిన గృహముల నన్నింటిని నగ్నిహోత్రుఁడు దహించినవాఁడయ్యె. అపుడు ఆ లంకయందు, బంగారుచేతను రంగారు నద్భుతకవచములను దొడుగం బూనినవారును, పుష్పమాలికలను నుత్తమ వస్త్రములను దాల్పఁగడఁగువారలును, మద్యపానముచే కన్నులు తిరుగుచున్నవారును, కైపుచేఁ దొట్రిలఁబడుచున్న వారును, ప్రియురాండ్ర చీరలం బట్టుకొని రతికిం బూనిన వారలును, శత్రువులయెడఁ గోపము మిక్కిలియు రేఁగినవారును, గదలను శూలములను ఖడ్గములను జేతుల నంకించువారలును, మాంసాదులను భక్షించుచు క్షీరాదులు ద్రావుచు నున్నవారలును, మిక్కిలియు మేలయిన శయనములందుఁ బ్రియురాండ్రతోడం బరుండి కూర్కువారును, బెదరి బిడ్డలం దీసికొని శీఘ్రమున నలుప్రక్కలం బరుగిడువారు నయి, యిట్లు వ్యాసక్తులై యున్న లంకావాసు లగు రాక్షసులను బెక్కు లక్షలమంది నగ్నిహోత్రము దహించి, వారి క్రొవ్వు, మెదడు మొదలయినవానిచే పయిపయి సారెకుఁ బ్రజ్వరిల్లుచుండెను. ఆ యగ్ని శ్రేష్ఠము లయిన ధనములు గలవియు, మిక్కిలి వెలపొడుగయినవియు, మహాతల్పము గలిగి మిక్కిలి సౌందర్యము గులుకునవియు, బంగారుతోఁ జేయంబడి చంద్రాకారములును, అర్ధచంద్రాకారములు నగునవియు, పయిమేడలచే మిక్కిలి యున్నతము లయినవియు, రత్నములచేఁ జిత్రితము లయిన గవాక్షములు గలవియు, అన్నియెడల శయ్యలతోడను నానావిధము లయిన యాసనములతోడనుం గూడినవియు, రత్నఖచితములును ప్రవాళకలితములు నగుటంజేసి చిత్రములై యొప్పునవియు నై, పొడవుచే సూర్యుని ముట్టునట్లు చూపట్టుచు, క్రొంచపిట్టలయు నెమిళ్లయు వీణియలయు భూషణములయు ధ్వనులచే శబ్దించుచు, పర్వతాకారములై యున్న యుత్తమగృహములను దహించె

చినవాఁ డయ్యెను. నిప్పు వ్యాపించి మండుచున్న లంకాపుర ద్వారములు, వర్షాకాలమున మెఱపులతోఁ బెనఁగిన మేఘసమూహములవలెఁ బ్రకాశించినవి. అంత నాగృహములు నిప్పు చుట్టు నంటుకొనఁగా, ఇంద్రుని వజ్రాయుధముచే ఛిన్నములయిన మహాపర్వతపు శిఖరములుంబోలె నేలం గూలినవి. అప్పుడు విమానములయందుఁ బరుండి నిదురించుచున్న యుత్తమస్త్రీలు, నిప్పు దేహములకుఁ దగులఁగానే, అవయవము లన్నిటంగల యాభరణముల నెల్లను దీసి పాఱవైచి, బిగ్గర హాహాకారంబుల నాక్రోశించిరి. అప్పు డగ్నిచేఁ గాలుచున్న యా విమానములు రాత్రులందు తృణజ్యోతుల తంపరలు వెలుంగుచుండు హిమవంతపుశిఖరములవలె దూరమునం జూచుటకుఁ గనుపట్టినవి. ఆ లంకయం దారాత్రి కాలుచు జ్వాలలతోఁ గూడియున్న మేడల మొనలు పూచిన మోదుగుచెట్లవలె నెంతయుఁ జూపట్టెను. అప్పుడు, అగ్గికి భయపడి మావంతులును, గుఱ్ఱపువారును, ఏనుఁగులయు గుఱ్ఱములయుఁ గట్లు ద్రెంచి విడిచిపెట్టఁగా, నవి పరుగువాఱుచున్న లంక, ప్రళయకాలమున అలల యుఱవడికి వెనుమొసళ్లు తడఁబడుచున్న మహాసముద్రమువలె నుండెను. ఏనుఁగు, గుఱ్ఱపువారిచే విడువఁబడి భయమునఁ బరుగెత్తు గుఱ్ఱమును జూచి తానును భయపడి మఱొకదిక్కునకుఁ బాఱినది. గుఱ్ఱమును, భయపడి పరుగెత్తుచున్న యేనుంగును జూచి తానును భయపడి మఱొక దిక్కునకుఁ బాఱినది. లంక యట్లు గాలుచుండఁగా, ఎఱ్ఱని యగ్నిజ్వాలలతోడి దాని ప్రతిబింబము సముద్రజలములందుఁ దగులుచుండఁగా, అది యెఱ్ఱనిజలము గల సముద్రమువలెఁ బ్రకాశించెను. అట్లు వానరులు లంకాపురికి నిప్పు ముట్టింపఁగానే, ముహూర్తమాత్రమున, నమ్మహాపురి యీ లోకమునకుఁ గలుగు ఘోరప్రళయమునందు, దందహ్యమాన మయిన భూమివలె నుండెను. పొగ గ్రమ్ముకొనఁగా నగ్గిం గాలుచు, బిగ్గఱగా కోయని కూయిడుచున్న స్త్రీల యార్తధ్వని, పదియోజనములవఱకును వినఁబడెను. అంత, వేఱు కొందఱు రాక్షసులు మిక్కిలియును గాలుచున్న దేహములతో లోపలనుండి సహింపఁజాలక, పురము వెలుపలికి వెడలఁగానే, యుద్ధమునకై తహతహపడుచున్న వానరులు వారలను వేగమున నెదుర్కొనిరి. వానరుల యుద్రేకధ్వనులును రాక్షసుల యార్తధ్వనులును దశదిశలయందును సముద్రమునందును భూమియందును బ్రతిధ్వని గలుగునట్లు నిండి చెలంగినవి. అప్పుడు, మహాత్ములైన యా రామలక్ష్మణు లిరువురును, విశల్యులై బాణబాధ యుడిగి, తొట్రుపడక, యుత్తమము లగు విండ్ల రెంటిని గయికొనిరి. అంత రాముఁడు, ఉత్తమ మగు వింటినారి సారింపఁగానే, యమ్మహాధ్వని తుములమై, రాక్షసులకెంతయు భయమును గలిగించిన దయ్యె. అప్పుడు రాముఁడు, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై, వెనువింటిని మొరయించుచు, భగవంతుఁ డగు శివుఁడు, సంహార

కాలమునఁ గ్రుద్ధుఁడై * వేదోక్త లక్షణ మగు ధనువును మొరయించునట్లు ప్రకాశించెను. వానరుల కోలాహలధ్వనిని రాక్షసుల యార్తధ్వనిని రెంటిని నణంచి మించి రాముని జ్యాధ్వని వినఁబడెను. వానరుల కోలాహలధ్వనియు, రాక్షసుల యార్తధ్వనియు, రాముని జ్యాఘోషమును, ఈ మూఁడును దశదిశలను వ్యాపించి చెలంగినవి. రాముఁడు వింటినుండి విడిచిన బాణములచే, కైలాస శిఖరమువంటి యా లంకాపురద్వారము విఱిగి నేలం బడినది. అంత, మేటి రాక్షసులు, విమానములందును గృహములందును రామబాణములు నిగుడుటం జూచి, యధికముగా యుద్ధసన్నాహము చేసిరి. అట్లా రాక్షసోత్తములు యుద్ధసన్నాహము సేయుచు, సింహనాదములు గావించుచు నుండఁగా, ఆ రాత్రి ప్రళయకాల రాత్రివలె నుండెను. మహాత్ముఁడగు సుగ్రీవుఁడు వానరోత్తములను జూచి 'వానర తిలకులారా! మీరలు రావణాంతఃపురమునకు దాపుగానున్న నడిమికక్ష్యా ద్వారముం జేరి యుద్ధము సేయుఁడు. మీలో నన్యోన్యయుద్ధభూమియం దున్నవాఁ డెవ్వఁడు నా యీయాజ్ఞను మీఱెబుచ్చునో, వానిని రాజాజ్ఞ నుల్లంఘించినందులకై, యొకచోటఁ గూర్చుండఁ బట్టి చంపవలెనుజుఁడీ' అని యాజ్ఞాపించెను. మండుచున్న కొఱవులు చేతం బట్టుకొని యవ్వానరముఖ్యులు ద్వారమునొద్ద నిలుచుండుటను జూడఁగానే, రావణునకుఁ గోపావేశము కలిగెను. అతఁడు, ఒడలు విఱుచుకొనుచుఁ గాలుసేతులు నిగుడ్పఁగా, దశదిశలును వ్యాకులము లయినవి. కాలాగ్నిరుద్రుని యవయవములందుఁ గల కోపము రూపము నొందినట్లు, రావణుఁడు చూపట్టెను. అతఁడు, మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై, కుంభకర్ణుని పుత్రులగు నికుంభుని కుంభుని నిరువురను, పెక్కండ్రు రాక్షసులతోఁగూర్చి యుద్ధమున కంపెను. రావణుని యాజ్ఞవలన, యూపాక్షుఁడును, శోణితాక్షుఁడును, ప్రజంఘుఁడును, అకంపనుఁడును కుంభనికుంభులతోడఁగూడఁ బోయిరి. రావణుఁడు మిక్కిలియు బలవంతు లగు నా రాక్షసుల కందఱకును 'ఈ గృహమునసుండియే సింహనాదములు సేయుచుఁ బొండు; శీఘ్రముగా గెలుపుగొనుఁడు' అనియు నాజ్ఞాపించెను. అంత, వీరులగు నా రాక్షసులు మెఱయుచున్న యాయుధముల ధరించి, రావణుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు మాటిమాటికిని సింహనాదములు సేయుచు లంకనుండి వెడలిరి. వానరుల యసాధారణ కాంతులచేతను, వారిచేతనున్న యగ్నుల కాంతులచేతను, రాక్షసుల భూషణకాంతులచేతను, సేనల నడిమి యాకాశమునం దంతయుఁ జీఁకటి దూలి వెలుతురు గలిగిన దయ్యె. అప్పు డుదయించిన చంద్రునికాంతియు, నక్షత్రములకాంతియు అయ్యుభయసేనల యాభరణకాంతులును, ఆకాశమును వెలింగించినవయ్యె. చంద్రునికాంతిచేతను, భూషణములకాంతిచేతను, మండు

* 'భగవానివ సంక్రుద్ధో భవో వేదమయం ధనుః' అని మూలము. 'వేదమయమ్' అను శబ్ద బ్రహ్మాత్మక మగు ధనువు అని మహేశ్వరతీర్థులు.

చున్న గృహములకాంతిచేతను, అవ్వానర రాక్షససైన్యములు నలుగడల మిక్కిలియుఁ బ్రకాశితము లయినవి. అప్పుడు, మఱియు నూర్ధ్వముఖముగా మిక్కిలియు జ్వాలలు చెలంగ, మండుచున్న గృహముల కాంతులు, అల లల్ల లాడుచున్న సముద్రమునం బాతాళమువఱకును వ్యాపింపఁగా, అది యెంతయు నధికముగా శోభిల్లుచుండెను. అప్పుడు, భయంకరమయిన రాక్షససైన్యము పతాకలతోను ధ్వజములతోనుం గూడి, ఖడ్గరూపము లయిన మేటి గండగొడ్డం డ్రను దాల్చి, భయంకరములగు రథగజతురగములు గలిగి, పలువిధములయిన పదాతిసేనలు నెరసియుండెను. మఱియు, నది మెఱయుచున్న శూలములు, గదలు, ఖడ్గములును, ప్రాసములును, తోమరములును, ధనువులుం గలిగి యుండెను. అది ఘోరాకారులునుభయంకరపరాక్రమ పౌరుషులును నగుసైనికుల తోఁగూడి, యిటునటు నాధనచేఁ ద్రిప్పఁగా తళతళ మెఱయుచున్న చిల్లయీఁ టెలును గలిగి, రథగజాదులందలి వందలకొలఁది చిఱుగంటలు గణగణ మొరయ, వెలయుచుండెను మఱియు, నందలి సైనికులు బంగారు భూషణముల సమూ హములను భుజంబులం దొడిగి, మదముచే గండగొడ్డండ్రను ద్రిప్పుచు, గొప్పవి యగు తక్కిన యాయుధములను ద్రిప్పుచు, మునుపటివిండ్లు విఱిగినచోఁ గావల యు నని వేఱువిండ్లను బాణయుక్తముగా వెనుకం గట్టుకొని యుండిరి. వారలంది కొన్న చందనాది గంధములచేతను, దాల్చిన పుష్పమాలికలచేతను, వీరపాణ ముగాఁ ద్రావఁబడిన మద్యములచేతను వాసితమై, గాలి మిక్కిలియు వీచు చుండెను. ఆ సేన మఱియు మహాశూరులు నెఱసినదై, మహామేఘమువలె గర్జిం చుచు భయంకరమై యెంతయుఁ జూపట్టిన దయ్యె. వానరసైన్యము, మిక్కిలియు భయంకరమైన యా రాక్షససేన వచ్చుచుండుటం జూచి బిగ్గఱగా నార్చుచుఁ గదలి యెదుర్కొని పోయెను ఆ రాక్షసుల మహాసైన్యమును వేగమున గంతు లిడుచు, మిడుత లగ్గిపయి నుఱుకునట్లు, మూఁకుకొని వానరసేనపయికిం బోయెను. ఉత్తము లగు నా రాక్షససైనికులు, ఒండొరుల భుజము లెడతెగక రాచుకొనుట వలన వారి పరిఘములును వజ్రాయుధములును సానఁ బట్టఁబడినట్లు తళతళ మెఱ యఁగా, వారలు మఱియు నధికముగాఁ బ్రకాశించిరి. అంత, నప్పుడు వానరులు కయ్యమునకుఁ గాలు ద్రవ్వుచు, వెఱ్ఱిగొన్న ట్లెగురుచు, వృక్షపర్వతములచేతను పిడికిళ్లచేతను రాక్షసులను బ్రహరించుచుండిరి. భయంకరాకారు లగు రాక్షసు లును, అవ్వానరులు తమపైకిఁ దలపడఁగా, వారి శిరస్సులను వాఁడిఖడ్గము లచేతను దటాలునఁ ద్రుంచుచుండిరి. ఆ యుద్ధమునందు రాక్షసులు గొందఱు, వానరులచే చెవులు గొఱికివేయంబడియు, కొందఱు పిడికిటిపోట్లచే తలలు పగు ల్పంబడియు, గొందఱు శిలాప్రహారములచే నవయవములు వికవిక లయ్యు మెలఁగుచుండిరి. అట్లు ఆ వానరులలోఁ బ్రసిద్ధు లగు మఱికొందఱు బలవంతు

లగు రాక్షసులలో మంచి వీరులగువారిని నలుగడలఁ బెక్కండ్రను గీటడంచిరి. అట్లె భయంకరాకారు లగు రాక్షసులు వేలుకొందలు, అవ్వానరులలో వీరు లయినవారిని వాఁడిఖడ్గములచే వధించివుచ్చిరి ఆ యుద్ధమున, ఒకఁడు తన్నుఁ గొట్టువానిం గొట్టెను. మఱొకఁడు తన్నుఁ బడద్రోయువానిం బడఁద్రోచెను. వేఱొకఁడు తన్ను నిందించువానిని నిందించెను. ఇంకొకఁడు తన్నుఁ గొఱుకు వానిం గొఱికివెట్టెను ఒకఁడు 'నన్నుఁ గొట్టు' మనియు, మఱియొకఁడు 'ఇదిగోఁ గొట్టుచున్నాఁడ' ననియు, ఇంకొకఁడు 'ఇదిగోఁ గొట్టెద' ననియు, వేఱొకఁడు 'ఏల కష్టపెట్టుకొనెదవు నిలువు' మనియు, ని ట్లా యుద్ధమున నొకరితో నొకరు వీరాలాపము లాడిరి. అప్పుడు, వానరులును రాక్షసులును కట్టువస్త్రము వ్రేలాడ, మేనికవచములు దొలఁగ, ఆయుధములు జాఱిపడ, పెద్ద ప్రాసములను యష్టులను శూలములను ఖడ్గములను నెత్తికొని సంకులముగా యుద్ధముసేయఁగా, పోరు మిక్కిలియు ఘోర మయ్యెను. ఆ యుద్ధమునందు రాక్షసులు, వానరులను ఏడ్గురేసి పదుగురేసిగాఁ బట్టి వధించిరి. అట్లె వానరులును రాక్షసులను ఏడుగురను బదుండ్రనుగాఁ బడఁగూల్చిరి. వానరులు తలవెండ్రుకలు వీడి, వస్త్రములు తొలఁగి, కవచములు తుత్తుమురై ధ్వజములు భగ్నములై కలంగియున్న రాక్షససైన్యము నాఁగి చుట్టుముట్టినవా రయిరి.

ఇది డెబ్బదియైదవ సర్గము.

{ అంగదుఁ డకంపనుని ప్రజంఘునుని, ద్వివిఁదుడు శోణితాక్షుని, మైందుఁడు యూపాక్షునిని జంపుట; సుగ్రీవుఁడు కుంభుని వధించుట. }

అట్లు నిరంతరముగా ననేక వీరుల రూపడఁగించుచు, యుద్ధము బెడిద ముగా జరుగుచుండఁగా, అంగదుఁడు యుద్ధోత్సాహమున వీరుండగు నకంపనుని దలపడెను. అకంపనుఁడు కోపమున నంగదుని మచ్చరించుచు పిలిచి వేగంబున ముందుపడి గదచే నతనిం గొట్టెను. అంగదుఁడు అట్లు బిట్టుగాఁ గొట్టువడి చల నము నొంది పోలెను. అంగదుఁడు తేజస్విగావునఁ దెలివినొంది యొకపర్వతశిఖర మును బెకల్చి యకంపనుని ఱొమ్మునఁ గొట్టఁగా, వాఁడు మృతుఁడై నేలంగూలెను. అంత, నకంపనుఁడు యుద్ధమున హతుఁ డగుటను జూచి, శోణితాక్షుఁడు నిర్భయ ముగా వేగ నంగదునిమీఁదికి రథము పఱపెను. అప్పుడు శోణితాక్షుఁడు వేగం బున కాలాగ్ని సమానాకారములై, శరీరమును భేదించునట్టి బెడిదంపు వాఁడి బాణముల నంగదుని గాఁడనేసెను. వాలిపుత్త్రుఁడును ప్రతాపవంతుఁడును బలవంతుఁడును నగు నంగదుఁడు శోణితాక్షప్రయుక్తము లయి మంగలకత్తి వంటి ముఖములు గల బాణములచేతను, అర్ధచంద్రాకార బాణములచేతను,

శల్యక (నారాచ) బాణములచేతను, వత్సదంతాకారముఖములుగల బాణముల చేతను, కంకపత్రాకారముఖములుగల బాణములచేతను, రెండుపార్శ్వములను గర్ణములుగల బాణములచేతను, అర్ధనారాచములచేతను (సగము ఇనుముతోఁ జేయఁబడిన బాణములచేతను), గన్నెరాకు కొనలవంటి బాణములచేతను ఇట్లు పెక్కు వాఁడిబాణములచేత దేహమంతయు గ్రుచ్చఁబడినవాఁడై, యా శోణితాక్షుని మేటిధనుస్సును రథమును బాణములను నుగ్గుగావించెను. అంత, శోణితాక్షుఁడు క్రుద్ధుఁడై, వాలును ఫలుకయుం గొని ముందువెనుక చూడక, మహావేగమున నురవడించి తేరినుండి యాకాశమున కెగసెను. బలవంతుఁడగు నంగదుఁడు వానికంటె మఱింతవేగమున నాకాశమున కెగసి, వానిం బట్టుకొని చేత వాని మహాఖడ్గమును నొడిసి పెఱికికొని సింహనాదము గావించెను. అంత, కపికుంజరుఁడగు నంగదుఁడు, ఆ శోణితాక్షుని మూఁపున ఖడ్గముం గొని యజ్ఞోపవీతములాగున వ్రేటువేసి ఛేదించెను; కాని వాఁడు మృతుఁడు గాఁడయ్యె. వాలిపుత్త్రుఁడగు నంగదుఁడు, అమ్మహాఖడ్గమును బట్టికొని మాటిమాటికిని సింహనాదములుసేయుచు, యుద్ధాగ్రమున నితరులగు నెదిరి రాక్షసులపైఁ బోయెను. బంగారు బాహుపురుల రంగారువీరుండగు శోణితాక్షుఁడు ఇనుపగదనుదాల్చి గిరగిరం ద్రిప్పుచు నాయంగదునే వెంటనంటి తలపడెను. అంత,వీరుఁడును బలవంతుఁడు నగు యూపాక్షుఁడు క్రుద్ధుఁడై ప్రజంఘునితోఁగూడి మహాబలుండగు నంగదునిపై రథముఁ బఱపెను. వానరశ్రేష్ఠుఁ డగునంగదుఁడు, శోణితాక్షప్రజంఘుల నడుమ, విశాఖానక్షత్రములు రెండింటినడుమ నుండు పూర్ణ చంద్రునివలె నొప్పెను. మైందుఁడును ద్వివిదుఁడును మేనమామ లగుటంజేసి, యంగదుని రక్షించుచుఁ దమతమకుఁ దగిన ప్రతిభటుఁ డగు రాక్షసునిఁ గనుఁగొనుటకై యంగదుని సమీపమున నిలిచిరి. మహాకాయులును మహాబలులునగు రాక్షసులు వీర్యములు దెచ్చుకొని, కత్తులను డాలులను గదలనుందాల్చి రోషమున వానరులమీఁది కడరిరి. అంగద మైందద్వివిదులు మువ్వురు వానరపుంగవులును, ప్రజంఘ యూపాక్ష శోణితాక్షు లను మువ్వురురాక్షసులతోనుం దలపడ నప్పుడు గగురు పుట్టించునట్టి మహాయుద్ధ మయ్యెను. ఆ వానరులు యుద్ధంబున వృక్షంబులను దెచ్చి పయిని వేయఁగా, మహాబలుండగు ప్రజంఘుఁడు ఖడ్గమున వాని నెల్ల ఛేదించివైచెను. ఆ వానరులు యుద్ధమున రాక్షసుల రథములమీఁదను నశ్వముల పైనిని, వృక్షములను పర్వతములనును వేయఁగా, యూపాక్షుఁడు బాణసమూహములచే వానిని ఖండించెను. ద్వివిదుఁడు మైందుఁడును పెకల్చి తనపైవైచిన వృక్షములను, వీర్యశాలియు ప్రతాపవంతుఁడు నగు శోణితాక్షుఁడు గదచే నడుమన భగ్నముగావించెను. ప్రజంఘుఁడు పగవారి మర్మముల భేదించునట్టి పెనుఖడ్గమును బట్టుకొని, యంగదునిం జంపుటకై వేగమునఁ బయినడరెను. మహాబలుఁడగు వానరోత్త

ముఁ డంగదుఁడు తనపైకిఁ దారసిలి యా ప్రజంఘుఁడు వచ్చుటం జూచి, యపుడు మితిమీఱిన బలిమిగలవాఁడుగాన, యినుమద్దిచెట్టుతో నతనిని గొట్టెను. మఱియు, నా యంగదుఁడు ప్రజంఘుని ఖడ్గయుక్తమగు బాహువును బిడికిటం బొడువఁగా, ఆ పోటునకు ఖడ్గము వానిచేతినుండి జాఱి నేలంబడెను. మహాబలుఁడగు ప్రజంఘుఁడు, నల్లకలువ కాంతిగల ఖడ్గము నేలం బడుటను జూచి వజ్రసమానమగు పిడికిలి నలవరించెను. మహాతేజుండగు నా ప్రజంఘుఁడు, మహావీర్యుఁడయిన యా వానరసింహుని, అంగదుని లలాటమునం బొడువఁగా, నతండు కొంతసేపు చలన మొంది సోలెను. తేజోవంతుఁడును ప్రతాపశాలియు నగు నా యంగదుఁడు, గొంత వడికి తెలివినొంది ప్రజంఘునిశిరస్సు, ఖడ్గముచే కాయమునుండి నేలపైఁ డొల్ల నేసెను. యూపాక్షుఁడు, యుద్ధమునఁ దన పినతండ్రి ప్రజంఘుఁడు హతుఁడగుటం జూచి కన్నులనిండ నీళ్లు గ్రమ్మ, బాణము లన్నియు ముగియుటం జేసి, శీఘ్రముగ రథము డిగ్గి, ఖడ్గము చేకొనెను. ఆ యూపాక్షుఁడు వచ్చుటను జూచి బలవంతుఁడగు ద్వివిదుఁడు క్రుద్ధుఁడై వేగిరపడ, వాని ఱొమ్మునం జఱచి బలాత్కారమున వానిని బట్టుకొనెను. అంత, బహాబలుఁ డగు శోణితాక్షుఁడు తమ్ముఁడు పట్టువడుటం జూచి, కోపమున గదతో ద్వివిదుని వక్షమునఁ గొట్టెను. మహాబలుఁ డగు ద్వివిదుఁడు, ఆ గదపోటునకు నెంతయుఁ జలించి మరల నా శోణితాక్షుఁడు గొట్టుటకు గద నెత్తఁగా దాని నొడిసి పెఱికికొనెను. ఈలోపల వీరుఁడును వీర్యశాలియునగు వానరయూథపతి మైందుఁడు, యూపాక్షునివక్షమున నఱచేతం గొట్టెను. బలవంతులయిన యా శోణితాక్ష యూపాక్షులు, ఆ యుద్ధమున మైందద్వివిదులతోఁ దలపడి, ఒకరినొకరు నెంతయు బిట్టుగా లాగుచును గొట్టుకొనుచునుండిరి. వీర్యవంతుఁడగు ద్వివిదుఁడు గోళ్లచే శోణితాక్షుని ముఖ మంతయుఁ జీఱి, వేగంబున గిఱ్ఱునఁ ద్రిప్పి నేలపైఁ గొట్టి వాని దేహమంతయుఁ బిసికి ముద్దగావించెను. వానర యూథపతియగు మైందుఁడును మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై యూపాక్షుని రెండుచేతులం బట్టి నలుపఁగా వాఁడు హతుఁడై నేలం గూలెను. అప్పు డట్లు మహావీరులు పెక్కండ్రు హతులు కాఁగా, ఆ రాక్షససేన భయముగొని కుంభకర్ణుని కొడుకున్న యెడకుఁ జక్కఁ బాఱిపోయెను. కుంభుఁడు అట్లు వేగమునఁ బాఱివచ్చుచున్న సేనకు ధైర్యముచెప్పి యూఱట గలిగించెను. అంత రాక్షసశ్రేష్ఠుఁడును మహాతేజుఁడునగు కుంభుడు ఎదురులేని మహావీర్యశాలు లయిన వానరులచేత రాక్షస సేనలోని మేటివీరులు గూల్పఁబడుటం జూచి యుద్ధమునం దితరుల కెంత మాత్రమును జేయఁదరముకాని గొప్ప కార్యమును గావించువాఁ డయ్యె. అమ్మేటి విలుకాఁడు మిక్కిలియు నెచ్చరిక మీఱ విలు గొని కృష్ణసర్పసమానములై దేహములను భేదించునట్టి బాణములను బ్రయోగించెను. ఆ కుంభుని యుత్తమంబగు ధనువు నల్లెత్రాటితోను బాణంబుతోనుం గూడినదై మెఱపుఁ

తీఁగయు నైరావతం బనెడి నిడుదయగు నింద్రధనువునుం బోలె కాంతినక్కొత్తుచు, * అట్టి మెఱుపుఁదీఁగతోను ఐరావత ధనువుతోనుం గూడియున్న రెండవ యింద్రధనువువలెఁ బ్రకాశించెను. అప్పుడు కుంభుఁడు బంగారు పింజగలిగి, ఱెక్కలు గట్టఁబడి వస్త్రమువలెనున్న కంకపత్రములతోఁ గూడియున్న యా బాణము నాకర్ణాంతముగా లాగి ద్వివిదునిఁ గాఁడనేసెను. పర్వత శిఖరాకారుఁడగు నావానరోత్తముఁడు ద్వివిదుఁడు ఆబాణముచేఁ దటాలునఁ గొట్టువడి, యడుగులు తొట్రిలంబడ నల్లలాడుచు, విహ్వలాంగుఁడై నేలం బడెను. మైందుఁడు తన తమ్ముఁ డమ్మహాయుద్ధమున భంగము నొందుటను జూచి గొప్పశిలను జేకొని వేగమునఁ గుంభుని మీఁదికిం బోయెను. మహాబలశాలి యగుమైందుఁడు, ఆ శిలను గుంభునిమీఁద నేసెను. ఆ రాక్షసుఁడు మిక్కిలియుఁ దీక్ష్ణములగు నైదు బాణములచేతను దానిని వ్రయ్యలు గావించెను. మహాతేజుఁడగు కుంభుఁడు, మంచి ముఖముగలిగి, క్రూరసర్పముంబోని యొక బాణమును వింట సంధించి ద్వివిదునన్న యగుమైందుని ఱొమ్ము నాట నేసెను. ఆదెబ్బ వానర యూథపుఁ డగు మైందుని మర్మమునఁ దాఁకఁగా నతండు దానికి మూర్ఛిల్లి నేలం బడెను. అంగదుఁడు మహాబలులైన తనమేనమామ లిరువురును బడుటం జూచి, విలుపూని యున్న యాకుంభునిమీఁదికి వేగమున నడరెను. అంగదుఁడు పైకి వచ్చుటను జూచి కుంభుఁడు, ఏనుంగును నంకుశములచేతం బొడుచునట్లు, ఆ యంగదుని నినుపబాణము లయిదింటిచేతను తక్కినవాఁడిబాణములు మూఁటిచేతను నొప్పించెను. వీర్యవంతుఁడగు నాకుంభుఁడు, మొక్కవోని మంచిమొనలుగలవై యుత్కృష్టములై బంగారుచే నలంకృతములును నానావిధములు నగు నినుపబాణముల నంగదు నొప్పించెను. అట్లు కుంభుఁడు తన యవయవములం దెల్ల బాణములను గ్రుచ్చి నొప్పించినను వాలిపుత్త్రుఁ డంగదుఁ డెంతమాత్రమును చలింపనివాఁడై వానినెత్తిమీఁద శిలలను వృక్షములను జడిగాఁ గురియించెను. శ్రీమంతుఁడగు నా కుంభకర్ణ కుమారుఁడు కుంభుఁడు, అంగదుఁడు వైచిన యా వృక్షముల నన్నిటిని భేదించి శిలలను దుత్తుమురు గావించెను. మఱియు నా వానరయూథపతి యంగదుఁడు దారసించి వచ్చుచుండుటను జూచి, ఏనుంగును కొఱవులు రెంటం బొడుచునట్లు, అతని కనుబొమలయందు రెండుబాణములు నాటి నొప్పించెను. ఆయంగదుని నొసటనుండి నెత్తురు మిక్కుటముగాఁ గాఱఁగా నతనికన్నులు మూఁతలుపడినవి. అంగదుఁడు నెత్తుటఁ దోఁగుచున్న కన్నులను

---

* ఐరావత మనఁగా 'ఇన్ద్రాయుధం శక్రధను స్తద్దీర్ఘఋజురోహితమ్, ఐరావతం చ' అని వైజయన్తి. నిడుదయై చక్కఁగా నుండు నింద్రధనువు. ఇట మెఱుపుఁదీఁగకును అల్లెత్రాటికిని ఐరావతధనువునకును బాణమునకును కుంభునిధనువునకును ఇంద్రధనువునకును సామ్యము దెలియునది. మెఱుపుఁదీఁగయు ఐరావతమును నింద్రధనువును గూడుట యుత్పాతకాలమం దని తెలియునది.

నొకచేత మూసికొని, రెండవచేత దాపున నున్న వృక్షమును బట్టుకొనెను. మఱియు, నతఁడది యొకచేతఁ బెకల్పరాకుండుటచే బొట్టనచేఁ బట్టి యదిమి బోదెను గదల్చియు, చేతం బట్టుకొనియుఁ గొంచెము వంగి యేనుఁగు వృక్షమును బెకల్చునట్లు, దానిని బెకల్చెను. ఇంద్రధ్వజమును బోలినదై మందరపర్వతము వలె నున్న యా వృక్షమును నంగదుఁడు వేగమున విడుచుచుండఁగాఁ, గుంభుఁడు సమస్తరాక్షసులును జూచుచుండ, దేహమును భేదించునట్టి వాఁడిబాణము లేడు నైచి యతనిని గాఁడ నేసెను. అంగదుఁ డా బాణములచే వ్యథితుఁడై బిగ్గఱ నఱచి మూర్ఛిల్లెను. శత్రువులకు మార్కొనరానివాఁ డగు వానరశ్రేష్ఠుఁ డంగదుఁడు, సముద్రమునం బడునట్లు యుద్ధమున నొచ్చుటను జూచి, తక్కినవా రా సంగతి రామునకుఁ దెలిపిరి. రాముఁడును, వాలిపుత్త్రుం డగు నంగదుఁడు యుద్ధరంగమున నొచ్చినాఁ డని విన్నంతనే, జాంబవంతుఁడు మొదలగు వానరశ్రేష్ఠుల నంత నంగదునికిఁ దోడుపడ నాజ్ఞాపించెను. ఆ వానరసింహులు రాముని యాజ్ఞ విని మిక్కిలియుం గ్రుద్ధులై, విలుపూనియున్న యా కుంభునిమీఁదికి వేగం బోయిరి. అంత నవ్వానరతిలకులు, అంగదుని రక్షింపఁ గోరి వృక్షములను శిలలనుం దాల్చి కోపంబునఁ గన్నులెఱ్ఱఁబాఱఁ గుంభునిమీఁదికి నురవడించిరి. జాంబవంతుఁడును సుషేణుఁడును వేగదర్శి యను వానరుఁడును, క్రుద్ధులై కుంభకర్ణపుత్త్రుఁ డగు కుంభునిమీఁదికి నడరిరి. మహాబలవంతు లగు నమ్మేటివానరులు పైకి నడరుచుండుటను జూచి కుంభుఁడు, జలప్రవాహమును చెట్లగుంపుచేతంబోలె, బాణసమూహముచేత వారిని వారించెను. అవ్వానరోత్తములు మహాబలవంతులయ్యును, ఆ కుంభుని బాణములబారిం బడి, సముద్రము చెలియలికట్టనుంబోలె, దానిం గడచి ముందరి కెదుర్కొని పోఁజాల రయిరి. వానరేశ్వరుఁ డగు సుగ్రీవుఁడు, ఆ వానరు లందఱును బాణవర్షమున నొచ్చుటను జూచి, యన్నకుమారుఁ డగునంగదునిఁ బిఱుంద నిడికొని, మహావేగం బగు సింగము కొండనెత్తములఁ దిరుగునట్టి యతిబలము గలదైన యేనుంగుమీఁది కుఱుకునట్లు, అతివేగమున యుద్ధంబునఁ గుంభునిమీఁదికి నడరెను. మహాబలుండగు సుగ్రీవుఁడు, గొప్ప పర్వతములను, ఇనుమద్దిచెట్లను, జంద్రచెట్లను, ఇంకను బలువిధము లయిన పెక్కువృక్షములను బెకల్చి కుంభునిమీఁద వైచెను. ఆకాశము నంతయుఁ గ్రమ్ముకొనుచుఁ దారసింపరాకున్న యా వృక్షవర్గమును కుంభకర్ణకుమారుఁడు కుంభుఁడు, వాఁడిబాణములఁ ద్రుంచివైచెను. కుంభుఁడు తీవ్రుండై, గుఱి దప్పక వేయు వాఁడిబాణములు చుట్టును దట్టముగా నలమికొనఁగా, ఆ వృక్షములు ఇనుపశంకులతో నిండిన శతఘ్ను లనెడి ఘోరాయుధములవలెఁ బ్రకాశించినవి. వీర్యవంతుఁడును మహాబలుండును నగు శ్రీమంతుఁ డా వానరరాజు సుగ్రీవుఁడు, కుంభునిచేఁ దన వృక్షవర్షమంతయు ఛిన్నమైనను, నెంతమాత్రమును వ్యథ నొందఁడయ్యె. అతఁడు,

కుంభుఁడు బాణములచే తొడింబడ తన్ను ఛేదించుచున్నను వానికెల్లను సైఁచుచు, వానిం దారసిల్లి, యింద్రధనువువలె వెలుంగుచున్నవాని వింటిని బట్టి విఱిచెను. సుగ్రీవుఁ డట్లు శీఘ్రమున వానిమీఁదికి దుమికి, యితరుల కలవిగాని కార్యమును గావించి కుపితుఁడై, కొమ్మువిఱిగిన యేనుంగువలె నున్నకుంభునిం జూచి ' నికుంభాగ్రజా! కుంభా! బాణవేగమును, మిక్కిలియు నెఱపు నీ వీర్యము అద్భుతముగా నున్నది. మఱియు, రాక్షసులయందు నీకుఁ గల ప్రావీణ్యమును ప్రభావమును రావణునికిం గలయట్లున్నవే. నీవు ప్రహ్లాదునికిని, బలిచక్రవర్తికిని, దేవేంద్రునికిని, కుబేరునికిని, వరుణునకును సాటి యగువాఁడవు. నీ వొక్కఁడవు బలవ్యాపారంబునఁ దండ్రినింబోలి పుట్టినవాఁడవు. పగవారి నడంచు దిట్టయగు మహాబాహుఁడవు. నీ వొక్కఁడవుమాత్రము విలు దాల్చి నిలువఁగా, నిన్ను, జితేంద్రియుని మనోవ్యథలువలె, దేవతలును జెనకంజాలరు. నీవు మహాబుద్ధిమంతుఁడవు. నేను జూచుచుండఁగా, యుద్ధకార్యము లొడఁగూడుటకు నీ పరాక్రమముఁ జూపుమా! నీ పెదతండ్రి రావణుఁడు వరదానబలము వలన దేవదానవుల నోర్చియున్నాఁడు. నీ తండ్రి కుంభకర్ణుఁడు మాత్రము శరీరబలముచేతనే సురాసురులను వారింపఁజాలును. నీ వీ రెండుబలములచేతను వారి నోర్వంగలవు. నీవు విలువిద్యయం దింద్రజితునికిని, ప్రతాపమున రావణునికిని సమానుఁడవు. నీ విప్పుడు లోకమున బలవీర్యములందు రాక్షసులలో నెల్ల శ్రేష్ఠుండవు. ఇంద్రునకును శంబరునకునుంబోలె నీకును నాకు నద్భుతముగాఁ గలుగు మహాయుద్ధము నిపుడు సమస్తభూతములును జూచుంగాక! నీ వసదృశమైన వీరకృత్యము చేసితివి; అస్త్రకౌశలమును జూపితివి; భయంకరవిక్రములగు వానరవీరులను బడఁగూల్చితివి. వీరా! పెక్కండ్రతోఁ బోరి యలసినవానిని వధించినాఁ డని యపవాదము కలుగు నని భయపడి, ని న్నింకను నేను వధింపలేదు. చాలఁ బనిచేసి యలసియున్నావు. కొంత యలసటఁ దీర్చుకొని యంత నా బలమును జూడు' మనెను. ఇట్లు సుగ్రీవుఁడు అవమానగర్భ మగు మాటలచే గారవింపఁగా, ఆ కుంభుఁడు నేయివ్రాసిన యగ్నిహోత్రమువలె, తేజము వర్ధిల్లినవాఁ డయ్యె. అంత, నపుడు కుంభుఁడు సుగ్రీవుని రెండుచేతులం బట్టుకొనెను. వా రిరువురును మదగజంబులవలె మదచేష్టలు నేయుచు, మాటిమాటికి నిట్టూర్పులు పుచ్చుచు, ఒండొరుల దేహముల బిగ్గఁ బట్టి పెనంచుకొనుచు, ఒకరి నొకరు పట్టి లాగికొనుచు, యుద్ధముచేసిన శ్రమమువలన నోటనుండి పొగతోడ నగ్నిజ్వాల విడుచుచుండిరి. వారల పదఘాతములచే భూమి క్రుంగెను. సముద్రమును తరంగములు ఘూర్ణిల్ల, నెంతయుఁ గలఁగుండు నొందెను. అంత సుగ్రీవుఁడు, కుంభునిఁ బయికెత్తి సముద్రమునడుగునేలఁ జూచు

నట్లుగా, *వేగంబున సముద్రమునం బడవైచెను. అంత, సముద్రమున కుంభుఁడు పడుటచే దాని జలసమూహము, వింధ్యమందరపర్వతాకారముగా పైకి నుబ్బి యంతటను బ్రవహించెను. అంతఁ గుంభుం డెగిరి సుగ్రీవునియొద్దకు వచ్చి, కుపితుఁడై వజ్రమువంటి యురవడి గల పిడికిట నతని ఱొమ్మునం బొడిచెను. ఆ దెబ్బకు సుగ్రీవుని వక్షమునందలి తోలుమాత్ర మురిలి మిక్కిలియు నెత్తురుగాఱెను. కాని, యా పోటు మిక్కిలి యురవడి గలదయ్యు, సుగ్రీవుని యెమ్ములక్రంతను దాఁకి ప్రతిహత మయ్యెను. ఆ సుగ్రీవుని ఱొమ్మున, కుంభునిపిడికిలి యొరసిన యురవడిచేఁ బుట్టిన యగ్గి, ఇంద్రుఁడు కొండలఱెక్కలఁ గొట్టునపుడు మేరువునందు వజ్రాయుధపు రాపిడిచేతం గలిగిన జ్వాలవలె మాటికిని జ్వలించెను. అప్పుడు, మహాబలుఁడగు సవ్వానరసింహుఁడు సుగ్రీవుఁడు, కుంభునిచే నట్లు కొట్టువడి, కుపితుఁడై వజ్రముంబోని పిడికిలి యలవరించెను. వీర్యవంతుఁ డగు నా సుగ్రీవుఁడు సహస్ర కిరణములచే నావృతమైన సూర్యమండలమువలె వెలుంగుచున్న యమ్ముష్టిచేఁ గుంభునిఱొమ్మునం బొడిచెను. అప్పుడు కుంభుం డా దెబ్బచేత మిక్కిలియుఁ బీడితుఁడై యవయవములెల్ల విరవిరంబోవ, కాంతి పోనుఁగుపడిన నిప్పువలె విగత ప్రాణుఁడై నేలం గూలెను. ఆ రాక్షసుఁడు కుంభుఁడు, ఆ పిడికిటిపోటుచేఁ గొట్టువడినవాఁడై, యాదృచ్ఛికముగ కిరణంబులు వెలుంగుచుండు నంగారకుఁ డాకాశముననుండి నేలం బడునట్లు, తటాలున నేలం గూలెను. ముష్టిపోటు ఱొమ్మునం దగిలి భగ్నుఁడై నేలం గూలిన కుంభునిరూపము రుద్రునిచేఁ ద్రోపువడిన సూర్యుని రూపమువలె నెంతయుఁ దేజరిల్లెను. అట్లు భయంకరపరాక్రముఁడును వానర సింహుఁడు నగు సుగ్రీవునిచే యుద్ధమున కుంభుఁడు హతుఁడు కాఁగానే, భూమి పర్వతములతోను నరణ్యములతోను వడవడ వడంకెను. రాక్షసులకును మిక్కిలియు భయావేగము గలిగిన దయ్యె.

ఇది డెబ్బదియాఱవ సర్గము.

నికుంభుఁడు హనుమంతునిచే హతుం డగుట.

నికుంభుఁడు, తన యన్న యగు కుంభుని సుగ్రీవుఁడు గూల్చుటం జూచి, కోపమున దహించువానింబోలె చుఱచుఱ వేఁడిచూపుల నా వానరేశ్వరునిం జూచెను. అంత వీరుఁడగు నికుంభుఁడు, భయంకరమై యమదండముంబోలెఁ జూపట్టుచు రాక్షసుల భయ ముడుపునట్టి యొక పరిఘమును జేకొనెను. అది పెక్కు పుష్ప

---

* సుగ్రీవుఁడు శతయోజనవిస్తీర్ణమైన త్రికూటశిఖరమధ్యమున యుద్ధము సేయుచు కుంభుని లంకాద్వీపతలమందలి లవణసముద్రమునఁ బడవైచె ననుటచే నతని యపరిమేయ బల సంపత్తి తెలియుచున్నది.

మాలికలచే నలంకృతమై చందనకుంకుమాదుల నద్దుకొన్న యైదువ్రేళ్లతో వ్రేయం
బడిన ముద్రలుగలిగి, మేలయి, పర్వతశిఖరమువలెఁ జూపట్టుచుండెను. మఱియు
నది బంగారుపట్టెల కట్లు గలిగి, వజ్రములచేతను పగడములచేతను నలంకృతమై
యొప్పుచుండెను. అప్పుడు మహాతేజుండును భయంకరపరాక్రముండు నగు నికుం
భుఁడు, ఇంద్రధ్వజసమానం బగు నా పరిఘమును గిరగిరం ద్రిప్పి నోరు విరివిగాఁ
దెఱచి సింహనాదము గావించెను. నికుంభుండు ఱొమ్మున రత్నాలపదకమును
సందిళ్ల బాహుపురులును చెవులఁ జిత్రము లగు కుండలములును విచిత్రమగు పుష్ప
మాలికయును మఱియు నితరము లగు హారాది భూషణములును ఆ పరిఘమును
దాల్చినవాఁడై సింహనాదము సేయుచు, మెఱపులతోను నింద్రధనుస్సుతోను
గూడి గర్జించుచున్న మేఘమువలెఁ బ్రకాశించెను. మహాబలుం డగు నికుంభుఁడు
పరిఘమును గిరగిరం ద్రిప్పఁగా, దానివలనం బుట్టిన వాయువునురవడిచే నావహాది
వాయుపటలము భేదిల్లెను. మఱియు, నది మహాధ్వనిగలదై పొగలేని యగ్నివలెఁ
బ్రజ్వరిల్లెను. ఆ నికుంభుఁడు పరిఘము ద్రిప్పఁగాఁ బుట్టిన యురవడిచే గంధర్వ
గృహరాజములతోఁగూడిన యలకాపురమును, సమస్తదేవతాగృహములతోఁ
గూడిన యమరావతీనగరమును, అశ్విన్యాది నక్షత్రములతోను, ఇతరములయిన
నక్షత్రములతోను, చంద్రునితోను, బుధాది గ్రహములతోను, *శుక్రాది మహా
గ్రహములతోడనుం గూడిన యాకాశమును జలించి గిఱ్ఱునఁ దిరుగుడువడెను.
పరిఘముకాంతిచేతను ఆభరణముల కాంతులచేతను బ్రజ్వలించుచున్న యా
నికుంభాగ్ని, వానరులకుఁ జిమ్మరేఁగిన ప్రళయకాలాగ్నియుంబోలెఁ దార్కొన
నలవిగాక పొడమెను. అప్పుడు, వానరులును రాక్షసులును భయముఁ గొని
యిట్టట్టు కదలనుం జాలకుండిరి. బలవంతుఁడు హనుమంతుఁ డొకఁడుమాత్రము
వృక్షము మఱింత విరివి గావించి చూపుచు, నతనియెదుట మార్కొని నిలిచెను.
ఇనుపగుదియలం బోని బాహువులు గల యా బలవంతుఁడు నికుంభుఁడు, సూర్య
బింబమువలె ధగధగ మెఱయుచున్న యా పరిఘమును బలవంతుఁ డగు హను
మంతుని ఱొమ్ముపయి వైచెను. ఆ పరిఘము, కఠినమును విశాలము నయ్యున యా
హనుమంతుని వక్షము దాఁకి నూఱుతునియలై చెల్లచెదరుగా నెగసి, యాకాశ
మున నూఱు ఉల్కలుంబోలె వెలుంగుచు నేలం బడెను. ఆ హనుమంతుఁడా పరిఘ
మునఁ గొట్టువడి, యా దెబ్బకు భూకంపమునం బర్వతమువలె నెంతయుఁ జలనము
నొందెను. అప్పుడు మితిమీఱిన బలవంతుఁడగు వానరోత్తముఁ డా హనుమంతుఁడు
నట్లు కొట్టువడి, కుపితుఁడై, తన బలముకొలఁదియు పిడికిలి నలవరించెను. మహా
తేజుఁడును వీర్యవంతుఁడును వేగసంపన్నుఁడు నై వాయువునకుం బోలె గమనము
గల హనుమంతుఁడు, ఆ ముష్టినెత్తి, వేగమున నికుంభుని ఱొమ్మునం బొడిచెను.

---

* ఇట రాత్రి గాన, సూర్యుఁడు చెప్పఁబడలే దని తెలియునది—గోవిందరాజులు.

ఆ పోటువలన నికుంభుని వక్షముసందలి చర్మము విరిసి, నెత్తురు మిక్కిలియుఁ గాఱి నది. ఆ పిడికిటి దెబ్బకు మెఱుపువలె నతనిఱొమ్మున ఫళారున జ్వాల పుట్టినది. ఆ నికుంభుఁడు, ఆ దెబ్బకు మిక్కిలి చలించి యంతఁ గొంతవడికిఁ దేఱి, మహాబలుఁ డగు హనుమంతునిఁ బట్టుకొనెను. అప్పుడు నికుంభుఁడు యుద్ధమున మహాబలుఁ డగు హనుమంతునిఁ బయికెత్తుటను జూచి (లంకావాసు లగు) రాక్షసులు, ఉబ్బున భయంకరముగా నార్పులు చెలంగించిరి. అప్పుడు హనుమంతుఁడు, తన్ను నికుం భుఁడు పట్టుకొని పోవుచున్నను, వానిని వజ్రమువంటి పిడికిటం బొడిచెను. అంత, వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమంతుఁడు, తన్ను విడిపించుకొని నేలపై నిలిచి, శీఘ్రంబున నికుంభుని నిట్లు రూపుమాపెను. వీర్యవంతుఁ డగు హనుమంతుఁడు మహాప్రయత్న మున నా నికుంభుని నేలపైఁ బడఁద్రోసి, పిసికి పిండలివండలి చేయుటేకాక, వేగ పయి కెగిరి వానిఱొమ్మునపై గొబ్బునఁ బడెను. హనుమంతుఁ డంత రెండు చేతు లతోను నికుంభునిమెడను బట్టుకొని త్రిప్పి, వాఁడు బెడిదముగా నఱచుచుండఁగా, భయంకర మగు వాని శిరస్సును ద్రుంచివైచెను. అంత నికుంభుఁడు, హనుమంతు నిచే యుద్ధమున నఱచుచు రూపుమాయఁగా, నంత దశరథకుమారుఁ డగు రాముఁ డును రావణుని కుమారుఁడగు మకరాక్షుఁడును మిక్కిలియుఁ గోపము నొంది యతిభయంకరముగా యుద్ధము గావించిరి. నికుంభుఁడు ప్రాణములు విడువఁగానే వానరులు సంతుష్టులై సింహనాదములు సేసిరి. అందులకు దిక్కులు ప్రతిధ్వనిం చెను. భూమి వడఁకిన ట్లుండెను. ఆకాశము పగిలిన ట్లుండెను. రాక్షససైనికులకెల్ల భయావేశము కలిగిన దయ్యె.

ఇది డెబ్బదియేడవ సర్గము.

మకరాక్షుఁడు యుద్ధమునకు వచ్చుట.

రావణుఁడు, నికుంభుఁడు హతుఁ డగుటయు, కుంభుఁడు కూలుటయు విని, యెంతయు సహింపఁజాలక నిప్పువలె మండిపడెను. రావణుఁడు క్రోధమును శోక మును రెండును బెనంగొన, ఖరునికుమారుఁడును విశాలాక్షుఁడు నగు మకరాక్షుం జూచి 'కొడుకా! నీవు నా యాజ్ఞచొప్పన సేనంగూడి పొమ్ము. పోయి రాముని, లక్ష్మణునిని, అవ్వానరులనును వధించి రమ్ము' అని యాజ్ఞాపించెను. ఖరునికుమా రుఁడు మకరాక్షుఁడు, మహాశూరుఁడనని యహంకరించి యుండువాఁడు గాన, రావ ణుని యాజ్ఞను విన్నంతనే, సంతుష్టుఁడై మంచి దని చెప్పెను. ఆ బలవంతుఁడు రావణునకుఁ బ్రదక్షిణముచేసి నమస్కరించి, యతని యాజ్ఞచొప్పన శుభ్రం బగు రాజగృహముననుండి బయలుదేఱెను. మకరాక్షుఁడు దాపున నున్న సేనాధి పతిని జూచి 'రథమును శీఘ్రముగాఁ దెమ్ము, సేననుం ద్వరితముగా రప్పింపుము' అనెను. అతఁ డట్లు చెప్పినది విని సేనాధిపతియు, తోడనే రథమును సైన్యము నతని

సమీపమునకుం దెచ్చెను. మకరాక్షుఁడు తనరథమునకుఁ బ్రదక్షిణము గావించి, యారోహించి 'రథమును శీఘ్రముగాఁ దోలుము' అని సారథి కాజ్ఞాపించెను. అంత, *మకరాక్షుఁ డా రాక్షససైనికుల నెల్లం జూచి 'రాక్షసులారా! మీర లందఱును, నా ముంగల, చక్కఁగా యుద్ధము సేయుఁడు. రాక్షసరాజును మహాత్ముఁడు నగు రావణుఁడు, ఆ రామలక్ష్మణుల నిద్దఱను యుద్ధమున వధింప నన్ను నియోగించెను. రాక్షసులారా! ఈ రాముని, లక్ష్మణుని, వానరుఁ డగు సుగ్రీవుని, తక్కిన వానరులనును, నిపుడు మేటిబాణములచే వధించిపుచ్చెదను. ఇపుడు నే నచటికిఁ బోయి, వానరుల మహాసైన్యము నంతయు శూలములు వైచి, ఎండుకట్టెలను నిప్పు దహించునట్లు రూపుమాపెదను.' బలవంతు లగు నా రాక్షసులు, మకరాక్షుఁ డట్లు చెప్పినది విని, యందఱును నానావిధాయుధములు ధరియించి యుద్ధమునకు వచ్చిరి. వా రందఱును కామరూపులై కోఱలు మెఱయ, పింగళవర్ణము లగు కన్నులతో తలవెండ్రుకలు విరియఁబాఱియుండుటచే భయంకరులై, మత్తగజములవలె గర్జించుచు, మహాకాయులై మహాకాయుఁ డగు ఖరకుమారుని మకరాక్షుని పరివేష్టించి హర్షంబున భూమిని జలింపఁజేయుచు, యుద్ధమునకు నడచిరి. అంత నలుప్రక్కలను, వేలకొలఁది భేరులు వాయింపఁబడెను. వేలఁకొలది శంఖములు పూరింపఁబడెను. రాక్షసుల సింహనాదములు భుజాస్ఫాలనధ్వనులును జెలంగెను. ఇవన్నియు మహాధ్వనియై వినఁబడెను. అంత, నా మకరాక్షుని సారథిచేతి మునికోల జాఱి నేలం బడెను. మకరాక్షుని ధ్వజమును దటాలున నేలం బడెను. అతని రథమునకుఁ బూన్పంబడిన గుఱ్ఱములు, వివిధములుగా పదవిన్యాసములు సేయుట మాని, మొదట తొట్రుపడు పాదములతో నడచి, యంత దీనములై కన్నుల నీళ్లు గార్చుచుఁ బోయినవి. రౌద్రుఁడును దుర్మతియు నగు నా మకరాక్షుఁడు బయలుదేఱునపుడు, వాయువు దుమ్ముతోఁగూడి పరుషమై, భయంకరముగా వీచెను. మేఘవర్ణమును, ఏనుంగువన్నెయు, ఎనుపోతురంగునుం బోని చాయలు గలిగి, యుద్ధాగ్రములం బెక్కుమాఱులు నిలిచి గదాఖడ్గముల వ్రేటులు పడి గడిదేఱి యుద్ధమునం దాఱితేఱి, 'నేను నేను' అని యహమహమికతో గర్జించుచును మహావీర్యవంతు లగు రాక్షసులు, ఆ దుర్నిమిత్తంబులను జూచియు పాటింపక, రామలక్ష్మణు లున్నచోటికిం బోయినవా రయిరి.

ఇది డెబ్బదియెనిమిదవ సర్గము.

---

* ఒక పక్షముచొప్పున, మకరాక్షుఁడు వచ్చుటయు హతుఁ డగుటయు దశమీప్రాతః కాలమునం దని తెలియునది. రెండవపక్షముచొప్పున, దశమీప్రాతఃకాలము మొదలుకొని అకంపనవధము ప్రహస్తవధము రావణమకుటభంగము కుంభకర్ణ ప్రబోధము కుంభకర్ణవధమును, నాఁటి యపరాహ్ణమున బ్రహ్మాస్త్రబంధమును, నాఁటిరాత్రి బ్రహ్మాస్త్రబంధమోక్షము, లంకాదహనము, నికుంభ కుంభ యూపాక్ష శోణితాక్ష ప్రజంఘ కంపన మకరాక్షులవధములు నని తెలియునది.

రాముఁడు మకరాక్షుని వధించుట.

ఆ వానరయూథపతు లందఱును, మకరాక్షుఁడు వెడలివచ్చుటను జూచి, యుబ్బునఁ దటాలున నెగిరి యుద్ధసన్నద్ధులై నిలిచిరి. అంత, దేవతలు దానవులతోడంబోలె, ఆ వానరులు రాక్షసులతోడం దలపడఁగా, అప్పుడు మహాయుద్ధము గగురుపుట్టించునదై ప్రవర్తిల్లెను. అప్పుడు, వానరులును రాక్షసులును వృక్షములను, శూలములను, శిలలను, పరిఘములను వైచి యొండొరులను మర్దించిరి అపుడు, ఆ రాక్షసులలోఁ గొందఱు, ఈఁటెయలచేతను, ఖడ్గములచేతను, గదలచేతను, కుంతములచేతను, తోమరములచేతను, పట్టిసములచేతను, భిండివాలములచేతను, వజ్రములచేతను, మఱికొందఱు పాశములచేతను, ముద్గరములచేతను, దండములచేతను, నిఖాతములనెడి యాయుధవిశేషములచేతను, వానరవీరులతో యుద్ధము గావించిరి. మకరాక్షుని బాణసమూహములచే వానరులు పీడితులై, మనంబులు మిక్కిలియుఁ దల్లడిల్ల నందఱును భయార్తులై పాఱిరి. ఆ రాక్షసులు, వానరు లందఱును భయమునం బరుగెత్తుటను జూచి సంతోషమున సింహనాదములు గావించిరి రాక్షసులు జయమునం బ్రకాశించుచుండిరి. అప్పుడు, వానరులు నలుగడలఁ బరుగెత్తుటయు రాక్షసులు వానరులను దఱుముటయుఁ జూచి, రాముఁడా రాక్షసులను బాణవర్షమున వారించెను. రాక్షసులు రామునిచే వారితు లగుటం జూచి, మకరాక్షుఁడు కోపానలంబున మండిపడుచు, రామునిం జూచి 'రామా! నాతోఁగూడ నిలువుము! నీకు ద్వంద్వయుద్ధము నొసంగెదను. వింటినుండి వాఁడిబాణముల విడిచి నీ ప్రాణములఁ దీయించెదను. అప్పుడు, దండకారణ్యమున నీవు నా తండ్రిని వధించితివి గావున, మఱల నాయెదుట యుద్ధకర్మమునకై పూని నిలుచుండుటను జూడఁగా, నాకు పయింబయి రోషము హెచ్చి పెరుఁగుచున్నది. దురాత్మా! రామా! ఆ కాలమునందు నిన్ను నే నా దండకారణ్యమునందుఁ జూడకపోయితినే యని నా యంగము లన్నియు మిక్కిలి మండుచున్నవి. రామా! నా భాగ్యవశమున నీవిచట నా కంటం బడితివి. ఆఁకటిచేఁ బీడితమైన సింహము ఇతరమృగమున కువ్విళ్లూరునట్లు, ఇన్నాళ్లు నీకుఁ గాచికొని యుంటిని ఇప్పు డిదిగో, నా బాణవేగముచేత నీవు హతుఁడవై, నీచే నిదివఱకు హతు లయిన వీరులతోడంగూడ యమునిపురికిం బోఁగలవు. రామా! ఇందులకు పెక్కుమాట లాడి ప్రయోజన మేమి? నేను జెప్పునది వినుము. యుద్ధరంగమునందు సమస్తలోకములవారును నిన్నును నన్నును జూతురుగాక! రామా! మహాయుద్ధము సేయుటకై దివ్యాస్త్రములచేతఁగాని, గదచేతఁగాని, బాహువులచేతంగాని, మఱియితరాయుధముచేతఁగాని, నీకు దేనియం దభ్యాస మున్నదో దానిచేతనే యుద్ధము గావింపుము' అనెను. దశరథకుమారుఁ డగు రాముఁడు మకరాక్షుడు చెప్పినదివిని అట్లు పయిపయి నూరక ప్రేలుచున్న వానినిజూచి బిట్టుగాఁ

బెడసవ్వు నవ్వుచు, 'ఓరీ రాక్షసా ! నీకుఁ జేయ నలవికాని పెక్కుమాటలు వ్యర్థముగా నేల ప్రేలెదవు? యుద్ధమునందుఁ బోరాడియేకాని, వట్టిమాటలబలిమిచే జయింప నలవిగాదు. నాయొక్కనిచే దండకారణ్యమున పదునాలుగువేల రాక్షసులును, నీ తండ్రియు త్రిశిరుఁడును దూషణుఁడును నిహతులయిరి. పాపాత్మా ! వాఁడి ముక్కులును గోళ్లునుం గల గ్రద్దలును, నక్కలును, గాకులును, నిపు డిదిగో, నీమాంసము తనివిదీఱఁ దినఁగలవు' అనెను. రాముఁ డిట్లు చెప్పఁగా, ఖరకుమారుఁ డగు మకరాక్షుఁడు కుపితుఁడై, యుద్ధరంగంబున నా రామునిపై బాణసమూహములను బ్రయోగించెను రాముఁడు బంగారుపింజలు గల యా బాణములను తన బాణవర్షముచేఁ బెక్కుతునియలుగా ఖండించుటయు, నవి దునిసి వేఁ వేలుఁదిగ నేలం బడినవి. అప్పుడు. ఖరపుత్త్రుఁ డగు మకరాక్షుఁడును, దశరథపుత్త్రుఁ డగు రాముఁడును, తేజమున నొండొరులం దాఁకి, యట్లు బెట్టిదముగా యుద్ధము గావించిరి. అప్పుడు యుద్ధరంగమున, వింటినుండి యల్లెత్రాడును నత్తెమును నొరయుటవలన బిట్టుగాఁ బుట్టిన పెనుచప్పుడు ఆకాశమున మేఘము లుఱిమినట్లు వినంబడినది. దేవతలును దానవులును గంధర్వులును గిన్నరులును మహోరగులును నందఱును నయ్యాశ్చర్యమును జూడం గోరి యాకాశమునం జేరిరి. వా రొండొరుల యవయవములను బాణములచే గ్రుచ్చుట, యప్ప టప్పటికి నినుమడిగా మిక్కిలియుఁ బెరుఁగుచుండెను. వారు, యుద్ధాగ్రంబున ఒకరుచేసినదానికి బదులు మఱొకరు చేయుచును బోరాడిరి. మకరాక్షుఁడు, రాముఁడు యుద్ధమునం బ్రయోగించిన బాణములను ఖండించివైచెను. రాముఁడు నా రాక్షసుఁడు వైచిన బాణములను పెక్కువిధముల బాణములచేఁ ద్రుంచివైచెను. దిక్కులను విదిక్కులను నన్నిటను బాణసమూహములు వ్యాప్తము లయ్యెను. భూమి యంతయు నలుగడల బాణములచేతఁ గప్పఁబడుటచే, నెంతమాత్రమును గానరాకుండెను. అంత, మహాబాహుం డగు రాముఁడు క్రుద్ధుఁడై, మకరాక్షునివింటిని దుండించి మరల నెనిమిదిబాణములచే వాని సారథిని వధించెను. రాముఁడు బాణములచేత రథమును భగ్నముచేసి గుఱ్ఱములను గూల్చెను. అంత, మకరాక్షుఁడు విరథుఁడై నేల కుఱికి నిలిచెను. అట్లా రాక్షసుఁడు నేలపయి నిలుచుండి, సమస్తభూతభయంకరమై ప్రళయకాలాగ్నివలె జ్వలించుచున్న శూలమును కేలం గొనెను. ఆ మకరాక్షుఁడు క్రోధమున, నామహాయుద్ధమునందు, జ్వలించుచున్న యమ్మహాశూలమును గిరగిరం ద్రిప్పి రామునిపై వైచెను. ఖరపుత్త్రుఁడగు మకరాక్షుని చేతినుండి విడివడి మండుచు వచ్చుచున్న యమ్మహాశూలమును, రాముఁ డాకాశముననే మూఁడు బాణములఁ ద్రుంచెను. మంచి బంగారముచే రంగారుచున్న యాశూలము రామబాణముచేఁ గొట్టువడి పెక్కుతునియలుగా భిన్నమై పెద్ద యుల్కవలె మండుచుఁ జెదరి నేలం బడెను. ఎట్టికార్యము నేని రాముఁడు చుల్కం జేయువాఁడుగానఁ యట్లా

శూలమును హతముసేయుటం జూచి, యాకాశమున నున్న భూతములు 'బాగు బాగు' అని ప్రశంసించినవి. మకరాక్షుఁడు, ఆ శూలముగూడ హత మగుటం జూచి, ముష్టి నెత్తి రామునితో నిలు నిలు మని పలికెను. వాఁ డట్లు పిడికిలి నల వరించుకొని పయికి వచ్చుటం జూచి, రఘునందనుం డగు రాముఁడు వెలుచ నవ్వి, యంత, వింట నాగ్నేయాస్త్రమును సంధించి ప్రయోగించెను. అప్పుడు, యుద్ధ మున రాముఁ డయ్యాగ్నేయాస్త్రమును వేయఁగా, నా రాక్షసుని గుండె నుచ్చి కొనిపోవుటచే, వాఁడు నేలం బడి మృతి నొందెను. * అప్పుడు, మకరాక్షుండు కూలుటం జూచి, రాక్షసు లెల్లరును రామబాణములచేఁ బీడితులై లంకాపురికే పరుగులువాఱిరి. అంత, దేవతలు దశరథరాజకుమారుఁ డగు రాముని బాణవేగ మున హతుఁడై, వజ్రహతమై కూలిన పర్వతమువలె నేలం గూలియున్న ఖర కుమారుని.మకరాక్షునిం జూచి, మిక్కిలియు సంతుష్టి నొందినవా రయిరి.

ఇది డెబ్బదితొమ్మిదవ సర్గము.

[ఇంద్రజిత్తు మరల నాభిచారికహోమము చేసి యుద్ధమున రామాదుల నొప్పించుట; లక్ష్మణుఁ డింద్రజితుని దుండగము సైఁపక సర్వరాక్షసవధార్థము బ్రహ్మాస్త్రమును బ్రయోగింప ననుజ్ఞ వేఁడఁగా, రాముఁడు వారించి యింద్రజిత్తును వధించు నుపాయమే చింతించుట.]

యుద్ధముల గెలుపుగొనుచుండు రావణుఁడు, మకరాక్షుఁడు హతుఁ డగు టను విని, మిక్కిలియుఁ గోపావిష్టుఁడై పండ్లు పటపటం గొఱికెను. రావణుం డట్లు కుపితుఁడై యప్పటికిఁ జేయఁదగినది యేమి యని యాలోచించి, యంత మఱింత క్రుద్ధుఁడై, తనకొడుకు నింద్రజిత్తును యుద్ధమునకుఁ బోవ నాజ్ఞాపించు వాఁడై 'వీరా! మహావీర్యు లయిన యన్నదమ్ములను రామలక్ష్మణులను వధిం పుము. నీవు మాయచే నదృశ్యుండవై పోరినను, లేక దృశ్యుండవై పోరినను అన్ని విధములను బలాధికుఁడవు. నీవు ఏ కార్యముననను నెదురులేని యింద్రు నంతటివానిని యుద్ధమున జయించినవాఁడవు. ఇఁక మనుష్యమాత్రు లయిన రామలక్ష్మణులను యుద్ధమునఁ జూచియుఁ జంపకుందువా? చూచినమాత్రనే చంపఁ జాలుదువు' అనెను. రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁ డట్లు చెప్పఁగా, ఇంద్ర జిత్తు తండ్రియాజ్ఞఁ గయికొని, యజ్ఞములుసేయు ప్రదేశమునకుం బోయి, యచ్చట, నగ్నిహోత్రమును యథావిధిగా వ్రేల్చెను. ఆ యింద్రజిత్తు, అచ్చట

---

* రెండుపక్షముల చొప్పునను మకరాక్షవధములో పదియవనాఁటి పగలు సమాప్త మగు చున్న దని తెలియునది.

నగ్నిహోత్రమును వేల్వం బోవఁగా, నచ్చటికి రాక్షసస్త్రీలు, వేళ తప్పిపోవకుం డుటకై వేగిరపడి ఋత్విజులు ధరించుటకై యెఱ్ఱని శిరోవస్త్రములను దీసికొని వచ్చిరి. ఆ హోమమున తోమరములును జెల్లుపత్రములును పరిస్తరణములు గాను, తాండ్రపుల్లలు సమిధలుగాను, ఋత్విజుల యుష్ణీషవస్త్రములు నెఱ్ఱనివి గాను, స్రువము ఇనుముదిగాను నుండెను. ఆ యింద్రజిత్తు శరపత్రములచేతను, తోమరములచేతను, అగ్నిహోత్రము నాలుగుప్రక్కలను బరిస్తరణము గావించి, హోమముకొఱకు నునుఱుతోనున్న నల్లని మేఁకకుత్తుకను ఛేదించెను. అంత, నొక్కసారి రగుల్వఁగానే, అయ్యగ్నిహోత్రము ఆఱిపోక, పొగలేక, పెద్ద జ్వాలలతో వెలింగెను. ఇట్లు విజయసూచకము లయిన యా చిహ్నములతో నది యొప్పెను. అగ్నిహోత్రము కరఁగిన బంగారమువలె వెలుంగుచుఁ బ్రదక్షిణ ముగాఁ దిరిగి జ్వాలలతో నొప్పుచుండెను. అందు, అగ్ని పురుషరూపముతో పొడవుగా లేచి, తానే యా హవిస్సును గ్రహించెను. ఇట్లతఁడు అగ్నిహోత్ర మును వేల్చి, దేవ దానవ రాక్షసులకుఁ దర్పణము గావించి, ఆ హోమమువలన నంతర్ధానశక్తి నొందియున్న యుత్తమరథము నారోహించెను. ఆ మేటిరథము నాలుగు గుఱ్ఱములు పూన్పఁబడి, తీక్ష్ణములయిన బాణములచే నిండి, యెక్కు పెట్టఁబడియున్న వెనువింటితోఁగూడి, యెంతయుఁ బ్రకాశించెను. ఆ రథము బంగారపు రేకులచేఁ గప్పఁగలిగి మృగరూపములుగాను, చంద్రాకారములుగాను, నర్ధచంద్రాకారములుగాను రచితములయిన చిత్రములచే నలంకృతమై తా నెం తయుఁ గాంతిచే ధగధగ మెఱయుచుండెను. ఇంద్రజిత్తు ధ్వజము, మంచి బంగా రముతోఁ జేయఁబడిన యొక మహావలయముతోఁ గూడి, వైదూర్యమణులచే నలంకృతమై జ్వలించుచున్న యగ్నివలెఁ బ్రకాశించెను. మిక్కిలియు బలవంతుఁ డగు నా యింద్రజితుఁడు సూర్యునివలె మెఱయుచు, నంతర్ధానశక్తియుక్తమై యున్న యా మేటిరథముచేతను, బ్రహ్మాస్త్రముచేతను రక్షితుఁడై, యెట్టివారికి నెదిరింప నలవిగానివాఁ డయ్యెను. యుద్ధములందు గెలుపునే కోరువాఁడైన యింద్రజిత్తు, నిరృతిదేవతాకము లయిన మంత్రములచేత నగ్నియందు హోమ ముచేసి, యతర్ధానశక్తిం బొంది, లంకనుండి వెలువడి 'వనమునందుఁ గల్లముని వేషము వేసికొనివచ్చిన యా రామలక్ష్మణులను, ఇదిగో యుద్ధమున వధించి, జయము నార్జించి నా తండ్రి రావణున కొసంగెదను. ఇప్పుడు నాతండ్రికి పరమప్రీతి కలుగుటకై రాముని లక్ష్మణునిని జంపి, భూమియం దొక్కవానరుఁడును లేకుండు నట్లు గావించెదను' అని చెప్పి, యంత నంతర్ధానము నొందెను. అంత, యుద్ధము నందుఁ దీక్షుఁడయిన యింద్రజితుఁడు, రావణునాజ్ఞనొంది క్రుద్ధుఁడై, తీక్ష్ణములగు బాణములతోను ధనుస్సుతోను రణరంగమునకు వేగవచ్చెను. మహావీర్యులై, బలు నిక్కుగల ఘూఁపులును దలయునుం జూడ మూఁడుతలలుగల సర్పములవలెఁ జూప

ట్టుచు, వానరసేనామధ్యంబుననుండి బాణజాలములను బ్రయోగించుచున్న వీరులను రామలక్ష్మణులను నింద్రజిత్తు చూచినవాఁ డయ్యెను. అట్లు చూచి, వీరే యా రామలక్ష్మణు లని తలఁచి విల్లు మోపెట్టి, వర్షాకాలమున మేఘుఁడు వర్షము గురియునట్లు బాణధారల జడివలె నెడతెగక నిగిడించెను. అతఁడు రథసహిత ముగా నాకాశమార్గము నొంది కన్నుల కదృశ్యుండై, రామలక్ష్మణులను వాఁడి బాణముల నొప్పించెను. ఆ యింద్రజిత్తుఁ డురవడిగాఁ బఱపుచున్న బాణములచేఁ గప్పఁబడి, యా రామలక్ష్మణులును వింట బాణమును సంధించి తమ దివ్యాస్త్ర విద్యను జూపిరి. మహాబలవంతు లగు రామలక్ష్మణులు బాణసమూహములచేత నాకాశమును గప్పినను, సూర్యసమానము లగు నా దివ్యాస్త్రములుగాని బాణములుగాని యా యింద్రజిత్తునకుఁ దగులనే లేదు. శ్రీమంతుఁ డా యింద్ర జితుఁడు, ఆకాశమును ఆచ్ఛాదించుటకై పొగచేతం గలుగునట్టి చీఁకటిని గావించి, పూర్వమే మంచుచేతం గలిగిన చీఁకట్లావరించియున్న దిక్కుల నెల్ల గుర్తింప నలవి గానట్లు మఱుఁగుపఱచినవాఁ డయ్యె. ఆ యింద్రజిత్తు, అ ట్లెదురులేక సంచరించునపుడు, నతఁడు బాణము వేయఁగాఁ గలుగు జ్యాతల ముల ధ్వనిగాని, రథనేమిధ్వనిగాని, యశ్వఖురధ్వనిగాని యెంతమాత్రమును వినఁబడదయ్యెను. అతని రూపమును నెంతమాత్రము గానరా దయ్యెను. మహా బాహుం డగు నా యింద్రజిత్తు, దట్టముగా మహామేఘములు క్రమ్మినప్పటి చీఁకటివలె, కటికి నల్లని చీఁకటియందు గొప్పజలవర్షము గురియునట్లు, అద్భుత ముగా నచ్చపు టినుపబాణములను గురిసెను. ఆ యింద్రజిత్తు మిక్కిలియు వర బలము పెంపున మించి, యుద్ధమునం గ్రుద్ధుఁడై, రాముని సర్వావయవములను సూర్యసమానము లగు బాణములచేత నొప్పించెను. పురుషసింహు లా రామ లక్ష్మణులు, వర్షధారలచేతఁ బర్వతములుంబోలె నారాచధారలచేతఁ గొట్టువడు చును జలింపక, బంగారుపింజలు గల వాఁడిబాణములను బ్రయోగించిరి. కంక పక్షిఱెక్కలు గట్టఁబడియున్న యా బాణములు, ఆకాశమున పక్షులవలె నతి వేగంబున నింద్రజిత్తును దాఁకి యతని మర్మముల భేదించి నెత్తుటం దడిసి నేలం బడినవి. అట్లు పురుషోత్తము లా రామలక్ష్మణులు, బాణసమూహముచే నతి మాత్రమును పీడితు లగుచు నా యింద్రజిత్తు వైచుచున్న బాణములను బెక్కు బాణములచే ఖండించివైచిరి. ఆ రామలక్ష్మణులు ఇంద్రజిత్తు కనఁబడకున్నం దున నతఁ డేవైపుననుండి తమపయి వాఁడిబాణములు వైచుచున్నాఁడో, యా దిక్కున నుత్తమము లయిన యస్త్రములం బరఁగించిరి. ఇంద్రజిత్తు కడుం జుల్కఁగా బాణములేయు నతిరథుఁడుగాన, మాయంజేసి యెక్కడో నిలువక, రథముతోఁగూడ నన్నిదిక్కులం దిరుగుచు, నెదిరిబాణములకుఁ జిక్కక, రామ లక్ష్మణులను వాఁడిబాణములచేత మిక్కిలియు నొప్పించెను. వీరు లా రామలక్ష్మ

ణులు, అట్లింద్రజిత్తు చక్కఁగా నిర్మితములై బంగారుపుంఖములు గల బాణముల తమ మేనెల్ల బిట్టు గ్రుచ్చఁగా, దేహ మంతయు నెత్తుటఁ దొప్పదోఁగి, చక్కఁగా పూచిన మోదుగుచెట్లవలె నుండిరి ఆకాశమున మేఘములు గ్రమ్మినపుడు సూర్యుని గత్యాదు లెవ్వరికిని దెలియరానట్లు, ఆ యింద్రజిత్తు పోకడగాని, రూపముగాని, ధనుర్బాణములుగాని, యితర మేదిగాని యెంతమాత్రము నెవ్వరికిని దెలియరా వయ్యె. అప్పు డా యింద్రజిత్తు, బాణములు బిట్టుగాఁడఁగా వానరులు గొట్టువడి ప్రాణము లెడలి యా యుద్ధభూమిని, వందలకొలఁదిగఁ బడిరి. అప్పుడు, లక్ష్మణుఁడుమాత్రము మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁ డై యన్నను జూచి 'నే నిప్పుడు బ్రహ్మాస్త్రమును బ్రయోగించి సమస్త రాక్షసులను వధించి పుచ్చెదను' అనెను. అంత రాముఁడు, శుభలక్షణుం డగు లక్ష్మణుం జూచి 'ఒకని నిమిత్తము నీవు భూమియందలి రాక్షసులనెల్ల వధింపఁగోరుట యెంతమాత్రమును యుక్తము గాదు. యుద్ధము సేయక యూరకున్నవానిం గాని, యుద్ధభయమున దాఁగియున్నవానిం గాని, భయమునఁ జేతులు మోడ్చుకొనియున్నవానిం గాని, శరణుఁ జొచ్చినవానిం గాని, పలాయితుఁ డగువానిం గాని, యేమఱియున్న వానిని గాని, నీ కెంతమాత్రమును వధింపఁదగదు. లక్ష్మణా! మహాబలుండవు. ఈ యింద్రజిత్తునే వధించుటకు వలయు ప్రయత్నము గావింతము. క్రూరసర్పములం బోని మహావేగము లగు దివ్యాస్త్రములను బ్రయోగింతము. మాయలు నెఱపుచు, రథంబుతోఁగూడ నంతర్హితుఁడై యున్న యీ నీచు నింద్రజిత్తును వానరు లెట్లయినం గనిపట్టి బలమునఁ బట్టి వధింపఁగలరు. ఈ యింద్రజిత్తు భూవివరమును జొచ్చినను, స్వర్గమునకుఁ బోయినను, పాతాళమును బ్రవేశించినను, ఆకాశమున కెగసినను, ఇ ట్లే లోకములం జొచ్చి మఱుఁగుపడియున్నను, నా దివ్యాస్త్రములచే దగ్ధుఁడై ప్రాణములు వీడి తప్పక నేలం గూలును' అనెను. మహానుభావుఁడును మహాబుద్ధిమంతుఁడు నగు నా రఘువీరుఁడు రాముఁ డిట్లు చెప్పి, భయంకరుండును క్రూరకర్ముండు నగు నా యింద్రజిత్తును శీఘ్రమున వధించుటకై యుపాయముఁ జూచుచుండెను.

ఇది యెనుబదియవ సర్గము.

ఇంద్రజిత్తు హనుమంతుఁడు చూచుచుండఁగా మాయా సీతను ఛేదించుట.

* మహాత్ముఁడైన యా రాముని సంకల్పమును దెలిసికొని, యింద్రజిత్తు, ఆ యుద్ధమును మాని యచటనుండి మరలి లంకను బ్రవేశించెను. మిక్కిలియు

---

* ఇందుకు 'విజ్ఞాయతు మన స్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః, సన్నివృత్త్యాహవా త్తస్మాత్సం వివేశ పురం తతః' అని మూలము. ఇచట 'విజ్ఞాయతు' అనుచో మూఁడవ యక్షర మయిన 'తు'

గాంతి దళ్కొత్తు నా శూరుఁ డట్లు పోవుచు, తనలో బలవంతు లగు కుంభ కర్ణాది రాక్షసు లందఱును హతు లగుటను దలంచుకొని కోపమున కన్నెఱ్ఱఁబాఱి, మరల పురము వెలువడి యుద్ధభూమికి వచ్చెను. మహావీర్యశాలియు దేవతా కంటకుఁడును పులస్త్యవంశ్యుఁడు నగు నా యింద్రజిత్తు, రాక్షససేనాపరి వృతుఁడై లంక పడమటిద్వారముననుండి వెలువడివచ్చెను. అంత నింద్ర జిత్తు, వీరులగు నన్నదమ్ములు రామలక్ష్మణులు యుద్ధమున కుద్యుక్తులై యుండుట నాలోచించి, యపుడు వారలు దుఃఖపరవశులై యుద్ధ ప్రయ త్నము † మానియుండుటకై యితరుల వ్యామోహపెట్టు శక్తిని మాయను బరఁగించినవాఁ డయ్యెను అంత, నింద్రజిత్తు మాయచేత సీతను జేసి గొప్ప సైన్యము చుట్టు నావరించియుండ, రథమున నుంచి యామెను వధింపఁగోరెను. మిక్కిలియు దుర్బుద్ధి యగు నా యింద్రజిత్తు, రామాదుల నెల్ల వారిని మోసపుచ్చఁ దలంపుగొని, యా సీతను వానరులు చూచుచుండఁ జంపఁబూని, వానరాభి ముఖుఁడై పోయెను. అట్లాయింద్రజిత్తు లంకనుండి వెడలి వచ్చుచుండుటను జూచి, వానరులు, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధులై యుద్ధంబు సేయఁగోరి శిలలు కేలం బూని యెదుర్కొనిరి. కపికుంజరుఁ డగు హనుమంతుఁడు మిక్కిలియు గొప్పదై చెనకరాకున్న యొక పర్వతశిఖరమును జేకొని యా వానరుల యగ్రభాగమున నడిచెను. హనుమంతుఁ డింద్రజితుని రథమునందు సీతం గాంచెను. రాఘవునకుఁ బ్రియురా లయిన యా యుత్తమకాంత ఆ సీత యానందము దూలి, ఒక్కటే జడగాఁ బెనఁచుకొన్న కురులతో, దీనయై యుపవాసములచే మొగము కృశించి, ఎప్పుడును ధరించియున్న యొక్కటే వస్త్రము మలినమై యొప్ప, దేహసంస్కార మెంతమాత్రమును లేకుండుటవలన దుమ్మును మురికియును నవయవములందెల్ల గ్రమ్మియుండఁ గానంబడెను. అతం డాబిడ నట్లు గొంతసేపు చూచి,సీత యనియె

కారముచే గాయత్రి పందొమ్మిదవ యక్షరమగు 'య' కారము గ్రహింపఁబడినది గాన, పందొమ్మి దవ సహస్ర మారంభించె నని తెలియునది.

† ఇంద్రజిత్తు నికుంభిలయందు దుర్జయములయిన యస్త్రములను బడయుటకై హోమము గావింపఁగోరి, యంతవఱకు రామలక్ష్మణులు యుద్ధప్రయత్నము మందగించియుండునట్లు సేయ, మాయను జూపఁదొడఁగినవాఁడై, మాయాసీతను గావించి, రామలక్ష్మణులు కుపితులై యున్న వారు గావున, వారిని దారసించుటయు కష్టమగుటచే వారి కా సీతను జూపనేరక, మఱి హనుమం తుఁడు తక్క తక్కినవానరులు సీతను జూచి యెఱుఁగరుగాన, వారలకు సీతను జూపినను సీత యని తెలిసికొనఁజాలరుగాన, పడమటిద్వారమున హనుమంతుని కా సీతను జూపి ఛేదించినవాఁ డయ్యెను. ఇట్లు మాయాసీతను ఛేదించుటను హనుమంతుఁడు పోయి యీ సంగతి రామాదులకుఁ దెలుపు ననియు, వారలు దుఃఖపరవశులై యుద్ధప్రయత్నము మందగిలియుందు రనియు దానివలన తన హోమము నిర్విఘ్నముగా నెఱవేఱు ననియు భావము.

నిశ్చయించినవాఁడై విషాదము నొందెను. అతఁడా జనకసుతను సీతను జూచి స్వల్ప కాలమే యైనదిగనుక, నామె సీత యని నిశ్చయింపఁ జాలినవాఁడయ్యెను అట్లు దీనురాలై మురికిఁ బ్రుంగియున్న యంగములతో సీత వాని రథంబున నుండుటను జూచి, హనుమంతుఁడు మొగంబు కన్నీళ్లం దోఁగి కలఁగఁబాఱ మిక్కిలియు దుఃఖితుఁడయ్యెను. హనుమంతుఁడట్లు దుఃఖార్తుఁడై, యానందము చెడి జాలిం గొలుపుచు, సీత యింద్రజిత్తుని వశమునఁ జిక్కి వాని రథమున నుండఁగాఁ జూచి, 'ఇట్లు వీఁడు సీతను రథమున నుంచి తెచ్చుట కేమి యభిప్రాయ ముండు?' నని యాలోచించుచు నచటివారల నడిగెను. అంత నతఁడు, అవ్వానరశ్రేష్ఠులం గూడి యింద్రజితునిమీఁదికిం బోయెను. అట్లు వానరసైన్యము తనమీఁదికి వచ్చుటను జూచి యింద్రజిత్తు కోపావేశము నొంది, యొరనుండి ఖడ్గము వెలికి, సీతను శిరమునఁ బట్టుకొనెను. ఇంద్రజిత్తు, మాయచే రథమునందు రచితయై రామా రామా యని యాక్రోశించుచున్న యా కాంతను సీతను, అవ్వానరు లందఱును జూచుచుండఁగానే, దెబ్బలు గొట్టెను. వాయుపుత్త్రుఁడగు హనుమంతుఁడు, సీత తలవెండ్రుకల నింద్రజిత్తు పట్టుకొనుటను జూచి, దీనత్వము నొంది, కన్నులనుండి యశ్రుజలములం గార్చెను. అట్లు సర్వాంగసుందరియు, రాముని గారాబుమహిషియు నగు సీత యట్టి యవస్థపడుటను జూచి హనుమంతుఁడు క్రుద్ధుఁడై, రాక్షసేంద్రుని రావణుని పుత్త్రుఁడగు నింద్రజిత్తుం జూచి పరుషవాక్యములతో "దురాత్మా! నీవు బ్రహ్మర్షికులమునందుఁ బుట్టినవాఁడ వయ్యును రాక్షసయోనిని జేరినవాఁడవు గావున, మహాపతివ్రత యగు సీతతలవెండ్రుకలఁ దాఁకితివిగదరా! దీనివలన నీవు దప్పక నశింపఁగలవు. ఇట్టి యేవపుబుద్ధి పుట్టినదిగా! ఇసీ! ఇట్టి పాపాచారము గల నీవు పాడయిపోదువుగాక! దయమాలినవాఁడా! దుర్జనుఁడా! దురాచారా! నీచుఁడా! అధర్మవిషయమున పరాక్రమము నెఱపుదువా? ఓరీ! ఇట్టి హీనంపుపని యపూజ్యుఁడే చేయునదిగాని, పెద్దవాఁడు చేయఁడే నిర్దయుఁడా! నీకు రోఁతగూడ లేదురా! 'అపరాధులయెడ దయ గూడ' దనెదవా? ఈబిడ గృహమును పరిచారకులను వీడినది; కావున, బంధువులమూలమున నీ కపరాధమేమియుఁ జేయలే దయ్యె. రాజ్యముననుండియు రాజ్యపరికరములనుండియు వీడినది; కావున, సేనలమూలమునను నీకేమియు నేరము సేయ దయ్యె. రక్షకుఁడగు రాముని ప్రాపుననుండియు వీడినది; కాన, యతనిమూలమునను తప్పు సేయనేరదు. మఱి, యాచారప్రధాన మగు మిథిలరాజవంశమునఁ బుట్టినది; కాన యపరాధము దూ పెట్టిదో యెఱుఁగదు; ఈ పడఁతిని చంపఁ దివురుచున్నావే! ఇందుల కీయమ నీ కేమియపరాధము చేసినదిరా! సీతను జంపి, నీ వెంతటివాఁడ వయినను నెట్లు గాని, యిఁక చాలఁ గాలము జీవింపఁజాలవు. నీ విట్టి మహాపాపకర్మము చేయుటం బట్టి, వధార్హుఁడవై నాచేతఁ జిక్కితివేచుమీ! ఇఁక నునుఱుతోఁ దప్పించుకొను

1559. ఇంద్రజిత్తు మాయాసీతను వధించుట ; హనుమంతుఁ డదిచూచి దుఃఖితుఁడగుట

టెక్కడిది ? ఓరీ! నీవు నీ శత్రువునకే కాదు, లోకుల కెల్లను కంటకుఁడవు గావున లోకంబున కంతకుని వధ్యుఁడవు. నీ విపు డీలోకమున జీవితము వదలి ప్రేతమవై యీపదునాలుగులోకములయందును స్త్రీహత్యచేసినవార లేకుత్సితలోకములందుఁ జెందుదురో, యా లోకములను బొందఁగలవు" అనెను. హనుమంతుఁ డిట్లు పరుసులు పలుకుచు, శిలాది యుద్ధసాధనములు ధరించి సన్నద్ధులయిన వానరులతోడఁ గూడి, మిక్కిలియు క్రోధము మీఱ నింద్రజితునిపయి నడచెను. భయంకరముగా నురవడించుచున్న రాక్షససైన్యము, అట్లు పై నెత్తివచ్చుచున్న మహావీర్యుఁ డగు హనుమంతుని, అతని వానరసేనను వారించిన దయ్యె. ఆ యింద్రజిత్తు, వేయి బాణములు వైచి యవ్వానరసేన నంతయుఁ జీకాకు నొందించి, వానరశ్రేష్ఠుఁ డగు హనుమంతునిం జూచి 'ఎవ్వతికొఱకై సుగ్రీవుండును, నీవును, రాముఁడును నీ లంకకు వచ్చిరో, యా సీత నిపుడు నీవు కన్నారఁ జూచుచుండఁగానే చంపివైచెదను. వానరా ! ఈ సీతను మొదటఁ జంపి, పిదప రాముని లక్ష్మణుని నిన్నును సుగ్రీవునిని, దుర్మార్గుఁ డయిన యా విభీషణుని వధించివచ్చెదను. కోఁతీ ! మఱియు, నీవు స్త్రీలను జంపరా దని చెప్పితివే. అందులకు బదులుచెప్పెద వినుము. పగవారి కేది పీడకలిగించునో యది యెట్టిదయినను నవశ్యము చేయఁ దగినదే. కావున, సీతను వధించుటయు మీకుఁ బీడాకరముగాన, కర్తవ్యమే' యనెను. ఇంద్రజిత్తు, హనుమంతున కివ్విధమునం జెప్పి, యపు డేడ్చుచున్న మాయాసీతను వాఁడి వాఁదఱ గల ఖడ్గముగొని తన చేతులార నఱకెను. బలితంపు పిఱుందులు గలదై, కనులపండువుగాఁ బొడకట్టుచు నప్పటి దుర్దశకు జాలిగొలుపుచున్న యా సీతను నింద్రజిత్తు తల వెండ్రుకలు పట్టుకొని కత్తిం గొని యజ్ఞోపవీతము వేసికొనునట్టి వాటముగా వ్రేటువేయఁగా, తుండెములై నేలం బడినది. అట్లతఁ డమ్మాయాసీతను తన చేతులారఁ జంపి, హనుమంతునిం జూచి 'నేను కోపమున రాముని యిల్లాలిని ఈ సీతను రూపుమాపితిని జూడుము. ఈ సీతయేమో నఱకంబడినది. ఇఁక మీ ప్రయాస మంతయు విఫలము' అనెను. అట్లా యింద్రజిత్తు, తానే వెనుఖడ్గమున నా సీతను దెగనఱికి, యుబ్బునొంది, రథముననుండియే మహాధ్వని గలుగునట్లుగా సింహనాదము గావించెను. అప్పుడు, దాపున యుద్ధమునకై నిలిచియున్న వానరు లందఱును, ఇంద్రజిత్తు తన చుట్టును దుర్గమువలెఁ బన్నియున్న రాక్షసుల నడుమ నుండి పెద్దదిగా నోరు దెఱచి యార్వఁగా, నా ధ్వనిని వినిరి. దుర్మతి యగు నా యింద్రజిత్తు, అట్లు సీతను వధించి, మనంబున మిక్కిలియు సుప్పొంగినవాఁ డయ్యెను. అట్లు మిక్కిలియు సంతోషమునఁ జెలరేగుచున్న యతనిం జూచి వానరు లెంతయును విషణ్ణులై ముందు వెనుకఁ జూడక పాఱిపోవఁ దొడఁగినవా రయిరి.

ఇది యెనుబదియొకండవ సర్గము.

హనుమంతుఁడు పాఱిపోవుచున్న వానరులను నిలువరించి రాక్షస సేనల నుఱుమాడి సీతావధమును రామునకుఁ దెలుపుటకై సేనతో నతని సన్నిధికిఁ బోవుట ; ఇంద్రజిత్తు నికుంభిలయందు హోమ మారంభించుట.

వానరశ్రేష్ఠులు, వజ్రాయుధధ్వనివలె మిక్కిలి భయంకరముగాఁ జెలంగుచున్న యింద్రజితుని సింహనాదమును విని, భయంబున దిక్కుల నన్నిటినిఁ జూచుచుఁ బాఱిపోయిరి. అంత, వాయుపుత్త్రుఁడగు హనుమంతుఁడు, అట్లు దిగులుగొని మొగంబులు వెలవెలఁబోవ, దీనులై యొకరితో నొకరు సంబంధింపక పాఱిపోవుచున్న యా వానరుల నందఱను జూచి 'వానరులారా! ఇట్లు మొగంబులు దుఃఖంబునఁ గుందుచు యుద్ధమందలి యుత్సాహము వదలి, పాఱిపోయెద రేల? మీ శూరత్వ మంతయు నిపు డెచటికిఁ బోయినది? నేను యుద్ధమున ముందు నడచెదను. నా వెంట నంటి రండు. ఇదివఱకు పెక్కు యుద్ధంబులందుఁ బొగడ్తగొన్న శూరులు యుద్ధమునునుండి వెనుదీయుట యెంతమాత్రమును యుక్తము గాదు' అనెను, వాయుకుమారుఁడు హనుమంతుఁ డిట్లు చెప్పఁగా, నవ్వానరులు మనంబుల సంతోష మొప్ప, మేనం బులకలు మిక్కిలియుఁ బొడమఁ బర్వతశిఖరములను వృక్షములను జేకొని యుద్ధసన్నద్ధు లయిరి. అంత, నవ్వానరసింహులు గర్జించుచు రాక్షసులమీఁదికిం బోయిరి. అమ్మహాయుద్ధమునందు వా రందఱును హనుమంతునిం బరివేష్టించి వెంబడి నడచిరి. ఆ హనుమంతుఁడు నలుప్రక్కలను నగ్నివలె వెలుంగు మేటివానరులచేతఁ బరివృతుఁడై, జ్వాలలతోఁ గూడిన యగ్నిహోత్రునివలె శత్రుసైన్యములను దహించెను. ప్రళయకాలమునఁ బ్రజలను నాశముసేయునట్టి యమునిం బోలిన యమ్మహాకపి హనుమంతుఁడు, వానరసైన్యపరివృతుఁడై రాక్షసులతో యుద్ధము గావించెను. మహాకపి యగు నా హనుమంతుఁడు ఒకప్రక్క కోపమును నొకప్రక్క శోకమును మల్లడిగొనఁగా, నింద్రజిత్తురథముమీఁద పెద్ద శిల నొకదానిని బడవైచెను. అప్పుడు సారథి యట్లు పైకి వచ్చుచున్న యా మహాశిలను జూడఁగానే, గుఱ్ఱములు తాను మెలపునట్లు మిక్కిలి లోఁకువై మెలఁగునవి గావున, అవి పూన్చియున్న రథమును తోడనే బహుదూరము గుఱితప్పఁ దోలఁగించెను. ఆ మహాశిల, రథమునందలి యింద్రజిత్తుపైఁగాని యతని సారథిపైఁగాని పడకపోవుటవలన, వ్యర్థముగాఁ బ్రయుక్తమై భూమిని భేదించి పాతాళమును జొచ్చెను. ఆ శిలను హనుమంతుఁడు వేయఁగానే రాక్షససేన యంతయు వ్యథ నొందెను. అంత, నా శిల క్రిందఁబడఁగా వారు మిక్కిలియు నలఁగి నజ్జయిరి. వానరులు నార్పులు సెలంగ, వందలకొలఁదిగ నా యింద్రజిత్తుమీఁదికి నడరిరి; మహావీర్యులును భయంకర పరాక్రములు నగు నవ్వానరులు, యుద్ధమున నింద్రజితునిపై వృక్షములను పర్వతశిఖరములను

ప్రయోగించిరి. అప్పుడు వానరులు, వృక్షములను పర్వతములను దెచ్చి వెనువర్ష ముగా పగవారిపైని గురియించుచు, నానావిధస్వరములుగా నార్చుచు రాక్షసులతో యుద్ధము గావించిరి. మహావీర్యశాలు లయిన యా వానరులు, తమ సత్త్వ కొలఁదియు వృక్షములచేఁ గొట్టఁగా, భయంకరరూపు లగు రాక్షసులు యుద్ధభూమిం బడి పొరలాడిరి. అంత, నింద్రజిత్తు తన సేన యంతయు వానరులచేతఁ బీడితమై యుండుటం జూచి క్రుద్ధుఁడై విలుగొని వానరుల కెదురు నడచెను. ఇంతవఱకును తన పరాక్రమమును మిక్కిలియుం బెక్కుమార్లు నెఱపియున్న యా యింద్రజిత్తు, తన సైన్యములు చుట్టిరా బాణసమూహములు పరఁగించి, వానరసింహులను మిక్కిలియుం బెక్కండ్రను వధించెను. ఆ యింద్రజిత్తువెంట నున్న రాక్షసులును శూలములచేతను, పిడుగులచేతను, ఖడ్గములచేతను, పట్టిసములచేతను, కూటముద్గరములచేతను, తమ బలములకొలఁదియును వానరులను బ్రహరించిరి. మహాబలుఁడగు హనుమంతుఁడు, బోదెలతోడను శాఖలతోడనుం గూడినవృక్షములను శిలలనుం గొని, భయంకరపరాక్రములగు రాక్షసులతోడ యుద్ధము గావించెను. ఆ హనుమంతుఁ డట్లు పరాక్రమమున పరసైన్యమును వారించి, యంత నవ్వానరులం జూచి 'మనకు నీసైన్యము సాధింపఁ దగినంత పాటిది కాదు. దీనిని సాధించియుఁ బ్రయోజనము లేదు. మన మందఱమును రామునికిఁ బ్రియము సేయఁగోరి, ప్రాణములపై నెయ్యములేక నేలం బడి నిలువక పొరలుచునే పలుచేష్టలు గావించుచు నెవ్వతినిమిత్తము యుద్ధము సేయుచున్నామో, యట్టి యా జనకరాజసుతను సీతను వధించిన యీ సంగతిని రామునకును సుగ్రీవునకునుం దెలిపి, వారు దీనికేమి ప్రతీకారము చేయ నియమింతురో దానినే మనమును జేయుదము; అదియే యుక్తము' అనెను అవ్వానరశ్రేష్ఠుఁ డిట్లు చెప్పి, వానరుల నెల్ల యుద్ధముననుండి మాన్పి, పగతుర కెంతమాత్రమును భయపడని వాఁడు గావున, మెల్లమెల్లఁగా సేనతోడ మరలిపోయెను. అంత, దుష్టాత్ముఁ డా యింద్రజిత్తు, హనుమంతుఁడు రాముఁ డున్నయెడకుఁ బోవుచుండుటం జూచి, తానును, హోమము గావింపఁ గోరి చైత్యమునందున్న నికుంభిల యను దేవతాలయమునకుం బోయెను. ఇంద్రజిత్తు నికుంభిలను జేరి, అగ్నిహోత్రమునందు విధ్యుక్తముగా హోమము గావించెను. అప్పుడు యాగభూమియందు, ఇంద్రజిత్తు అగ్నిహోత్రమునందు విధ్యుక్తముగా మాంసమును నెత్తురును వేల్వఁగా, ఆయగ్ని యా హవిస్సులం గొనుచు నెంతయుఁ బ్రజ్వరిల్లెను. నెత్తుటిహోమముచే తర్పితమైన యా యగ్ని లేచి మిక్కిలియు వేండ్రముగా మండుచు జ్వాల లలము కొన్నదై, సంధ్యాకాలమందలి సూర్యునివలెఁ జూపట్టెను. అంత, నింద్రజిత్తు శాస్త్రోక్తవిధులం జక్కఁగాఁ దెలిసినవాఁడు గావున, రాక్షసుల కభ్యుదయము గలుగుటకై విధిచొప్పున నగ్నిహోత్రమున హవిస్సును వేల్చెను. అప్పు డచ్చటఁ

గల రాక్షస మహాసమూహమునందు శాస్త్రీయములను అశాస్త్రీయములను జక్కఁగ నెఱింగిన రాక్షసులు ఆ హోమకర్మమునకు విధిలోపము గలుగకుండునట్లు చూచుచు నుండిరి.

ఇది యెనుబదిరెండవ సర్గము.

ఇంద్రజిత్తు సీతను వధించినాఁడని హనుమంతుఁడు చెప్పఁగా, రాముఁడు దుఃఖించుట; లక్ష్మణుఁడు రాముని నూరార్చుట.

రాముఁడు, రాక్షసులును వానరులును గావించుచున్న మహాయుద్ధమునం బుట్టిన మహాధ్వని విని, యపుడు యాదృచ్ఛికముగా వచ్చిన జాంబవంతునిఁ జూచి 'సౌమ్యా! హనుమంతుఁ డిపుడు దుష్కరమైన మహాయుద్ధము చేయుచున్నట్లున్నది. ఏలనఁగా, ఆ వైపుననుండి బెడిదంబై మిక్కిలియుఁ బెద్దది యగు నాయుధధ్వని చెవులకు వెక్కసముగా వినఁబడుచున్నది. భల్లూకపతీ! కావున, నీవు నీ సేనంగూడి యచటికి శీఘ్రముగాఁ బొమ్ము; పోయి, యొంటిగా యుద్ధము సేయుచున్న కపిశ్రేష్ఠునకు హనుమంతునకు శీఘ్రముగా సాహాయ్యము చేయుము' అనెను. భల్లూకపతి యగు జాంబవంతుఁడు, రాముఁ డట్లు చెప్పఁగా, తన సైన్యముతోఁగూడి, హనుమంతుఁడున్న పశ్చిమద్వారమునకుఁ బోయెను. అంత, వానరులు యుద్ధము చేసి యలసి నిట్టూర్పులు పుచ్చుచుఁ దన్నుఁ బరివేష్టించి యుండఁగా వచ్చుచున్న హనుమంతుని, జాంబవతుఁడు మార్గమందే చూచెను. హనుమంతుఁడు, నీలమేఘముంబోలెఁ గారుకొనుచు భయంకరాకారముగా నున్న యా భల్లూకసైన్యము సన్నద్ధమై వచ్చుచుండఁగా మార్గముననే చూచి, దానిని వెనుకకు మరలవలయు నని చెప్పి, తాను రాము నొద్దకుఁ బోయెను. మహాయశుం డగు హనుమంతుఁడు,వానరసైన్యముతోఁగూడ శీఘ్రమున రాముని సమీపమునకుం బోయి, దుఃఖితుఁడై యతనితో 'యుద్ధంబున మేము పోరాడుచు ముందటనుండి చూచుచుండఁగానే, రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజిత్తు, సీతను బట్టి తెచ్చి యామె రోదనము సేయుచుండఁగాఁ జంపెను. అరిందమా! అట్లు సీత వధింపఁబడుటం జూచి, నేను మనస్సు తత్తఱిల్ల, మిక్కిలియు దుఃఖము నొందితిని. కాన, యేమియుఁ దోఁపకున్నది. ఈ సంగతి దేవరకుఁ జెప్పుటకై యిచ్చటికి వచ్చితిని' అనెను. హనుమంతుఁ డట్లు చెప్పినది విని, రాముఁడు శోకాతిశయమున మూర్ఛితుఁడై వేరు నఱకఁబడ్డ వృక్షమువలె గొబ్బున నేలపయిఁ బడెను. దేవతాసముఁ డగునారాముఁడు నేలంబడుటను జూచి, వానరోత్తము లందఱును,అన్ని దిక్కులనుండియు నచ్చటికిఁ బరుగెత్తి వచ్చిరి. వారు

సెగలు పైకెగయ జ్వలించుచున్న యగ్నిహోత్రమువలె, భూమిం బడియున్న వాఁ డయ్యును, దేజంబున నెవ్వరికిని డాయ నలవిగాక, యితరుల దహించుచున్నట్లున్న యా రాముని, మూర్ఛదేఱుటకై, తామరలును గలువలునుం గూడి మంచి వాసనలు గుబాళించుచున్న జలములను వేగ చల్లి తడిపిరి. అంత, లక్ష్మణుఁ డట్లు మిక్కిలియు దుఃఖితుఁడై, దిటవుతప్పియున్న రాముని బాహువుల గ్రుచ్చి కౌఁగి లించికొని, యుక్తియుక్తమగు మాటల నతనితో 'ఆర్యా! నీవు పితృవచన పరిపాలనాదిరూపమైన ధర్మమార్గమును దృఢముగా ననుష్ఠించువాఁడవు. చేతికి వచ్చిన రాజ్యమును బోఁగొట్టిన కైకేయీదశరథులయందును నెంతమాత్రము మనసునఁ గలుషత్వము లేకుండుటవలన జితేంద్రియుఁడవు. ఇట్టి ధార్మికుని నిన్నును, ధర్మము కుండేటికొమ్మువలె వ్యవహారమునందుమాత్ర ముండునదే కాని నిజమునకు లేనట్టిదే కావున, వ్యసనములనుండి రక్షింపఁజాలకున్నది. అది నిజముగా నుండునదైనఁగదా నిన్నురక్షించును. లేనిది తా నెట్లు రక్షించును. అట్లే అధర్మము సుఖములను బోఁగొట్టవలసిన దయ్యును, అదికూడ లేనిదే కావున, రావణునకు సుఖములను వారింపఁజాల కున్నది. 'ధర్మమును అధర్మమును లే వనుటకు ప్రమాణ మేమి? ప్రత్యక్షమా? అనుమానమా? శబ్దమా?' అని యడిగినచో, స్థావరములుగాని జంగమములుగాని యైన పదార్థములు, ఎట్లు ప్రత్య క్షముగాఁ దెలియుచున్నవో యట్లు ధర్మమును అధర్మమును ప్రత్యక్షముగాఁ దెలియుట లేదు. కాఁబట్టి, యవి ప్రత్యక్షప్రమాణమునుబట్టి, లేవనియె నా నిర్ణ యము. మఱియు స్థావరపదార్థము ప్రత్యక్షముగాఁ దెలియునట్లు, జంగమపదా ర్థమును ప్రత్యక్షముగాఁ దెలియుచున్నది. ఈ ధర్మమును అధర్మమును అట్లు ప్రత్యక్షముగాఁ గనుపట్టుట లేదు. ధర్మముగాని అధర్మముగాని ప్రత్యక్షసిద్ధ మగునేని, యది జంగమముగానో స్థావరముగానో కనఁబడవలయును. అట్లు కనఁబడనందున నవి ప్రత్యక్షములు గావు. ఇంతేకాక, ధర్మము ప్రత్యక్షసిద్ధ ముగాఁ గలిగియుండునదేని, నినుబోఁటి ధార్మికునకు విపత్తియే కలుగరాదు. అధ ర్మమునునట్లే కలిగియుండునదేని, రావణునివంటి యధార్మికునకు సుఖమే కలుగఁ దగదు. అట్లు లేనందున, నీ కీ రెండును ప్రత్యక్షసిద్ధముగాఁ గలుగనే కలుగవు. మఱియు ధర్మమునకు ఫలము సుఖము, అధర్మమునకు ఫలము వ్యసనము. కాన, వ్యసనావ్యసనఫలములం బట్టి ధర్మాధర్మము లున్న వని యనుమానముచేతను దెలియవచ్చునుగదా. అప్పుడు అధర్మము కలిగియున్నదైనయెడల, అధర్మ యుక్తుఁ డగు రావణుఁడు వ్యసనమును బొందవలెను. ధర్మము నిజముగా కలిగి యున్నదైనయెడల, ధర్మయుక్తుఁడవగు నీ కిట్లు వ్యసనమును కలుగదు. ఇట్లు ధార్మికునకు వ్యసనమును, అధార్మికునకు వ్యసనములేమియును కలుగుటవలన వ్యసనావ్యసనములంబట్టి, ధర్మాధర్మములున్నవని యనుమానము చేయరాకున్నది.

అధర్మిష్ఠుఁడగు రావణునకు వ్యసనములేక సుఖము గలిగి యుండుటయు, పరమ ధార్మికుఁడ వగు నీవు దుఃఖమును పొందియుండుటయుఁ జూడఁగా, ధర్మ మధర్మ ఫలము నిచ్చుచుండుటయు, అధర్మము ధర్మఫలము నొసఁగుటయుఁ గనుపట్టు చున్నది. ఇట్లు ధర్మాధర్మములు తమతమకు విరుద్ధములగు ఫలముల నిచ్చుచున్నవి. కావున, సుఖమునుబట్టి ధర్మ మున్నదనియు, దుఃఖమునుబట్టి యధర్మ మున్న దని యు ననుమానముచే నిర్ణయింప నలవి గాకున్నది. మఱియు, ధర్మము ననుష్ఠించుటచేత, ధర్మఫలమగు సుఖము కనుపట్టునా? అధర్మము ననుష్ఠించుటచే అధర్మ ఫల మగు దుఃఖము చూపట్టు నని తలఁచెదవా? ఎవరు మిక్కిలి యధార్మికులో వారికి అధర్మఫలము గలుగునేని, ధర్మరతు లెవరో వారికి ధర్మఫలమే సంభవిం చునేని, యప్పుడు, ధర్మ మాచరించుచున్న యా జనులకు ధర్మఫలమగు సుఖము కలుగు ననియు, అధర్మము నాచరించువారికి అధర్మఫల మగు దుఃఖము కలుగు ననియు సిద్ధమగును. అయిన, నట్లు కానరాదు. ఏలన, ధర్మమునందే వర్తించు చున్నవారికి, అర్థములు వర్ధిల్లి సుఖము కలుగుచున్నది. ధర్మపరాయణు లగువారికి దుఃఖము కలుగుచున్నది. ఇట్లు సుఖము నియతముగా ధర్మమునకు ఫలము గాకయు దుఃఖము నియతముగా అధర్మమునకు ఫలము గాకయు నుండుటంబట్టి, సుఖమునుబట్టి ధర్మ మున్న దనియు దుఃఖమునుబట్టి యధర్మ మున్న దనియు ననుమానింపఁ దరముగాదు. రామా ! పాపకర్మలు, అధర్మముచేత బాధింపఁ బడుదురేనియు, పుణ్యకర్ములు ధర్మముచేత సుఖితు లగుదురేనియు, వధకర్మ రూపమైన యీ యధర్మమును సుఖితకర్మరూపమైన ధర్మమును పుట్టి *మూఁడు క్షణములే యుండునవి గనుక పిదప హతము లగుచున్నవి. హతమైనయధర్మ మెవరిని వధించును ? హతమైన ధర్మ మెవరికి మేలు గూర్చును ? కాఁబట్టి, యవి సుఖదుఃఖముల నిచ్చుననియు, దానింబట్టి యవి యున్న వనియు వేదాదులు చెప్పు శబ్దప్రమాణమును సరికాదు గాన, వానినిబట్టియు నవి యున్న వని నమ్మరాదు 'కర్మములు క్షణమున ధ్వంసము నొందినను, దానిచే నారాధిత యగు దేవతయే ఫలము నిచ్చు' నందువా ? ఆ దేవతచే (దైవముచే) ఈ పురుషుఁడు, తాను బాధపడుచున్నవాఁడుగాని, లేక. యొకరిని బాధించుచున్నవాఁడుగాని, యగు నేని, అనఁగా, సత్కర్మముచే నారాధితుఁ డైన యా దైవమే సుఖము నిచ్చు ధర్మమును, అసత్కర్మముచేతను ప్రీతి నొందని యా దైవమే దుఃఖము నిచ్చు అధర్మమును అగునేని, అప్పు డదియే పుణ్యమును పాపమును జేయిం

---

* శబ్దమును బుద్ధియు కర్మమును మూఁడుక్షణములే యుండు నని శాస్త్రిము. క్రియా రూపములైన ధర్మాధర్మములు ఇట్లు క్షణికము లగుటవలన, అవి కాలాంతరమున సుఖదుఃఖ ఫల ముల నిచ్చుట గలుగదు. కాఁబట్టి, యవి సుఖముల నిచ్చుననియు నా సుఖదుఃఖ ఫలములంబట్టి యవి యున్నవి యగు ననియు వేదాదులు చెప్పుట రాలు తేలునట్లు చెప్పుమాటలే యగు నని భావము.

చుచున్న దైవ మయెడల, పాపకర్మఫల మగు దుఃఖమును, పుణ్యకర్మఫల మగు సుఖమును, ఆ చేయించు దైవమునే పొందునుగాని చేయువానిని గాదు. రాజు చేయించిన కార్యమునకు ఫలము రాజునకే కాని, భటునకుఁ గలుగదుగదా. కాన, దైవము తానే ధర్మాధర్మమై, సుఖదుఃఖఫలము లిచ్చు ననుటయు సరికాదు. *'కర్మజనితమైన యపూర్వ మనెడి ధర్మము ఫలము నిచ్చు' నందువా? అరిందమా! అనుమానముచేతఁ దెలియరాక, ప్రత్యక్షమును గాక, అగ్నీంద్రాదులవలె నర్థవాద వాక్యములచే గమ్య మగు సత్తును గాక, యున్న యపూర్వ మనెడు ధర్మము చేత మిక్కిలియు శ్రేయస్సును బొంద నెట్లు శక్య మగును? సత్పురుషశ్రేష్ఠా! అపూర్వకర్మ మనెడు వస్తువు సత్తు (నిజముగాఁ గలది) అయినయెడల, ధార్మికుఁడ వగు నీకు అసత్తు (అనిష్టము) ఏదియుఁ గలుగదు. అయినను, నీవు నీ ధర్మమునకు ఫలమైన సుఖమును బొందక, దుస్సహ మయిన యిటువంటి దుఃఖమును బొందితివి గాన, యా ధర్మము సత్తగుట పొసఁగదు. సత్తయినచో, సుఖ మియ్యదా? అసత్తే కావలయును. ఇట్లా యపూర్వ మనెడి ధర్మమునకు నీపట్ల వలయు సుఖ మనెడి కార్యమే లేనందున, నది యున్నదనియే కల్పింపరాదు. ఒక యర్థమును, దాని కార్యము కనఁబడనంతమాత్రమున, లేనిదిగా నిశ్చయింపరాదు. ఏలన నప్పుడు ఇంద్రియములకు కనఁబడని వన్నియు లేని వనవలసి వచ్చును. అట్లు లే వనరాదుగదా! మఱియు, నొక్కొక్క యర్థమునకు సహకారియు నుండుటయుఁ గలదు. ఆ సహకారిని గూడఁ గావింపని యెడల, నా యర్థమునకు వలయుకార్యము పుట్టదు. ఇచట ధర్మమునకు సహకారి పౌరుషము. 'ఆ పౌరుషమును జేయనందున, ఆ ధర్మమునకుఁ గార్యము (ఫలము) అగు

---

* స్వతంత్రుఁడగు రాజు లీలార్థము, ఒకానొక మర్యాద నేర్పఱచి, దాని ననువర్తించువాని ననుగ్రహించుచును, ఉల్లంఘించువానిని నిగ్రహించుచున్నట్లు, ఈశ్వరుఁడును తన యాజ్ఞయనెడి కర్మము ననుష్ఠించువానిని అనుగ్రహించుచును, దానిని నుల్లంఘించినవానిని నిగ్రహించుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి, యీశ్వరుఁడే తన యాజ్ఞారూప మగు ధర్మమును ఆజ్ఞోల్లంఘనరూప మగు నధర్మమునుబట్టి సుఖమును దుఃఖమును నిచ్చుచున్నాఁ డన్నచో, అతఁ డట్లనుగ్రహించునది స్వార్థముగనా? పరార్థముగనా? స్వార్థ మన్నచో, అవాప్తసమస్తకామునకు పొందవలసిన దొకటియు లేదు గనుక, స్వార్థముగఁ గలుగదు. పరార్థమన్నచో అప్పుడు ఒకనిని విరించనుని మఱొకని అకించనుని చేయుటచే నతనికి పక్షపాత నైర్ఘృణ్య దోషములు కలుగును. ఈశ్వరుఁడు వారివారి కర్మానుగుణముగా సృజించుటవలన పక్షపాతాదులు ప్రసక్తింప వన్నచో, సర్వజ్ఞుఁ డగు నతఁడు సమీచీన మగు కర్మమందు జీవులను ప్రవర్తింపఁజేయమి నిర్దయత్వము కలుగుచున్నది. అనాదికర్మప్రవాహమువలన పూర్వపూర్వకర్మముల కనుగుణముగా, పునఃపునః సదసత్కర్మములందు పురుషునిఁ బ్రవర్తింపఁ జేయుచున్నాఁ డన్నచో, అప్పుడు ఒకనికి నియతముగా దుఃఖమును, ఒకనికి నియతముగా సుఖమును గలుగవలయును. అట్లు నియమము కనఁబడుట లేదు. కనుక, కర్మమువలన జనించు అపూర్వ మనెడు ధర్మము ఫలప్రదము కాఁగూడదా యనఁగా, చెప్పుచున్నాఁడు.

సుఖము పుట్ట దయ్యె' నందువా? అట్లేని, అప్పుడు ధర్మము అటుగాక, ఒక సహకారి నపేక్షింపకయే కార్యము కలిగింపఁదగనిదై కావున, తనంతటనే కార్యము సేయఁజాలని దగునుగాన, యది కార్యమును బుట్టించుటకు బలమును (పౌరుషమును) అపేక్షించుచున్నది గావలయును. ఇట్లేని, ధర్మము స్వతంత్రముగా ఫలము నిచ్చునట్టినియతిమాలినదిగాన, దానినే ప్రధానమైనదిగా సేవింపరాదని నా యభిప్రాయము. మఱియు, కార్యమును సాధించువిషయమందు, బలమునకు (పౌరుషమునకు) ధర్మము తక్కువయైన దగునేని, యపుడు ధర్మమును ప్రధానముగాఁ గొనుట మాని, ధర్మమునం దిపు డెట్లు వర్తించుచున్నావో యట్లె, బలమునందును (పౌరుషమందును) వర్తింపుము. *పరంతపా! సత్యవచనమును ధర్మ మందురు. అట్లేని, మన తండ్రి నీకుఁ బట్టము కట్టెద నని చెప్పి తప్పుటచే, సత్యము మాలినాఁడు. సకలకల్యాణగుణాశ్రయుఁడును జ్యేష్ఠపుత్త్రుని నిన్ను రాజ్యమునుండి వనమునకు వెడలఁబంపుటచే, నీయందు దయయుఁ దూలిన వాఁడును. కాన, యతనిని గట్టివెట్టవలసి యుండెను. నీవో పితృవాక్యమును దప్పక చేయుదు నని ప్రతిజ్ఞపట్టినవాఁడవు. ఆ ప్రతిజ్ఞ చొప్పున తండ్రి మొదటఁ జెప్పినట్టు పట్టము గట్టికొని, యతనిని సత్యము దప్పకుండునట్లే యేల కట్టుపఱుపవయితివి? నీవు పితృవాక్యమును జేయుదు నని ప్రతిజ్ఞ చేసి యా చొప్పున, సమస్త ప్రజలయెదుటను రామునికిఁ బట్టము గట్టెద నన్న మొదటిపితృవచనమును సత్యమగునట్లు పాలింపవలసియుండియు, పాలింపకయే విడిచి, యతఁ డడవికిఁ బొమ్మన్న వెనుకటివచనమును మాత్రము సత్య మగునట్లు పాలించితివిగాన, సత్యమునుగూడఁ గొంత పాలించియుఁ గొంత పాలింపకయుఁ బోవుటచే, చక్కఁగా పాలింపనివాఁడవే యైతివి. పరంతపా! ధర్మమును అధర్మమును నిజముగాఁగలవియె యైనను, ధర్మమునే యనుష్ఠింపవలయు ననికాని, యధర్మమునే యనుష్ఠింపవలయు ననికాని నియమము లేదు. అప్పటికిఁ దగినట్లు రెంటి ననుష్ఠింపవచ్చును. ఎట్లన, కేవలము ధర్మమే యనుష్ఠింపవలసినదిగా నేర్పడినయెడల, నప్పుడు వజ్రము దాల్చిన శతక్రతుఁ డింద్రుఁడు ముని యగు విశ్వరూపునిఁ జంపి యాగము సేయఁ దగఁడు; చంపక యాగమును మాత్రమే చేసియుండును. కేవల మధర్మమే అనుష్ఠింపవలసిన దగునేని, యపుడు శతక్రతువులు చేసిన యింద్రుఁడు, వజ్రముదాల్చి మునిని చంపి యాగము సేయఁదగఁడు; మునిని జంపుటమాత్రమే చేయవలయును. ఇట్లు †క్షత్త్రధర్మనిష్ఠుఁ డగు నింద్రుఁడు ధర్మాధర్మములను రెంటి ననుష్ఠించుటచేత,

* ఇట్లు సామాన్యముగా ధర్మమును నిరసించి, యిది మొదలుగా సత్య మనెడు ధర్మమును రాముఁడు ప్రధానముగాఁ గొనియుండుటచే, దానిని ప్రత్యేకముగా ఖండించుచున్నాఁడు.

† 'యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్త్రాణీన్ద్రో వరుణః పర్జన్యో యమ ఈశానః' అని యింద్రుఁడు క్షత్త్రియుఁ డగుటను శ్రుతి చెప్పుచున్నది.

రాజు కాలమునకుఁ దగినట్లు రెంటిని జేయవలయును. ధర్మమును అధర్మమును రెంటిని ననుష్ఠింపక, ఒక్కొక్కదానినే వేఱువేఱ నియమముగా ననుష్ఠించుచు వచ్చినయెడల, నవి యట్లు సేయువానిని నాశముసేయును. కావుననే పురుషుఁడు, ఒక్కొక్కదానినే చేయవలయు ననెడినియమము లేక, యయ్యెకాలమునకుఁ దగినట్లు, సమస్తకార్యములును ధర్మయుక్తముగాను అధర్మయుక్తముగాను గావింపవలయును. రామా! నిన్నుఁ జూచిన జాలి రేఁగుచున్నది ఇట్లయ్యెకాలమునకుఁ దగిన ట్లిచ్చవొప్పున రెంటిని జేయుటయే ధర్మమని నాసిద్ధాంతము. మఱి ధర్మమే లేదంటిని. ఎట్లో ఉన్నదన్నను, ప్రధానముగా దంటిని. అది యప్రధానముగా నయినను నీకు కలుగదు. ఎట్లన, ధర్మమునకు మూలము అర్థము. రాజ్యము నీకు ప్రాప్తించినపుడు, రాజ్యమును దిగవిడుచుటచే రాజ్యరూపమైన యర్థమును ఛిన్నముచేసికొంటివి. మూలమైన అర్థమును ఛేదించుకొనఁగా, మఱి ధర్మ మెక్కడిది? ధర్మము నీకు నప్రధానముగా నైనను గలుగదయ్యెను. పర్వతములనుండియె నదులు కలుగును, అట్లే పన్ను మొదలైన యా యా కారణములచే ప్రాప్తమై క్రమముగా వర్ధిల్లిన యర్థమువలననే మూలవ్యయములేకయే యజ్ఞదానాదిసమస్తక్రియలును ప్రవర్తించుచున్నవి. అర్థహీనుఁడై, కావుననే యల్పతేజుఁడయిన పురుషుఁ డేకార్యములు చేసినను అవి యన్నియు, వేసవియందలి యల్పనదులవలె మొదలంట మాయుచున్నవి. అర్థము లేమిచే ధర్మము కలుగక పోవుటమాత్రమే కాదు; దోషమును గలుగును. ఎట్లన, ధనమును బోఁగొట్టుకొన్నవాఁడు పూర్వము ధన మున్నపుడు సుఖముగాఁ బెరిఁగినవాఁడుగాన, ధనము నశింపఁగా, కష్టములకుఁ దాళలేక సుఖముల ననుభవింపఁ గోరినవాఁడై, సుఖసాధన మగు ధనము నార్జించుటకు దొంగతనము మొదలగు పాపములు సేయ నారంభించుచున్నాఁడు. అట్లు సేయుటచే వానికి దోషముగూడఁ గలుగుచున్నది. ఎవ్వని కర్థము గలదో వానికే యందఱు మిత్రులగుదురు. దరిద్రుని స్నేహితులు గూడ వదలుదురు. ఎవనికి ధన మున్నదో వానికే యందఱును బంధువులు. ధనహీనుని వాని బంధువులుగూడ సరకుసేయరు. ఎవనికి ధన మున్నదో యతఁడే పుంస్త్వము గలవాఁడు;ధనహీనులు స్త్రీప్రాయులె. ధన మెవ్వని కున్నదో యతఁడే పండితుఁడు. ధనహీనుఁడు పండితుఁడైనను మూర్ఖుఁడుగా నెన్నఁబడును. ఎవ్వఁడు ధనవంతుఁడో యతఁడే పరాక్రమశాలి. ధనహీనుఁడు పరాక్రమవంతుఁ డయినను, పిఱికిగా నెన్నఁబడును. ఎవనికి ధనము గలదో యతఁడే బుద్ధిమంతుఁడు. దరిద్రునకు బుద్ధియున్నను శోభిల్లదు. ధనవంతుఁడే మంచి యదృష్టముగలవాఁడు. దరిద్రుఁడు దురదృష్టుఁడే యగును. ధనవంతుఁడే శీలాది గుణవంతుఁడు. దరిద్రునకు గుణము లున్నను వన్నె నొందవు. అర్థమును వదలినయెడల, ఈ చెప్పిన మిత్రసంపదాది గుణములకు వ్యతిరిక్తము లయిన దోషములు కలుగు నని నీకు స్పష్ట

ముగాఁ జెప్పితిని. వీరా! అప్పుడు రాజ్యమును, తన్మూలమైన యర్థమును దిగవిడి చితివే. ఏమి గుణ మున్నదని నీకు దానిని విడువ బుద్ధి గలిగెనో నాకుఁ దెలియ కున్నది. ఎవ్వనికి ధనముగలదో వానికి, ధర్మ కామ ప్రయోజనములును దక్కిన వన్నియు ననుకూలముగా సిద్ధించును. ధనము లేనివాఁడు, శ్రేయస్సును బొందఁ గోరి ధనార్జనమునకై యెంత ప్రయత్నపడినను, శ్రేయమును బడయుట శక్యము గాదు. రాజా! సంతోషము కామము గర్వము ధర్మము కోపము శాంతి దాంతి, యి వన్నియు ధన ముండిననే ప్రకాశము నొందును. ధనము లున్నను వానిని బాటింపక కేవల ధర్మమును మాత్రము అనుష్ఠించువారి కీలోకమందలి సుఖ మెంతమాత్రమును గలుగదు. ఐహికసుఖములకెల్ల నట్లు సాధనము లయిన ధనములు మబ్బులు క్రమ్మిన దినమున సూర్యాదిగ్రహములు గనఁబడనట్లు, నీయందుఁ గానరా కున్నవి. సకలశ్రేయములకును సాధనములైన యర్థములను నీ వాదరింప వైతివి. ఇఁక సుఖ మెట్లు గలుగును? వీరా! నీవు తండ్రి మాటయందుఁ దప్పక నిలిచి యూరువదలి యడవిని వాసముచేయువాఁడ వైతివి. ఇట్లు పితృవచన పరిపాలన మనెడి కేవల ధర్మమునే యవలంబించి అర్థమునకు హేతువయిన రాజ్యమును దిగవిడుచుటచే, నీకు ప్రాణములకంటె మిక్కిలియుఁ బ్రియురా లయిన నీ యిల్లాలిని రాక్షసుఁడు రావణుఁ డపహరించినాఁడు; 'ఇట్లయి పోయినది. ఇఁకఁ జేయవలసిన దే' మందువా? వీరా! అట్లు నీవు రాజ్యము నాద రింపక పోవుటచే నింద్రజిత్తునలనఁ బ్రాప్తించిన యీ మహాదుఃఖమును, ఇప్పుడు నేను ప్రతిక్రియచేఁ బోఁగొట్టెదను కావున, రామా! లెమ్ము. పురుష సింహమా! ఆజానుబాహూ! దృఢవ్రతా! లే లెమ్ము మహాబుద్ధిమంతుఁడ వగు నిన్నుఁ బరమాత్ముఁడ వని యెఱుంగకున్నా వేమి? కాన శోకింపఁ గారణము లేదు. అనఘా! నీకు విధేయుఁడనై, నీకుఁ బ్రియముసేయుటకే పుట్టియున్నవాఁడనగు నే నిపుడు, సీతవధమును విని, నీకు దుఃఖము గలిగినందులకు కుపితుఁడనై, యిదిగో గుఱ్ఱములతోను ఏనుఁగులతోను రథములతోనుం గూడ * రాక్షసే శ్వరుఁ డగు రావణునితోనుంగూడ, ఈ లంక నంతయు బాణములచేఁ బడఁగూల్చె దను జూడుము' అనెను.

ఇది యెనుబదిమూఁడవ సర్గము.

---

* ఇందులకు 'అయమనఘ! తవోదితః ప్రియార్థం జనకసుతానిధనం నిరీక్ష్య రుష్టః, సహాయ గజ రథాం స రాక్షసేన్ద్రాం భృశమిషుభిర్వినిపాతయామి లఙ్కామ్' అని మూలము. 'అనఘా! నే నిప్పుడు సీతావధమును విని, నీ దుఃఖమునకు కుపితుఁడనై ధర్మార్థము లప్రామాణికము లని చెప్పితిని గాని వేఱు గాదు. ఇఁక నీకుఁ బ్రియముసేయుటకై లంకను హయ గజ రథములతోను, రాక్షసేంద్రుఁ డగు రావణునితోను నిదిగో బాణములచేఁ బడఁ గూల్చెదను' అని మహేశ్వర తీర్థులు.

విభీషణుఁడు రామునాశ్వసించి, యింద్రజిద్వధార్థము లక్ష్మణునిఁ బంప వేఁడుట.

లక్ష్మణుఁ డన్నయందలివాత్సల్యము గలవాఁడు గావున, నట్లు రాము నాశ్వసించుచుండఁగా, విభీషణుఁడు సేనాసన్నివేశములు తమతమ కార్యములను గావించుటకై యేర్పఱచి, నానావిధాయుధధరులును వీరులు నై నల్లని కాటుక రాసులవలెఁ బొడసూపుచున్న నలుగురు మంత్రులు తన్నుఁ బలసిరాఁగా, యేనుంగులచేతఁ బరివేష్టితమై యున్న యూథపతి యగు గజమువలె వచ్చెను. అతఁడు వచ్చి, దుఃఖపరవశుఁడై మహాత్ముఁడు రాముఁ డుండుటయు, వానరు లందఱును గన్నుల నీరు గార్చుచు చూపులు కలంగియుండుటయుం జూచినవాఁ డయ్యెను. అంత విభీషణుఁడు, ఇక్ష్వాకుకులమున కెల్ల నానందమునుఁ గూర్చు మహాత్ముఁడు రాముఁడు దుఃఖమున మోహమునొంది లక్ష్మణుని తొడపయిఁ బరుండియుండఁగాఁ గాంచెను. ఆ విభీషణుఁడు, రాముఁడు శోకమునం బొక్కుచు లజ్జితుఁడై యుండుటను జూచి మనసులోపలనే దుఃఖించుచు, దీనుఁడై 'ఇది యేమి? అందఱును దుఃఖితులై యున్నారు' అని యడిగెను. లక్ష్మణుఁడు, విభీషణునిముఖమును జూచి, సుగ్రీవుని నా వానరుల నందఱినుం గాంచి కన్నీటఁ దోఁగుచు విషయము సంగ్రహముగా 'సౌమ్యా! రాముఁ డిప్పుడు ఇంద్రజిత్తు సీతను వధించినాఁ డని హనుమంతుఁడు చెప్పఁగా విని, దుఃఖము పట్టలేక మోహము నొందినాఁడు' అనెను. లక్ష్మణుఁ డట్లు సగము చెప్పుచుండఁగా, విభీషణుఁడు సంగతి యంతయుం దనకుఁ దెలిసియుండుటంజేసి యతఁడు చెప్పుట నడ్డగించి 'మనుజేంద్రా! హనుమంతుఁ డపుడు వాస్తవ మని తలఁచి చెప్పినమాట యెంతమాత్రమును యుక్తము గా దని నాకుఁ దోఁచుచున్నది. సముద్రము నెండించుట యెట్లయుక్తమో, అట్లు సీతను వధించినాఁ డనుట యెంతమాత్రమును యుక్తము గాదు. మహాబాహూ! దురాత్ముఁడగు రావణుని యభిప్రాయము నాకుఁ దెలియును. సీతనుగుఱించి యతఁ డెంతమాత్రమును వధించునంతటి కార్యమును జేయనేచేయఁడు. నేను హితముం గోరి, సీతను రామున కొసంగు మని యెంత బతిమాలి వేఁడినను, రావణుం డామాటను విననేలేదు. అట్లు సీతను విడుచుటకే సమ్మతింపనివాఁడు వధించుటకు నిశ్చయించునా? సామోపాయమునఁ గాని దానమునఁగాని భేదమునం గాని యాబిడను జూడనుగూడ శక్యము గాదు. ఇఁక దండోపాయమునఁ జూచుట గూడ నలవి యెట్లు? మఱియే మాయోపాయమునను జూచుటసైతము శక్యము కాదేకనుక సీత నింద్రజిత్తు దెచ్చి యెట్లు వధింపఁగలఁడు? ఆ యింద్రజిత్తు వానరులను * మోసపుచ్చి నికుంభిల యను దేవాలయమునకుఁ బోయియున్నాఁడు.

* ఇంద్రజిత్తు వానరుల నేల మోసపుచ్చఁ గోరె ననఁగా, అప్పుడు రావణునకుఁ దోడుగా తాను దక్క యుద్ధము సేయువీరుఁ డెవ్వఁడును లంకలో లేఁడయ్యె. కాన తాను హోమకార్యము

వాఁడచ్చట హోమముచేయును. ఇంద్రజిత్తు నికుంభిలయందు నిర్విఘ్నముగ హోమము గావించి మరలివచ్చునేని, దేవతలును, దానవులు నొక్కపెట్ట యెత్తి వచ్చినను, వారికిని యుద్ధంబున వానిని మార్కొనుట కలవి గాదు. ఆ యింద్రజిత్తు, నికుంభిలయందు తాను హోమము సేయునపుడు, వానరులు తనపైఁ దలపడి పరాక్రమము చూపిరేని తనకు విఘ్నము కలుగు నని తలఁచి యట్లు విఘ్నము చేయకుండునట్లు వారిని వంచించువాఁడై యీమాయను ప్రయోగించి నాఁడుగాని మఱేమికాదు. కాన యీ హోమకర్మము సమాప్తి నొందకమునుపే యీ నికుంభిలకు సైన్యములతోడఁ గూడి పోవుదము. పురుషసింహమా! ఇది వట్టి భ్రమము దీనివలన సంతాపము గలిగినది. దీనిని విడువుము నీ విట్లు శోకమున స్రుక్కుచుండుటను జూచి మన సైన్యమంతయు దుఃఖితమై కృశించుచున్నది. నీవు ధైర్యము మిక్కిలియుఁ గలిగి మనస్సు నెమ్మదినొంది యిచటనే యుండుము. మాతోడను సేనాపాలురగు వానర వీరులతోడను గూర్చి లక్ష్మణునిం బంపుము. ఈ పురుషసింహుఁడు లక్ష్మణుఁడు వాఁడిబాణములు ప్రయోగించి యీ యింద్రజిత్తుని హోమకార్యమును వదలునట్లు చేసి యుద్ధమునకుఁ దెచ్చును. అంత బ్రహ్మ వరముచొప్పున వాఁడు వధ్యుఁ డగును. చక్కఁగఁ దీటంబడుటచే మిక్కిలి వాఁడులై పక్షిఱెక్కల యీఁకలు గట్టియుండుటవలన మిక్కుటమైన వేగము గలిగి యున్న యీ లక్ష్మణుని క్రూరబాణములు, గ్రద్దలు మొదలగు క్రూర పక్షులుం బోలె నా యింద్రజిత్తు నెత్తురు ద్రావఁగలవు మహాబాహూ! పూర్వము నముచిని వధించుటకై యింద్రుఁడు వజ్రాయుధమును బ్రయోగించి నట్లు, ఇప్పుడు నీ వింద్రజిత్తును వధించుటకై శుభలక్షణుండగు లక్ష్మణునిఁ బంపుము. మనుజేంద్రా! పగవానిని వధించువిషయమున నిపు డింతమాత్రమును గాలవిళంబము సేయుట యుక్తము గాదు. కావున నీవు మహేంద్రుఁడుం బోలె నీ దేవతాశత్రుఁ డగు నింద్రజిత్తును వధించుటకై లక్ష్మణున కాజ్ఞ యిమ్ము. రాక్షసోత్తముఁడగు నా యింద్రజిత్తు చేయు హోమకర్మము సమాప్తిఁ బొందునేని, యతఁడు యుద్ధమున సురాసురులకేని యదృశ్యుఁ డగును. అతం డా హోమకర్మము నెఱవేర్చి యుద్ధమునకు వచ్చినచో దేవతలకు సైతము మిక్కిలియుఁ బ్రాణసంశయము కలుగును' అనెను.

ఇది యెనుబదినాలుగవ సర్గము.

నందు వ్యాకులుఁడైనపుడు, వానరులను ఆఁపునట్టి వీరులు లేనందున వానరులు పైఁబడఁగా హోమము విచ్ఛిన్న మగును. అది విచ్ఛిన్నమైనచో బ్రహ్మవరముచొప్పునఁ దనకు నాశము కలుగును. కాన తన హోమకార్యము నెఱవేఱువఱకును రామాదు లందఱును దుఃఖపరవశులై యుద్ధమునం దుత్సాహము లేకుండుకొఱకు మాయసీతను వధించి వారిని మోసపుచ్చినాఁ డని విభీషణుఁడు చెప్పుట తెలియునది—గోవిందరాజులు.

[రాముఁడు విభీషణువచనమున ధైర్యము నొంది యింద్రజిత్తుని వధించుటకై లక్ష్మణుని విభీషణహనుమదంగద జాంబవదాదులతోఁగూడ నికుంభిలకుఁ బంపుట.]

రాముఁడు విభీషణుఁడు చెప్పినది వినియు, శోకమున మిక్కిలియు స్రుక్కియుండుటవలన నతఁడు చెప్పినమాటలను మనస్సునఁ జక్కఁగా గ్రహింపలేఁడయ్యె. అంత శత్రుపురములను గెలుచునట్టి బలుదిట్ట రాముఁడు కొంతసేపటికి ధైర్య మవలంబించి వానరుల యెదుటఁ దన దాపునఁ గూర్చున్న విభీషణునితో 'రాక్షసపతీ! విభీషణా! నీ విప్పుడు చెప్పినమాటలు నేను జక్కఁగా నాలింపనయితిని గావున మరల వానిని వినఁగోరెదను నీవు చెప్పఁగోరిన దానిని మరలం జెప్పుము' అనెను. రాముఁ డట్లు చెప్పినది విని మాటలయందుఁ బండితుండగు నా విభీషణుఁడు, తాను మున్ను చెప్పినమాటలే మరలం జెప్పువాఁడై 'మహాబాహూ! వీరా! నీవు సేనాభాగముల నెల్లేర్పఱుపు మని నియమించితివో యా ప్రకారముననే వానినెల్ల నియమించినతోడనే కావించుటయైనది. ఆ గుల్మముల నెల్ల సన్నిస్థలములందును సరిపడినచ్చునట్లు విభజించుటయైనది. అయ్యె విభాగములయందు న్యాయముచొప్పున యూథపతులుగా నెవ్వారెవ్వరి నుంపవలెనో వారి నుంచుటయు నైనది మహాయశా! మఱియు నేను విన్నవింపవలసిన దొకటి కలదు. దానిని వినుము, నీవు నిష్కారణముగా నిట్లు పరితపించుచుండఁగా మాకును హృదయములు తపించుచున్నవి. ఇప్పుడు నీ దుఃఖమునకుఁ గారణము మిథ్యయే కాన యందులకై యిట్లు మిన్నక శోకించుటయు పరితపించుటయు మానుము. వీరా! నీ విట్లు చింతపాలగుట శత్రులకు సంతోషము పెంచును గాన యిది వదలుము. నీవు సంతోషము గయికొని యుద్ధప్రయత్నము గావింపుము. రఘునందనా! నీకు సీతను బొందవలయు ననియు, రాక్షసులను వధింపవలయు ననియు నిచ్ఛగలదేని నేను హితమైన మాటం జెప్పెదను వినుము. ఈ లక్ష్మణుఁడు నికుంభిలకుఁ బోయి యుద్ధమున నింద్రజిత్తును జంపుటకై గొప్ప సైన్యముతోడ చక్కఁగ బయలువెడలుఁగాక. పెక్కు యుద్ధముల గెలుపు నొంది యాఱితేఱిన యీ మేటివిలుకాఁడు లక్ష్మణుఁడు, గుడుసువడిన వింటినుండి కృష్ణసర్పవిషముంబోని వాఁడి బాణములచేత నింద్రజిత్తును జంపుఁగాక. వీరుఁ డా యింద్రజిత్తు తపస్సుచేసి బ్రహ్మవలని వరమున హోమమూలముగా బ్రహ్మశిరమను మహాస్త్రమును, కామగమనములగు రథమును గుఱ్ఱములనుం బడసెను. ఆ యింద్రజిత్తిపుడు సైన్యములతోఁగూడ నికుంభిలను జేరియున్నాఁడఁట. కాన యతఁడు హోమకర్మము చేసితీర్చి నికుంభిలనుండి లేచివచ్చునేని, మన మందఱము హతులమైతిమనియే యెఱుఁగుము. మహాబాహూ! సమస్తలోకనాథుఁడగు బ్రహ్మ, యింద్రజిత్తునకు 'నీవు నికుంభిలాహోమమునకుఁ బూని,

హోమము పూర్తిసేయకయు నికుంభిల యనెడు న్యగ్రోధముమూలమును జేర కయు నుండునపుడు, శత్రుఁ డెవ్వఁడు నిన్ను మార్కొన్నవాఁడై నీ వాయుధము గొని తన్ను వధింపఁ దలపడఁగా నిన్ను హింసించునో వాఁ డింద్రశత్రుని నిన్ను వధించువాఁడు. మఱి యెవ్వఁడును నిన్ను వధింపఁజాలఁడు' అని వర మొసంగెను. రామా ! ఈ విధమున నింద్రజిత్తుహోమమునకు విఘ్నము సేయువాఁడే బుద్ధి మంతుఁడగు నా యింద్రజిత్తునకు మారకుఁడుగా బ్రహ్మ విధించియున్నాఁడు కావున మహాబలశాలీ ! ఇపు డా యింద్రజిత్తును వధించుటకు మాలో నొక్కని కాజ్ఞ సేయుము. ఇంద్రజిత్తు హతుఁ డయినయెడల రావణుఁడును నతనినుహృజ్జను లును హతు లైరనియే తలంపుము' అనెను. రాముఁడు విభీషణుఁడు చెప్పినది విని యతనితో 'సత్యపరాక్రమా ! భయంకరుఁడగు నా యింద్రజిత్తుని మాయ మహిమ నాకుఁ దెలియును. వాఁడు బ్రహ్మాస్త్రముగూడఁ దెలిసినవాఁడు, మిక్కిలి ప్రాజ్ఞుఁడు, మహామాయాశాలి, మంచి బలవంతుఁడు, యుద్ధమున వరుణునితోఁ గూడి దేవతలు వచ్చినను వారిని మూర్ఛిలంజేయును. మహాయాశ ! వాడు రథా రూఢుఁడై యాకాశమునఁ దిరుగుచుండఁగా, మేఘములు గ్రమ్మినపుడు సూర్యుని గతియుంబోలె, వాని పోకడ తెలియుట శక్యము గాదు' అనెను. రాముఁడు దురాత్ముఁడగు తన శత్రుని యింద్రజిత్తుని మాయవలని బలిమి తెలిసినవాఁడై, పెక్కు యుద్ధంబులందుఁ గీర్తి నొందియున్న లక్ష్మణునిం జూచి 'లక్ష్మణా ! నీవు వానరరాజగు సుగ్రీవునకుఁ గల సమస్త సైన్యమును దోడ్కొని, హనుమంతుఁడు మొదలగు సేనాపతులతోను, భల్లూకపతియగు జాంబవంతునితోను అతని సైన్య ములతోనుం గూడి పోయి మాయావియు బలవంతుఁడు నగు నా రాక్షసపుత్త్రుని నింద్రజిత్తును వధింపుము. ఈ విభీషణుఁడు మహాత్ముఁడు, రాక్షసుఁ డగుటచే మాయాతంత్రము లెఱింగినవాఁడు, విశేషించి యా నికుంభిలా ప్రదేశమును దెలిసినవాఁడు. ఇట్టి యితఁడును మంత్రులతోఁ గూడి నీ వెంబడినె రాఁగలఁడు' అనెను. రాముఁడు చెప్పినమాట విన్నంతనే మిక్కిలియు నద్భుత పరాక్రముఁ డగు లక్ష్మణుఁడును విభీషణుఁడును, ఉత్తమము లయిన విండ్లం గయికొనిరి. లక్ష్మణుఁడు యుద్ధసన్నద్ధుఁడై కవచము ధరించి ఖడ్గంబు గొని, కాంచనాలంకృత మగు ధనువును బాణములను గయికొని యుద్ధంపునుబ్బున, రాముని పాదములం బట్టుకొని మ్రొక్కి యతనితో 'ఇప్పుడు నా వింటినుండి వెడలెడు బాణములు ఇంద్రజిత్తుని దేహము నుచ్చికొని తామరకొలంకునందు హంసలు వ్రాలునట్లు లంకాపురమునం దెల్లఁ బడఁగలవు. ఇపుడే, నా బాణములు వింటి యల్లెత్రాటి నుండి విడివడి, భయంకరుఁడగు వాని శరీరమును ఛేదించి గండ్లుచేసి వానిని నుఱుమాడఁగలవు' అనెను. ఆ లక్ష్మణుఁడు యుద్ధోత్సాహమున మిక్కిలియుఁ గాంతి దళ్కొత్త, అన్నయెదుట నీలాగునం బలికి యింద్రజిత్తును నికుంభిల

యందలి రాక్షసులను వధింప నువ్విళ్లూరుచు త్వరితముగాఁ బోయెను. లక్ష్మణుం డట్లు తన యన్న పాదంబులకు మ్రొక్కి ప్రదక్షిణము గావించి, యింద్రజిత్తు ప్రాపున నున్నయా నికుంభిల యను చైత్యవృక్షము నొద్దకుఁ బోయెను. ప్రతాపశాలియగు నా రాజకుమారుఁడు, రాముని మంగళాశీర్వచనముల నొంది, విభీషణునితోడ వేగ పోయెను అప్పుడు హనుమంతుఁడు, అనేకవానర సహస్రములచేఁ బరివృతుండయ్యు, విభీషణుఁడు మంత్రియుక్తుండయ్యు లక్ష్మణుని వెంట నడచిరి. ఆ లక్ష్మణుఁడు మిక్కిలియు గొప్ప వానరసైన్యము త న్నతివేగ మున బలసిరాఁగా, పోవుచు, మార్గమునఁ దనవెంట వచ్చుటకు సన్నద్ధమై నిలిచి యున్న భల్లూకసైన్యమును జూచెను. మిత్రులకు సొంపుగూర్చు నా లక్ష్మణుఁడు, బహుదూరము దారి గడచిపోయి పిదప దూరమున వ్యూహము పన్ని యున్న రాక్షసైన్యమును గాంచెను. పగవారిని బీఁచమడంచువాఁడును ప్రతాపశాలియు నగు నా రాజపుత్త్రుఁడు లక్ష్మణుఁడును కేల విలు దాల్చి బ్రహ్మ వరమిచ్చియున్న ప్రకారమున నికుంభిలను జేరకమునుపే యుద్ధము సేసినను జచ్చు ననెడికిటుకు నూఁది యందులకుఁ దగిన మాయోపాయమును బన్ని యా యింద్రజిత్తును జయించుటకు నాయితుఁడై విభీషణుని వీరుఁడగు నంగదునిని వాయుపుత్త్రుండగు హనుమంతునిం గూడియుండెను. పలువిధములుగాఁ జూపట్టుచు, నిర్మలములయిన యాయుధకాంతులచే మెఱయుచు, ధ్వజములచేఁ గ్రిక్కిఱిసి, మహారథములచే విస్తరిల్లి, మీఁదుమిక్కిలియు భయంకరమై యింతిం తనరాని యురవడి గలిగి కటికచీఁకటివలె దట్టమై కారుకొనుచున్న యా శత్రుసైన్యమును లక్ష్మణుఁడు చొచ్చినవాఁ డయ్యెను.

ఇది యెనుబదియేనవ సర్గము.

లక్ష్మణుఁడును హనుమంతుఁడు మొదలగువారును నికుంభిల చుట్టును కాపుగా నుంపఁబడిన రాక్షససైన్యమును ధ్వంసము సేయుట విని, యిందద్రజిత్తు హోమకర్మ ము ముగియకమునుపే యుద్ధమునకు వెడలుట.

అంత, నట్టి స్థితియందు, రావణుని తమ్ముఁడు విభీషణుఁడు, లక్ష్మణునితో పరులకుఁ గీడు గలిగించునదియుఁ దమకు గార్యసాధకము నయిన వాక్యమును జెప్పువాఁడై 'ఇదిగో మేఘమువలె నల్లనై రాక్షససేన కనఁబడుచున్నదే! దీనిని, ఇంద్రజిత్తు యాగము ముగియుటకు మునుపే, వానరులు వృక్షములు మొద లయిన యాయుధములతో హతము సేయుదురుగాక. లక్ష్మణా! నీ వీ పెను సైన్యమును భేదింపఁబూనుము. ఇది భిన్నమైనయెడల రాక్షస రాజకుమారుఁడు ఇంద్రజిత్తు కంటికిఁ గనఁబడును. ఇంద్రజిత్తును జంప వచ్చియున్నవాఁడవు

గావున నీ వింద్రజిత్తు చేయు కర్మము సమాప్తినొందుటకు మునుపే యింద్రుని వజ్రముం బోని బాణములను బ్రయోగించి, యా సేనను భేదింపుము. వీరా! దురాత్ముఁడై మాయాశీలుఁడై యధార్మికుఁడును గ్రూరకర్ముఁడునై సమస్త లోకములకును భయము గలిగించుచుండు నీ యింద్రజిత్తును జంపుము' అనెను. ఆ లక్ష్మణుఁడు సుహృదుఁడు చెప్పినమాటలలోనిసారము గ్రహించు మేలి లక్షణములు గలవాఁడు గావున, విభీషణుఁడు చెప్పినది విని, యట్లె, రాక్షసేశ్వరుని పుత్త్రుఁడగు నింద్రజిత్తునిపై బాణవర్షము లవ్వారిగాఁ గురియించెను వృక్షములును బర్వతములును నఖములునే యాయుధములుగాఁ గొని పోరునట్టి భల్లూకములును వానరులును, నొక్కటఁగూడి యట్లు పన్నియున్న యా రాక్షససేనపైఁ గవిసిరి. రాక్షసులును వాఁడి బాణములను ఖడ్గములను శక్తులను తోమరములను నెత్తికొని వానరసైన్యములఁ జంపఁగోరి సన్నద్ధులై నిలిచిరి. అప్పుడు వానరులకును రాక్షసులకును గలిగిన యాతుములయుద్ధముచే లంకాపుర మంతయుఁ బ్రతిధ్వనించినదయ్యె అప్పుడు ప్రయుక్తములైన నానావిధాకారములగు నాయుధములును, వాఁడిబాణములును వృక్షములును, వైచుటకు పైకెత్తఁబడిన ఘోర పర్వతశిఖరములును నిండి యాకాశమును గప్పినవయ్యె. ఆ రాక్షసులు, వికృతములై భయంకరములుగా నున్న ముఖములతోను బాహువులతోను, వానరుల దేహములయం దాయుధముల నొప్పించి మిక్కిలియు వెనుభయము గలిగించిరి. అట్లె వానరులును యుద్ధమునఁ గొమ్మలతోఁగూడిన వృక్షములతోను బర్వత శిఖరములతోను రాక్షసోత్తములను బ్రహరించి వధించిరి. మహాకాయులును మహాబలులు నగు భల్లూక వానరవీరులు రాక్షసులను పలువిధముల వధించు చుండఁగా రాక్షసులకు మిక్కిలియు భయము పుట్టెను. అంత దుర్ధర్షుం డగు నింద్రజిత్తు, దన సైన్యము శత్రువులచేఁ బీడితమై విషాదము నొందియున్నదని విని యాహోమకార్యము సమాప్తముగాఁ జేసితీఱకమునుపే నియమముననుండి లేచెను. ఇంద్రజిత్తుఁడు క్రుద్ధుఁడై, దట్టముగాఁ గ్రమ్మి యంధకారమువలె నున్న వృక్షసమూహముననుండి రాక్షసులతోడ వెలువడి, ఆయుధసహితమై పూర్వమె గుఱ్ఱములు పూన్చియున్న రథము నారోహించెను. ఆ యింద్రజిత్తు బెడిదమైన విలు కేలం దాల్చి వర్షాకాలమేఘముంబోలె మేను నల్లనై భీకరముగాఁ జూపట్టు, కోపంబున మొగము జేవురింపఁ గన్ను లెఱ్ఱఁబాఱ లోకనాశము సేయు మృత్యువువలెఁ బొలిచెను ఆ యింద్రజిత్తు రథము నెక్కుటను జూచినంతనే, భయంకరవేషులై లక్ష్మణునితో యుద్ధమున కాయిత్తులైయున్న రాక్షసుల సేన యంతయు నతనిని బరివేష్టించి నిలిచెను. ఆ సమయమునఁ బర్వతాకారుండును పగవారి పీఁచ మడంచువాఁడు నగు హనుమంతుఁడు మిక్కిలియుఁ జెనకరాని యొక పెనువృక్షము నెత్తి దానిచే నా రాక్షసులసేనను గొట్టి ప్రళయ

కాలాగ్నివలెఁ గాల్చి, మరలఁ బెక్కు వృక్షములచే నా సైన్యమును యుద్ధమున మూర్ఛిల్లినట్లు గావించెను. అట్లు వాయుపుత్రుఁడగు హనుమంతుఁడు నుఱవడిగా, రాక్షససేనల నుఱుమాడుచుండుటం జూచి రాక్షసులు వేలకొలఁదిగ నతనిం జుట్టుముట్టిరి. రాక్షసులు పర్వతాకారుఁడగు హనుమంతుని జుట్టుముట్టి వాఁడి శూలములం దాల్చినవారు శూలములను, ఖడ్గములం బూనినవారును ఖడ్గములను, ఈఁటియలు దాల్చినవారు ఈఁటెలను, బట్టిసములు పూనినవారును పట్టిసములను, మఱియు పరిఘములను గదలను వాఁడులై చూపట్టు చక్రములను వందలకొలఁది శతఘ్నులను నినుపగుదియలను బెడిదములగు గండగొడ్డండ్రను, భిండివాలములనును, వజ్రసమానకఠినములగు ముష్టులను, పిడుగులనంటి యఱచేతులను అయ్యయ్యాయుధములందు తేఱుగడయైనవా రయ్యవానిని గొని కొట్టి ప్రహరించిరి హనుమంతుఁడు మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై వార లందఱితోను మహాయుద్ధము గావించెను. పర్వతాకారుఁడును పగవారి రూపు మాపువాఁడును పవమానపుత్రుఁడు నగు నా కపిశ్రేష్ఠుఁడు హనుమంతుఁడు రాక్షసులను రూపుమాపుచుండుట నింద్రజిత్తు చూచెను. ఆ యింద్రజిత్తు సారథిని జూచి 'ఇఁక నీ వానరుని నుపేక్షించినయెడల వీఁడు మన రాక్షసులనెల్ల రూపుమాపివైచును. కాన వీనిపైకి రథము తోలుము' అని యానతిచ్చెను. అతఁ డిట్లు చెప్పఁగా సారథి రథమును దోలి యందు మిక్కిలియు దుర్ధర్షుఁడై, కూర్చుండియున్న యింద్రజిత్తును హనుమంతుఁ డున్నయెడకుం జేర్చెను. దుర్ధర్షుఁ డా యింద్రజిత్తు, హనుమంతునిఁ దారసించి, యతని శిరస్సుపై బాణములను ఖడ్గములను పట్టిసములను పరశ్వధములను వర్షించెను. హనుమంతుఁడు బెడిదములయిన యా యాయుధములకన్నిటికిని సహించి మిక్కిలియు రోషావేశమున నా యింద్రజిత్తుం జూచి 'దుర్బుద్ధీ! నీవు రావణుని కొడుకవుగదరా! నీవు పిఱికివి గాక శూరుఁడ వగుదువేని, యుద్ధముసేయుము. వాయుకుమారుఁడగు హనుమంతునెదుటం బడె మరల బ్రతికి పోఁజాలవు. దురాత్మా! నీవు నాతో ద్వంద్వయుద్ధము సేయుదువేని, బాణములు విడిచి బాహువులతో నాతోఁ బోరాడుము చూతము. అప్పు డాద్వంద్వయుద్ధమున నాయురవడి సహింపుము. సహింతువేని నీవు రాక్షసోత్తముఁడవురా!' అనెను. విభీషణుఁడు లక్ష్మణునికి, నింద్రజిత్తు వి ల్లెత్తి హనుమంతునిఁ జంపనున్నాఁ డని తెలిపి యతనితో దేవేంద్రునంతటివానిని గెలిచి రావణుని కడుపు నంబుట్టి ప్రసిద్ధిగాంచిన యీ యింద్రజిత్తు రథము నారోహించి హనుమంతుని వధింపఁ దివురుచున్నాఁడు. కాన యుపేక్షింపవలదు. లక్ష్మణా! కరవీర పత్రాదులగు నానావిధములగు నసమానములైన సన్నివేశములు గలిగి, శత్రువుల మర్మములను భేదించుచు జీవితముల రూపుమాపునట్టి ఘోరబాణములు ప్రయోగించి యీ యింద్రజిత్తును జంపుము' అనెను. ఇట్లు శత్రుభీషణుఁ డగువిభీష

ణుఁడు చెప్పఁగా, నపుడు మహానుభావుఁడగు లక్ష్మణుఁడు పర్వతాకారుఁడును భయంకర బలుఁడునై సింహనాదము సేయుచు రథమెక్కి యుద్ధమునకు సన్నద్ధుఁడై వచ్చియున్న యా యింద్రజిత్తుం జూచినవాఁడయ్యె.

ఇది యెనుబదియాఱవ సర్గము.

విభీషణుఁడు లక్ష్మణునకు నిందజిత్తు హోమస్థానమైన నికుంభిలా న్యగ్రోధమూలమును జూపి వాఁ డాన్యగ్రోధమును బ్రవేశింపకమునుపే వానిని వధింపవలెనని చెప్పుట; ఇంద్రజిత్తు తనమర్మములు లక్ష్మణునకుఁ జెప్పినందులకై విభీషణుని నిందించుట; విభీషణుఁ డతనికి ప్రత్యుత్తరము లిచ్చుట.

ఆ విభీషణుఁడు లక్ష్మణున కిట్లు చెప్పి యిఁక నింద్రజిత్తు హతుఁ డగు నని సంతుష్టుఁడై ధనుర్ధరుఁ డగులక్ష్మణునిం దోడ్కొని త్వరితముగాఁ బోయెను. విభీషణుఁ డట్లు కొంతదూరము పోయి, యొక మహావనమును బ్రవేశించి, యచట నింద్రజిత్తు హోమమును జేయునాస్థానమును లక్ష్మణునకుఁ జూపెను. మహాతేజుం డయిన రావణానుజుఁడు విభీషణుఁడు, మేఘమువలె నల్లనై భయంకరముగాఁ జూపట్టుచున్న నికుంభిలాన్యగ్రోధవృక్షమును జూపి యతనితో 'బలవంతుఁడగు రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజిత్తు ఇచ్చోటనే భూతములకు బలి యొసఁగి, యటుపిమ్మట యుద్ధమునకు వచ్చును. అంత నా రాక్షసుఁడు సమస్తభూతములకును నదృశ్యుఁడై యుద్ధంబున శత్త్రువుల వధించును; మేటిబాణములచే బంధింపను బంధించును. ఆ యింద్రజిత్తు న్యగ్రోధవృక్షమును జొచ్చినచో, పిదప రథాశ్వసారథులతోడఁగూడ నదృశ్యుఁ డగును. కాన యతఁడు న్యగ్రోధమును బ్రవేశింపకమునుపే యాబలవంతుని రథముతోడను గుఱ్ఱములతోడను సారథితోడనుంగూడ వాఁడిబాణములఁ జక్కాడుము' అనెను మహాతేజుఁడైన యా లక్ష్మణుఁడు మిత్త్రుల కానందమును గూర్చువాఁడు గావున మిత్రమగు విభీషణుని వాక్యమునకు వల్లె యని చెప్పి, యాన్యగ్రోధముకడ చిత్రంబగు ధనువును సారించుచు యుద్ధార్థమై నిలిచియుండెను. అంత మహాబలుఁడగు రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజిత్తు కవచము దొడిగి, విలుదాల్చి, యగ్నివలె వెలుంగునదై ధ్వజాలంకృతమగు రథము నొంది లక్ష్మణునకుఁ బొడకట్టెను. మహాతేజుఁడగు లక్ష్మణుఁడు, అది వఱకుఁ బరాజయము నొందియెఱుఁగని యాపులస్త్యవంశజుని నింద్రజితునిం జూచి 'నిన్ను యుద్ధమునకుఁ బిలుచుచున్నాను. నాకు మాయసేయక లెస్స యుద్ధ మొసంగుము' అనెను. లక్ష్మణుఁ డిట్లు చెప్పఁగా, మహాతేజుండును దృఢ

1576. ఇంద్రజిత్తు నికుంభిలయందు హోమముచేయుట; లక్ష్మణుఁ డతనిపై బాణములను ప్రయోగించుట.

మనస్కుండునగు నా యింద్రజిత్తు, అచట విభీషణుఁడు నుండుటను జూచి పరుష వాక్యమున నతనితో 'విభీషణా! నీ విచటనే పుట్టి పెరిఁగినవాఁడవు. మఱియు నా తండ్రికి చక్కఁగఁ దమ్ముఁడవు. నాకుఁ బినతండ్రివి. పుత్త్రుఁడ నయిన నా విషయమున ద్రోహ మెట్లు గావించెదవు? రాక్షసుఁడవుగాఁ బుట్టియు సజాతీయుఁ డనినైనఁ జూడకపోతివి. దురాత్మా! ధర్మదూషణా! నీకు బంధుత్వముగాని, స్నేహముగాని, కులముగాని, తోఁబుట్టుఁదనముగాని, ధర్మముగాని ప్రమాణము కాదయ్యె. వానికట్టున నిలువక పోయితివి. దుర్బుద్ధీ! నీవు నీ స్వజనమును దిగ విడిచి, పరులకు భృత్యుఁడవయితివి. కాన బంధువులకు నీగతి జాలిగొలుపుచున్నది. సత్పురుషులకు నీవు నిందనీయుఁడ వయితివి. స్వజనులనడుమ నుండుటయెక్కడ? నీవుగా పరుల నాశ్రయించుట యెక్కడ? ఈ రెంటికి నెంతో వాసి యున్నది. నీబుద్ధి తుచ్ఛమైనది గావున నది నీకుఁ దెలియుటలేదు. 'నే నాశ్రయించిన పరులు నీచులుగారు గాన నీచత్వములే' దందువా? పెఱవారు గుణవంతులయినను గానీ, తమవారు గుణహీనులే కానీ, ఎట్లును గుణహీనులయిన తమవారే మేలు. ఎప్పటికిని పెఱవాఁడు పెఱవాఁడే కాని తనవాఁడు గాఁడు. ఎవ్వఁడు తనపక్షపువారిని వదలి పరపక్షము నాశ్రయించునో వాఁడు తనపక్షపువా రందఱును నశించిన వెనుక తానాశ్రయించిన పరపక్షముచేతనే హతుఁడగును. రాక్షసా! రావణానుజా! నా హోమము విఘాతమగునట్లు లక్ష్మణుని న్యగ్రోధమును జొప్పించితివే! ఇటువంటి నీదయమాలిన కటికితనము, స్వజనులయెడ బంధుఁడవై యుండి నీ వొక్కఁడవే యిట్లు కఠినముగా చేయఁజాలితివి గాని మఱియొకబంధుఁడు తెగించి చేయఁజాలఁడు' అనెను. అన్నకొడుకగు నింద్రజిత్తిట్లు చెప్పఁగా విభీషణుఁడు 'రాక్షస రాజకుమారా! దుష్టా! రాక్షసా! నీవు నాశీలము దెలిసియుఁ దెలియని వాని వలె నేల యిట్లు కారులు ప్రేలెదవు. పినతండ్రిని గావున నీకుఁ బెద్దనగుటంబట్టి నన్నిట్లు పరుషము లాడఁదగదు. నేను క్రూరకర్ములగు రాక్షసుల కులమునఁ బుట్టినవాఁడ నయినను, నాశీలము రాక్షసులకుంబోలె క్రూరము గాదు; అక్రూర మైనది. శీలంబనెడి యీనాగుణము, సత్పురుషులకు ముఖ్యమైనది. ఆశీలమునే చెప్పెదను. క్రూరమైన కార్యమును జేయుటకుఁగాని పరపీడనము సేయుటకుఁగాని అధర్మమును సేయుటకుఁగాని నాకు వేడుక గలుగదు. ఇట్లు నాశీలము వేఱగుటచేతనే మిమ్ము విడిచితిని. ఇది దోష మందువేని నాయందే కాక రావణునియందును గలదు. లేనిచో నా సోదరుఁడు తన శీలము వేఱయినందుచే 'ఛీ పొమ్ము' అని తనసోదరు నెట్లు నిరసించి పుచ్చును? తనశీలము వేఱగుటంబట్టి కదా నన్నిట్లు చేసినాఁడు. మఱి రావణుని విడిచినందులకు హేతువులు వినుము. ధర్మము వదలిన శీలముగలవాఁడై పాపమునే సేయ నిశ్చయించియున్న పురుషుని కూడికవలనఁ దనకును బాపము గలుగును. యోగ్యుఁ డగువాఁడు చేతికిఁ జుట్టికొన్న

సర్పమును విదిర్చివైచునట్లు, ఆ దుర్మార్గుని బరిత్యజించి సుఖము నొందవలయును. హింస, పరధనము హరించుట, పరదారగమనము, ఈ దురాచారములు గల వానిని, కాలుచున్న గృహమును వదలునట్లు తోడనే వదలివేయవలయు నని పెద్దలు చెప్పుదురు. పరధనముల నపహరించుటయు, పరస్త్రీలం బొందుటయు, సుహృదు లయినవారియందు మిక్కిలియు శంక గలిగియుండుటయు ననెడి యీ మూఁడుదోషములును పురుషుని నాశము గలిగించునని. 'దోషములచే రావణుఁడు త్యాజ్యుఁడేని యభిజన విద్యాది గుణములచే నట్లె గ్రాహ్యుఁడేల కాఁడు?' అందువా? మహర్షులను ఘోరముగా వధించుటయు, సమస్త దేవతలతోను జగడము పెట్టుకొనుటయు, గర్వమును, దీర్ఘకోపమును, బద్ధవైరమును, పరశ్రేయస్సును ద్వేషించుటయు ననెడి యీ దోషములు, ఐశ్వర్యమును నాశము సేయునట్టివి; మఱి మేఘములు పెనుపర్వతములను గూడ నావరించునట్లు, ఎంతటి గొప్పగుణములను గూడ నాచ్ఛాదించివైచుచున్నవి. నీ తండ్రియగు నాయన్న రావణుఁ డిట్టిదోషములతోఁ గూడినవాఁ డగుటంబట్టియె యతనిని దిగవిడిచితిని. రాక్షసా! ఇంక శీఘ్రముననె యీ లంకయు నిందలి రాక్షసులు నుండరు. అతి గర్వితుఁడవు బాలుఁడవు దుష్టుండవునగు నీవు నుండవు. నీ తండ్రియు నుండఁడు. నీవు మృత్యుపాశమునం దగులుకొనియున్నావు. నన్నేమి యాడెదవొ యాడుము. నీ కిదె మరణవిపత్తి ప్రాప్తించియున్నపుడు నన్ను నూరక నిందించుటచే ప్రయోజన మేమి? నిందించి చచ్చుటే కాని సాధించుట యేమియు లేదుగదా. రాక్షసాధమా! న్యగ్రోధవృక్షమును జొచ్చుట కింక నీకు శక్యము గాదు. కాకుత్స్థకులులగు రామ లక్ష్మణులను నిట్లు ధర్షించితివి గావున నిఁక బ్రతుకుటయు నీకలవిగాదు. మనుష్యనాథుఁడగు లక్ష్మణునితో యుద్ధముఁ సేయుము. హతుఁడవై యమలోకమున యమదూత లాజ్ఞాపించు కార్యములను జేయుచుండెదవు. నీవు పూనిన బలమంతయుఁ జూపుము. నీకుం గల సమస్తాయుధములను సమస్త బాణములను బ్రయోగించి కాఁజేయుము. నీ వేమిచేసినను, నిపుడు లక్ష్మణుని బాణములబారిం బడి నీవును నీ సైన్యము నెంతమాత్రమును ప్రాణములు దక్కించుకొని పోఁజాలరు' అనెను.

ఇది యెనుబదియేడవ సర్గము.

లక్ష్మణుఁడు నింద్రజిత్తును పరస్పరము వీరాలాపము లాడుచు నొండొరుల బాణప్రయోగములచే నొప్పించుట.

ఇంద్రజిత్తు విభీషణునివచనములు విని, మిక్కిలియు క్రుద్ధుఁడై ఖడ్గాద్యాయుధములు చేపట్టి, చక్కఁగా నలంకృతమై నల్లని గుఱ్ఱములు పూన్పంబడియున్న మహారథమువైని ప్రళయకాలాంతకునివలె భయంకరుఁడై చూపట్టుచు, అతిదీర్ఘమై విశాలమై మహావేగమును మంచిచేవయుఁ గల బెడిదంపు ధనువు

నెత్తి పగవారిని గూల్చునట్టి వాడిబాణములను గ్రహించి వేగమున నభిముఖముగాఁ బోయి విభీషణునింజూచి పరుషవాక్యములు పలికెను. రథంబెక్కి చక్కఁగా నలంకృతుఁడై యున్న బలవంతుఁడును మేటి విలుకాఁడునగు నా యింద్రజిత్తు, నిజతేజముచేత నే యలంకృతుఁడై పగవారి రూపుమాపువాఁడై బంగారువన్నెగల *హనుమంతుని వీఁపునం గూర్చుండి యుదయపర్వతముపై నున్న సూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచున్న రామానుజుని లక్ష్మణునిం జూచెను. ఇంద్రజిత్తు సంరంభమున లక్ష్మణుని విభీషణునిని ఆ వానరసింహములనుం జూచి, 'ఇంక నాపరాక్రమము చూడుఁడు. ఇప్పుడు యుద్ధమున నాకాశముననుండి కురియువర్షమువంటిదై యెట్టి వారిని దారసింపనట్టు నా వింటినుండి విడివడు బాణవర్షమును వారింపుఁడీ చూతము. ఇప్పుడు నాబాణములు, ఈ నామహాధనువుననుండి విడివడినవై దూది జొంపము నగ్గియుంబోలె మీగాత్రములను దహింపఁగలవు. ఇప్పుడు మి మ్మం దఱను తీక్ష్ణములయిన బాణములచేతను శూలములచేతను శక్తులచేతను యష్టుల చేతను తోమరములచేతను గాత్రములు భేదించి యమలోకమున కంపెదను. హస్తలాఘవము మిక్కిలియుఁ గలవాఁడను గాన యుద్ధమున బాణముల వర్షము గురియుచు మేఘమువలె గర్జించుచుండఁగా, నాయెదుట నెవఁడు నిలువఁగలఁడు ? మున్ను రాత్రియుద్ధమునందు, మీ యిద్దఱను మీతోడ వచ్చినవారలను, నేను వజ్రాశనులవంటి బాణములచేత, మూర్ఛితులయి నేలం బడినట్లు గావించితిని. క్రుద్ధమయిన కాలసర్పమువంటి నాతో మరల యుద్ధము సేయవచ్చితివే ! కావున నీ వారాత్రియుద్ధము మఱచిపోయితివో, లేక నీకు మరణకాలమే దాపరించెనో యని తలంచెదను' అనెను. ఆ రాక్షసవర్యుండగు నింద్రజితుఁడు బిగ్గఱగ నాడిన మాట విని లక్ష్మణుఁడు, ముఖమున నెంతమాత్రమును భయవికారము నొందక క్రుద్ధుఁడై యతనితో 'రాక్షసా ! నీవు మమ్ము యమునింటికిఁ బంపుట మొదలగు వానిని, నీకుఁ జేయనలవిగాని కార్యములను, నోటిమాటలచేఁ జేసి నిర్వహించితివే కాని కార్యములచే నిర్వహింపవు. ఎవ్వఁడు వ్యర్థముగా బీరము లాడక కార్యముల నాచరించి నిర్వహించునో యతఁడే బుద్ధిమంతుఁడు గాని నీవు గావు. నీవు దుర్బుద్ధివే ! దుష్టబుద్ధీ ! నీవు కానునకై నను గొఱగానివాఁడవు. మమ్ము జయించుట యెట్టివానికిని సాధ్యముగాదు. ఇట్టినీవు అట్టిమమ్ము జయించువిషయమున చేతఁగానివాఁడ వయినను జయించెద నను మాటమాత్రమును జెప్పి చాలం గృతార్థుఁడ నయితి నని తలంచెదవు. 'నాపరాక్రమము మున్ను చూచియుండ లేదా' యందువా ? అప్పుడు రాత్రియుద్ధమునందు నీవు మాకుఁ గనఁబడక యంతర్హితుఁడవై యుద్ధము చేసితివే ! అది దొంగలుచేయు పద్ధతిగాని వీరు లనుసరించు మ

---

* దీనిచే హనుమంతుఁడు పూర్వము రాక్షసులతో యుద్ధముచేసి యింద్రజిత్తు రాఁగానే లక్ష్మణుని వీఁపున నెక్కించుకొనె నని తెలియుచున్నది.

మార్గము గాదు. రాక్షసా! నేను నీ బాణములకు గుఱిగా నీ యెదుట నిలిచి యున్నట్లె నీవు నిప్పుడు నీ యప్పటి తేజమును జక్కఁగఁ జూపుము. ఊరక వట్టిమాటలచే నిన్ను నీవే పొగడికొనెద వేల?' అనెను. పెక్కు యుద్ధముల గెలుపుకొనియున్న మహాబలుఁ డింద్రజితుఁడు, లక్ష్మణుఁ డట్లు చెప్పినది విని, బెడిదమయిన వింటిని సారించి వాఁడిబాణములను విడిచెను. మహావేగములును సర్పవిషముంబోలె ఘోరములు నగు నాబాణములు ప్రయుక్తములై నిట్టూర్పులు పుచ్చుచున్న సర్పములుంబోలెఁ బోయి లక్ష్మణుని దేహము నాటి నేలం బడినవి. యుద్ధమున వేగవంతుఁడగు రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజిత్తు, శుభలక్షణుఁ డగు లక్ష్మణుని మిక్కిలియు వేగముగల బాణముల నెంతయుం గ్రుచ్చి నొప్పించెను. శ్రీమంతుఁ డగు నా లక్ష్మణుఁడు అవయవములం దెల్ల బాణములు మిక్కిలియుఁ గ్రుచ్చికొని యుండ, నెత్తుటఁ దొప్పందోఁగి, పొగలేని యగ్గివలెఁ బ్రకాశించెను. ఇంద్రజిత్తు తాను గావించినకార్యముం జూచి యది లక్ష్మణు నొప్పించినఫల మగుటయుఁ దెలిసి, మిక్కిలియు బిట్టుగా ధ్వనిగలుగునట్లు, సింహనాదము చేసి యతనితో *'లక్ష్మణా! ఱెక్కలు గట్టంబడి వాఁడిమొనలు గలిగి, ప్రాణములను గడముట్టించు బాణములు, నా వింటినుండి విడివడి, యిపుడు నీ ప్రాణములను గ్రహింపఁగలవు. ఇపుడు నాచేత హతుఁడవై మృతుండవగు నీదేహముపయిని నక్కలును డేగలును గ్రద్దలును గుంపులు గుంపులుగా పడి పట్టి తినఁగలవు. మిక్కిలియు దుర్బుద్ధియగు రాముఁడు క్షత్త్రియాధముఁడవును, అపూజ్యుఁడవును, తనకు భక్తుఁడవును, తోఁబుట్టువవునగు నీవు, ఇదిగో నాచేత హతుఁడవు కాఁగాఁ జూడఁగలఁడు. లక్ష్మణా! నేను నిన్ను వధింపఁగా, కవచమువిఱిగి విలుదునిసి తల పోయి నేలం బడియున్న నీదు మొండెము నిప్పుడు రాముఁడు చూడఁగలఁడు' అనెను. ఇట్లు ఇంద్రజిత్తు సంరంభించి పరుషముగాఁ బలుకుచుండుటను జూచి లక్ష్మణుఁడు యుక్తియుక్తములు నర్థవంతములునగు వాక్యముల నతనితో 'దుర్బుద్ధీ! రాక్షసా! నీ నోటిపదటము వదలుము. నోటిచే వట్టిబీరములు వలదు. నీవు బెట్టిదములగు కార్యములు చేసినవాఁడవే కాని యిప్పుడు వానిని నోటం జెప్పికొననేల? బాహుబలమునఁ జక్కఁగాఁ గార్యముచేసి దానిని సాధింపుము. రాక్షసా! కార్యము చేసి చూపక, యూరక నిన్ను నీవే పొగడికొనుటవలన నేమి గలదు? నేను నీ ప్రేలినది నిజమని నమ్మునట్టికార్యము గావించి చూపుము పురుషాధమా! నేను పరుషము లాడకయే, కొంచెమైన నాక్షేపింపకయు, ఆత్మస్తుతి చేసికొనకయు, నిన్నిపుడు వధించి పుచ్చెదను చూడుము' అనెను. ఇట్లు పలికి లక్ష్మణుఁడు,

* ఇందులకు 'నీబాణములు తీక్ష్ణములైనవి. నేను బ్రయోగించునవి మొక్కవోయిన బాణములు. కాఁబట్టి ప్రాణనాశకరములగు నీబాణములు, నాప్రాణములం గొనఁగలవు' అని వాస్తవార్థము. మహేశ్వరతీర్థులు. ఇట్లె తక్కినవాని నూహించుకొనునది.

తీక్ష్ణములును మహావేగములు నగు నయిదుబాణములను ఆకర్ణాంతముగా వింటి నాకర్షించి యింద్రజిత్తు అొమ్మునఁ గాఁడనేసెను. మంచితెక్కలు గలిగియుండుటచే మహావేగములైన యా బాణములు సర్పములవలె జ్వలించుచు, నా రాక్షసుని వక్షమున సూర్యకిరణములవలె వెలింగెను. ఆ ల్లాలక్ష్మణునిచే బాణములం గొట్టువడి యింద్రజిత్తు కుపితుఁడై, మూఁడుబాణములను గుఱి దప్పకుండునట్లు చక్కఁగా లాగి ప్రయోగించి లక్ష్మణుని నొప్పించెను. అప్పు డట్లు నరసింహుఁడును రాక్షససింహుఁడునగు లక్ష్మణుఁడును నింద్రజిత్తును నొకరి నొకరు జయింపం గోరి, యుద్ధమున దొమ్మిగా నొండొరులం దోఁపురాపాడుట భయంకరమై యొప్పెను. ఇంద్రజిత్తును లక్ష్మణుఁడు నిరువురును బలవంతులు; ఇద్దఱును సహజపరాక్రమశాలులు; ఇద్దఱును చక్కఁగా పరాక్రమును నెఱపఁగలవారు; ఇద్దఱును సమస్తశస్త్రాస్త్రములయందును ఆఱితేఱినవారు; ఇరువురును నెట్టివారికిని జయింప నలవిగానివారు; అసమానబలతేజములు గలవారు. అప్పుడు ఆ వీరు లిరువురును, ఆకాశమందలి గ్రహములు పోరినట్లు యుద్ధముసేసిరి అప్పుడు యుద్ధమున నెట్టివారికిని నెదిరింప నలవిగాని మహాత్ములగు నా యిరువురు నెంతమాత్రమును భయము నొందక వృత్రుఁడును దేవేంద్రుఁడునుంబోలె, సింగముల చందమునను బోరాడిరి. ఆ మనుజసింహుఁడును రాక్షససింహుఁడు నిరువురును, పిఱుదివియక నిలిచి పెక్కు బాణజాలములను నొండొరులపయిం బ్రయోగించుచు, మిక్కిలి యుబ్బున యుద్ధము గావించిరి. నరోత్తముఁడగు లక్ష్మణుఁడును రాక్షసోత్తముఁడయిన యింద్రజితుఁడును మిక్కిలియు హర్షమున విండ్లను బాణములను దాల్చి యొండొరుల జయింపఁ దమకపడుచు, మేఘము లవ్వారిగా జలము వర్షించునట్లు ఒకరిపై నొకరు మిక్కిలియు బాణజాలములను బ్రయోగించిరి. యుద్ధంబునం దాఱితేఱినవారై చండములగు బాణములను ఖడ్గములను వాఁడియగు నితరాయుధములనుం దాల్చి యున్న మహాబలులగు నింద్రజిల్లక్ష్మణులు మహాయుద్ధమున బీరంబులు పెచ్చుపెరిఁగి, శంబరుఁడును నింద్రుఁడునుం బోలె మిక్కిలి బెట్టిదముగా నొండొరులం గొట్టుచుఁ బోరాడిరి.

ఇది యెనుబదియెనిమిదవ సర్గము.

{ఇంద్రజిత్తును లక్ష్మణుఁడును బాణసమూహము లేయుచు నొండొరులకవచములుభేదించిమహాయుద్ధముగావించుట}

అంతం బగవారిని మ్రుక్కించు లక్ష్మణుఁడును, క్రుద్ధుఁడై కృష్ణసర్పము వలె నిట్టూర్పులువుచ్చుచు, నొక బాణమును వింటం గూర్చి యింద్రజిత్తుపైఁ బ్రయోగించెను. ఇంద్రజిత్తు, ఆ లక్ష్మణుని యల్లెత్రాటి వెనుచప్పుడును విని, మొగము వెలవెలఁబోవ లక్ష్మణునిం బాఱఁజూచెను. రావణపుత్రుఁడగు

నా రాక్షసుఁడు మొగము వెలవెల్లనై యుండుటనుజూచి, విభీషణుఁడు, యుద్ధ తత్పరుఁడై యున్న లక్ష్మణునితో 'మహాబాహూ! ఇంద్రజిత్తునందుఁ గల ముఖ వైవర్ణ్యము మొదలగు నిమిత్తములం జూడఁగా వీఁడు భంగము నొందెనని నిస్సంశయముగాఁ దెలియుచున్నది. కాన వీనిం జంపుటకు వేగిరపడుము' అనెను. అంత లక్ష్మణుఁడు, అగ్నిజ్వాలలవలె వెలుంగుచున్నవై మహావిషంబులగు సర్ప ములవలె ఘోరములైన వాఁడిబాణములను వింట సంధించి యింద్రజితునిపైఁ బ్రయోగించెను. ఇంద్రుని వజ్రాయుధమువంటి కఠినంపుఁదాఁకు గల బాణ ములచే లక్ష్మణుఁడు గాఁడ నేయఁగా నింద్రజిత్తు నొచ్చి, యింద్రియము లన్నియుఁ గలంగ కొంతసేపు మూర్ఛనొందెను. పిదప నా యింద్రజిత్తు, ముహూర్తమునకు నింద్రియములు మరల కుదుటంబడ, దెలివినొంది, తన యెదుట యుద్ధమునకై కాచి నిలిచియున్న వీరుని దశరథకుమారునిఁ గనెను. ఆ యింద్రజిత్తు కోపంబునఁ గన్నులెఱ్ఱఁబాఱ, లక్ష్మణునిపైకి నడరి, యతనిం దార సించి మరలఁ బరుషముగా నతనితో 'నీవును నీ యన్నయు బాణపాశములచే బద్ధులైయుంటిరే; యా మొదటియుద్ధమున మిమ్ము బంధించిన నా పరాక్రమ మును మఱచితివా యేమి? అప్పుడు నేలం బడి పొరలుచుంటిరే? ముందు మొదటియుద్ధమున మీ యిద్దఱను మీ పరివారమునును వజ్రాయుధమువంటి బాణములచే తెలివి దప్పి క్రిందఁ బడునట్లు గావించితినిగదా. అట్లు నా పరా క్రమమును దెలిసియు నీవు నన్ను నెదిరింపఁగోరుటను జూడఁగా, నీవు మున్ను పడిన భంగము మఱచిపోయితి వనికాని లేక యమలోకమునకుఁ బోవఁ దివురు చున్నా వనికాని స్పష్టముగాఁ దోఁచుచున్నది. నీవు మొదటియుద్ధమున నా పరా క్రమమును జూడకున్నయెడల నిప్పుడు నీకుఁ జూపెదను. వెనుదీయక యిపుడు నిలువుము' అనెను. ఇంద్రజిత్తు ఇట్లు చెప్పి యేడుబాణముల లక్ష్మణునిని, వాఁడి మొనలుగల పది మేటిబాణముల హనుమంతుని నొప్పించెను. అంత వీర్యవంతుఁ డగు నింద్రజిత్తు, లక్ష్మణాదులపైఁ గల కోపమునకంటె విభీషణునిపైఁ గల నినుమడి యగు కోపమున సంరంభము నినుమడింప, ఆకర్ణపూరితములై గుఱిదప్పనట్లు నూఱుబాణములేసి యాతనిఁ గాఁడఁజేసెను. అపు డింద్రజిత్తు చేసిన యా కార్య మును జూచి, పురుషతిలకుఁ డా లక్ష్మణుఁడు దానిని లెక్కసేయక పెడనవ్వు నవ్వుచు 'ఇది కొంచెమేని సనికిరాదు' అని పలుకుచు బెట్టిదములయిన బాణములను దీసి, యింద్రజిత్తుమీఁదఁ బ్రయోగించెను. లక్ష్మణుఁడు యుద్ధమునఁ గ్రుద్ధుఁడై భయమున మొగంబు వెలవెలఁబోక తెంపుతో నింద్రజితునిం జూచి 'రాక్షసా! నీ బాణము లెంతమాత్రమును సత్తువలేనివి గావున తేలికలై బాధపెట్టక సుఖ ముగా నున్నవి చుమీ! శూరులు యుద్ధమునకుఁ జొచ్చి యెందుఁగాని యింత చులుకనగా ప్రహరింపరు. యుద్ధమున జయమ్ముఁగోరునట్టి శూరులన్ననో యీ విధ

ముగా యుద్ధముసేయుడు' అని వానిం జూచి పలుకుచు బాణవర్షములు పయిని గురియించెను. బంగారుచే గంగాఱుచున్న యా యింద్రజిత్తుని కవచము, లక్ష్మణుని బాణములచే తుత్తునియలై యాకాశమునుండి చుక్కలసమూహము రాలునట్లు, రథముపై చెల్లచెదరుగా రాలెను. అట్లు యుద్ధమున కవచము నుగ్గై మేనెల్ల గండ్లుపడి నారాచములు నాటియుండుటంజేసి, వీరుండగు యింద్రజిత్తు వృక్షములు మిక్కిలియు మొలచియున్న పర్వతమువలెం జూడ నొప్పెను. అంత భయంకరపరాక్రముండగు నింద్రజిత్తుండు యుద్ధంబునం బరమక్రుద్ధుండై వీరుండగు లక్ష్మణునిని వేయిబాణము లేసి నొప్పించెను. గొప్పదియు దివ్యంబునగు లక్ష్మణుని కవచముగూడ నుగ్గయి పడినది. అట్లు వారిరువురును ఒకరు చేసిన దానికి బదులు మఱియొకరు సేయుచు నొండొరులపయిం దలపడిరి. అయ్యిరువురును సమస్తావయవములును బాణములచే భిన్నములై దేహమంతయును నెత్తుటం దోఁగుచుండ, బిట్టుగా నిట్టూర్పులు నిగిడించుచుం బోరాడిరి. మహాత్ము లయ్యిరువురు వీరులును యుద్ధకర్మములందు పండితులు గావున మిక్కిలియుం జాలసేపు నొండొరులను వాఁడిబాణముల భంజించిరి. అప్పుడు భయంకరపరాక్రములగు నయ్యిరువురు నొండొరుల జయింపఁ బ్రయత్నపడుచు నొండొరుల బాణములు మేనెల్ల నెరసియుండ నొండొరులకవచములను ధ్వజములను ఖండించి, సెలయేళ్లు జలమునుంబోలె వేఁడినెత్తురు దొరుఁగుచు నుండిరి. ఆకాశమునందు ప్రళయకాల నీలమేఘములు జడివానలు గురియునట్లు, వారిరువురును భయంకర ధ్వనిగా నొండొరులపై ఘోరమగు బాణవర్షమును గురియుచు నిట్లు పోరాడుచుండఁగా చాలఁగాలము గడచినది. కాని వారిరువురకును యుద్ధమునకు వెనుదీయుటఁగాని యాయాసముగాని కలిగినదిగాదు. అస్త్రవేత్తలలో నుత్తములగు నా యిరువురును, మాటికినొండొరులపయి దివ్యాస్త్రములం బ్రయోగించుచు, నానావిధములయిన బాణములను నాకాశమునం దంతటను నిండఁగట్టినట్లు పరఁగించిరి. లక్ష్మణుండును నింద్రజిత్తుండును, మోసపోకయు చుల్కఁగాను చిత్రముగాను జక్కఁగాను, నొండొరులపై బాణము లేయుచు నుభయులును బెట్టిదముగ దొమ్మి యుద్ధము గావించిరి. ఆ యిరువుర యల్లెత్రాటిచప్పుళ్లును జనుల నెల్ల వడవడంకించుచు, పిడుగుపాటువలె భయంకరమై బిట్టుగా వేఱువేఱ వినంబడినవి. అప్పుడు అయ్యిరువురును యుద్ధము సేయుచుండఁగా,ఆకాశమున గర్జించుచున్న యతిఘోరములగు రెండు మేఘముల ధ్వనియుంబోలె మహాధ్వని చెలంగినది. జయము నొందవలెనని గట్టిపూనికతో యుద్ధముసేయుచున్న కీర్తిమంతులగు నా బలవంతులిరువురును బంగారుపింజలుగల బాణములచే మేనెల్ల గండ్లుపడుటచే నెత్తురు మిక్కిలియుం దొరిఁగినవా రయిరి. బంగారుపింజలుగల యా బాణములు, యుద్ధమున వారిరువుర గాత్రములం జొచ్చి నెత్తుటితోఁ దడిసి వెలువడి భూతలముం

ప్రవేశించినవి. ఆ యిరువురును ప్రయోగించిన బాణములలో వేలుకొన్ని యాకాశమునఁ బఱచునపుడు మిక్కిలియు వాఁడియగు నాయుధములచేఁ దాఁకుడు పడినవి. మఱికొన్ని బాణములు ఇతరబాణములను వేలకొలఁదిగ భంజించియు ఛేదించినవి. ఆ పోరు ఘోరమయ్యెను. అందు నయ్యిరువురును ప్రయోగించు బాణసమూహము, సత్రమునందు జ్వలించుచున్న గార్హపత్యాహవనీయాగ్ని హోత్రములతోఁగూడిన దర్భసమూహమువలె నొప్పెను. ఆ మహాత్ముల దేహములు గాయములు పడియుండుటచే వనమందు ఎఱ్ఱనిపువ్వులతో నిండి యాకులే లేకయున్న బూరుగు మోదుఁగుచెట్లుంబోలెఁ బ్రకాశించినవి. ఇంద్రజిత్తును లక్ష్మణుఁడు నొకరినొకరు వధింపఁ దమకపడుచు మాటిమాటికి బెట్టిదంబుగా దొమ్మి యుద్ధమును గావించిరి. యుద్ధమున లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తును, ఇంద్రజిత్తు లక్ష్మణునిఁగా ని ట్లొకరి నొకరు ప్రహరించుచు నెంతపోరినను నెంతమాత్రమును శ్రమము నొందరయిరి. వేగవంతులును మహావీర్యశాలులునగు నయ్యిరువురును, బాణసమూహములు దేహమునఁ గాఁడియుండుటవలన వృక్షములు మొలచిన పర్వతములవలెఁ బ్రకాశించిరి. మిక్కిలియు బాణములచే నావరింపఁబడి నెత్తుటందోఁగియున్న యా వీరుల సర్వావయవములును, జ్వలించుచున్న యగ్నిహోత్రములవలె వెలింగెను. అంత నయ్యిరువురు నట్లు చాలసేపుగా యుద్ధము సేయుచుండిరి; కాని వారికి యుద్ధముపయి విసుగుగాని శ్రమముగాని యెంతమాత్రము గలుగదయ్యె. అంత మహాతేజుండగు విభీషణుఁడు యుద్ధాగ్రంబుల నెవ్వరిచేతను బరాజయమునొందని లక్ష్మణునకు యుద్ధమునలని యాయాసము దీర్పనెంచి యతనికి ప్రియమగు హితము గలిగించువాఁడై యుద్ధరంగమున ముందట వచ్చి నిలిచెను.

ఇది యెనుబదితొమ్మిదవ సర్గము.

{విభీషణుఁ డింద్రజితుని పరివారమును జంప వానరవీరులం ప్రోత్సాహపఱచుట; లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తుసారథిని ప్రమాథి మొదలగువారు వాని రథాశ్వములనుం గూల్చుట.}

బలవంతుఁడును శూరుఁడు నగు విభీషణుఁడు, మదపుటేనుంగులుంబోలె, నొండొరులతో యుద్ధముసేయం దలపడి యొండొరుల *వధింపం గోరి పోరుచున్న యీయిరువురను మొదటఁ జూడంగోరి వారలఁ జూచి పిదపఁ దానును యుద్ధముసేయుటకై యుద్ధభూమి నగ్రభాగంబున నిలిచెను. అంత నవ్విభీషణుఁడు యుద్ధ

---

* విభీషణుఁడు మొదట తా సేయుద్ధము సేయ నుద్యుక్తుఁడయ్యెను, వారలయందెవఁడు బలాధికుఁడో తెలియం జూడఁగోరి యూరకుండె ననియు, పిదప వారు బలమందు సమానులగుటంజూచి తాను రామునికి కించిత్కారము సేయుటకై యిప్పుడు యుద్ధమున కుద్యుక్తుఁడై నిలిచెననియుభావము.

రంగమున నిలిచి, యప్పటి కొక గొప్పవింటిని గొని బిట్టుగా నారి సారించి రాక్షసులపై వాఁడిమొనలుగల మేటిబాణములం బ్రయోగించెను. ఆ బాణములు, అగ్నివలె వెలుంగుచు నూటి దప్పక రాక్షసులం దాఁకి పిడుగులు పెనుగొండలను బ్రద్దలువాపునట్లు వారలను విదారించినవి. రాక్షసోత్తము లయిన యవ్విభీషణుని సచివులుగూడ యుద్ధమున శూలములచేతను ఖడ్గములచేతను పట్టిసములచేతను, వీరులగు రాక్షసులను ఖండించిరి. అప్పుడు విభీషణుఁడు తన మంత్రులయిన యా రాక్షసులు బలసియుండ, మత్తిల్లి చెలరేఁగుచున్న యేనుఁగుగున్నల నడుమ నున్న మదపుటేనుంగువలెఁ జూడనొప్పెను. అంత రాక్షసవరుఁడగు విభీషణుఁ డయ్యెకాలముల కది యది యుక్త మని యెఱింగినవాఁడు గాన రాక్షసులతోఁ బోరాడ బ్రియపడుచున్న వానరులను మఱియుఁ బ్రోత్సాహపెట్టువాఁడై యప్పటికిఁ దగినట్లు వారితో 'వానర శ్రేష్ఠులారా! రాక్షసేంద్రుఁడగు రావణునకు వీఁ డొక్కఁడే పరమగతియై యున్నాఁడు. రావణుని సైన్య మంతయుఁ బోయి వీఁ డొక్కండె శూరుఁడు మిగిలియున్నాఁడు. మీర లేల మిన్నక నిలుచున్నారు? పాపాత్ముండగు నీరాక్షసుఁడు రణముఖంబున హతుఁడు కాఁగా, పిదప రావణుఁ డొక్కఁడుతక్కఁ దక్కిన యతనిబలమంతయు హతమయిన దగుచున్నది. వీరుఁడగు ప్రహస్తుఁడును మహాబలుఁడగు నికుంభుఁడును, కుంభకర్ణుఁడును,కుంభుఁడును,ధూమ్రాక్షుఁ డనురాక్షసుఁడును, జంబుమాలియు, మహామాలియు, తీక్ష్ణవేగుఁడును, అశనిప్రభుఁడును, సుప్తఘ్నుఁడును, యజ్ఞకోపుఁడును, వజ్రదంష్ట్రుఁడను రాక్షసుఁడును, సంహ్రాదియు, వికటుఁడును, నిఘ్నుఁడును, తపనుఁడును, దముఁడును, ప్రఘాసుఁడును, ప్రఘసుఁడును, ప్రజంఘుఁడును, జంఘుఁడును, దుర్ధర్షుండగు నగ్నికేతుఁడును, వీర్యవంతుఁడగు రశ్మికేతుఁడును, విద్యుజ్జిహ్వుఁడును, ద్విజిహ్వుఁడును, సూర్యశత్రుండను రాక్షసుఁడును, అకంపనుఁడును, సుపార్శ్వుఁడును, చక్రమాలి యను రాక్షసుఁడును, కంపనుఁడును, బలవంతులయిన దేవాంతక నరాంతకులును హతు లయిరి. మీరు మహాబలవంతులయిన యీ రాక్షసోత్తములఁ బెక్కండ్ర వధించి సముద్రమును చేతులతో నీఁది దాఁటినవా రయితిరి. ఇఁక నింద్రజిత్తును వధించుట మీ కావుపాదమంతటి స్వల్పమును దాఁటుటయే యగును. ఆస్వల్పమునుగూడ దాఁటివైవుఁడు. వానరులారా! బలగర్వితులగు రాక్షసు లందఱును వచ్చి తలపడి మీచే హతులయిరి. ఈ యింద్రజిత్తు ఒకఁడుమాత్రమే మిగత. ఇంతమాత్రమే మీ కిందు జయింపవలసి యున్నది. నేను రాముని కార్యమునకుఁగాను దయను దొలఁగఁబెట్టి తోఁబుట్టువు కొడుకు నయినను జంపిపుత్తును; కాని పినతండ్రినై నాకు కొడుకగువానిని నేనే చంపుట యుక్తము గాదు. నే నింద్రజిత్తును వధింపఁగోరఁగానే కన్నీరు నా కన్నులను గ్రమ్మి యడ్డపడుచున్నది. కావున వానిని మహాబాహుఁ డీ లక్ష్మణుఁడే

యడంచును. వానరులారా! మీరందఱు నొక్కటిగాఁ గూడి, యీ యింద్రజిత్తు నకుఁ దోడ్పడుటకై వీని చెంతలపొంతల నున్న రాక్షసభటులను వధింపుఁడు' అనెను. ఇట్లు మహాయశస్కుఁడగు నా విభీషణుఁడు ప్రోత్సాహపెట్టఁగా, వానరోత్తము లుబ్బునొంది వాలము లల్లార్చిరి. అంత నా వానరసింహములు, ఆ ప్రోత్సాహమున, మాటిమాటికిని సింహనాదములు సేయుచు, మేఘములం జూచి నెమిళ్లు కేకలువేయునట్లు, ఉబ్బు పట్టంజాలక నానావిధములయిన ధ్వనులు గావించిరి. జాంబవంతుఁడును సమస్తములయిన స్వసైన్యములచేఁ బరివృతుఁడై శిలలచేత రాక్షసులం గొట్టి నఖములచేతను దంతములచేతను వారల నొప్పించెను. మహాబలవంతులయిన యా రాక్షసులు, అట్లు ప్రహరించుచున్న భల్లూకపతియగు జాంబవంతుని, భయము మాలి యనేకవిధాయుధములం గొని చుట్టుముట్టిరి. ఆ రాక్షసులు, అప్పుడు యుద్ధమున రాక్షససైన్యమును వధించుచున్న జాంబవంతుని, బాణములను కఱకులయిన పరశువులను పట్టిసములను యష్టులను తోమరములనుం గొని నొప్పించిరి. వానరరాక్షసులకుఁ గలిగిన యా దొమ్మి యుద్ధము క్రుద్ధులైన దేవాసురుల యుద్ధమువలె మహాధ్వని గలిగి భయంకరమై చెలంగినది. * వీర్యశాలియగు హనుమంతుఁడును మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై సాల మొకటి పెకలించి వేవురకొలఁదిగ రాక్షసులం దలపడి భయంకరముగా యుద్ధము సేసెను. ఇంద్రజిత్తు పినతండ్రికి మిక్కుటమైన యుద్ధము నొసంగి మరల శత్రువీరుల రూపు మాపెడి లక్ష్మణునిమీఁదికే యడరెను. అపు డయ్యుద్ధమున వీరులై చక్కఁగా యుద్ధముసేయు సుప్రసిద్ధులగు నయ్యిరువురును, బాణవర్షములు గురియుచు నొకరినొకరు నొప్పించిరి. మహాబలవంతులును వేగవంతులు నగు నయ్యిరువురును, వర్షర్తువునందు చంద్రసూర్యులు మబ్బులచే మఱుఁగువడునట్లు, బాణసమూహములచే పలుమాఱు మఱుఁగువడుచుండిరి. అచట నయ్యిరువురును పోరునపుడు, వారి హస్తలాఘవముంబట్టి యమ్ములపొదినుండి బాణములను దీయుటగాని, వింట బాణమును సంధించుటగాని, వింటిని కుడియెడమ ప్రక్కల మార్చి పట్టుకొనుటగాని, బాణములను బ్రయోగించుటగాని ఆకర్ణాంతముగా నారి లాగుటగాని, ఆలీఢాదిమానముల దిట్టముగా నిలుచుండుటలు గాని, వింటిని నారిని బిడికిట పట్టుటగాని, గుఱిదప్పక వేయుట గాని యెంతమాత్రమును గనఁబడదయ్యె. వింటినుండి యురవడిగా వెడలుచున్న బాణసమూహము లాకాశమంతయును గప్పుటవలన బాణములు తప్ప మఱి యే వస్తువును గానఁబడదయ్యె. అప్పుడు లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తుం దారసించియు నింద్రజిత్తు లక్ష్మణునిఁ దలపడియుఁ బోరునపుడు ఇతఁ డతనిని గొట్టు ననికాని యతఁ డితనిం గ్రిందుపఱుచునని

* ఇచట హనుమంతుఁడు యుద్ధముచేసె ననుటవలన హనుమంతుని వీఁపుపయినున్న లక్ష్మణుఁడు, అతనియలసట దీఱుటకై కొంతసేపు దిగియుండె నని తెలియుచున్నది.

కాని నిశ్చయము నేర్పఱచుట యశక్యముగా నుండెను. వా రిరువురును, వేగమున నొండొరులపయి వైచిన వాఁడిబాణములు ఆకాశమునం దెంతమాత్రమును తెఱపిలేనట్లు నిండఁగా నది చీఁకటి క్రమ్మిన ట్లుండెను. అట్లు వారిరువుర వాఁడి బాణములును వెక్కు వందల కోలఁదిగఁ బరఁగుచుండుటంజేసి దిక్కులును విదిక్కులును బాణములు నెరసి బెరసిన వయ్యె. సమస్తమును, సూర్యుఁ డస్తమించు నపుడు చీఁకటిచేఁ గప్పఁబడునట్లు, చీఁకటిచేఁ గప్పఁబడి, యెంతయు భయంకరముగా నుండెను. అప్పుడు నెత్తుటి వెల్లువలు గొప్పనదులుగా వేలకొలఁదిగఁ బ్రవహించినవి. బెడిదములయి మాంసాహారులగు క్రూరజంతువులు భయంకరముగాఁ గూఁతలిడినవి. అప్పుడు భయమున వాయువు వీవకుండెను. అగ్ని మండదయ్యె. మహర్షులును దిగులొంది 'లోకంబులకు మంగళ మగుఁగాక' యని పలికిరి. మున్ను యుద్ధమును జూడ నచ్చటికి వచ్చియున్న గంధర్వులును చారణులును అతిఘోరమైన యా యుద్ధమును జూడ వెఱచి వేఱుచోటికిఁ బోయిరి. అంత లక్ష్మణుఁడు, రాక్షససింహుఁడగు నింద్రజిత్తుని నల్లనిగుఱ్ఱములను బంగారు భూషణములు గలవానిని నాలుగింటిని, నాలుగుబాణములఁ గాఁడ నేసెను. పిమ్మట శ్రీమంతుఁడగు లక్ష్మణుఁడు, వాఁడియై మంచి గఱులు గలిగి, మేలయిన కాంతిని వెలుంగుచున్న నేటొక తెల్లని కత్తివాతి వాఁడియమ్మును దీసి యాకర్ణాంతముగా లాగి, యింద్రుని వజ్రముంబోలినదై యస్త్రము చప్పుడుచే శబ్దించుచుఁ బిడుగువలె నున్న యా బాణముచే లాఘవంబు మెఱయ, రథమును జిత్రగతులం ద్రిప్పుచున్న యింద్రజిత్తు సారథితల మేనినుండి డొల్ల నేసెను. సారథి హతుఁడు కాఁగా మహాతేజుఁడగు నా మందోదరీతనూజుఁడు ఇంద్రజిత్తుఁడు, తానే తేరిని దోలుకొనుచును వింటినిం బట్టి యుద్ధమును జేయుచు నుండెను. ఆ యుద్ధమునం దట్లు ఇంద్రజిత్తు తా నొకఁడే తేరు దోలికొనుచును వింటెంగొని యుద్ధము సేయుచును నుండు సామర్థ్యమునకుఁ జూచువా రాశ్చర్యపడిరి. లక్ష్మణుఁడు, ఇంద్రజిత్తుని చేతులు గుఱ్ఱములం దోలు వ్యాపారమునఁ దగిలియుండు నపుడు అతనిని వాఁడియమ్ములఁ గాఁడనేసెను. వింటిపై నతని చేతులు దగిలియుండునపు డతని గుఱ్ఱములపయి బాణము లేసెను. లక్ష్మణుఁడు, పగవానియందు తెఱపిం జూచి బాణము లేయుటయం దతిశీఘ్రలాఘవము గలవాఁడు గాన యట్లా రంధ్రములం గనిపట్టి, రథస్థుఁడై తిరుగుచున్న యింద్రజిత్తును, నిర్భయుఁడై బాణసమూహములచేఁ బీడించెను. ఇంద్రజిత్తు, యుద్ధమునఁ దన సారథి హతుఁ డగుటయుఁ, దాను గుఱ్ఱములం దోలు తెఱపిని గనిపట్టి లక్ష్మణుఁడు తన్నొప్పించుటయుం జూచి యుద్ధగర్వము వదలి విషణ్ణుం డయ్యెను. వానరయూథపులు, ఇంద్రజిత్తు మొగము విన్ననై యుండుటం జూచి మిక్కిలియు సంతుష్టులై లక్ష్మణునిం గొనియాడిరి. అంత, ప్రమాథి, శరభుఁడు, రభసుఁడు, గంధమాద

నుఁడు నను వానరోత్తములు నలువురును, ఇంద్రజిత్తుని యాటోపము సహింపక యురవడిఁ జూపసాఁగిరి. మహావీర్యవంతులును భయంకర పరాక్రములు నయిన యా వానరవీరులు నలువురును, ఇంద్రజితుని తేరికిఁ బూన్చిన మేటిగుఱ్ఱముల నాలుగింటిపై నతివేగంబున దూఁకి పడిరి. పర్వతాకారులగు న వ్వానరవీరులు పయిని బడఁగానే యా యశ్వములు అఁగఁజాలక, ముఖములనుండి యెఱ్ఱని నెత్తురు గ్రక్కినవి. ఆ గుఱ్ఱములు అట్లు నలఁగి యవయవములు విఱిగి ప్రాణములు వీడి నేలం గూలినవి. అ వ్వానరవీరులు, ఇంద్రజిత్తుని గుఱ్ఱములను హతముసేసి, యతని మహారథమును నుగ్గు గావించి మరల వేగంబున నెగిరివచ్చి లక్ష్మణుని పార్శ్వమున నిలిచిరి. ఆ యింద్రజిత్తు గుఱ్ఱములు చచ్చి సారథియుఁ గూలిన యా వట్టిరథముననుండి నేలకు దూఁకి, బాణవర్షము గురియుచు లక్ష్మణుని పయి కడరెను. అంత నప్పుడు మహేంద్రునికి సాటియగు లక్ష్మణుఁడు, తనపయి వాఁడియైన బలు తూపులను బరఁగించుచు, కాలినడకను దారసించి వచ్చుచున్న యా యింద్రజిత్తును, యుద్ధమున వాఁడియైన మేటిబాణములను మఱియు నితర బాణ సమూహములను మిక్కిలియుఁ బ్రయోగించి యెంతయు వారించినవాఁడయ్యె.

ఇది తొంబదియవ సర్గము.

ఇంద్రజిత్తు వేఱురథ మెక్కి రాఁగా లక్ష్మణుఁడు వానిసారథిం జంపుట; విభీషణుఁ డింద్రజిత్తుగుఱ్ఱంబుల రూపుమాపుట; లక్ష్మణునిచే నింద్రజిత్తు హతుండగుట.

అట్లు గుఱ్ఱములు గూలఁగా రథము డిగ్గి నేలపయి మహాతేజుఁ డింద్రజిత్తు నిలుచుండి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై తేజంబున మిక్కిలియు జ్వలించుచుండెను. ధనుర్ధరులయిన యా యిరువురును బాణములచే నొండొరుల నెంతయు వధింపఁగోరుచు, నడవియందు గజంబులుంబోలె విజయముకొఱకై యొకరి నొక రెదుర్కొనిరి. రాక్షసులును వానరులును యుద్ధమున నలుప్రక్కల సంచరించుచు, ఒకరి నొకరు వధించుచుఁ దమతమ యధిపతిని నెంతయు విడువక పోరుచుండిరి. అంత నింద్రజిత్తు, ఆ రాక్షసుల కందఱకును సంతోషము గలిగించుచు, వారలం బొగడుచుఁ దానును సంతసిలుచు, 'రాక్షసోత్తములారా! ఈ సమస్త దిక్కులను జీఁకటి దట్టముగా వ్యాపించియున్నది. కావున నిపుడు యుద్ధమునఁ దనవాఁ డనికాని పరుఁ డనికాని భేదము తెలియకున్నది. మీర లీ వానరులను నే నిచటనుండి వెడలిపోవుసంగతి తెలియకుండున ట్లేమఱించుటకై యుద్ధవిడిగా నిలిచి యుద్ధము సేయుచుండుఁడు. నే నింతలో రథము నారోహించి యుద్ధమునకు వచ్చెదను. నేను బట్టణములోనికిఁ బోవఁగా దురాత్ములయిన వానరు

లు నన్ను యుద్ధముసేసి పోవునపు డాఁగకుండునట్లు మీరు గావింపవలయును' అనెను. పగవారి పీఁచమడంచు నింద్రజితుఁడు తన సైనికుల కట్లు చెప్పి వానరు లను వంచించి రథమును దెచ్చుటకై లంకకుఁ బోయెను. యుద్ధంబుల గెలుపు నొందుచుండు మహాతేజుం డయ్యింద్రజిత్తు సొగసై బంగారుచే రంగారుచు వందలకొలఁది ప్రాసములచేతను ఖడ్గములచేతను బూర్ణమై యుత్తమాశ్వములు పూన్చిన రథమును నశ్వలక్షణములఁ దెలిసి తనకు హిత ముపదేశించునట్టి సారథి తోడఁగా తన తేజంబున దాని నలంకరించుచు నారోహించినవాఁడయ్యె. మందో దరీ పుత్త్రుఁడగు నింద్రజితుఁడు మృత్యువశంబునఁ బ్రేరితుఁడై మేటి రాక్షస సమూహములం గూడి లంకానగరమునుండి వేగ వెడలివచ్చెను. శత్త్రువీరుల నుఱుమాడున య్యింద్రజిత్తు వేగవంతములగు గుఱ్ఱములు పూన్చిన రథముచేఁ బట్టణమునుండి వెలువడి లక్ష్మణుని పయికిని విభీషణుని మీఁదికిని బోయెను. అంత లక్ష్మణుఁడును మహావీర్యశాలులగు వానరులును విభీషణుఁడును యుద్ధ భూమి నున్నట్టె యుండి, తమ్ము మోసపుచ్చి పోయి రథగతుఁ డయి వచ్చిన యా యింద్రజిత్తుం జూచి, యా బుద్ధిమంతుని లాఘవమునకు మిక్కిలి యాశ్చ ర్యము నొందిరి. ఇంద్రజితుఁడును మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై యుద్ధమున బాణసమూ హములు పరఁగించి వానరులను వందలకొలఁదిగ వేలకొలఁదిగఁ బడఁగూల్చెను. యుద్ధములందు జయశీలుఁడగు నింద్రజితుఁడు క్రుద్ధుఁడై తద్దయు లాఘవంబు నూని విల్లు మండలాకారమై యొప్ప వానరుల వధింప సాగెను. భయంకర పరాక్రములగు న వ్వానరులు, అ ట్లింద్రజిత్తు బాణములచేఁ దమ్ము వధించు చుండఁగాఁ దాళలేక ప్రజలు ప్రజాపతియగు బ్రహ్మదేవుని శరణు చొచ్చునట్లు తమ నాథుఁడగు లక్ష్మణుని శరణు చొచ్చిరి. అంత లక్ష్మణుఁడు యుద్ధంబునఁ గోపాతిశయముచేత మండిపడి తన హస్తలాఘవమును జూపుచు, నింద్రజి తునిచేతి ధనువును ఖండించెను. ఇంద్రజిత్తు వేగిరమున నొండువిల్లు గొని, నారి యెక్కువెట్టఁగా దానినిగూడ లక్ష్మణుఁడు మూఁడుబాణముల ఛేదించెను. అంత లక్ష్మణుఁ డట్లు ధనువు ద్రుంచి, మఱియు నయ్యింద్రజిత్తునివక్షమున సర్పవిషము వలెఁ బ్రాణాంతకరములయిన యైదుబాణముల నొప్పించెను. ఆబాణములు లక్ష్మ ణుని వెనువింటినుండి వెడలినవై యింద్రజిత్తుని దేహము దూఱి నెత్తురుం దడిసి యెఱ్ఱని మహాసర్పములపగిది నేలం బడినవి. ఆ యింద్రజిత్తు, లక్ష్మణుని బాణము లచే కవచము భిన్నముకాఁగా, నోట నెత్తురు గ్రక్కుచు, దృఢమైన యల్లె త్రాడు గలిగి మిక్కిలియు సారవంతమైన మఱియొక మేటివింటిని గైకొనెను. ఆ యింద్రజిత్తు మిక్కిలియు లాఘవము నూని, దేవేంద్రుఁడు వర్షమును గురి యునట్లు లక్ష్మణునిపయిని బాణవర్షమును గురియించెను. అరిందముఁడైన యా లక్ష్మణుఁడు, ఎట్టివారికిని దారసింపరాని య య్యింద్రజిత్తుని బాణవర్ష

మును, తొట్రుపాటించుకయు లేక బాణములచే వారించెను. అప్పుడు మహా తేజుఁడగు రఘుకులనందనుఁడు లక్ష్మణుఁడు తొట్రుపడక యింద్రజిత్తునకుఁ దన పరాక్రమమును జూపెను. అది యెంతయు నద్భుతమై చూపట్టెను. అంత లక్ష్మణుఁడు యుద్ధంబునఁ బరమక్రుద్ధుఁడై తన యస్త్రప్రయోగమందలి యురవడిం జూపుచు, ఆ రాక్షసుల నందఱ నొక్కొక్కని మూఁడేసిబాణములఁ బ్రహరించి యింద్రజితునింగూడఁ బెక్కు బాణముల నొప్పించెను. ఆ రాక్షసుఁడు, అట్లు బలవంతుఁడును శత్రుహంతయు నగు లక్ష్మణునిచే మిక్కిలియు బాణములు గ్రుచ్చంబడినవాఁడై కోపించి లక్ష్మణునిమీఁద తెఱపిలేనట్లు పెక్కుబాణములను బ్రయోగించెను. లక్ష్మణుఁ డా బాణములు తన్నుం దగులకమునుపే నడుమనె, వానిని వాఁడిబాణముల ఖండించెను. అంతేకాక, ధర్మాత్ముఁడును రథికోత్తముఁడు నగు లక్ష్మణుఁడు యుద్ధమునందు నున్నఁగాఁ బదనుచేయఁబడిన గణుపులుగల కత్తివాతి బాణమున నా యింద్రజిత్తుని సారథిశిరము డొల్లనేసెను. ఆ యుద్ధమున సారథి హతుఁడయ్యెను, ఇంద్రజితుని రథమునకుఁ బూన్చియున్న గుఱ్ఱములు శిక్షాపాటవమువలన నెంతమాత్రమును కలతనొందక, మండలాకారముల రథమును వహించి త్రిప్పినవి. అది చూచుట కెంతయు నాశ్చర్యముగా నుండెను. దృఢపరాక్రముఁ డగు లక్ష్మణుఁడు, యుద్ధమున క్రోధము బారింబడి, సైనికులు బెదర, ఆ యింద్రజితుని గుఱ్ఱములను బాణములచే నొప్పించెను. బలవంతుఁడగు నింద్రజితుఁడు లక్ష్మణుఁడు గావించిన యా కార్యమునకు సైఁపక క్రుద్ధుఁడగు లక్ష్మణునిఁ బదిబాణములఁ గాఁడనేసెను. వజ్రసమానములును సర్పవిషముంబోలినవియు నగు నింద్రజితుని బాణములు, బంగారువన్నెఁ దులకించునదగు లక్ష్మణుని కవచమును దాఁకి భగ్నములయ్యెను. రావణపుత్త్రుఁ డింద్రజితుఁడు, లక్ష్మణుఁ డభేద్యంబగు కవచము తొడిగియున్నాఁ డని యెఱింగి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై తన బాణప్రయోగపునురవడిం జూపుచు, మంచి పింజలు గల మూఁడుబాణముల లక్ష్మణుని లలాటముఁ గాఁడనేసెను. యుద్ధప్రియుండగు లక్ష్మణుఁడు లలాటమున మూఁడుబాణములు గ్రుచ్చుకొని యుండుటవలన యుద్ధాగ్రమున మూఁడు శిఖరములుగల పర్వతమువలెఁ జూడనొప్పెను. అట్లు మహాయుద్ధంబున నింద్రజిత్తు, బాణములచే పీడింపఁగా, లక్ష్మణుఁడు వేగ వింటి నాకర్షించి సుందరములయిన కుండలములతోఁ దులకించుచున్న యింద్రజితుని ముఖమున నయ్యుద్ధమున నయిదుబాణములు నాటనేసెను. శూరులును మహా బలవంతులును భయంకర పరాక్రములునగు లక్ష్మణుఁడును నింద్రజితుఁడును మంచిసారముగల విండ్లను ధరించి, కరవీరపత్త్రాద్యాకారముల పలువిధముల మొనలుగల బాణములచే నొండొరుల నొప్పించిరి. యుద్ధమున శూరులగు లక్ష్మణుఁడు నింద్రజిత్తు నిరువురును సమస్తావయవములును నెత్తుటం దొప్పఁదోఁగ

చక్కఁగా పుష్పించినమోదుగుచెట్లవలెఁ బ్రకాశించిరి. అయ్యిరువురును విండ్లు దాల్చి, జయమునందు మనస్సిడి, యొండొరుల మాఱ్కొని యాఁచయావములం దెల్లను బెడిదములయిన బాణములను గాఁడనేసిరి. అంత నింద్రజిత్తు, యుద్ధమునఁ గోపం బినుమడింప, విభీషణుని శుభవదనంబున మూఁడుబాణము లేసెను. మఱియు నతఁడు రాక్షసేంద్రుఁడగు విభీషణుని మూఁడుబాణముల నొప్పించి యా వానరవీరుల నందఱను, నొక్కొక్కని నొక్కొక్కబాణముచే నొప్పించెను. మహాతేజుండగు విభీషణుఁడు, ఆ యింద్రజిత్తునెడల మిఁదుమిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై యతిదురాత్ముఁడగు వానిగుఱ్ఱములను గదచే చంపెను మహాతేజుండగు నయ్యింద్రజిత్తు, గుఱ్ఱములు చచ్చి సారధియుఁ గూలిన యారథమునుండి నేలపై దూఁకి, రథమున నున్న శక్తిం గొని పినతండ్రిపయి నేసెను. సుమిత్రకానందమును బెంచుచుండు లక్ష్మణుఁడు ఆ శక్తి విభీషణునిమీఁదికి వచ్చుచుంటం జూచి, నడుమనే వాఁడిబాణములచే ఛేదింప నది పది తునియలై నేలం బడెను. విభీషణుఁడు దృఢంబగు ధనువుం దాల్చి క్రుద్ధుఁడై విరథుండగు నా యింద్రజితుని వక్షమున వజ్రమువలె కఠినస్పర్శములగు బాణము లయిదింటిని వైచెను. బంగారు పింజలు గలిగి గుఱిని దప్పక తాఁకునట్టి యాబాణములు నతనిదేహమును ఛేదించి నెత్తుటం దడిసి యెఱ్ఱనై యెఱ్ఱని పెనుసర్పములవలె నొప్పెను. మహాబలుఁడగు యింద్రజిత్తు మిగులఁ గ్రుద్ధుఁడై యముఁ డొసంగిన యుత్తమబాణంబును రాక్షసులనడుమం దీసికొనెను. మహాతేజుండును భయంకరపరాక్రముండు నగు లక్ష్మణుఁడు, అట్లింద్రజిత్తు ఆ పెనుబాణమును సంధింపఁగాఁ జూచి దానును మఱియొకబాణమును దీసికొనెను. ఈ బాణమును గుబేరుఁడు రాఁగల వృత్తాంతమును బుద్ధి నూహించి యతనిస్వప్నమునఁ దానే యొసంగియుండెను. కాన యది యెట్టివారికిని జయింపరానిది; సురాసురులతోఁ గూడి యింద్రుఁడు వచ్చినను దానితాఁకు నోర్వఁ దరముగాదు. ఆయిరువురును గుదియలవంటి తమ బాహువులచే నా మేటివిండ్లను బలముకొలఁదియు నాకర్ణాంతము లాగుచున్నపుడు, అవి కొంచపిట్టలు కూపెట్టినట్టు మొరసెను. ఆ వీరు లిరువురును మేలయిన వింటియం దా యుత్తమబాణములను సంధించి తివుచుచుండఁగా నవి రెండును కాంతిపెంపున మిక్కిలియు జ్వలించెను. ఆ బాణములు రెండును విండ్లనుండి విడువంబడఁగానే యాకాశమును వెలిఁగించుచుం బఱచి యొండొంటి మొగముతో మొగము గొట్టుకొన బిట్టుగా రారాపు నొందినవి. భయంకరాకారము లయిన యాబాణము లట్లు బిట్టుగా నొరపిడి నొందఁగా దానివలనఁ బుట్టినయగ్గి, పొగలును మిడుంగుఱులును జెలంగ మిగుల బెట్టిదముగా నయ్యెను. ఆ బాణములు రెండును నాకాశమున మహాగ్రహములంబోలె నొండొంటిం దాఁకి పెనఁగి నూఱుపఱియలై నేలం బడినవి. మిగుల రోషమునొందియున్న యా లక్ష్మణుఁడు

నింద్రజిత్తును నపుడు తమబాణములు యుద్ధాగ్రమునఁ గొట్టువడుటను జూచి యిరువురును లజ్జితు లయిరి. లక్ష్మణుఁడు మిక్కిలియు సంరంభించి వారణాస్త్రమును దీసికొనెను. యుద్ధంబున వెనుదీయని యింద్రజిత్తును యుద్ధంబున రౌద్రాస్త్రమును బ్రయోగింపఁగా దానిచేత మిక్కిలి యద్భుతమైన యవ్వారణాస్త్రము హతమయ్యెను. అంత యుద్ధంబుల గెలుపుగొనుచుండు నమ్మహాతేజుఁ డింద్రజితుఁడు క్రుద్ధుఁడై లోకమును సంహరించువాఁడుం బోలె మెఱయుచున్న యాగ్నేయాస్త్రమును బ్రయోగించినవాఁ డయ్యె. దానిని వీరుండయిన లక్ష్మణుఁడు సౌరాస్త్రముచేత వారించెను. ఇంద్రజిత్తు తనయస్త్రము వారింపఁబడుటను జూచి క్రోధమున నొడలు దెలియక తనశత్రువును నాశముసేయుటకై ఘోరమయిన యాసురాస్త్రమును దొడిగి ప్రయోగించెను. ఆ యాసురాస్త్రమును బ్రయోగించుటవలన నింద్రజిత్తు వింటినుండి ధగధగ మెఱయుచున్న కూటముద్గరములును, శూలములును, ముసుండులనెడి ముసలములును, గదలును, ఖడ్గములును, గండ్రగొడ్డండ్రును బయలువెడలినవి. తేజోవంతుండగు లక్ష్మణుఁడు యుద్ధంబున భయంకరమును, సమస్తప్రాణులకును వారింప నశక్యమైనదియు, సకలశత్రువులను రూపుమాపునదియు నయిన యా యాసురాస్త్రమును జూచి దానిని మాహేశ్వరాస్త్రముచేత వారించెను. అంత నయ్యిరువుర యుద్ధము మిక్కిలియు నధికమై యాశ్చర్యమువలె నొప్పెను. అప్పు డాకాశమున నున్న భూతము లన్నియు లక్ష్మణునిం బరివేష్టించినవయ్యె. అప్పుడు వానరులును రాక్షసులును బెట్టిదంపు చప్పుళ్లతో భయంకరముగాఁ బోరుచుండఁగా, భూతములనేకములు ఆకాశమునః గ్రమ్మి విస్మయపడి చూచుచుండఁగా నది యెంతయు నొప్పుచుండెను. అప్పుడు మహర్షులును బితరులును దేవతలును గంధర్వులును గరుడులును నురగులును దేవేంద్రపురస్సరులై యా యుద్ధమున లక్ష్మణునికి కీడు గలుగకుండునట్లు 'జయజయే' త్యాదులైన యాశీర్వాదముల రక్షించుచుండిరి. అంత రామునితమ్ముండగు లక్ష్మణుఁడు అగ్నింబోని వేండ్రపుఁదాఁకు గలిగి యింద్రజిత్తును రూపుమాపునట్టి దగు నొక్క బలుమేటిబాణమును వింట సంధించినవాఁడయ్యె. ఆ యస్త్రము మంచిగఱులుగలిగి, గుండ్రనై, చక్కని గణుపులును సంస్థానములుగలిగి బంగారుచేఁ జిత్రితమై యెట్టిశరీరమునేని భేదించి ప్రాణములు దీయునట్టిదిగా నుండెను. అది వారింపనుగాని సహింపనుగాని కడిందిదై రాక్షసులకు భయ మొసంగుచు, క్రూరసర్పవిషముంబోలి దేవసమూహముచే మిక్కిలియుఁ బూజితమై వెలయుచుండినది. మఱియు మున్ను దేవాసుర యుద్ధమున మహాతేజుండును సమర్థుఁడును, వీర్యవంతుఁడును పచ్చనిగుఱ్ఱములుగలవాఁడునగు దేవేంద్రుఁడు దానవుల నయ్యస్త్రముచేత జయించెను. ఇట్లు యుద్ధంబులఁ బరాజయము నొందని యమ్మేటిబాణమును ఐంద్రాస్త్రమంత్రముచేత నభిమం

త్రించి వీరుఁడును పురుషశ్రేష్ఠుఁడునగు లక్ష్మణుఁడు తన గొప్పవింట సంధించిన వాఁడయ్యె లక్ష్మణుఁ డట్లు శత్రువిదారణంబగు దివ్యబాణమును సంధించి, ప్రళయకాలమునందు లోకనాశమునకై యముండుంబోలె, నారిని మోపెట్టి చెనకరాని బలువింటిని వంచి యాకర్షించెను. లక్ష్మీయుక్తుండగు లక్ష్మణుఁడు, బాణమును మేటిధనువున సంధించి యాకర్ణాంతము లాగుచుఁ దనకుఁ గార్యసాధకంబగు వాక్యమున 'బాణమా ! దశరథరాజకుమారుఁడు రాముఁడు, ధర్మాత్ముఁడు, సత్యసంధుఁడును, పౌరుషంబున నెదురులేనివాఁడును నగునేని, నీ వీ యింద్రజిత్తును వధింపుము' అనెను. యుద్ధమున వీరుఁడును, శత్రుసంహారకుఁడును, లక్ష్మీసంపన్నుఁడునగు లక్ష్మణుఁ డిట్లాబాణమును కూర్చి చెప్పి, నూటి దప్పక నాటెడి యాబాణమును ఆకర్ణాంతము లాగి, యైంద్రాస్త్రమంత్రముతో నభిమంత్రించి యింద్రజితునిమీఁదం బ్రయోగించెను. అమ్మహాబాణము, బొమిడికముం దొడిగి, సిరి దళుకొత్తుచు కుండలములు తలతల మెఱయుచున్న యింద్రజితునిశిరంబును ఖండించి, యతనిదేహముననుండి నేలం బడఁద్రోసిన దయ్యె. బంగారుఛాయం బొలుపారుచున్న యింద్రజిత్తుని వెనుశిరస్సు మొండెము వీడి నెత్తుటందోఁగుచు భూమిపయిం గానంబడెను. రావణకుమారుం డింద్రజిత్తు, కవచముతోడను శిరస్త్రాణముతోడను ధనుస్సుతోడను విధ్వంసమునొంది హతుఁడై వేగ నేలం ద్రెళ్లెను. అప్పుడు, విభీషణుఁడును, వానరు లందఱును ఆ యింద్రజితుఁడు హతుఁడు కాఁగానే వృత్రాసురుఁడు హతుఁడయినపుడు దేవతలుంబోలె, నుబ్బున నందఱును నార్పులు చెలంగించిరి. అంత నాకాశమున దేవతలును, మహాత్ములగు ఋషులును, గంధర్వులును, అప్సరసలును సంతోషమున నలుగడల ధ్వని గావించిరి ఆ యింద్రజిత్తు కూలుటం దెలిసి జయశీలురగు వానరులు పట్టి నుఱుమాడఁగా, రాక్షసుల యమ్మహాసేన యోఁగంజాలక దిక్కులకుం బాఱి పోయెను. వానరులు పట్టి తఱుముచు వధించుచుండఁగా, నా రాక్షసులు సహింపలేక సంజ్ఞదప్పి యాయుధములు వదలి లంకాభిముఖముగా పరుగెత్తిపోయిరి. రాక్షసు లందఱును భయమునొంది, పట్టిసములు ఖడ్గములు పరశ్వధములు మున్నగు నాయుధములు దిగవిడిచి, పలుదెఱఁగుల విచ్చి, వందలువందలుగా దిక్కులకుఁ బాఱిపోయిరి. అట్లు వానరులచేఁ బీడితులై దిగులుగొని కొందఱు రాక్షసులు లంకను జొచ్చిరి. కొందఱు సముద్రమునం బడిరి. మఱికొందఱు కొండల దాఁగిరి. ఇంద్రజితుఁడు హతుఁడై యుద్ధభూమిని బడియుండుటను జూడఁగానే వేలకొలఁదిగ నుండిన రాక్షసులలో నొక్కఁడయినను కనుపట్టఁడయ్యె. అందఱును బాఱిపోయిరి. సూర్యుఁ డస్తమించిన వెనుక కిరణములు నిలువక పోవుదెంచునట్లు, అయ్యైంద్రజితుఁడు హతుఁడు కాఁగానే రాక్షసు లందఱును నలుదిక్కులకుం బాఱిపోయిరి. మహాతేజుఁడగు న య్యైంద్రజిత్తు కొంతసేపు అవయవములు విదుల్చుచుండి

యంత ప్రాణము లెడలినవాఁడై, కిరణములులేని సూర్యునివలెను, చల్లాఱినయగ్ని వలెను తేజము దూలినవాఁ డయ్యెను. రాక్షస రాజకుమారుఁ డింద్రజితుఁడు కూలినంతనే లోకమునందు వెక్కు లు పీడ లన్నియు నడఁగె. అరిష్టము లన్నియు నశించె. * సూర్యుఁడు చక్కఁగా నెండ గాయుచుండెను. పాపకర్ముఁ డగు నా యింద్రజితుఁడు హతుఁడు కాఁగానే భగవంతుఁ డగు దేవేంద్రుఁడును సమస్త దేవతోత్తములును హర్షము నొందిరి. ఆకాశమునందు దేవదుందుభుల ధ్వనియు వినంబడెను. మఱి యప్సరసల నర్తనములును మహాత్ములగు గంధర్వుల గానముల ధ్వనియుఁ జెలంగెను. క్రూరకర్ముఁడగు రాక్షసుఁ డయ్యింద్రజితుఁడు హతుఁడు కాఁగానే దేవతలు పుష్పవర్షములు గురిసి లక్ష్మణునిఁ బ్రశంసించిరి. అది యపు డద్భుతమై యుండెను. అప్పుడు జలములును తేటవడియె. దిక్కులును దెలివి నొందెను. దైత్యులును దానవులును గగురునొందిరి. సమస్త లోకముల కును భయము గలిగించుచుండిన యీ యింద్రజితుఁడు హతుఁడు కాఁగానే దేవ తలు గంధర్వులు దానవులును వచ్చి యందఱును జేరి; 'ఇఁక బ్రాహ్మణులు తుందు డుకు మాలి కలంక లడఁగి, సుఖముగా విహరింతురు గాక' యనిరి. అంత వానర యూథపతులు అసమాన బలుఁడగు నా రాక్షస పుంగవుఁడు యుద్ధమున హతుఁడగుటం జూచి మిక్కిలి హర్షము నొంది లక్ష్మణునిం గొనియాడిరి. విభీష ణుఁడును, హనుమంతుఁడును, భల్లూక యూథపతియగు జాంబవంతుఁడును, జయము గలిగినందులకు మిక్కిలి సంతసిల్లుచు లక్ష్మణుని స్తుతులుచేసిరి. వాన రులు తమ కోర్కి యీడేఱుటం జేసి, సంతోషమున సింహనాదములు సేయుచు, పలువిధముల నార్పులు సెలఁగించుచు, గర్జించుచు లక్ష్మణునిఁ బరివేష్టించి కొలిచి యుండిరి. అప్పుడు వానరు లుబ్బువట్టఁజాలక తోఁకలం గొట్టుచు భుజము లప్పళించుచు 'లక్ష్మణుఁడు సర్వోత్కర్షమున నున్నాఁడు' అని యందఱును వినం జాటిరి. వానరులు మనమున సంతస ముప్పొంగ నొండొరువుల కవుంగిలించు కొని లక్ష్మణునిగుఱించి పలువిధములుగా ముచ్చట లాడుకొనుచుండిరి. దేవ తలు ఇంద్రజిత్తు హతుఁడయ్యె నని చారణాదుల మూలమున మొదట విని, మిక్కిలియు మనంబున హర్షము నొందుచు పిదప నింద్రజిద్వధ మశక్యముగాన నది యబద్ధముగా నుండునో యని తలంచి ఆ యుద్ధభూమికిఁ జక్కఁబోయి సర్వ ప్రియసుహృదుండగు లక్ష్మణుఁడు మిక్కిలియు దుష్కరమును సర్వలోకముల కును బ్రాణప్రతిష్ఠాకరమునగు నింద్రజిద్వధమును గావించె నని ప్రత్యక్షముగా నెఱిఁగి విస్మయము నొందినవా రయిరి.

ఇది తొంబదియొకండవ సర్గము.

---

* పూర్వము భయముచేత సూర్యుఁడు చక్కఁగా నెండగాయఁ డయ్యె నని తెలియునది.

లక్ష్మణుఁడు విభీషణాదులతో రామునియొద్దకుఁ బోయి, యతని కింద్రజిద్వధమును దెలుపుట; రాముఁడు లక్ష్మణుం గౌఁగిలించి తక్కినవారిని శ్లాఘించుట; సుషేణుఁడు రామనియోగమున లక్ష్మణాదులను విశల్యులం జేయుట.

శుభలక్షణ లక్షితుఁడై యవయవము లెల్ల నెత్తుటం దడిసియున్న లక్ష్మణుఁడు, యుద్ధమున నింద్రుని జయించినట్టి యింద్రజితుని వధించి హర్షము నొందినవాఁడయ్యె. అంత వీర్యవంతుఁడును మహాతేజుండునగు లక్ష్మణుఁడు, జాంబవంతునిని హనుమంతుని మఱియు నన్యవానరుల నందఱను గుంపుగాఁ బిలుచుకొని యుద్ధపారవశ్యమున విభీషణ హనుమంతుల నూనుకొని యుద్ధభూమి నుండి రామసుగ్రీవు లున్నయెడకు శీఘ్రముగాఁ బోయెను. అంత లక్ష్మణుఁడు రామునకుఁ బ్రదక్షిణముసేసి నమస్కరించి యింద్రునియొద్ద బృహస్పతి యుండు నట్లు, పారతంత్ర్యము నెఱపుచు నన్నసమీపమున నిలుచుండెను. అప్పుడు వీరుండగు లక్ష్మణుఁడు రామునియొద్దకు వచ్చి భక్తిసంకోచాదులవలన నవ్యక్తాక్షరము లగు పలుకుల నమ్మహాత్మునకు ఘోరంబగు నింద్రజిద్వధమును జెప్పెను. అప్పుడు విభీషణుఁడు సంతుష్టుఁడై రామునితో '* ఇంద్రజిత్తు వధింపఁబడెను గాని వాని శిరస్సుమాత్రము మహాత్ముఁడగు లక్ష్మణుఁడు ఛేదించెను' అని విన్న వించెను. మహావీర్యుండగు రాముఁడు లక్ష్మణుఁ డింద్రజితుని వధించెనన్న యీ మాటను విన్నంతనే యెనలేని సంతోషము నొంది లక్ష్మణునితో 'లక్ష్మణా! బాగుబాగు. నీవు చేసిన యుద్ధకృత్యమునకు సంతుష్టుఁడ నయితిని. గొప్పకర్జ మును జేసి తీర్చితివి. ఏలనఁగా నింద్రజితుఁడు నశించుటచే మన మింక రావణునిం గూడఁ జంపి జయమును బొందియైనట్లే యని నిశ్చయింపుము' అనెను. వీర్య వంతుఁడగు రాముఁడు లక్ష్మీవర్ధనుండగు లక్ష్మణునిశిరంబు మూర్కొని యతఁడు సిగ్గుపడుచు నోదుఁగుటంజూచి నెయ్యమున బలవంతముగాఁ దొడపయిఁ గూర్చుం డఁబెట్టుకొనుటకు లాగి, యొడిపయిఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని బిగ్గఁ గౌఁగిలించుకొని తమ్ముని నెయ్యముపొంగారు చూడ్కుల మాటిమాటికిని జూచెను. అప్పుడు పురుష లలాముఁడగు రాముఁడు, అట్లు లక్ష్మణుఁడు శల్యపీడితుఁడై దేహమంతయు గండ్లు వడి, నిట్టూర్పులు నిగిడించుచుండుటను జూచి దుఃఖంబునఁ బొక్కుచుఁ దానును మిక్కిలియునిట్టూర్పులు విడుచుచు, తమ్మునిశిరసు మూర్కొని యాగాయములబాధ ను బోఁగొట్టుటకై వేగిరపడుచు నతనిమేనెల్లఁ జక్కఁగాఁ దడవియాశ్వాసించి యత నితో 'ఇతరులకు దుష్కరములయిన కార్యములనుగూడఁ జేయువాఁడవు. కావున

* లక్ష్మణుఁడు రామసన్నిధియందు సంకోచముచే తానే యింద్రజిత్తును వధించుటను జెప్పక మొత్తమున కింద్రజిత్తు హతుఁడయ్యెనని చెప్పెననియు, విభీషణుఁ డది తెలిసి స్పష్టముగా లక్ష్మణుఁడే యింద్రజిత్తును వధించుటను జెప్పె ననియుఁ దెలియునది.

నీ విట్టి యశక్యమైన వీరకృత్యము చేసి నాకు మిక్కిలియు మంగళము గావించి తివి. పుత్రుఁడు హతుఁడయ్యెఁగాన యిపుడు రావణుఁడును యుద్ధమునహతుఁడయి నట్లె తలఁచెదను. ఇంతవఱ కెందఱు మహావీరులను జంపినను గెలుపుగలిగినట్లు తోఁపలేదు. దురాత్ముఁడగు మనశత్రు వా యింద్రజిత్తు హతుఁడయ్యెఁ గాన యిపుడు నేను గెలుపుగొన్నవాఁడను. వీరా! నీవు యుద్ధంబున నింద్రజితునిఁ జంపుటచే, క్రూరుఁడగు రావణుని కుడిభుజమును నాభాగ్యమున ఛేదించినట్లే యగును. ఏలనఁగా వాఁడే యీ రావణునకు మంచి యూఁతచుమీ. విభీషణుఁడును హనుమంతుఁడును యుద్ధమున గొప్ప పరాక్రమకృత్యములు గావించినారు. ఇట్లు మూఁడహోరాత్రములకు మహాప్రయాసమున వీరుఁడగు నింద్రజిత్తు కూల్పఁబడినవాఁడయ్యె. ఇప్పుడు నాకు శత్రువులందఱును తీఱినట్లు గావించితివి. రావణుఁడొక్కఁడున్నాఁడుగాని వాఁడును కొడుకు పడుటవిని గొప్పసైన్యమును బన్నికొని యుద్ధమునకు వెడలి రానేరాఁగలఁడుచుమీ. పుత్రుఁడు హతుఁ డగుటకుఁ బరితపించుచు దుర్జయుఁడగు నా రాక్షసరాజు రావణుఁడు యుద్ధమునకు వెడలి రాఁగానే, వెనుసైన్యముతో వానిం బొదివి వధించిపుచ్చెదను. లక్ష్మణా! నాథుఁడవగు (యాచమానుఁడవగు) నీవు యుద్ధమున నింద్రజిత్తును వధించుటవలన నిఁక నాకు సీతను భూమినిని బొందుట యెంతమాత్రము కష్టముగాదు' అనెను. రఘువంశ్యుఁ డా రాముఁడు తమ్ముని నట్లాశ్వసించి యాలింగనము చేసికొని సంతుష్టుఁడై సుషేణుం బిలిచి 'నీవు చికిత్సయందు మిక్కిలియు ప్రాజ్ఞుఁడవు. మిత్రులయందు మిక్కిలి వాత్సల్యము గల యీ లక్ష్మణుఁడు దేహమంతయు నలుఁగులు గ్రుచ్చుకొని బాధపడుచున్నాఁడు. ఈతఁ డీబాధ యుడిగి సుఖముగా నుండునట్లు నీవు చికిత్స గావింపుము. శీఘ్రముగా లక్ష్మణునకు విభీషణునకును మేనియందలి శల్యములు విడఁదీయుము. శూరులై వృక్షములు గొని పోరాడు భల్లూకవానరసైనికులలోపల మఱియు నెవరెవరు యుద్ధంబున నమ్ములు గ్రుచ్చుకొని గండ్లుపడి యున్నారో వారి కందఱకును శీఘ్రంబున నీ విపుడు ప్రయత్నపడి సుఖముం గూర్పుము' అనెను. రాముఁ డిట్లు చెప్పఁగానే మహాత్ముఁడగు వానరయూథపతి సుషేణుఁడు లక్ష్మణునకు ముక్కున నొకగొప్పయోషధి నిడి వాసనచూపెను. ఆ లక్ష్మణుఁడు ఆ మూలికను వాసనచూచినంత నతనిమేనం గ్రుచ్చుకొన్న యలుఁగులు పీడి వేదనయు మాని గాయములు పూఁడియుం బోయినవయ్యె. అంత సుషేణుఁడు రామునాజ్ఞ చొప్పున విభీషణుఁడు మొదలైన సుహృదులకును సమస్త వానరముఖ్యులకును నపుడు చికిత్సగావించెను. అంత నపుడు లక్ష్మణుఁడు క్షణములోపల శల్యములు విడఁదీయఁబడి, బాధయుడిగి, తుందుడుకును మాని, యెప్పటియట్ల సంతోషముతో నుండెను. అప్పుడు రాముఁడును వానరరాజగు సుగ్రీవుఁడును, విభీషణుఁడును, భల్లూకపతియగు జాంబవంతుఁడును, దక్కినసైనికు లంద

యను లక్ష్మణుఁడు తెన్నులు మాని సంతోషముతో లేచుటం జూచి చాలసేపు సంతోషమున నోలలాడుచుండిరి. మహాత్ముఁడగు రాముఁడు, లక్ష్మణుఁడు దుష్కరమయిన యింద్రజిద్వధమును గావించినందులకు నెంతయు నతనిం బూజించెను. వానరయూథపతులును యుద్ధమున నింద్రజిత్తు కూల్పఁబడుటను విని సంతోషము నొందినవా రయిరి.

ఇది తొంబదిరెండవ సర్గము.

రావణుఁ డింద్రజిత్తు హతుండగుట విని విలపించుట; సీతను బీడింపఁ బూనిన రావణుని సుపార్శ్వుఁడను మంత్రి వారించుట.

అంత, రావణునిగృహంబుననుండి యతనికిఁ దోడుగా నుండిన రావణుని సచివులు, ఇంద్రజిత్తు హతుఁడయ్యెనని తామె చక్కఁ దెలిసికొని దుఃఖితులగుచుఁ బోయి రావణునకుం జెప్పువారై 'మహారాజా! మహాతేజుండగు సీతనూజుని నింద్రజిత్తును యుద్ధమున మేమందఱమును జూచుచుండఁగా, లక్ష్మణుఁడు విభీషణునితోడ్పాటున వధించినాఁడు. యుద్ధంబున నపజయమె యెఱుంగనిశూరుఁ డింద్రజిత్తుకూడ నట్టి శూరుఁడగు లక్ష్మణునితోఁ దలపడి హతుఁడయ్యెను. దేవేంద్రునింగూడ జయించినట్టి శూరుఁడగు నీపుత్త్రుఁడు బాణములచే లక్ష్మణునిఁ దపింపఁజేసి యుద్ధంబున హతులగు వీరులు పొందునట్టి యుత్తమ లోకములను బొందినవాఁడయ్యె' ననిరి. ఆ రావణుఁడు యుద్ధంబునఁ దనపుత్త్రుఁ డింద్రజితుఁడు హతుఁ డయ్యె నని యత్యంతభయంకరమై మిక్కిలియు జాలిఁబుట్టించుచు వేంద్రమయి యున్నవార్తను విన్నంతనే యెంతయు పెనుమూర్ఛ పైకొన్నవాఁడయ్యె. రాక్షసపుంగవుఁడును రాక్షసరాజు నగు నా రావణుఁడు చాలసేపటికిఁ దెలివొంది, పుత్త్రశోకమునఁ బీడితుఁడై దీనుఁడై యింద్రియములు కళవళింప 'హా! రాక్షససేనాముఖ్యా! నా చిన్నారికొడుకా! మహారథా! నీవు దేవేంద్రునిఁగూడ జయించి తుదకు మనుష్యుఁ డగు లక్ష్మణునిబారి కెట్లు చిక్కితివి? నాయనా! నీవు క్రుద్ధుఁడ వయినచో, * కాలునిని, అంతకునిని, మందరపర్వతపు శిఖరములనేని యును భేదింతువే! ఇఁక యుద్ధంబున లక్ష్మణుని భేదించుట చెప్పవలయునా? మహాబాహూ! నీవిపుడు మరణము నొంది యమునితోఁ జేరితివి గావున ఆ యముఁడు నాకిప్పుడు మిక్కిలియుఁ గావలసినవాఁ డయ్యెను. ఇట్లు యుద్ధమున మృతినొందుట గొప్పశూరులకును నవలంబించు పద్ధతి. మనుష్యులకే కాదు; సమస్తదేవతాసమూహములకు నిదియే మార్గము. కావున యుద్ధమున హతినొం

---

* కాలుఁడు అంతకుఁ డనుట యముని మూర్తిభేదము లని తెలియునది.

దుట శూరులందఱును గోపపడియు యశస్కరి మైనదియుం గాన నీవిట్లు హతుఁ డవయితి వని నాకు శోకము లేదు. ఇంతేకాదు. ఎవఁడు తనయొడయని కార్యమునకై హతుఁ డగునో వాఁడు స్వర్గము నొందఁగలఁడు. కావున స్వామికార్యార్థము హతుఁడవై స్వర్గము గొంటివి గావునను నిన్నుగుఱించి శోకింప నక్కఱ లేదు. ఇఁక నిపుడు సమస్తదేవతలును దిక్పాలురును ఋషులును ఇంద్రజిత్తు హతుఁడయ్యెనని విని నిర్భయులై సుఖముగా నిదురవ్వోవఁగలరు ఇప్పుడు మూఁడు లోకములును అరణ్యసహితమైన సమస్త భూమండలమును, ఒక్క యింద్రజిత్తు లేనందున నాకు శూన్యములుగాఁ దోఁచుచున్నవి ఇఁక, నింద్రజిద్వధమునకు దుఃఖితులై యంతఃపురమున రోదనముసేయు రాక్షసకన్యల యార్తధ్వనులు, పర్వత గుహలందు యూధపతివధమునకు దుఃఖించు నాఁడుగజముల యార్తధ్వని యుంబోలె వినఁగలను. పరంతపా ! నీవు యావరాజ్యమును లంకను రాక్షసులను తల్లిని నన్నును భార్యను నిట్లు మమ్మందఱను దిగవిడిచి యెచటికిఁ బోయితివి ? వీరా ! నేను యమపురికిఁ బోయిన నీవుగదా నాకుఁ బ్రేతకార్యములు సేయ వలసినవాఁడవు. అట్లు గాక విపరీతముగా నీకు నేను జేయునట్లు చేసితివే ! ఇది వఱకు నామనస్సుకంటకము లన్నియుఁ బుచ్చుచుండునట్టినీవు, ఇప్పుడు సుగ్రీవుఁ డును రాముఁడును లక్ష్మణుఁడును నాకు మనశ్శల్యములై బ్రతికియుండఁగా, ఆ శల్యములను దీయకయే మమ్మెల్ల దిగనాడి యెచటికిఁ బోయితివి ? ' యని విల పించెను. రాక్షసరాజు రావణుఁ డీ విధమున విలపించుచు నార్తుఁడై పుత్రమరణ వ్యసనమునంజేసి మిక్కిలియుఁ గోపావేశము నొందినవాఁ డయ్యెను. స్వభావ మున నే వాఁడి కిరణములు గలసూర్యుని, వేసవికాలమునఁ గిరణములు మఱింత వేండ్రమైనవానింగాఁ జేయునట్లు, స్వభావముచేతనే కోపనుండగు రావణుని పుత్రవిషయమైన శోకములు మఱియుఁ గుపితునింగాఁ జేసినవి. అప్పుడు రావణుని పది మొగములందును బన్నిన బొమముళ్లు ప్రళయకాలమునందు సముద్రమున నక్రములతోఁ గూడిన గొప్ప కరుళ్లవలెఁ బ్రకాశించినవి. రావణుఁడు కోప మున నావులింపఁగా, అతని నోటనుండి, పూర్వము వృత్రాసురునిముఖముననుండి వెడలినట్లు, ప్రకాశముతో జ్వలించుచుఁ బొగతోఁగూడిన యగ్ని వెలువడెను. పుత్రవధముచేతఁ బురపురం బొక్కుచున్న శూరుం డా రావణుఁడు, క్రోధమును బారిం జిక్కి బుద్ధిచే కర్తవ్యకార్యమేది యని యాలోచించి సీతను వధింప నిచ్ఛ గించినవాఁ డయ్యె. స్వభావముచేతనే యెఱ్ఱనగు రావణునికన్నులు, అప్పుడు క్రోధాగ్నిచేతను మఱియు నెఱ్ఱనై మిక్కిలియు భయంకరములుగా జ్వలించిన వయ్యెను. స్వభావముచేతనే భయంకరమగు నతని యాకారము, అప్పుడు కోపాగ్ని పర్వటంజేసి మఱియు భయంకరమై, క్రుద్ధుఁడగు రుద్రుని రూపము వలెఁ దారసింపరానిదై యుండెను. . క్రుద్ధుఁడైన యతని కన్నులనుండి, మండు

చున్న దీపములనుండి మంటతో నూనెబొట్లు పడునట్లు, నిప్పుకలతోఁగూడఁ గన్నీటిబొట్లు పడినవి. ఆతఁడు పండ్లు కొఱుకునపుడు, ఆ పెటపెటధ్వని, బలవంతులగు రాక్షసులు పెద్ద గానుగుయంత్రముఁ ద్రిప్పుచుండఁగాఁ బుట్టు చప్పుడువలె బెట్టిదముగా వినంబడుచుండెను. మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై ప్రళయకాలాగ్నివలెఁ జూపట్టుచు నతం డే యే దిక్కు చూచునో, ఆ యా దిక్కునఁ గలరాక్షసులు బెదరుగదిరి యతని యెదుటఁబడక స్తంభాదులమాటున మఱిఁగియుండిరి. అట్లు కుపితుఁడై ప్రళయకాలమందు చరాచరముల సంహరింపఁ గోరుచున్న యంతకునిభంగి భయంకరాకారుఁడై యన్నివైపులం జూడ్కులు నిగుడ్చుచున్న యా రావణునిపొంతను రాక్షసులు భయమునఁ బోవరయిరి. అంత రాక్షసాధిపతి యగు రావణుఁడు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై, యుద్ధభీతులయిన రాక్షసులను యుద్ధమునకు దృఢముగాఁ బురికొలుపుటకై వారలనడుమ 'నేను వేలకొలఁది సంవత్సరములు దుష్కరమయిన తపము గావించి యెడనెడ తపస్సమాప్తికాలములందుఁ బెక్కుమార్లు బ్రహ్మదేవుని సంతోషపఱిచితిని. ఆ తపస్సు పెంపు వలనను మఱియు బ్రహ్మదేవుని యనుగ్రహమువలనను నా కెప్పుడుగాని దేవతల వలనను అసురులవలనను భయ మెంతమాత్రమును లేదు. ఏలనఁగా, నాకు బ్రహ్మవలన దత్తమై సూర్యునివలె ధగధగ మెఱయుచునుండు కవచము దేవాసురులతో యుద్ధము సేయునపుడును వజ్రాయుధము శక్త్యాదు లన్నియు నెఱపినను, భిన్నము గాదయ్యె. ఇప్పుడు నే నా కవచమును దాల్చి రథము నెక్కి యుద్ధమునకుఁ బోఁగా నిట యుద్ధమున న న్నెవఁ డెదుర్పఁగలఁడు? సాక్షాద్దేవేంద్రుఁడుగూడ యుద్ధమున న న్నెదుర్పఁ జాలఁడు. మున్ను దేవాసురులతో యుద్ధము సేయునపుడు, బ్రహ్మదేవుఁడు ప్రసన్నుఁడై నాకు బాణసహితమగు గొప్పధనువు నొసంగెనే! * ఇప్పుడు రామలక్ష్మణులను మహాయుద్ధమున వధించుకొఱకు బెడిదమైన యా ధనువును, వందలకొలఁది వాద్యములధ్వనులు బోరుకొనుచుండ నెత్తితెండు' అనెను. శూరుఁ డా రావణుఁడు పుత్త్రవధమున మిక్కిలియుఁ దప్తుఁడై క్రోధముబారిం జిక్కి, బుద్ధి నాలోచించి † సీతను జంపవలయు నని యుద్యుక్తుఁ డయ్యెను. కోపమున కన్ను లెఱ్ఱఁబాఱ మిక్కిలియు ఘోరమగు

---

* ఇట 'రామలక్ష్మణయోరేవ వధాయ పరమాహవే' అని మూలము. వాస్తవార్థము (రామలక్ష్మణయోః పరమాహవే) రామలక్ష్మణులయొక్క యుద్ధమందు, (వధాయ) వానరులను వధించుకొఱకు, ఆ విండిని నెత్తి తెం డని యర్థము. 'వందలకొలఁది వాద్యధ్వనులతో నెత్తి తెండు' అనుటచే నింతకు ముందు దాని నెత్తి తేలే దనియు నిదియె క్రొత్తగాఁ దెచ్చుట యనియుఁ దోఁచుచున్నది.

† 'సీతాం హన్తుం వ్యవస్యత' అని మూలము, (సీతాం) సీతను, (హన్తుం) పొందుటకు ఆమెను సందర్శించుట కనుట, నిశ్చయించె నని వాస్తవార్థము.

ప్రకృతియు నతి భయంకరాకారము గల యారావణుఁడు దీనుఁడై తనయెదుట దీనస్వరులైయున్న రాక్షసుల నెల్లం జూచి 'నాచిన్నికొడుకు కింద్రజిత్తు వానరులను వంచించుకొఱకు మాయచేత దేనినో యొకదానిని సీతగా రచించి చంపి యా పొల్లుదానినే 'ఇదియే సీత' యని వానరులకుఁ జూపినాఁడు. * వాఁడు పొల్లుగాఁ జేసినది నేను నిజముగానే చేసెదను ఇట్లు సేయుటయే నామది కిష్టము. ఆ చెడి పోయిన రాచవానినే యనుసరించి తగిలియున్న సీతను నిపుడే చంపి పుచ్చెదను' అనెను. రావణుఁ డిట్లు సచివులకుఁ జెప్పి శీఘ్రమున ఖడ్గము నంకించెను. ఆ రావణుఁడు పుత్త్రశోకమున మనస్సు మిక్కిలి తత్తఱిల్లఁగా నెంతయుఁ గ్రుద్ధుఁడై పుష్పమాలికా యుక్తమై, నిర్మలమైన యాకాశమునలె వెలయుచున్న ఖడ్గము నెత్తికొని, భార్యలును సచివులును బలసి తోడ రాఁగా వేగమున సీతయున్న యెడకుఁ దోడనే పోయెను. రాక్షసులు, రావణుఁడు పోవుచుండుటం జూచి సింహనాదములు గావించి యతఁడు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై యుండుటను గాంచి, యింకఁ దమకు గెలుపుగలుగుననని సంబరమున నొండొరువులం గవుంగిలించుకొని యొకరితో నొకరు 'ఇప్పుడు ఆయన్నదమ్ములు రామలక్ష్మణు లిరువురును, రావణుని యిట్టి భయంకరాకారమును జూచి దిగులుపడఁగలరు. మున్నితఁడు క్రుద్ధుఁడై లోకపాలురను నలువురను జయించినాఁడు గాఁడా! మఱియు ననేక యుద్ధముల నితరశత్రువులంగూడఁ బెక్కండ్రను గూల్చినవాఁడు గదా! రామలక్ష్మణు లితని కెంతమాత్రము? మఱియు రావణుఁడు ముల్లోకములందును శ్రేష్ఠములగు వస్తువులం గొనితెచ్చి యనుభవించుచున్నాఁడు. పరాక్రమమునం గాని బలమునంగాని యీతనికి సాటియైనవాఁడు భూలోకంబుననే లేఁడు' అని గుజగుజలు వోయిరి. ఆ రాక్షసు లట్లొండొరులతో గుజగుజ లాడుచుండఁగానే రావణుఁడు కోపావేశమున మైమఱచి యశోకవనమున నున్న సీతంగూర్చి వేగం బోయెను. అట్లు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడగు రావణుఁడు తనహితము గోరునట్టి సుహృదులు వల దని యెంత వారించినను నిలువక, ఆకాశమున నంగారకుఁడు క్రుద్ధుఁడై రోహిణిమీఁదికిఁ బోవునట్లు, సీతంగూర్చి పోయెను. రాక్షసస్త్రీలు

---

* ఇందులకు 'తదిదం తథ్యమేవాహం కరిష్యే ప్రియమాత్మనః, వైదేహీం నాశయిష్యామి క్షత్త్రబంధు మనువ్రతామ్' అని మూలము. వాస్తవార్థము. (అహం) నేను, (క్షత్త్రబంధుం) క్షత్త్రియులకు పరమాప్తుఁడైన రాముని, (అనువ్రతాం) అనుసరించినదగు, (వైదేహీం) సీతను, (తథ్యం) నిజముగా, (నాశయిష్యామి యది) నాశముసేయుదునేని, (తదిదం) ఆ సీతావధను, (ఆత్మనః అప్రియ ఏవ స్యాత్) నాకు అప్రియమే యగును. కావున (కరిష్యే) ఇతరరాక్షసుల సంతోషమునకుఁగాను ఆబిడకు కొంచెము దుఃఖమును చేసెద నని యర్థము. నేను క్షత్త్రియులకుఁ బరమాప్తుఁ డగు రాముని ననుసరించియుండు సీతను యథార్థముగానే వధింతునేని అది నాకు మిక్కిలి యప్రియమే. అయినను రాక్షసులసంతోషమునకై యామెకు కొంత దుఃఖము కలిగించెద నని భావము.

కావలికాచుచుండఁగా నేకందునులేకున్న మిథిలరాజనందన సీతయుఁ గ్రుద్ధుఁడై మేటిఖడ్గమునుగొని రావణుఁడు వచ్చుచుండుటనుజూచెను. జనకరాజసుత సీత, అట్లు ఖడ్గధరుఁడై స్నేహితులు వల దనిపలువిధముల వారించుచున్నను, నిలువక తనమీఁదికి వచ్చుచున్నరావణునిం జూచి దిగులుపడి, దుఃఖావేశంబున విలపించుచు 'దుర్బుద్ధి యగునీరావణుఁడు క్రుద్ధుఁడై నామీఁదికిఁ బరుగెత్తి వచ్చుచున్నాఁడు. కావున వీఁడు సనాథనగునన్ను అనాథనుంబోలె వధింపనున్నాఁడు వీఁడు పెనిమిటినే యనువర్తించు నన్ను 'నాకు భార్యవు గమ్మ; నాతో రమింపుము' అని యనేక విధములఁ బ్రేరించినాఁడు. కాని నే నొల్ల నని పరిష్కారముగా వీనిని నిరాకరించి వైచితిని. నే నంగీకరింపనందున వీఁడు నిరాశనొంది, కోపమును మోహమును మిక్కిలియుం బయికొనఁగా నన్ను వధించుటకు నుద్యుక్తుఁ డయివచ్చినాఁడు. ఇది స్పష్టము. లేక వీఁ డీక త్తితోవచ్చుటను జూడఁగా పురుషసింహు లయిన యాయన్న దమ్ములను రామలక్ష్మణులను నానిమిత్తమై యీయపూజ్యుఁ డిపుడు యుద్ధమున నీకత్తిచేఁ గూల్చి యిటవచ్చినాఁడేమో! అయ్యో! నానిమిత్తమై యీరాజకుమారులకు నిట్లు నాశముగలిగెనే! ఇట్టి పాపాత్మురాలనా! ఇస్సీ! పాడై పోదునుగాక. లేని యతిక్రూరుఁడై పాపములు సేయుటయందు వెనుదీయకుండు రావణుఁడు పుత్ర శోకమునం జిక్కియుండుటచే రామలక్ష్మణులను వధింపఁజాలక వారికి బదులుగా నన్ను వధింపనున్నాఁడో! ఆలోచనమాలినదాననుగాన నేను హనుమంతుఁ డపుడు చెప్పిన మాట నయినను వినకపోయితిని. ఏనిందయును బొందనినేను, అప్పుడు హనుమంతుని వీఁపుపయిని గూర్చుండి పోయియుందునేని, ప్రియునియొడఁ జేరియుందునుగాన, యిప్పుడిట్లు దుఃఖపడకుందునే! రామలక్ష్మణులు నిజముగా వీనిచే వధింపఁబడినవారేని, కానక కానక యొక్కకొడుకుంగన్నకౌసల్య ఆయొక్కకొడుకును యుద్ధమున హతుఁ డయ్యెనని వినఁగానే యామెగుండియ తప్పక వ్రీలు నని తలఁచెదను. ఆకౌసల్య, మహాత్ముఁడగురాముని పుట్టినప్పటిముద్దును, పసితనమునఁ బెరిగిన గోమును, యౌవనమునమెలఁగిన చెలువమును, ధర్మకార్యముల కనురూప మైన స్వభావమును రూపును తలఁచితలఁచి యేడువంగలదు. ఆయమ, పుత్త్రుఁడు నిహతుఁడగుటఁ దెలిసి మూర్ఛిలి, యంత నతనికి శ్రాద్ధముసేసి ప్రపంచమునం దాశ వదలి అగ్నియందైన నుఱుకును; లేక నీళ్లనైనం జొచ్చును. ఇది నిజము. ఇస్సీ! ఆకుబ్జ మంథర పాడై పోవుఁగాక. పాపములకు వెనుదీయక యొడిగట్టుకొనియెయుండు నాదుష్టురాలివలననే కౌసల్యకిట్టి దుఃఖము సంభవించినది. అది పాడై పోవుఁగాక' యని విలపించెను. ఇవ్విధమున విలపించుచుఁ జంద్రునింబాసి యంగారకగ్రహాము బారిం జిక్కియున్నరోహిణియుంబోలె మిక్కిలియు జాలిగొలుపుచున్నసీతను జూచి, యింతలో రావణునిమంత్రియు బుద్ధిమంతుఁడును బరిశుద్ధుఁడును మేధావియు నగు సుపార్శ్వుఁ డను రాక్షసుఁడు, సచివులు వలదని వారించుచుండఁగా నిలువక

పోవుచున్న రాక్షసేశ్వరుని రావణునిం జూచి 'రావణా! నీవు సాక్షాత్కుబేరుని తమ్ముఁడవు. మహాకులప్రసూతుఁడవు. ఇట్టి నీవు ధర్మమును దిగఁద్రోచి కేవల క్రోధమునకు లోనై సీత నెట్లు వధింపఁగోరెదవు? వీరా! రాక్షసేశ్వరా! వేదముల నధ్యయనముచేసి విద్యలనెల్లఁ జదివి, వ్రతస్నాతుఁడ వైనవాఁడవు. ఎప్పుడును విహితకర్మములఁ దప్పక యాచరించువాఁడవు. అట్టి నీకు స్త్రీని వధింపఁ దలంపు గాని యెట్లు గలిగినది? రాజా! సీతయో మిక్కిలి రూపవతి. ఇట్టి చెలువను జంప కయే దక్కించుకొనువిధముం జూడుము. ఈకోపమును నీవును మమ్మును గూడి పోయి రామునందే చూపుము. *నీవు నేఁడు కృష్ణపక్షచతుర్దశియందే యుద్ధంబు నకుఁ బ్రయాణసన్నాహముసేసి, రేఁ పమావాస్యయందు సమస్తబలపరివృతుఁడవై జయమునొందుటకు బయలువెడలుము. నీవు శూరుఁడవు, బుద్ధిమంతుఁడవు, మహా రథుఁడవు. నానాఖడ్గాద్యాయుధములంగొని యుత్తమ మగురథమునెక్కి † దశరథ కుమారుని రాముని వధించి సీతాదేవిని బొందఁగలవు. ఇట్లుగాక యూరక సీతను జంపినఁ బ్రయోజనమేమి' అనెను. దురాత్ముఁడును వీర్యవంతుఁడు నగునారావ ణుఁడు, సుహృదుఁ డగుసుపార్శ్వుఁడు మిక్కిలి ధర్మయుక్తముగాఁ జెప్పినమాట నంగీకరించి గృహమునకుఁ బోయెను. అంత నతఁడు సుహృదులు పరివేష్టించిరా, మరల సభామండపమునకుం బోయెను. ఇది తొంబదిమూఁడవసర్గము.

---

* ఇట 'అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీం। కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః' అనిమూలము. చతుర్దశియందు ప్రయాణసన్నాహమును జేయుమనుటచే త్రయోదశీ యుద్ధదినములు గడచినవని తేలుచున్నది. ఎట్లనఁగా - సువేలాద్రి నెక్కినరాత్రి 'తతో స్తమగమత్సూర్య స్సంధ్యయా ప్రతిరఞ్జితః। పూర్ణచన్ద్రప్రదీపాచ క్షపా సమభివర్తత' అనుటంబట్టి పున్నమనాఁడు సువేలాప్రవేశము. పిమ్మట కృష్ణపక్షపాడ్యమిని యుద్ధారంభము. నాఁటిరాత్రియె నాగపాశ బంధమును తద్బంధవిముక్తియు. విదియయందు ధూమ్రాక్షవధము. తృతీయయందు వజ్రదంష్ట్రవధము. చతుర్థియందు అకంపనవధము. పంచమియందు ప్రహస్తవధము. షష్ఠిని రావణమకుట భంగము. సప్తమియందు కుంభకర్ణవధము. అష్టమియం దతికాయాదులవధము. నవమిని మరల నింద్రజిత్తుయుద్ధము. ఆరాత్రియే కుంభనికుంభాదులవధము. దశమిని మకరాక్షువధము. ఏకాదశీద్వాదశీ త్రయోదశులందు నింద్రజిద్వధ మని తెలియునది. ఇది యొకపక్షము. వాస్తవమునకు నవమియందు యుద్ధారంభముగనుక నవమీదశములు రెండుదినములలో రావణుఁడింద్రజిత్తును మూలబలమునుదప్పఁ దక్కినరాక్షసులందఱు వధింపఁబడిరి. ఏకాదశీద్వాదశీత్రయోదశులచే నింద్రజిద్వధము. కావున, చతుర్దశియందు యుద్ధప్రయాణసన్నాహము చేయుమనుట యొప్పుచున్న దని తెలియునది.

† ఇందులకు 'హత్వా దాశరథిం రామం భవాన్ ప్రాప్స్యతి మైథిలీమ్' అను మూలము. (భవాన్) నీవు, (దాశరథింప్రతిహత్వా) రామునిఁబొంది, (దాశరథింమైథిలీం ప్రాప్స్యతి) తాము నీచే యుద్ధమున హతుఁడవై వారిరువురకు పార్షదుఁడ వగుటం బొందుదువని వాస్తవార్థము.

మూలబలయుద్ధము; రాముఁడు దానిని నిర్మూలము గావించుట.

రాక్షసరాజారావణుఁడు సభామండపమును బ్రవేశించి దీనుఁడై మిక్కిలియు దుఃఖించుచుఁ గ్రుద్ధంబయినసింహమువలె నిట్టూర్పులువిడుచుచు మేటిసింహాసనమునం గూర్చుండెను. మహాబలవంతుఁ డగునారావణుఁడు పుత్త్రవ్యసనమునఁ బ్రుంగుడుపడుటంజేసి తనసేనాధ్యక్షుల ననునయించుటకై వారి నందఱనుజూచి చేమోడ్పు గీలించి 'మీర లందఱును సమస్తము లయినయేనుంగులు గుఱ్ఱములు రథసమూహములు పదాతులు మొదలగుసైన్యములలోఁ గూడి యుద్ధమునకు వెడలుఁడు. మీరలు రామునొక్కనిని యుద్ధంబునఁ జుట్టుముట్టి వర్షాకాలమున మేఘములు వర్షముఁ గురియునట్లు, బాణవర్షములు గురియించి * యతనిని వధింపవలయును. లేక మీచేత రాముఁడు హతుఁడగుట శక్యముగానియెడల, నేఁడు మహాయుద్ధముగావించి మీరు వాఁడిబాణములచే నతనిగాత్త్రమును భేదించితిరేని యట్లు హీనబలుఁడై యున్నయారాముని రేపులోకులెల్లఁ జూచుచుండఁగా నేను వధించిపుచ్చెద' ననెను. ఆరాక్షసులు రాక్షసేశ్వరుఁ డగురావణుఁడుచెప్పిన యామాటను గయికొని వేగముగలరథముల నారోహించి నానావిధసైన్యములెంతయుబలసినడువ బయలువెడలిరి. ఆరాక్షసులందఱును, శరీరములను రూపుమాపునట్టి పరిఘములను పట్టిసములను బాణములను ఖడ్గములను పరశ్వథములను వానరులమీఁదం బ్రయోగించిరి. వానరులును రాక్షసులమీఁద వృక్షములను బర్వతములనుం బ్రయోగించిరి. అట్లు రాక్షసులకును వానరులకును సూర్యోదయము మొదలుగా, అమ్మహాయుద్ధము భయంకరమై తుములముగాఁ బ్రవర్తించినదయ్యె. అప్పు డవ్వానరులును రాక్షసులును యుద్ధమునం దొండొరులపై విచిత్రము లగుగదలను ప్రాసములను ఖడ్గములను గండ్రగొడ్డండ్లను శిలలను వృక్షములనుం బ్రయోగించి యొకరినొకరు ప్రహరించిరి. ఇవ్విధమున రాక్షసులకును వానరులకును మహాయుద్ధము ప్రవర్తిల్లఁగా నందు మిక్కిలియు నధికముగా రేఁగినదుమ్ము రక్తప్రవాహములచే నడంగిన దయ్యె. అప్పుడు నెత్తురునదులు ప్రవహించినవి. అందు నిటునటు గజములును రథములును తీరములుగాను, గుఱ్ఱములు మత్స్యములుగాను, ధ్వజములు వెల్లువం గొట్టికొనివచ్చు వృక్షములుగాను, కళేబరములు తెప్పలుగాను కానంబడినవి. అంత నావానరులందఱు నెత్తురువెల్లువలం దొప్పదోఁగుచు, యుద్ధమున రాక్షసులధ్వజములను గవచములను రథములను నశ్వములను నానావిధములయిన యాయుధములను నెగిరియెగిరి విఱిచివైచిరి. వానరులు రాక్షసులతలవెండ్రుకలను జెవులను నొసళ్లను ముక్కులను తీక్ష్ణము లయినదంతములం గొఱికియు గోళ్లచే గీఱియుఁ ద్రుంచివైచిరి. ఫలవంతమగువృక్షమును బెక్కుపక్షులు వచ్చి ముసరునట్లు యుద్ధమున నొక్కొక్క రాక్ష

* ఇచటను మీఁదనెల్లను వాస్తవార్థము రామభక్తి పరముగా నూహించుకొనునది.

సుని మూర్ఛనేసి మేటివానరులు మార్కొని పోరాడిరి. పర్వతాకారు లగు రాక్షసులును, అట్లు భయంకరు లయిన వానరులను బెనుగిదలచే మోదియు సంకెలచేఁ బొడిచియుఁ గత్తులచే నఱకియు, నింద్రగొడ్డండ్రచేఁ జెక్కియు నొప్పించిరి. రాక్షసు లట్లు వధించుచుండఁగా వానరమహాసేన యాఁగఁజాలక సమస్తలోకశరణ్యుఁ డగు దశరథకుమారుని రాముని శరణుఁ జొచ్చినది. అంత మహాతేజుండును వీర్యవంతుఁడు నగు రాముఁడు విలుగొని రాక్షససేనం జొచ్చి బాణములు గురియించెను. అప్పుడు రాముఁడు రాక్షససైన్యమును జొరఁగానే మహాభయంకరుఁడై బాణాగ్నిచే నిర్దహింపఁగా, గ్రీష్మర్తువునం దాకాశమున మేఘములు సూర్యునింబోలె, ఆరాక్షసులు రాముని దారసింపఁ జాలరయిరి. యుద్ధమున రాముఁడు మహాభయంకరములును నితరుల కశక్యములు నగు కార్యములను జేయఁగా నతనిహస్తలాఘవాతిశయమువలన రాక్షసు లక్కార్యములను జేసినవైన పిదపఁ జూచిరిగాని చేయుచున్నప్పుడు చూడఁజాల రయిరి. అతనికార్యములను జూడక పోవుటయేకాదు. వనమునఁ బెనుగాలి గొట్టునపుడు, కొమ్మ లాడుట, చెట్లు విఱుగుట, మొదలగు దానికార్యము లగపడునేకాని యావాయువేమో యగపడనట్లు, రాముఁడు రాక్షససేనం జొచ్చి బాణవర్షము గురియఁగా రాక్షసులకు నతనిసంచారలాఘవమునం జేసి పెనుసైన్యము చెదరి పాఱుట మహారథములు నుగ్గగుట మొదలగునతనికార్యము లగపడినవేకాని కర్త యైనయతఁడేమో యెంతమాత్రమును గనఁబడినవాఁడు గాఁడయ్యె. ఆరాక్షసులు, రామునిచేఁ గొందఱు బాణముల ఖండింపఁబడియుఁ గొందఱు చీల్పఁబడియుఁ గొందఱు గాలియుఁ గొంద ఱవయవములు తుత్తుమురు గావింపఁబడియుఁ గొందఱు ఱొమ్మున శల్యము గాఁడియు నున్నసేనం జూచిరేకాని, శీఘ్రకారి యగురాముని నెంతమాత్రమును జూడఁజాలరయిరి. ప్రజలు పంచభూతాత్మక మగుతమశరీరమందలి జీవాత్మను, అతఁ డింద్రియార్థముల ననుభవించుచుండుటంబట్టి యున్నాఁడని యనుమానముచేఁ దెలిసికొనుటయేకాని ప్రత్యక్షముగాఁ జూడలేనట్లు,ఆరాక్షసులు రాముఁడు తమశరీరములను బ్రహరించుచుండఁగా నాప్రహారములంబట్టి రాముని ననుమానించిరేకాని యతనిని ముందటఁ గన్నారఁ జూచిన వారు కారైరి. రాముఁ డతివేగమున నిటునటు రాక్షససేనల సంచరించుచు వధించుచుండఁగా నతఁడు మెఱుపువలె నెచట నగపడునో యచట నున్నరాక్షసుని రామునిఁగా భ్రమించి 'వీఁడుగో రాముఁడు ఏనుంగులను జంపుచున్నాఁడు. వీఁడుగో మహారథముల నుఱుము సేయుచున్నాఁడు. వీఁడుగో వాఁడిబాణములఁ బదాతులను గుఱ్ఱములను వధించుచున్నాఁడు' అని యఱచుచు ఆరాక్షసులు రాముఁ డున్నచోటనుండిన సాదృశ్యమునఁ జేసి యొకరినొకరు రామునిఁగా భ్రమించి కుపితులై యొండొరు

లనే వధించుకొనిరి. * ఆరాక్షసులు మహాస్వభావము గలమేటిగాంధర్వాస్త్రముచే మోహితులై తమసైన్యమును దహించుచున్న రాముని జూడఁజాలరయిరి. ఆరాక్షసులకు భయాతిశయమువలన యుద్ధమున రాముఁడు వేలకొలఁదిరాములైయగపడును; మరల మహాయుద్ధంబున నప్పుడె యొక్కఁడుగానే కానఁబడును మహాత్ముఁడగు రాముఁడు మండలాకారగతివిశేషములం దిరుగునపుడు, ఆతనివింటి బంగారుకొప్పు మాడ గిఱ్ఱునఁ దిరుగుచుండుటచే గిఱ్ఱునఁ ద్రిప్పఁబడుచున్న కొఱవికట్టియువలె తెలుపిలేనియొక చేరేకగా రాక్షసులకుఁ గన్పట్టుచుండెనే కాని రాముఁడేమో కినఁబడినవాఁడు గాఁడయ్యె. అప్పుడు తనచుట్టు మండలాకారముగా గుడుసుపడియున్న వింటితోఁగూడి యుద్ధంబున రాక్షసులం జక్కాడుచు సుదర్శన చక్రముం బోలియున్న రాముఁడు ప్రజలకు జ్యోతిశ్చక్రముంబోలెఁ జూపట్టినవాఁడయ్యె. వింటిగుడుసుతోఁడి రాముఁడనెడియాసుదర్శనచక్రమునకు రాముని శరీరమె నడిమిమిట్టగానుండు తూముపట్టు; పరులనుసంతాపింపఁజేయు నతనిబలమే జ్వాలామాలి యను దానిజ్వాల. ఆతఁడొక్కచెట్ట వేయేసిగా వేయుబాణములె సహస్రారం బగునాచక్రమునకు ఆకులు. గుడుసుపడియున్నధనువే దానిచుట్టుకట్టు. జ్యాతల ఘోషమే నిరంతరఘోషం బగునాచక్రముధ్వని. పరాక్రమమె దాని

* రాముఁడు గాంధర్వాస్త్రమున శత్రువులకు మోహముకలిగించి వధించినాఁడని తలంపరాదు. అట్లేని యతనికిని నింద్రజితునకును భేదమేమి? గాంధర్వాస్త్రముచే మోహనము కలిగించినాఁడనఁగా ఆ యస్త్రమును బ్రయోగించునపుడు రాక్షసులు దానివేగాతిశయమున దానినివేసినవాఁడు తమవాఁడో పరుఁడో యనిభేదము గ్రహింపలేక మోహముపొందిరనిభావము. కనుక మోహమనఁగా వేగమువలన గ్రహింపలేకపోవుట యని తెలియునది. రాముఁడతివేగమున సంచరించులాఘవముంబట్టి, యతఁడెక్కడ నగపడెనో యచ్చటనే యాక్షణమం దగపడక వేఱొండుచోట మెలఁగుచుండుటచే ఆక్షణమందే రాక్షసులతనినుద్దేశించి వేసినబాణములు అచ్చటఁగల తమవారినే చంపినవయ్యెను. ఇట్లు అస్త్రప్రయోగముయొక్క వేగాతిశయమువలనను రాముని సంచారలాఘవాతిశయమువలనను రాక్షసులు వీఁడువాఁడనియు, ఇందునందనియుఁ దెలియనేరక మోహితులై యొండొరులను జంపుకొనిరేకాని యస్త్రముచేఁ దమలో నొక్కొక్కఁడు రాముఁడుగా తోఁచుటచే మోహితులై కాదు. రాముని వేగాతిశయముంబట్టియే యతనింగనుఁగొనుటకు రాక్షసులు నానాదిక్కుల కన్నులగిఱపఁగా అందందు నతఁడు గనుపట్టుటచే ఒక్కఁడే పెక్కండ్రుగా రాక్షసులకుఁ దోఁచినాఁడని తెలియునది. కాఁబట్టియే రాముఁడు శీఘ్రకారి యనఁబడెను. వింటికొప్పును కొఱవిచక్రముగా పోల్చుటయు రామునిచక్రముగా రూపించుటయుఁ బ్రయోగముయొక్క త్వరంబట్టియే చెప్పనొప్పును. కావుననే సుగ్రీవాదులు తనయస్త్రప్రయోగలాఘవమును మాయాబలముగా శంకింతురో యని రాముఁడు 'ఇది యస్త్రమును బ్రయోగించుసామర్థ్యమువలననైనదేకాని యస్త్రమువలననైనదిగా' దనియుఁ జెప్పినాఁడు. కనుక, నిట యస్త్రముచేత మోహితులైరనఁగా దానివేగమువలన వేసినవానిని గ్రహింపలేరయిరనిభావము. అస్త్రముయొక్క కార్యము దహించుటమాత్రమే. దానిని బ్రయోగించినలాఘవమే మోహనమునకుఁ గారణము.

యక్షము. రామ శరీరకాంతియే దాని ప్రభ. దివ్యాస్త్రముల మహత్త్వమే దాని చుట్టువాదర. వాయువేగము లగురథములు ఏడుకోట్లు యిరువదితొమ్మిదిలక్షలును, బలయుక్తము లగుగజములు పదుమూడుకోట్లు పండ్రెండులక్షల యిరువదివేలును, కాళ్లతోఁ గూడిన యశ్వములు * పదికోట్లు యిరువదిలక్షల యఱువదివేలును, పదాతులు నూటనలువదియేనుకోట్లు యెనుబదిలక్షలునుగాఁ గామరూపు లయిన రాక్షసుల యీచతురంగబలమును రాముఁ డగ్గిజ్వాలలవంటి బాణములను మూఁడు ముప్పాతిక గడియలలోపలఁ దానొక్కఁడే హతము గావించినవాఁడయ్యె. అంత హతశేషు లగు రాక్షసులు, అశ్వములు చచ్చి, రథములు నుఱుమై, యుత్సాహముమాలి, ధ్వజములుదుత్తుమురై, లంకాపురమునకుఁ బోయిరి. మిక్కిలియు మహాత్ముఁ డగునారాముని యుద్ధరంగము హతము లగుగజములును దురంగములును బదాతులును గలిగి, † క్రుద్ధుండగురుద్రుని క్రీడాస్థానం బగుశ్మశానవాటివలె భయంకరమై యుండెను అంత దేవతలును, గంధర్వులును సిద్ధులును మహర్షులును రాముఁడు గావించిన యీమహాకార్యమును 'బాగుబాగు' అని కొనియాడిరి అప్పుడు ధర్మాత్ముఁడగు రాముఁడు తన పొంతనున్న సుగ్రీవునిని విభీషణుని హనుమంతునిని జాంబవంతుని వానరోత్తముం డగు మైందుని ద్వివిదునిం

---

* అనీక మనఁగా 'ఏకైకేభైకరథస్త్ర్యశ్వాః పత్తిః పంచపదాతికా। పత్త్యంగైస్త్రిగుణైస్సర్వైః క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్। సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీపృతనాచమూః' ఒకయేనుఁగును ఒకరథమును మూఁడుగుఱ్ఱములును అయిదుపదాతులును గలదిపత్తియనఁబడును. మొత్తమునకుఁ బదియురువులుగలదండు పత్తియనుట. మూఁడుపత్తులు సేనాముఖము. మూఁడుసేనాముఖములు గుల్మము. మూఁడుగుల్మములుగణము. మూఁడుగణములు వాహిని. మూఁడువాహినులు పృతన. మూఁడుపృతనలు చమువు అనంబడును. ఇట చమువే యనీకమనఁబడినది. దీనింబట్టి (౭౨౯౦) ఏడువేలయిన్నూట తొంబదియురువులు గలసేన యనీకమగు. అట్టియనీకములు పదివేలు అనఁగా—ఏడుకోట్లు యిరువదితొమ్మిదిలక్షల యురువులనుట. ఇట్లే 'అనీకం దశసాహస్రం రథానాం వాతరంహసాం। అష్టాదశసహస్రాణి కుంజరాణాం తరస్వినాం। చతుర్దశసహస్రాణి సారోహాణాంచ వాజినాం। పూర్ణేశతసహస్రేద్వే రాక్షసానాం పదాతినామ్' అనుగణనమున దశసహస్రము లయిన (పదివేల) యనీకముల రథము లనఁగా ఏడుకోట్లుయిరువదితొమ్మిదిలక్షలు. అష్టాదశసహస్రములయిన (పదునెనిమిదివేల)అనీకముల గజములనఁగా పదుమూఁడుకోట్లుపండ్రెండులక్షలయిరువదివేలు చతుర్దశసహస్రములయిన (పదునాల్గువేల) అనీకములగుఱ్ఱములనఁగా పదికోట్లు యిరువదిలక్షల యరువదివేలు. ద్వేశతసహస్రములయిన (రెండులక్షల) అనీకములపదాతులనఁగా నూటనలువదియైదుకోట్లు యెనుబదిలక్షలని తెలియునది.

† 'హతైర్గజపదాత్యశ్వైస్తద్బభూవరణాజిరమ్। ఆక్రీడమివరుద్రస్య క్రుద్ధస్య సుమహాత్మనః' అని మూలము-ఇట క్రుద్ధుఁడగురుద్రునిఁ జెప్పుటచే ప్రళయకాలమునం గ్రుద్ధుఁ డగుమహాత్ముఁడ యినరుద్రుని క్రీడాస్థానమువలె రథగజతురగములు హతములైయున్న రామునియుద్ధరంగము చూపట్టెనని యర్థాంతరమును గ్రాహ్యము.

జూచి, * 'ఇట్లు మూలబలమునంత క్షణములోపల మాపుట మాయం జేసికాదు. ఇది యస్త్రమును బ్రయోగించు శక్తిచేనైనది ఇట్టిదివ్యశక్తి నాకును సంహారకాలమందు శివునకునుమాత్రమే కలదుగాని, మఱెవ్వరికిని గలుగదు' అనెను. అప్పుడు దేవేంద్రసమానుఁడై దివ్యాస్త్రంబులను శస్త్రములను నెంతయు గడిదేఱియున్న మహాత్ముఁడు రాముఁడు ఆరాక్షససైన్యమును హతముసేయుటయు, దేవతలందఱును మిక్కిలియు సంతుష్టులై గుంపులుగొని యతనినెంతయు స్తోత్రములు చేయువారైరి. ఇది తొంబదినాలుగవ సర్గము

రాక్షసస్త్రీల ప్రలాపము.

రావణుఁడు పంపినసైన్యము నంతయును, పెక్కువేలరౌతులతోఁగూడిన గుఱ్ఱములను ఏనుంగులను వేనవేలు ధ్వజాలంకృతములై యగ్నివలె ధగధగమెఱయుచున్న బంగారురథములను శూరులై గదలతోను బరిఘములతోనుం బోరువారై రథంబులపయిని బంగారుటెక్కెములకాంతులచే వింతవన్నెలుదొలఁకు నల్లనిమేనులుగలిగి గామరూపులయియున్న పెక్కువేలరాక్షసులను, రాముఁ డనాయాసమున బంగారుచే రంగారువాఁడిబాణముల వధించివుచ్చెను. హతశేషులయినరాక్షసులు యుద్ధమునుండి వెనుకకుఁ దొట్రిలఁబడి పాఱివచ్చినవారును, లంకనున్నవారలును, అట్లు రామునిచేత మూలబలము వధింపఁబడుటను గనియు వినియు, రాక్షసస్త్రీలతోఁజేరి దీనులై చింతల మునింగినవా రయిరి. యుద్ధమున రామునిచేఁ బెనిమిటిచచ్చియుఁ బుత్త్రులుచచ్చియు బాంధవులు హతులయ్యు నున్నరాక్షసస్త్రీ లొండొరులం గవుంగిలించుకొని దుఃఖార్త లయి యిట్లు పలవించిరి. 'శూర్పణఖ ముసలిది, వికృతాకారముగలది, దానికడుపు స్త్రేలుకాడుచుండును ఇది, వనంబున రూపొందినమన్మథునివలె నత్యంతసుందరుఁడై సుకుమారుఁడును మహాబలుఁడును సర్వభూతహితరతుండు నయినరామునొద్ద కెట్లుపోయినది ? సమస్తలోకములచేతను నిందనీయ యగు కురూపిణి యాశూర్పణఖ యట్టిరాముంజూచి మోహించినదఁట ! శూర్పణఖకు మంచిగుణ మొక్కటియులేదు. రాముఁడో సమస్తసుగుణసంపన్నుఁడు. ఇది వికారముఖముగలిగి వన్నెమాలినది. రాముఁడో సుందరమైన ముఖముగలిగి మిక్కిలి తేజము దొలఁకుచుండువాఁడు. ఇది రాక్షసి. అతఁడు మనుష్యలలాముఁడు. ఇట్టిది యట్టిరాము నెట్లుకామించెను ? ముసలితనము ముదిరి ముడు

---

* ఇందులకు 'ఏలద స్త్రిబలం దివ్యం మమవా త్ర్యంబకస్యవా' అనిమూలము. ఇట్లు క్షణములో లెక్కలేని బలురాక్షసులను జంపుట మాయవలనఁగాదు. అస్త్రముఁబ్రయోగించుశక్తిలాఘవమువలన అని యర్థము. అస్త్రమునకుమాత్ర మాశక్తిలేదు. అట్లేని 'గాంధర్వేణచ గాంధర్వమ్' అని రావణాదులకుఁగూడ గాంధర్వాస్త్రములుండుటచే నాశక్తి యుండవలయునుగదా. అది లేదుగావున కేవల మస్త్రశక్తికాక అస్త్రప్రయోగశక్తియే యని తెలియునది.

తెలుపడి వెండ్రుకలెల్ల నరసి రాముని కెంతమాత్రము ననురూపఁగాని యీశూర్పణఖ, మాయిందఱను దుర్భాగ్యుల మగుటవలన ఖరదూషణులును మఱియు సమస్తరాక్షసులును వినాశమునొందుటకై, మిక్కిలి పరిహాసాస్పదమును సమస్తలోకనిందితమును నగు చేయరాని కార్యమును *రాముని మోహించుటను గావించినది ఆబిడ నిమిత్తమై రావణుఁడు రామునితో నీమహావైరము పెట్టుకొనెను. రావణుఁడు తనవధమునకై యీసీతను గొనితెచ్చి బలవంతుఁ డగు రామునితో తీఱనివిరోధము నుంచుకొన్నాఁడింతేకాని, జనకరాజసుతయగు నాసీతయే మా యీరావణునకు వశురా లగుటలేదు. మున్ను సీత నపహరింపవేఁడిన యారాక్షసుని విరాధుని, రాముఁడొక్కఁడే వధించుటను జూచియున్న మనకు ఆవిరాధుని వధమే రాముఁడు తనవిరోధులనెల్ల విరసించుటకుఁ జాలిననిదర్శనము. రాముఁడు జనస్థానమున భయంకరపరాక్రము లగు పదినాల్గువేలరాక్షసులను అగ్నిజ్వాలలం బోని బాణములచే వధించివుచ్చెను. అదియు నతఁడు పగవారినెల్ల నుఱుమాడు ననుటకుఁ జాలియున్నది. రాముఁడు యుద్ధమున సూర్యసమానము లయినబాణములచేత ఖరుని దూషణుని త్రిశిరుని, వధించెను రాముఁడే గెలుచుననుట కిది యొకదృష్టాంతమే చాలును. మఱియు నెత్తురే యాహారముగాఁగలిగి క్రోధమున బెట్టిదముగా నాఱ్ఱలిడుచు యోజనమునిడివి యైనబాహువులుగల యాకబంధునిఁ గూడ రాముఁడు వధించెను. రాముఁడే గెలుచుననుట కదియొకటియె నిదర్శనము చాలును. మహాబలుఁడును మేరుపర్వతసమానుఁడును దేవేంద్రునికుమారుఁడును నగువాలినిఁగూడ రాముఁడు వధించెను. రాముఁడు జయించుట కానిదర్శనమే చాలును. దీనుఁడై యాశాభంగమునొంది, ఋశ్యమూకపర్వతమున దాఁగియున్న సుగ్రీవునిఁగూడ రాముఁడు వానరరాజ్యమున కధిపతిగాఁజేసెను. రాముఁడు గెలుచు ననుట కాదృష్టాంతమొకటియె చాలును. విభీషణుఁడు చెప్పినమాట ధర్మార్థములు రెంటను గలిగించునది. సమస్తరాక్షసులకు హితకరమైనది. యుక్తియుక్తమైనది. మోహావేశమునం జేసి రావణున కది యిష్టపడదయ్యె. కుబేరానుజుఁ డగురావణుఁడు, విభీషణుఁడు చెప్పినట్లుగావించియుండునేని, యీలంకాపురమంతయు శ్మశానము వలెఁ బీనుంగులతో నిండి యిట్లార్తనాదములతోఁ గూడినది గాకుండును. రామునిచే మహాబలుఁ డగుకుంభకర్ణుండు హతుండగుటయు, లక్ష్మణునిచే నెట్టివారికి నెదిరింపరాని యతికాయుఁడును, నంతటఁబోక హతుఁడగుటయు; ప్రియపుత్త్రుఁ డగు నింద్రజితుఁడు హతుఁ డగుటయు వినియు నింకను రావణునకు రామునిమహిమ దెలియకున్నదే' యనిరి. 'యుద్ధమున నాకొడుకు హతుఁ డయ్యెనే! నాతోఁబుట్టువు చచ్చెనే! నా పెనిమిటి గూలెనే! యని లంకాపురమున రాక్షసులయింటింటను

---

* శూర్పణఖ వచ్చి రావణాదులతో వేఱువిధముగా రామునియందు నేరము మోపి చెప్పినను దానియంగకంపనాదులవలన నది రామునిఁగామించిన దని యందఱికిఁ దెలిసియుండుట నిట దెలియునది.

రోదనధ్వనులు విన బడుచుండెను. మఱియువారు 'శూరుఁ డగురాముఁడు రథములను గుఱ్ఱములను, ఏనుంగులను, బదాతులను, లక్షలు లక్షలుగా యుద్ధమున వధించినాఁడు రుద్రుఁడో విష్ణువో దేవేంద్రుఁడో లేక యముఁడో రామునిరూపమున వచ్చి మనవారిని వధించుచున్నాఁడేకాని రాముఁడు మనుష్యమాత్రుఁడుగాఁడు. మహావీరు లగుమావా రందఱు రామునిచే హతు లగుటవలన మేము బ్రతుకునందలియాశవదలి, యీభయమునకుఁ దుదగానక యనాథల మైవిలపించుచున్నారము. శూరుఁ డగురావణుఁడు బ్రహ్మవలని మహావరము పెంపునఁ గన్నుఁగానక తనకిప్పుడు రామునివలనఁగలిగియున్న మహాఘోరభయము నెఱుంగకున్నాఁడు. దేవతలుగాని, గంధర్వులుగాని, పిశాచములుగాని, రాక్షసులుగాని, యుద్ధమున రాముని బారింబడినవానిని, రక్షింపఁజాలరు. రావణునికిఁ బ్రతియుద్ధమునందును నుత్పాతములును గనఁబడుచున్నవి. ఇఁకమీఁదను నుత్పాతములు పొడసూపి రామునిచే రావణుఁడు హతుఁ డగుటనుసూచింపఁగలవు. బ్రహ్మ రావణుని తపస్సునకుమెచ్చి యతనికి, దేవతలవలనఁగాని, దానవులవలనఁగాని, రాక్షసులవలనఁగాని భయములేదనివర మొసఁగెను. అప్పుడు రావణుఁడు మనుష్యులవలన నభయము యాచింపఁడయ్యె కాఁబట్టి, యిప్పుడు రావణునకును రాక్షసులకును మనుష్యునివలనఁ బ్రాణాంతకర మయిన మహాఘోరభయము ప్రాప్తించినది. ఇందులకు సందేహములేదు. దేవతలు బ్రహ్మవరకారణమున, బలవంతుఁ డగురావణునిచే మఱింతపీడితులై, యోర్వలేక, బ్రహ్మదేవునిగుఱించి యత్యుగ్ర మగు తపముగావించిరి. మహానుభావుఁ డగు బ్రహ్మదేవుఁడు సంతుష్టుఁడై దేవతలకు మేలుగలుగుకొఱకు, వారల నెల్లంజూచి, మహార్థం బగునీవాక్యమున 'ఇది మొదలు సమస్తరాక్షసులును వారలతోఁజేరిన దానవులును నెల్లప్పుడును ముల్లోకములందును మీకెవ్వరికిఁ బీడగలిగింపక శాశ్వతముగా నెంతయు భయంబు గలిగి సంచరింతురు' అని సమాధానము చెప్పెను. దేవేంద్రుఁడు మున్నగుదేవతలు, బ్రహ్మదేవునిసమాధానమునకుఁ దృప్తినొందక యందఱు నొకటిగాఁ జేరి, వృషభధ్వజుఁడును త్రిపురసంహారుఁ డగుశివునిం బ్రార్థించి ప్రసన్నునిఁ గావించికొనిరి. శివుఁడును ప్రసన్నుఁడై దేవతలంజూచి 'రాక్షసులకెల్ల నాశముగలిగించునట్టి స్త్రీయొక్కతె పుట్టఁగలదు. ఆబిడవలన మీకు హితము గలుగు నని చెప్పెను. రాక్షసులను నాశము సేయుటకై దేవతలుపంపినయీసీత, మున్ను దేవత లమృతపానము చేసినపిదప, ఆఁకలి దానవులను పొడమూపినట్లు, *రావణునితోఁగూడ మనల నందఱను భక్షించివేయఁగలదు. దుర్నయపరుఁడును దుర్బుద్ధియు నగు రావణుఁడు చేసినదుష్కార్యముచేత నిట్లు పెనుదుఃఖముతోఁగూడ నీభయంకరమైననాశ మందఱికిని బ్రాప్తించియున్నది. ప్రళయకాలమునందు

* ఇట దానవులనుగూడఁ జెప్పుటచే మండోదరీసంబంధమువలన దానవులును గొందఱు రాక్షసులతోడ నుందురని తెలియుచున్నది.

యామునిబారింబడిన ప్రజలకుంబోలె రాముని బారింబడిన మనకు శరణొసంగి రక్షించువాఁడు లోకంబున నెవ్వండు గానరాఁడు. వనమునందు కారుచిచ్చు జ్వాలలు చుట్టిముట్టియున్న యాఁడుగజములకుంబోలె, ఈమహావిపత్తుననున్న మనకు రక్షకుం డెవ్వఁడును లేఁడు. పులస్త్యమహర్షి మనుమఁ డయినయమ్మహాత్ముఁడు విభీషణుఁడు, ఎవ్వరివలన భయముకలుగునని తోఁచెనో, యట్టిరామునే శరణుఁ జొచ్చినాఁడుగాన నుచితమైన పనియే చేసినాఁడు.' అని విలపించిరి. ఇవ్విధమున నప్పుడు *రాక్షసస్త్రీలందఱును, ఒండొరులచేతులం గౌఁగిలించుకొని భయాతిశయమునం బీడితలై దీనలై దుఃఖించుచు మిక్కిలియు దారుణముగా బిగ్గఱ నాక్రోశించినవా రయిరి. ఇది తొంబదియేనవ సర్గము

రావణుఁడు మహోదర మహాపార్శ్వ విరూపాక్షు లను ముువ్వురు మంత్రులతోఁగూడి లంకయుత్తరద్వారమున యుద్ధమునకు వెడలుట; రావణునకు మార్గమున దుశ్శకునములు; రావణుఁడు వానర సేనతో యుద్ధము సేయుట.

అట్లు లంకాపట్టణమున, ఇంటింటను, రాక్షసస్త్రీలు ఆర్తలై జాలిపుట్టునట్లు సేయు రోదనధ్వనిని రావణుఁడు వినెను. ఆరావణుఁడు దీర్ఘముగా నిట్టూర్పువిడిచి కొంతసే పేమియుఁదోఁపక చింతామగ్నుఁడై యుండి యంత మిక్కిలియుఁ గోపావేశమున భయంకరాకారుఁ డయ్యెను. ఆరాక్షసేశ్వరుఁడు పండ్లచే నొడుగఱచి, కోపమునఁ గన్నులు మఱియు నెఱ్ఱఁబాఱ ప్రళయకాలాగ్నివలెఁ జిమ్మిరేఁగి రాక్షసులకునుగూడఁ దేఱిచూడ నలవిగాక చూపట్టుచు, లోపల భయమునంజేసి తడఁబడి తేటపడునట్లు మాటాడుచున్నవారై సమీపంబున నున్నరాక్షసులను † మహోదర మహాపార్శ్వవిరూపాక్షు లనువారలంజూచిచూపులచే చుఱచుఱ దహించువాఁడుంబోలె గనుపట్టుచు వారితో 'సేనలకు శీఘ్రముగా యుద్ధమునకు వెడలవలయు నని నాయాజ్ఞగాఁ జెప్పుఁడు' అనెను. ఆరావణుఁడు చెప్పినమాట విని యారాక్షసులు భయపీడితులై రాజాజ్ఞచొప్పున, మిక్కిలి యెచ్చరికగల రాక్షసులను

---

* ఇట రాక్షసనాశమునకై బ్రహ్మాదులు వరము లిచ్చుటమొదలగు వృత్తాంతములు మందోదరి జ్ఞానవృద్ధులవలనను ఆవిడవలననుండి యీరాక్షసస్త్రీలును వినియుందు రని తెలియుచున్నది. —గోవిందరాజులు.

† ఈమహోదరుఁడును మహాపార్శ్వుఁడును రావణునిమంత్రులు. మునుపు యుద్ధమున హతులయిన మహోదర మహాపార్శ్వులు; మత్తుఁడు ప్రమత్తుఁడు అనునామాంతరములు గలిగి రావణునకుఁ దమ్ములయినవారు.

యుద్ధమునకు రాఁ బ్రేరించిరి. భయంకరాకారులగు నారాక్షసులును వల్లెయని మంగళాశీర్వచనములం జేసికొని యందఱును యుద్ధాభిముఖులయి పోయిరి. ఆరాక్షసులెల్ల వారివారి పరువులచొప్పున రావణునకు నమస్కారాదులు గావించి యేలినవానిజయముంగోరుచు, చేమోడ్పులుగీలించి నిలఁబడిరి. అంత రావణుఁడు మిక్కిలి క్రోధావేశమునొంది పగవారిని నరకుసేయుని వెడనవ్వునవ్వి మహోదరుని మహాపార్శ్వుని విరూపాక్షునిజూచి 'ఇప్పుడు నావింటినుండి ప్రళయకాలసూర్యునింబోలు వెడిదంపు బాణములను బ్రయోగించి రామునినిలక్ష్మణునిని యమపురికిఁబంపెదను. నేనిప్పుడు యుద్ధమున పగవారినెల్ల వధించి యింతకుమునుపు వారిచే ఖరుఁడు కుంభకర్ణుఁడు ప్రహస్తుఁడు ఇంద్రజిత్తును వధింపఁబడినందులకు ప్రతీకారము గావించెదను. నాబాణజాలము లనెడి మేఘములు గ్రమ్ముకొనఁగా దిక్కులును, నదులును, సముద్రములును వెలుతురులేక చీఁకటితోఁగూడి యుండగలవు. ఇప్పుడు వింటినుండి గఱులుగట్టంబడిన మేటిబాణములను నవ్వారిగాఁ బ్రయోగించి యవ్వానరసైన్యములను గుంపులుగుంపులుగా నుఱుమాడివచ్చెగను. ఇప్పుడు రథమనెడి వాయువేగముచే ధనుస్సనెడిసముద్రమునుండి రేఁపంబడిన బాణములనెడి కరుళ్లచే వానరసైన్యములను మథించిపుచ్చెదను. కొంచెము వికసించిన తామరలుగల తటాకములను మదగజములు కలఁచునట్లు, కొంచెమువికసించిన తామరలవంటి ముఖములునుతామరయకరువులవంటి వన్నెయుఁ గల యవ్వానరులసేనలను గలంచెదను. ఇప్పుడు యుద్ధభూమియంతటను వానరయూథపులు మొగముల బాణములు గ్రుచ్చుకొని తెగిపడియుండఁగా, నది కాడలతోఁగూడినకమలములు వ్యాపించియున్నట్లు మిక్కిలివన్నెగులుకఁగలదు. యుద్ధమునఁ బ్రచండులై వృక్షములం గొని పోరువానరులనిప్పుడు ఒక్కొక్కబాణమునేసి నూర్గురునూర్గురుగా యుద్ధమున వధించెదను. యుద్ధమున నెవ్వతెవ్వతెకు భర్తలు భ్రాతలును పుత్రులును హతులయిరో యట్టి రాక్షసస్త్రీలకందఱకును, ఇప్పుడు శత్రువునువధించి కన్నీరుదుడిచెదను. ఇప్పుడు యుద్ధమున నాబాణములచే వానరులను భేదించి ప్రాణము వెడలిచెల్లచెదరుగాఁ గూలిన వారికళేబరముల ప్రోవులచే భూమినంతయుఁ గప్పి యది కనఁబడుట కష్టసాధ్యమగునట్లు గావించెదను. ఇప్పుడు, మాంసాహారములగు నక్కలు గద్దలును నితరజంతువులన్నిటికిని నాబాణములచే శత్రువులమాంసము లొసఁగి తృప్తిఁగావించెదను. శీఘ్రముగా నారథము నలంకరింపుఁడు. వేగ నావిలు దెండు. మఱియిప్పటికి మిగిలియుండు రాక్షసులందఱును నావెంటవత్తురుగాక' అనెను. మహాపార్శ్వుఁడు రావణుఁడు చెప్పినమాటను విని యచటనున్న సేనాధ్యక్షులను జూచి 'సైన్యము వేగమాయితపఱుపుఁడు' అని యాజ్ఞాపించెను. మహాబలవంతు లగునాబలాధ్యక్షులు లంకాపురియం దింటింటికిఁబోయి రాక్షసులం బిలుచుచు మాటిమాటికిఁ బిలిచినను వారు త్వరితముగా రానందునఁ గుపితులై వీథి

వీధినిబిలుచుండిరిగిరి. అంతముహూర్తమునకు, భయంకరముఖములుగలిగి రాక్షసులు, సింహనాదములు సేయుచు ఖడ్గములను పట్టిసములను శూలములను గదలను ముసలములను ద్వఫలపత్రాగ్రములగు హలములను సాయుధములను వాడివాదరలు గలశక్తులను పెద్దకూటముద్గరములను యష్టులను విమలము లయినచక్రములను వాడిపరశ్వధములను భిండివాలములను శతఘ్నులను మఱియు నితరములైన మేటియాయుధములను, నిట్లు నానావిధాయుధములను గేలఁబూని, చూచువారికి భయంకరముగాఁ బొడసూపుచు వేగ వెడలి వచ్చిరి. అంత రావణునాజ్ఞ చొప్పున సేనాధ్యక్షుఁడు వేనిమిది గుఱ్ఱములు పూన్పంబడి సారథిచేఁ గూడియున్న రథమును శీఘ్రముగాఁ దెచ్చెను. భయంకరుఁ డగు రావణుఁడు దారుణమును నిజతేజముచే దేదీప్యమానంబై వెలుంగ నారోహించెను. అంత రావణునకు, పెక్కండ్రు రాక్షసులు బలసినవువ, బలాతిశయమునం జేసి భూమిని భేదించురీతి దోఁప, వేగమునం బయనమయ్యెను. అప్పుడు మహాపార్శ్వుఁడును మహోదరుఁడును దుర్ధర్షుఁడగు విరూపాక్షుఁడును, రావణు ననుమతినొంది రథములనారోహించిరి. వారలు సంతుష్టులై భూమిని బీటలువార్చునట్లు లార్పులు చెలంగించుచు భయంకరముగా సింహనాదములు సేయుచు జయకాంక్షులై వెడలిరి. అంత మహాతేజుండగు రావణుఁడు రాక్షససైన్యములం బరివృతుఁడై విలుగొని ప్రలయకాలమునఁ బ్రజలరూపుమాపు యమునివలెఁ జూపట్టుచు యుద్ధమునకు వెడలెను. అంత నమ్మహారథుఁడు వేగవంతములగు గుఱ్ఱములు పూన్చినరథము నారోహించి రామలక్ష్మణు లున్న యుత్తరద్వారమున నిర్గమించెను. అప్పుడు సూర్యుఁడు కాంతిహీనుఁడయ్యె. దిక్కులందుఁ జీకట్లు గ్రమ్మినవి. భయంకరముగ పక్షులఱచినవి. భూమియు నల్లలాడినట్లుండెను. పర్జన్యుఁడు నెత్తురువర్షముఁ గురిసెను. గుఱ్ఱములు మార్గమునం దొట్రిలంబడినవి. ధ్వజాగ్రమున గ్రద్దవ్రాలెను. నక్కలమంగళముగా నఱచినవి. రావణుని కెడమకన్నదరినది; ఎడమచేయి యదరెను; ముఖము వెలుకఁబాఱెను; ఎలుఁగు తగ్గువడెను. ఆయుత్తరద్వారమునుండి రావణుఁడు యుద్ధమునకు వెడలునపుడు, యుద్ధమున నతనికి మరణముసూచించునట్టి యీదుర్నిమిత్తములు పుట్టినవి. పిడుగుపడినట్లు బిట్టుచప్పుడుతో నాకాశమునుండి యుల్క పడినది. అమంగళములగు గద్ద లఱవఁగాఁ గూడ కాకులును జేరి యఱచినవి. రావణుఁడు మృత్యుప్రేరితుఁ డగుటవలన, నిట్లు సంభవించిన యీదుర్నిమిత్తములను సరకుసేయక, మోహమున వధమునొందుటకై బయలువెడలెను. మహాబలులగు నారాక్షసుల రథధ్వనిని విని వానరసేనయు యుద్ధము సేయ నెదురుమొగమై నిలిచెను. ఆవానరులును రాక్షసులును నొండొరుల జయింపఁగోరి కుపితులై స్పర్ధచే నొకరినొకరు పిలుచుచుఁ దుములముగా యుద్ధముచేసిరి. అంత నపుడు రావణుఁడు క్రుద్ధుఁడై వానరసేనలంజొచ్చి బంగారుచే రంగారు బాణములం బ్రయోగించుచు గొప్ప

యుద్ధమును గావించెను. రావణుఁ డప్పుడు కొందఱువానరులతలలు ఖండించెను. కొందఱు గుండెకాయలు చీల్చెను. కొందఱ చెవులం దెగనేసెను. రావణునిబాణములచే గొందఱూర్పులు పుచ్చలేక హతులయిపడిరి. కొందఱు ప్రక్కలఁ జీల్పఁబడిరి. కొందఱుశిరఃకపాలములు భిన్నములయినవి. కొందఱికి కన్నులుపోయినవి. రావణుఁడు యుద్ధమున రథగతుఁడై క్రోధమునం గన్నులు విరియఁ గిఱ్ఱునఁ గిఱుపుచు, నెందెందుపోవునో యుయ్యెయుఁ జలనెల్ల, వానరపుంగవులతనిబాణవేగమునకు సహింపజాలక పఱచిరి. ఇది తొంబదియాఱవసర్గము.

సుగ్రీవుఁడు విరూపాక్షుని వధించుట.

ఇట్లప్పుడు రావణుని బాణములచే గాత్రములు భిన్నములై చెల్లచెదరుగా గూలియున్న వానరుల కళేబరములచే నచటి యుద్ధభూమియంతయు నిండినదయ్యె. మిడుతలు మండుచున్నయగ్గిని సహింపఁజాలనియట్లు, అవ్వానరులు, సహింపనలవి గాని రావణుని బాణవేగమునకు సైపఁజాలరయిరి. ఆవ్వానరులు వాఁడిబాణములం బీడితులై, సైపఁజాలక యగ్నిజ్వాలలం దగులువడి కాలుచున్న యేనుఁగులవలె నాక్రోశించుచు పఱుగిడిరి. వాయువు మహామేఘములం బాఱఁదోలునట్లు, ఆయుద్ధమున, నారావణుఁడు, వానరసైన్యములను బాణములఁ జిమ్మఁజొచ్చెను. అప్పుడు రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁడు అట్లు వానరుల బలిమిమీఱఁదిని యుద్ధముగావించి యంతఁ ద్వరితముగా రాముని యుద్ధమునఁ దార్కొన్నవాఁడయ్యె. అట్లు వానరులు యుద్ధమున భంగమునొంది పాఱుచుండుటనుజూచి, సుగ్రీవుఁడు గుల్మమున సుషేణు నియమించి యందఱు నాశ్చర్యపడునట్లు యుద్ధము సేయఁ దలఁపుగొనెను. వీరుఁ డగునాసుగ్రీవుఁడు బలపరాక్రమంబుల తనకు సాటియగుసుషేణుని గుల్మమున (సేనారక్షణమున) నుంచి వృక్షము చేతంగొని శత్రువు నెదుర్కొనిపోయెను. వానరరాజు సుగ్రీవుఁ డట్లు బయలుదేఱఁగా, గొప్ప గొప్పయూథపతులగు వానరవీరులు తామే యతనికి యుద్ధోపకరణముల సమకట్టుటకై పెనుపర్వతములను నానావిధములయిన పెనువృక్షములను బెకల్చి యందఱు నతనిపార్శ్వములందును పిఱుందను వెంబడించి నడచిరి. గొప్పవాఁడగు నాసుగ్రీవుఁడు యుద్ధమున మహాధ్వనితో గర్జించుచు, పలుదెఱంగులగు రాసుల ననేకులం గూల్చి యంత మేటిమగలయిన వేఱురాక్షసులపయి కడరెను. పెనుకాయముగల యా వానరేశ్వరుఁడు సుగ్రీవుఁడు ప్రలయకాలమున వాయువు మిక్కిలి పొడవులయిన వృక్షములను జక్కాడునట్లు, గొప్పరాక్షసులను గలఁచి నలంచివైచెను. అడవియందు మేఘము పక్షిసమూహములపై ఱాలవానం గురియునట్లు, సుగ్రీవుఁడు రాక్షససేనలపైని పర్వతవర్షమును గురిసెను. కపిరాజగు సుగ్రీవుఁడు గురిసిన యా పర్వతవర్షమునం జేసి రాక్షసులతలలు తుత్తునియలుగాఁ బగిలి వజ్రముచే దుత్తుము

లైన పర్వతములవలె నేలంగూలిరి. అంతరాక్షసులందఱు నట్లు సుగ్రీవునిచే నలుగడల భంగమునొంది హింసితులై పడుచును నఱచుచు మిక్కిలి క్షీణించు చుండుటనుజూచి దుర్ధర్షుఁడగు విరూపాక్షుఁడు, విలుగొని తన పేరువాడి రథమునుండి కుప్పించి యొకగజముమూఁపు నారోహించెను. మహారథుఁడావిరూపాక్షుఁడు, ఆ మదపుటేనుఁగునెక్కి, భయంకరధ్వనిగావించి సింహనాదముసేయుచు వానరులమీఁది కడరెను. ఆ విరూపాక్షుఁడు వానరసైన్యముఖమున నున్న సుగ్రీవునిపై బెట్టిదములగు బాణములం బ్రయోగించి భయమునఁ బరుగెత్తుచున్న రాక్షసులకు భయము దీర్చి సంతుష్టిగలిగించినవాఁ డయ్యె. కపిరాజాసుగ్రీవుఁడు, అట్లు విరూపాక్షునిచే వాఁడిబాణముల నొప్పింపఁబడి, మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై యతనిని వధింప మనంబునఁ దలఁచెను. అంత శూరుండగు సుగ్రీవుఁడు చక్కఁగాఁ బ్రహరించువాఁడు గావున నొక వృక్షమును బెకలించి, విరూపాక్షునిపయిం జని, బాహుశక్తి వానిమహాగజము ముఖమునఁ గొట్టెను. అమ్మహాగజము సుగ్రీవునిచే వ్రేటువడి వింటికోలఁది దూరము వెనుకకుఁ బాఱి యఱచుచుం గూలెను. అంత వీర్యశాలి యగునా విరూపాక్షుఁడు కూలిన యాయేనుఁగునుండి శీఘ్రంబున డిగ్గి, వాలును నెద్దుతోలు పలకయుంగొని శత్రువున కభిముఖుఁడై కదలక స్థిరముగా నెలకొనియున్న సుగ్రీవునిమీఁదికి, అతనిని బెదరించువాఁడుంబోలె చుల్కంబోయెను. ఆసుగ్రీవుఁడు విరూపాక్షునియెడఁ గోపించి, మేఘమువలె విశాలమైయున్న యొక మహాశిలను దీసికొని, యారాక్షసునిపై వ్రేసెను. అప్పుడు మిక్కిలియుఁ బరాక్రమవంతుఁ డగునావిరూపాక్షుఁడు, అమ్మహాశిల పయిఁబడ వచ్చుటనుజూచి తప్పించుటకై ప్రక్కవాటునఁ దొలఁగి ఖడ్గముచే సుగ్రీవునివైచెను. అట్లు బలవంతుఁడగు నారాక్షసునిచే ఖడ్గపు వ్రేటువడి, వీరుఁ డగుసుగ్రీవుఁడు కొంతసేపు మూర్ఛనొందినట్లు విహ్వలించినవాఁ డయ్యె. అంత నపు డమ్మహాయుద్ధమున సుగ్రీవుఁడు తోడనే లేచి వేగమునం బిడికిలి నలవరించి విరూపాక్షునిఱొమ్మునం బొడిచెను. విరూపాక్షుఁ డట్లు సేనాముఖమున బిడికిటం బొడువఁబడి మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై యాఖడ్గమున *సుగ్రీవునికవచమును తునియలుగాఁ బడవైచెను. సుగ్రీవుఁ డాదెబ్బకుఁ గాళ్లు చాఁచుకొని నేలంబడెను. అట్లు పడి యాకపి తోడనే లేచి వజ్రముంబోనియఱచేతిదెబ్బతో మిక్కిలియు చప్పుడు గలుగ నా విరూపాక్షునిఁ గొట్టఁబోయెను. సుగ్రీవుఁ డట్లలవరించినయఱచేతి చఱపును నావిరూపాక్షుఁడు, శిక్షాపాటవమునఁ దప్పించుకొని యాసుగ్రీవుని వక్షమునందుఁ బిడికిటం బొడిచెను. అంత వానరేశ్వరుండగు సుగ్రీవుఁడు, తనచఱపును ఆ విరూపాక్షుఁడు తప్పించుకొని తన్నుబదులునకుఁ గొట్టుటంజూచి మఱింత క్రుద్ధుఁడై యా విరూపాక్షుం డేమఱియున్న తెఱపిం గాంచెను. అంత సుగ్రీవుఁడు కోపంబున నావిరూపాక్షుని నొసటిఱొమ్మునపై తనపెద్దయఱచేతం గొట్టెను. ఇంద్రుని వజ్రా

* దీనిచే సుగ్రీవునికిఁగూడ కవచధారణము గల దని తెలియుచున్నది. గోవిందరాజులు.

యుధమువంటి యాయుఅచేతివ్రేటును బడి, ఆ విరూపాక్షుఁడు, సెలయేటినుండి జలము స్రవించునట్లు సమంధ్రములనుండియు నెత్తురు గ్రక్కుచు నెత్తుటఁ దోఁగి నేలంగూలెను అట్లు క్రోధమువలన కనుగ్రుడ్లు త్రిప్పుచు, నోట నురుఁగుగాఱ, నెత్తుటందోఁగి, సహజముగానే వికృతములయిన నేత్రను లప్పుడు గ్రుడ్లు వెలికుఱుకుటచే మఱింతవికృతములుగాఁ జూపట్టఁగాఁ గూలినట్టి యావిరూపాక్షుని వానరులును రాక్షసులును జూచిరి. అట్లు తమశత్రు వవ్విరూపాక్షుఁడు వేదనచే మీఁది కెగిరియెగిరి పడుచు, ఇటునటు ప్రక్కలం బొరలాడుచు, నెత్తుటందోఁగి వినువారికి జాలిపుట్టునట్లు కూయిడుచు నుండఁగా వానరులుచూచిరి. అట్లు మహాబలవంతము లగు నావానర రాక్షస సైన్యసముద్రములు రెండును యుద్ధమున నొండొంటి మార్కొని, చెలియలకట్టల నతిక్రమించివచ్చి మార్కొన్న రెండు మహాసముద్రములుంబోలె మిక్కిలి భయంకరముగా నార్పులు వెడబొబ్బలును జెలంగించిరి. వానరరాజగు సుగ్రీవుఁడు, మహాబలుఁడయిన యవ్విరూపాక్షుని నాశము సేయుటను జూచి వానరసైన్యములుబ్బునను, రాక్షససేనలు కోపదుఃఖములను, గట్టురలి వచ్చిన గంగాప్రవాహమునలె నుప్పొంగి యొండొరులమీఁదంబడి పోరాడిరి. ఇది తొంబదియేడవ సర్గము.

సుగ్రీవుఁడు రావణునిమంత్రియగు మహోదరునిం బరిమార్చుట

అమ్మహాయుద్ధమున వానర రాక్షససైన్యములు రెండును నొండొంటిని హతము సేయుచుండఁగా, గొప్ప వేసవిని కొలఁకులు వేగ నీరుతగ్గునట్లు, వేగ నవి క్షీణింపసాఁగినవి. రాక్షసాధిపతియగు రావణుఁడు, అట్లు తనసైన్యము హతమై విరూపాక్షుఁడు వధింపఁబడుటకు రెండింతలుగా క్రుద్ధుఁడయ్యెను. అతఁడు తన సైన్యము వానరులచే వధింపఁబడుచు మిక్కిలియు క్షీణించుటంజూచి, యట్లు యుద్ధమున తనకు దైవము విపరీతమగుటను గని, మిక్కిలియు వ్యథనొంది, సమీపంబుననున్న శత్రుహంతయగు మహోదరుంజూచి 'వీరా! మహాబాహూ! ఇట్టి సంకటకాలమున నీయొక్కని నమ్మియే నేను జయింతునని యాశగలిగి యున్నాను. కాన యిప్పుడు శత్రుసేనను జంపి పరాక్రమము నెఱపుము. నీయేలినవానియుప్పు దిన్నఋణము దీర్చుకొనుట కిదియె కాలము. కాన లెస్సఁబోరాడుము' అనెను. రావణుఁ డట్లు చెప్పఁగా రాక్షసశ్రేష్ఠుఁడగు మహోదరుఁడు వల్లెయని, మిడుత యగ్గి నుఱుకునట్లు, పగవారి సైన్యముంజొచ్చెను. అంత మహాబలుఁడును మిక్కిలి తేజోవంతుఁడునగు నమ్మహోదరుఁడు, ఏలినవాని వాక్యము శిరసావహించి తన వీర్యముచేతం బ్రేరితుఁడై వానరులతో యుద్ధము గావించెను. మహాబలవంతు లగు వానరులును గొప్పగొప్ప శిలలు గయికొని, భయంకరమగు రాక్షససేనను జొచ్చి రాక్షసులను వధించిరి. అమ్మహాయుద్ధమున, మహోదరుఁడును మిక్కిలియుఁ

క్రుద్ధుఁడై, కాంచనాలంకృతములగు బాణములు ప్రయోగించి వానరుల కాలు సేతులను దొడలను ఖండించెను. అంత నవ్వానరు లందఱును రాక్షసులచే మిక్కిలియుఁ బీడితులై కొందఱు దశదిశలకుం బాఱిరి. కొందఱు సుగ్రీవు నాశ్రయించిరి అట్లు వానరమహాసేన మిక్కిలియు భంగమునొంది పాఱుటం జూచి సమీపమున నున్నసుగ్రీవుఁడు మహోదరునిమీఁదికిఁ బోయెను. మహాతేజుం డవ్వానరేశ్వరుఁడు సుగ్రీవుఁడు, ఆ రాక్షసుని వధించుటకై పర్వతంబంతటి పెద్దదై బెట్టిదముగా నున్న యొకశిలను దీసి వానిపై వైచెను. మహోదరుఁడట్లు తనపైకి వేగవచ్చుచున్న యా శిలను జూచి, యెంతమాత్రము తత్తఱపడక, దారసింప నలవిగాని యాశిలను బాణములచే భేదించెను. ఆశిల, యారాక్షసుని బాణసమూహములచే వేయితునియలుగాఁ దుండింపఁబడి, చెల్లచెదరయి, గుమిగూడియున్న గ్రద్దలగుంపు నలుగడల చెల్లచెదరయి నేలకు వ్రాలునట్లు, నేలంబడెను. సుగ్రీవుఁడు తాను బ్రయోగించినశిల యట్లు వ్రక్కలగుటనుజూచి కోపావేశమునొంది. యుద్ధాగ్రమున వృక్షమొకటి పెల్లగించి యారాక్షసునిపై వైచెను. పగవారిపట్టణముల జయించునట్టి శూరుఁ డమ్మహోదరుఁడు బాణములచే నావృక్షమునుగూడ వ్రక్కలుసేసెను. అట్లు వృక్షముగూడ వ్యర్థముకాఁగా నాసుగ్రీవుఁడు కుపితుఁడై పరిఘమొకటి నేలంబడియుండుటను గాంచెను. సుగ్రీవుఁడు తలతలమెఱయుచున్న యాపరిఘమును గొని, తన హస్తలాఘవ మమ్మహోదరునకుఁ జూపుచు, దానిని గిఱగిఱం ద్రిప్పి దానిమొనచే వానిమేటిగుఱ్ఱములను వేగఁగూల్చెను. అంత వీరుం డమ్మహోదరుఁడు, గుఱ్ఱము దెగినయమ్మహారథమునుండి నేలకుఱికి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై గదచేతం గొనెను. అవ్వీరు లిరువురును, మెఱయుచున్నగదను పరిఘమును గేలం ద్రిప్పుచుండుటంజేసి మెఱపులతోఁగూడిన మేఘములవలె నొప్పుచు గర్జించుచు యుద్ధంబున నాఁబోతులవలెం జూపట్టుచు నొండొరులం దాఁకిరి. అంత మహోదరుండు క్రుద్ధుఁడై సూర్యకాంతితో జ్వలించుచున్న తనగదను సుగ్రీవునిపై వైచెను. అమ్మహాయుద్ధమున మహాబలవంతుఁడగు వానరేశ్వరుఁడు సుగ్రీవుఁడు, మిక్కిలియు భయంకరమయిన మహోదరునిగద తనపయికి వచ్చుచుండుటంజూచి కోపంబున కన్నెఱ్ఱఁబాఱి, పరిఘమునెత్తికొని దానిచే నాగదను గొట్టెను. ఆపరిఘమును గదయు నొండొంటిఁ దాఁకి భిన్నములై నేలంబడినవి. అంత మహాతేజుండగు సుగ్రీవుండు, బంగారుకట్లచే రంగారుచు బెడిదమైయున్న యొక యినుపరోఁకలి నేలంబడియుండఁగా నెత్తికొనెను. ఆ సుగ్రీవుఁ డాముసలము నెత్తికొని మహోదరునిపై వైచెను. మహోదరుఁడును మఱియొక గదను వైచెను. ఆరెండును ఒండొంటిందాఁకి భిన్నములై నేలంబడినవి. అంత నాయుధములన్నియు భగ్నములుకాఁగాఁ, తేజంబును బలంబును దయివాఱు నాయిద్దఱును మండుచున్న యగ్నిహోత్రములవలెఁ జూపట్టుచు, పిడికిళ్లనొండొరుల నూర్కొనిరి. అప్పుడు యుద్ధమునఁ బరాజయ మెఱుఁగనివారై పరులపీఁచ

మడంచుచుఁట్టిపీరు లయ్యిరువురును, నొండొరులం గొట్టుచు మాటిమాటికి వెడబొబ్బలు పెట్టుచు, నఱచేతుల నొకరినొకరు చఱచి యిరువురు నేలపయింబడి శీఘ్రమునఁ బయికిలేచి, యొండొరులం గొట్టుచు, నొకరినొకరు బుజములనెత్తి విసరివైచుచు నిట్లుబాహుయుద్ధము చేసిచేసి యలసట నొందినవా రయిరి. అంతమహావేగుండగు మహోదరుఁడు, సమీపమున నేలంబడియున్న యొకఖడ్గమును పలుకయును గయికొనెను. మహోదరునికన్న మఱింత వేగవంతుఁడగు వానరోత్తముఁడు సుగ్రీవుఁడు, అట్లు నేలంబడియున్న మఱియొక ఖడ్గమును డాలును గయికొనెను. ఆయుధవిద్యయందుఁ బండితులగు నయ్యిరువురును, ఖడ్గముల నెత్తికొని, యుద్ధమున నుబ్బుగదుర, రోషంబున నంగము లుప్పొంగ, గర్జించుచు, నొండొరులపయి కడరిరి. అయ్యిరువురు నొండొరులయెడఁ గ్రుద్ధులయి యొకరినొకరు గెలుచుటకై తమకము గొని, శీఘ్రగతిని సవ్యాపసవ్యములుగా మండలములు దిరుగుచుఁ బోరిరి. శూరుఁడును మహావేగుండు నగునమ్మహోదరుఁడు పరాక్రమగర్వితుఁడేకాని సూక్ష్మబుద్ధికాఁడు గావున ఖడ్గమును గుఱితప్పి సుగ్రీవునిచేతిపెనుడాలునందుఁ దగుల్కొన వేసెను. అంత మహోదరుఁడు పలుకయందుఁ గ్రుచ్చుకొన్న ఖడ్గమును లాగుచుండఁగా నింతలో కపికుంజరుఁడగు సుగ్రీవుఁడు, బొమిసికముతోఁగూడి కుండలములతో భూషితమై యున్నవానిశిరస్సును దెగవ్రేసెను. అట్లు మహోదరుఁడు తలదెగి నేలంబడుటనుజూచి, రావణునిసేన యచటనిలువక పరుగెత్తెను. మహోదరుని వధించి సుగ్రీవుఁడు సంతోషమున వానరులుం దానును సింహనాదము గావించెను. రావణుం డందులకు కుపితుండయ్యెను. రాముఁడు మిక్కిలిహర్షమునఁ బ్రకాశించెను. అంతరాక్షసులందఱును మనంబులు విన్ననై, మొగములు వెలవెలఁబోవ, భయమున మనసు కుదురుతప్ప పరుగెత్తిరి. మహాపర్వతమునఁ గొంతభాగమును బడఁజిమ్మినట్లు, అమ్మహోదరుని నేలంబడఁగూల్చి సూర్యకుమారుఁడగు సుగ్రీవుఁడవ్వానరసైన్యమునందు సూర్యుఁడు నిజతేజంబున దుర్ధర్షుండై వెలుంగునట్లు, తానును ధర్షింపరానివాఁడై జయలక్ష్మిచే నెంతయుఁ బ్రకాశించెను. అంత మహాత్ముఁడగువానరేంద్రుఁడు సుగ్రీవుఁడు యుద్ధముఖమున విజయమునొంది, యాకాశమున దేవతలును యక్షులును సిద్ధులును భూమియందలి ప్రాణులును గుంపులుగొని మిక్కిలి సంతోషావేశమునఁ బొగడ నెగడుచుండెను. ఇది తొంబది యెనిమిదవ సర్గము.

రావణునిమంత్రియగు మహాపార్శ్వుఁ డంగదునిచే హతుఁడగుట

మహోదరుఁడు సుగ్రీవునిచే హతుఁడగుటంజూచి యంత మహాబలుఁడగు మహాపార్శ్వుఁడు, కోపంబునఁ గన్నెఱ్ఱఁబాఱి, భయంకరమయిన యంగదుని సైన్యమునుజొచ్చి బాణములచేఁ గలంచివుచ్చెను. ఆమహాపార్శ్వుఁడు, వాయువు

కాఁడలనుండి పండ్లను బడరాల్చునట్లు, మేటివానరవీరుల తలలను కుత్తుకలనుండి బాణములచే డొల్లనేసెను. ఆరాక్షసుఁడు మిక్కిలి కుపితుఁడై కొందఱు వానరుల బాహువులను, కొందఱ మూఁపులను, కొందఱ డొక్కలను, బాణములచే విదారించెను. అట్లు మహాపార్శ్వుని బాణవర్షములచేఁ బీడితులై యవ్వానరు లందఱును, నోర్వఁజాలక, విషాదమున యుద్ధవిముఖులై సొమ్మసిల్లిరి. మహాబాహుఁడగు నంగదుఁడు తన సైన్య మారాక్షసునిచే నలఁగి భయమునొంది యుండుటనుజూచి సముద్రము పర్వకాలమునఁ జిమ్మరేగునట్లు లురవడి చూపసాఁగెను. వానరశ్రేష్ఠుఁడగు నంగదుఁడు బంగారుకట్లువేసి యుండుటవలన సూర్యకిరణములవలె వెలుఁగుచున్న యినుపగుదియను దీసికొని యుద్ధమున మహాపార్శ్వునిపయిఁ బడవేసెను. దుర్బుద్ధియగు నామహాపార్శ్వుఁడు. ఆదెబ్బకు సారథియుం దానును దెలివిదూలి మూర్ఛితుఁడై, రథమునుండి, నేలబడెను. మహాబలుఁడై కాటుకరాశియుంబోలె నల్లనైన మేనుగలిగి మిక్కిలియు వీర్యశాలియు తేజోవంతుఁడునగు గవాక్షుఁడును జాంబవంతుఁడును, మేఘమువలెఁ బఱపై నల్లగాఁ గారుకొనుచున్న తమభల్లూక సేననుండి వేగ వెలువడి క్రుద్ధులై పర్వతశిఖరసమానమును విశాలమునైన పెనుశిలను జేకొని, వేగమున మహాపార్శ్వుని యశ్వములనుజంపి వానిరథమును నుగ్గు గావించిరి. మహాబలుఁడగు మహాపార్శ్వుఁడు, కొంతవడికిఁ దెలివినొంది, యయ్యంగదునిపైఁ బెక్కు బాణములుబఱపి యతనిని మిక్కిలియు నొప్పించెను. ఆమహాపార్శ్వుఁడు, భల్లూకపతియగు జాంబవంతుని వక్షమునందు మూఁడుబాణములను, గవాక్షునిఁబెక్కు బాణములను నొప్పించెను. అట్లు జాంబవంతుఁడును గవాక్షుఁడును, బాణపీడితులగుటంజూచి, యంగదుఁడు కోపావిష్టుఁడై భయంకరమగు పరిఘమును గయికొనెను. వేగవంతుఁడగు వాలికుమారుఁ డంగదుఁడు, మిక్కిలియు కుపితుడై మహాపార్శ్వుని వధార్థమై, యతఁడు, దూరమున నుండుటవలన సూర్యకిరణములంబోలె బంగారు కట్లచేఁ బ్రకాశించుచున్న యాయినుపగుదియనుబట్టి రెండుచేతులతోను గిరగిరం ద్రిప్పి వానిపయిం బడవైచెను. బలవంతుఁ డగునంగదుఁడట్లు బలము కొలఁదిని జిమ్మివైవఁగా నా పరిఘము మహాపార్శ్వుని బిట్టుగాఁ దాఁకి, వానిచేతినుండి బాణసహితమగు ధనుస్సును, వానిశిరస్సునుండి బొమిడికమును బడవైచెను. ప్రతాపవంతుఁడగు నంగదుఁడు వానిని వేగఁగిట్టి, క్రుద్ధుండై, కుండలములు దులకించుచున్న వానికర్ణమూలమున నఱచేతం జఱచెను. మహావేగవంతుఁడును మిక్కిలి కాంతిసంపన్నుఁడునగు నమ్మహాపార్శ్వుఁడు, క్రుద్ధుఁడై, మిక్కిలియుం బెద్దదియైన యొక గండ్రగొడ్డలిని నొకచేతం గొనెను. ఆగండ్రగొడ్డలి ప్రతిదినమును నూనెచఱుముచుండుటవలనఁ ద్రుప్పులేక నిర్మలమై, పర్వతసారమువలె నతికఠినమై శిథిలముగాక యుండెను. మహాపార్శ్వుఁడట్లు పరమక్రుద్ధుఁడై యాపరశ్వథమును నంగదునిపయి వైచెను. అమ్మహాపార్శ్వుఁ డట్లు అంగదుని యెడమభుజఫలకముమీఁద, నాగండ్ర

గొడ్డలిని బెట్టిదముగా వ్రేయఁగా, నతఁడు కుపితుఁడై లాఘవమున నావ్రేటు దప్పించుకొనెను. అయ్యంగదుఁడుఁ దనతండ్రియగు వాలివంటి పరాక్రమశాలియు శూరుఁడునుగాన, మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై వజ్రాయుధము వంటి కఠినంపుఁబిడికిలి నలవరించి త్రిప్పెను. ఆయంగదుఁడు ఆయపట్టుల నెఱింగినవాఁడు గావున మహాపార్శ్వుని వక్షఃస్థలమున గుండెకు సరిగా నింద్రుని వజ్రమువంటి పిడికిటం బొడిచెను. అమ్మహాయుద్ధమున నయ్యంగదుని పిటికిటిపోటునకు మహాపార్శ్వుఁడు గుండె తటాలున వ్రీలఁగా, వాఁడు ప్రాణములువీడి నేలంగూలెను. ఆమహాపార్శ్వుఁడు నేలంగూలఁగానే, యారాక్షస సేనయంతయు మిక్కిలి కలఁగఁబాఱెను. అప్పుడు యుద్ధమున రావణునకు మిక్కిలియుఁగ్రోధము కలిగినదయ్యె. అప్పుడు వానరులు మిక్కిలియునుబ్బుచెంది లంకయుదానికోటబురుజులును పురద్వారములును బ్రద్దలుగాఁబగులునో యన్నట్లు, బిట్టుగా సింహనాదములుసేసిరి. అట్లె దేవేంద్రుఁడును దేవతలును, సంతోషమున మహాధ్వనిగావించిరి. అంత నింద్రునకు శత్రువయిన రాక్షసేంద్రుఁడు రావణుఁడు, నట్లు దేవతలును వానరులును గావించిన మహాధ్వనిని విని కుపితుఁడై మరల యుద్ధమున కభిముఖుఁడై నిలిచినవాఁ డయ్యె. ఇది తొంబది తొమ్మిదవ సర్గము.

రామరావణ యుద్ధారంభము.

రావణుండమ్మహాయుద్ధమున మహాబలుఁడును వీరుండునగు నవ్విరూపాక్షుఁడు హతుఁడగుటయు, పిదప మహోదరుఁడును మహాపార్శ్వుఁడును హతులగుటయును, జూచి, మిక్కిలి కోపావేశము నొందెను. ఆరావణుఁడు సారథిని రథము దోలుమనిచెప్పి వానితో 'నేనిదిగో *నిపుడు రామలక్ష్మణులను జంపి, యిదివరకు హతులయిన మంత్రులకును ముట్టడివేయఁబడిన లంకాపట్టణమునకు దుఃఖమునెల్లఁ బోఁగొట్టెదను. సీతయనెడి పువ్వుగలదై ఫలము లొసంగుచు, సుగ్రీవుఁడు జాంబవంతుఁడు కుముదుఁడు నలుఁడు మైందుఁడు ద్వివిదుఁడు అంగదుఁడు గంధమాదనుఁడు హనుమంతుఁడు సుషేణుఁడు మఱియు దక్కిన వానరయూథపతులందఱును చిన్నకొమ్మలుగాఁ గలిగియున్న రాముఁడను వృక్షము; నిపుడు యుద్ధమున ఖండించెదను' అనెను. అతిరథులలో నెల్ల గొప్పవాఁడగు నారావణుఁడు, రథఘోషముచే దశదిశలను మ్రోయించుచు శీఘ్రమున రాముని మీఁదికిం బోయెను. ఆ మహాధ్వనిచేతం బూరితమై భూమియంతయు నదులతోను పర్వతారణ్యములతోను గజ వరాహాదిమృగములతోను జలనమునొందెను. ఆరావణుఁడు మిక్కిలియు భయంకరమై మహాతీక్ష్ణమగు తామసాస్త్రమును బ్రయోగింపఁగా, వానరులందరును నయ్యె

*ఇచట వాస్తవార్థమును యథాయోగ్యముగ గ్రహించుకొనునది.

స్త్రముచే దగ్ధులై నలుగడలఁ బ్రెళ్లి నారంభించిరి. ఆయస్త్రము బ్రహ్మ స్వయముగా నిర్మించినది గావున వానరులు దానికి సహించి నిలువజాలక భంగమునొంది పరుగెత్తఁగా నందువలన నపుడు బెట్టిదముగా దుమ్మురేఁగెను. అట్లావానర సైన్యములు పెక్కులు రావణుని మేటిబాణములచే పందలకొలఁదిని భంగమునొందుటను జూచి రాముఁడు యుద్ధమునకు సన్నద్ధుఁ డయ్యెను. *రాక్షససింహుఁడు రావణుఁడట్లు వానర సైన్యములను బాఱఁదఱిమి, యంత పరాజయమెన్నఁ డెఱుంగని రాముఁడు ఉపేంద్రునితోఁ గూడిన యింద్రునివలెఁ దమ్ముండగు లక్ష్మణునింగూడి, పెనువింటిని గేలనూని యాకాశము నొఱయునట్లు చూపట్టుచు తామర రేకులం బోని వాలుంగన్నుఁగవయుఁ, నిడుదలయిన బాహువులును నొప్పుగులుక పగవారి పీఁచమడంచువాఁడై నిలుచుండఁగాఁ గాంచినవాఁడయ్యె. అంత మహాతేజుండును బలవంతుఁడునగు రాముఁడు లక్ష్మణుండును దానును, యుద్ధమున వానరులు భంగము నొందుటయు, రావణుఁడు తమపైకి వచ్చుచుండుటయుఁ జూచి చిరకాలమున కతనితోఁ బోరుగలిగెనని యుబ్బునొంది వింటిని నడుమం బట్టుకొని †యంత మిక్కిలి వేగంబున నాపెనువింటి మహాధ్వనిచే భూమినంతయు భేదించునట్లుంబోలె, నారి సారింపఁ దొడంగినవాఁడయ్యె. అప్పుడు రావణుఁడు ప్రయోగించిన బాణజాలముచేతను రాముఁడు నారి సారించుటచేతనుం బుట్టిన ధ్వనికే యారాక్షసులును వానరులును పెక్కండ్రు వందలకొలఁదిని బడిరి. ఆరావణుఁడు రాజకుమారులయిన యారామలక్ష్మణుల బాణములబారిం బడునట్లు నిలిచినపుడు, అమావాస్యయందు చంద్రసూర్యుల సమీపముననున్న రాహువువలెఁ బ్రకాశించెను. లక్ష్మణుఁడు మొదటఁ దానా రావణునితో వాఁడిబాణములం, బోరఁగోరి, వింటి నాకర్షించి యగ్నిజ్వాలలవంటి బాణములను బ్రయోగించెను. లక్ష్మణుఁడు విలుగొని యాబాణములను బ్రయోగించిన మాత్రముననే మహాతేజుండగు రావణుఁడు వానిని ఆకాశముననే బాణములేసి వారించెను. రావణుఁడు తన హస్తలాఘవమును జూపుచు,లక్ష్మణుని బాణములందొక్కబాణము నొక్కబాణముననను,మూఁటిని మూఁటను, పదింటినిపదింటను ఇట్లన్నింటి కన్నిబాణము లేసి ఖండించెను అంత యుద్ధంబుల జయశీలుఁడగు రావణుఁడు లక్ష్మణుని బాణము లొక్కటియుఁదన్నుఁ దాఁకనందునతనిని

* ఈవాక్యములచే రాముని యపరాజితత్వమును, నిరవధిక సౌందర్యనిధి యగుటచే వైరము విడిచియతని సౌందర్యము నిరంతరమును ననుభవింపఁదగినదై యుండుటయు, రావణుని దుర్బుద్ధియు, ఆవర్తముచేత అమృతప్రవాహమునుంబోలె మేటిధనువుచేత నావర్తితమైన శ్రీరామదేహలావణ్యామృతపూరమునం దవగాహనము సేయకున్న యతని దౌర్భాగ్యమును చెప్పఁబడినవి.

† ఇట 'వింటిని నడుమంబట్టుకొని నారి సారించుటయు'నని యిట్లు రాముఁడు విలంబము చేయుట రావణుఁ డింకతఁయినను నమ్రుఁడై వచ్చునో యేమో యని దయాళుత్వము నెఱపుటఁగా తెలియునది.

చికుసేయక యతిక్రమించి పర్వతమువలె స్థిరముగా నిలుచున్న రామునిఁ దార సించెను. రావణుఁ డట్లు రాముని దార్కొని కోపంబున కన్నులెఱ్ఱఁబాఱ, రాముని పయిని బాణవర్షము గురిసెను. అంత, రాముఁడు రావణుని వింటినుండి జలధారల వలె నెడతెగక వేగ బాణములు వచ్చుచుండుటం జూచి, తా నమ్ములపొదినుండి వేగ కత్తివాతి బాణములం దీసెను. * అంత రాముఁడు దేదీప్యమానములై కుపితము లయిన సర్పములుంబోని మహాభయంకరము లయిన యాబాణసమూహములను వాఁడిభల్లములచేఁ ద్రుంగించెను. అప్పుడు రాముఁడు రావణునిని, రావణుఁడు రామునిని, వేగ కలసికొని, యొకరిపయి నొకరు పలువిధములగు వాఁడి బాణములను వేగ కురియించిరి. అప్రతిహతులగు నయ్యిరువురు, ఒండొరుల బాణవేగములను వారించుచు చాలసేపువఱకు చిత్రముగా సవ్యాపసవ్యమండలములం దిరుగుచుఁ బోరిరి. అట్లయ్యిరువురు, యముఁడును నతని నడంచిన రుద్రుం డును బోలి, భయంకరులై బాణము ప్రయోగించుచు నొక్కటం దలపడి పోరాడుచుండుటంజూచి సమస్తభూతములును దిగులొందినవి. వర్షాకాలమున మెఱుపుదరుసలతోఁ గూడిన మేఘములు దట్టముగాఁ గ్రమ్మినట్లు, ఆకాశమున నపుడు నానావిధములగు బాణములు దట్టముగా నిండియుండినవి. ఆకాశమున బాణములు నిండి జడివలె ముసరి నడుమ నడుమ నవకాశములుండుటం జేసి కిటికీల నిర్మించినట్లుండెను. సూర్యుఁ డస్తమించినపిదప, మహామేఘము లేచి ధారలుగా వర్షించి మఱియుఁ జీఁకటిగాఁ జేయునట్లు, అయ్యిరువురును, మహావేగములును మిక్కిలియుఁ దీక్ష్ణములును గద్దఱెక్కలు గట్టంబడుటజేసి మంచిఱెక్కలు గలవియు, మిక్కిలి వాఁడి మొనలతోఁ గూడినవియునగు బాణములను దట్టముగాఁ బ్రయోగించి యుద్ధంబంతయు గాఢాంధకారముగలిగి భయంకరమగునట్లు గావించిరి. అప్పు డయ్యిరువురును నొండొరుల వధింప నువ్విళ్లూరుచు వృత్రుఁడును నింద్రుండు నుంబోలె భయంకరముగాఁ బోరిరి. అయ్యుద్ధం బెట్టివారికిని దారసింపఁ దరముగాకయు నిట్టిదట్టిదని చింతింప నలవిగాకయు నుండెను. అయ్యిద్దఱును మేటి విలుకాండ్రు. ఇద్దఱును సమస్తాయుధములందు నిపుణులు. ఇద్దఱును నస్త్రవేత్తలలో నుత్తములు. కావున నిద్దఱును యుద్ధమున సమానముగ విహరించిరి. అయ్యిరువురు నేయేమండల గతులం దిరుగుదురో యాయాగతులచేత నాయావైపున నుండి సముద్రములనుండి వాయువేగమునఁ దరంగములు లేచునట్లు, బాణపరంపరలు వెడలుచుండినవి. అంత లోకరావణుండగు రావణుండు హస్తమున బాణప్రయోగము సేయుచునే రామునిలలాటమందు బాణపంక్తిని గాఁడనేసెను. బెట్టిదమగు రావణుని వింటినుండి విడివడి నల్లకలువరేకులకాంతిఁ దళుకొత్తుచున్న

* ఇట అమావాస్యయందె రామరావణ యుద్ధము జరుగుచున్నదిగాన అమావాస్యయం దని యధ్యాహరించుకొనుట యొప్పియున్నది.

యాబాణపంక్తి రాముని శిరమున నాటియున్నను నతఁ డెంతమాత్రమును వ్యథ నొందఁడయ్యెను అంత మహాతేజుండును వీర్యవంతుఁడునగు రాముఁడు, రౌద్రాస్త్ర మంత్రమును జపించుచు నాయస్త్రపువిస్తారములయిన పెక్కుబాణములను దీసి క్రుద్ధుఁడై వింటి నాకర్షించి రావణుని పయిం బ్రయోగించెను. ఆబాణములు మహామేఘముంబోని రావణుని యభేద్యకవచమును దాఁకి యాకవచబలముచే నతని కెంతమాత్రము నపుడు వ్యథ గలిగింపదయ్యె. అంత యుద్ధమున సమస్తాస్త్రనిపుణుండగు రాముఁడు మరల రథగితుండగు రావణుని లలాటమునందు గొప్ప యస్త్ర మంత్రముచే నభిమంత్రించి బాణములం బ్రయోగించెను. అమ్మహాస్త్ర వికారములయిన బాణములు రావణునిబాణములను భేదించి రావణునిచే వారింపఁబడినవై, కుపితములయి యూర్పులు పుచ్చుచున్న యైదుతలల సర్పములవలె భూమింజొచ్చినవి రావణుఁడు రాముఁడు ప్రయోగించిన యయ్యస్త్రమును వారించి క్రుద్ధుఁడై మిక్కిలి భయంకరమయిన యాసురాస్త్రమును బ్రయోగించెను. అయ్యాసురాస్త్రమునుండి సింహముఖములును, వ్యాఘ్రముఖములును, కంకముఖములును, కాకముఖములును, గృధ్రముఖములును, డేఁగముఖమువంటి ముఖములుగలవియు, నక్కముఖముగలవియు, తోఁడేళ్లముఖములు గలవియు, నోరుదెఱచుకొని భయంకరములైన యయిదుతలల సర్పములంబోని యాకారముగలవియు నగువాఁడి బాణములు మఱియు నితరములైనవియు పెక్కులు వెడలినవి. మహాతేజుండును మాయావియునగు నారావణుఁడు, క్రుద్ధుఁడై సర్పమువలె నూర్పుల నిగిడించుచు నయ్యాసురాస్త్ర మహిమంజేసి ఖరముఖములును,వరాహముఖములును, శునకముఖములును, కుక్కుటముఖములును, మకరముఖములును, సాధారణసర్పముఖములును నగువేఱుబాణములను మఱియు నితరములయిన వాఁడిబాణములను, రాముని పయిం బ్రయోగించెను. అట్లయ్యాసురాస్త్రము దారసింపఁగా అగ్నితుల్యుండగు రాముఁడు మిక్కిలి యుత్సాహంబుదీపింప, నాగ్నేయాస్త్రమును బ్రయోగించెను. అయ్యాగ్నేయాస్త్ర ప్రభావమువలన, అగ్ని ధగధగజ్వలించు ముఖములుగలవియు, సూర్యముఖములును, చంద్రముఖములును, అర్ధచంద్రముఖములును, ధూమకేతుముఖములును, గ్రహనక్షత్రముఖములును, మహోల్కాముఖములు వర్తించునవియు, మెఱపుజ్వాలలంబోనివియు, నగుబాణములును మఱియు నితరములయిన వాఁడిబాణములును వెడలినవి. రావణుని యాసురాస్త్రమున జనించిన భయంకర బాణములు రామునియాగ్నేయాస్త్రము దాఁకఁగానే కొట్టువడి యాకాశముననే వేయిదునియలుగా రూపుమాసినవి. ఎట్టి కార్యమునేని చుల్కం గావించురాముఁడపుడు, అయ్యాసురాస్త్రమును నివారించుటనుజూచి, యంత కామరూపులగు సుగ్రీవాదులును వానరవీరులంఱును, రామునిఁ బరివేష్టించి యుబ్బున నార్పులు సెలంగించిరి. అప్పు డమ్మహాయుద్ధమున రాముఁడు రావణహస్త ప్రయుక్తమైన

యా యాసురాస్త్రమును ప్రతిహతము గావించి ముదము నొందెను' వానరేశ్వరులును ముదమునొంది బిగ్గఱ నార్పులు గావించినవారయిరి. ఇది నూఱవ సర్గము.

రాముఁడుకొంతవిశ్రమించుచుండఁగా లక్ష్మణవిభీషణులు రావణునిహయరథసారథులనునుఱుమాడుట; రావణుఁడు విభీషణునిపైఁ బ్రయోగించిన శక్తిని లక్ష్మణుఁడు ఖండింపఁగా రావణుఁడు మయునిర్మితమైన యమోఘశక్తిచే లక్ష్మణుని మూర్ఛితుంజేయుట; రాముఁడు హనుమదాదుల లక్ష్మణుని రక్షింప నియమించి రావణుననమితబాణవర్షముల నొప్పించుట.

రాక్షసరాజగు రావణుఁడు, అయ్యాసురాస్త్రము ప్రతిహతకమగుటంజూచి, క్రోధ మినుమడింప మఱియొక యస్త్రమును బ్రయోగించువాఁడయ్యె. మహాతేజుండగు రావణుఁడు మయునిచే విహితమై రుద్రదేవతాకమై భయంకరమయిన మఱియొక యస్త్రమును రామునిపయిం బ్రయోగింపసాగెను. అంత నతని ధనువు నుండి దేదీప్యమానములై వజ్రాయుధమునకుం గలసారము గలిగిన శూలములును గదలును ముసలములును వెడలినవి. ప్రళయకాలమున మహావాయువులు వెడలునట్లు, నానావిధములును దీక్ష్ణములును, నగు గుదియలును కపటములగు పాశములును జ్వలించుచున్న వజ్రములును, భయంకరములై మహావేగమున వెడలినవి. శ్రీమంతుఁడును మహాకాంతి సంపన్నుఁడును దివ్యాస్త్రవిదులలోనెల్ల మేలుబంతియువగు రాముఁడు గొప్పదియగు గాంధర్వాస్త్రముచేత నారౌద్రాస్త్రమును బడఁగొట్టెను. మహాత్ముఁడగు రాముఁ డారౌద్రాస్త్రమును హతముసేయఁగా, రావణుఁడు కోపంబునఁ గన్నులకెంపు గదుర సౌరాస్త్రమును బ్రయోగించెను. అంత భయంకరవేగుండును బుద్ధిమంతుండునగు రావణుని వింటనుండి, ధగధగ మెఱయుచున్న గొప్ప గొప్ప చక్రాయుధములు వెడలినవి. దేదీప్యమానములై చంద్రసూర్యగ్రహసమానాకారములై యున్న యాబాణములు నిందునందు వ్యాపించుచుండఁగా, చంద్రసూర్యులును గ్రహములును క్రిందఁ బడుచున్నటువలె ఆకాశమును దిక్కులును బ్రకాశించినవి. ఆరాముఁడు సేనాముఖమున నిలిచి రావణుఁడు ప్రయోగించిన యాచక్రములను చిత్రములయిన యితరాయుధములను, బాణసమూహములఁ బరపి ఖండించెను. రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁడు, ఆసౌరాస్త్రము గూడ ప్రతిహతమగుటను జూచి, రామునిమర్మస్థానములం దన్నిటను, పదిబాణములఁ గ్రుచ్చి నొప్పించెను. రావణుఁడు మహాధనుస్సునుండి ప్రయోగించిన యా పదిబాణములు గ్రుచ్చుకొనఁగా రాముఁడు మహాతేజుండు గావున, నెంతమాత్రము చలించినవాఁడు గాఁడయ్యె. అంత యుద్ధంబుల జయంబు గొనుచుండు రాముఁడు

మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై రావణుని యవయవములం దన్నిటను పెక్కుబాణములఁ జొప్పించి నొప్పించెను. అట్లు రావణునిఁ బ్రహరించి రాముఁడు గొంత విశ్రమించి యుండునంతలో రాముని తమ్ముఁడును శత్రువీరుల నుఱుమాడువాఁడును బలవంతుఁడునగు లక్ష్మణుఁడు ఏడు బాణములు దీసికొనెను. మహాతేజుఁడగు లక్ష్మణుఁడు మహావేగము లయిన యాబాణములచే మనుష్యుని తల వ్రాసియున్న రావణుని ధ్వజమును పెక్కుపటియలుగా ఖండించెను. కాంతిమంతుఁడును మహాబలసంపన్నుఁడునగు లక్ష్మణుఁ డంత నొక్కబాణమునఁ గుండలాలంకృత మయిన రావణుని సారథిశిరముఁ దెగవ్రేసెను. లక్ష్మణుం డయిదు వాఁడి బాణముల రాక్షసేంద్రుఁడగు రావణుని మహాధనుస్సును, ఏనుఁగు తొండమువంటి దానిని, తునియలు గావించెను. ఇట్లు విలువిఱిగి రావణుఁడు మిన్నకుండఁగా, విభీషణుఁడు దూఱితలపడి, నీలమేఘసమానములును, పర్వతాకారములునగు రావణుని యుత్తమాశ్వములను గదచేఁ గొట్టిచంపెను. మహావేగుఁడగు రావణుఁడు గుఱ్ఱములు హతములుకాఁగా వేగ తనమహారథమునుండి నేలకు దూఁకి, తమ్ముండగు విభీషణుని యెడ మహాకోపంబు పూనినవాఁ డయ్యెను. అంత మహాశక్తిమంతుఁడును ప్రతాపవంతుఁడు నగు రావణుఁడు, దేదీప్యమానమై వజ్రమువలె వెలుఁగుచున్న శక్తిని విభీషణునిపైఁ బడవైచెను. లక్ష్మణుఁడు ఆశక్తి విభీషణునిమీఁదఁ రాకమునుపే దానిని మూఁడుబాణముల ఛేదించెను. అంత నపుడు యుద్ధమున వానరులు బిట్టుగ నార్పులు చెలఁగించిరి. కాంచనమాలికచే నలంకృతమైన యాశక్తి మూఁడుతునియలుగాఁ దునిసి, మిడుంగుఱులు సెదర, జ్వలించుచు నాకాశమునుండి పెద్దయుల్కపడునట్లు, నేలంబడెను. అంత, నారావణుఁడు, చందనాదులచే మఱింత యర్చితమై యమునికిఁ గూడఁ దారసింప నలవిగానిదై నిజతేజమున వెలుంగుచున్న మహాశక్తిని గ్రహించెను. ఎట్టివారికిని దారసింప నలవిగానిదై దేవేంద్రుని వజ్రాయుధమువలెఁ గాంతిఁ దేజరిల్లుచున్న యామహాశక్తి, బలవంతుఁడగు రావణుఁడు తనబలముకొలఁదిని నురవడిం ద్రిప్పఁగా నది జ్వలించుచు మిక్కిలియు భయంకరమై చూపట్టెను. ఇంతలో వీరుండగు లక్ష్మణుఁడు, విభీషణుఁ డట్లు ప్రాణసందేహము నొందుటను గని, శీఘ్రమునం బోయి యతని కడ్డము నిలిచెను. వీరుఁడు లక్ష్మణుండు, ఆవిభీషణునిఁ దప్పించుటకై, వింటి నాకర్షించి శక్తిని కేలందాల్చి యున్న రావణునిపయి బాణవర్షములు గురిసెను. మహాత్ముఁడగు లక్ష్మణుఁడు, రావణునిపై బాణసమూహములను బరఁగించుచుండఁగా, నతఁడు విభీషణునియెడఁ బరాక్రమము చూపుట కయితిలేక పోవుటచే నావిభీషణునిఁ బ్రహరించుతలంపు మానినవాఁడయ్యె. ఆ రావణుఁడు, తన తమ్ముని లక్ష్మణుఁడు తప్పించుటను జూచి, లక్ష్మణు నెదురుకొని నిలిచి యతనితో 'లక్ష్మణా! నీవు బలంబున విఱ్ఱవీఁగి, మిన్నకుండక యిట్లు విభీషణునిఁ దప్పించితివి గావున నింక నారాక్షసుని విడిచి యీశక్తిని నీమీఁదఁ బడవై

చెదను. ఇదివఱ కెందఱినో చంపి నెత్తురు చిన్నెలతోఁ గూడియున్న యీశక్తి యినుపగుదియవంటి నాబాహువునుండి ప్రయుక్తమై నీహృదయము నుచ్చికొని నెత్తుటం దోఁగి నీప్రాణములు గొనిపోవంగలదు' అనెను. ఇట్లు రావణుఁడు చెప్పి, మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై లక్ష్మణునిమీఁద నెనిమిదిగంటలతోఁ గూడి మహాధ్వని గలుగునట్లు మ్రోయుచున్నయాశక్తిని బ్రయోగించి యార్చెను. ఆశక్తి మయుఁడు మాయచే నిర్మించినట్టిది. అది యెట్టిశత్రువుమీఁదఁ బ్రయోగించినను వ్యర్థము గాక శత్రువుల రూపుమాపుచు నిజతేజంబున జ్వలించుచున్నట్లు చూపట్టు చుండెను. అట్లు రావణుఁడు బెట్టిదమైన యురవడితో దానిని బ్రయోగింపఁగా నది యింద్రునివజ్రముంబోలె బిట్టు మ్రోఁగుచు యుద్ధాగ్రంబున లక్ష్మణుని మీఁది కడరెను. రాముఁడు దానిని జూచి 'లక్ష్మణునికి శుభంబగుఁగాక' యని తమ్మునికి మంగళాశాసనముగావించి యాశక్తి నుద్దేశించి 'నీవు చంపఁబూనిన పూన్కి విఫలమయి వ్యర్థమగుదువు గాక' యని వెంటనేచెప్పెను. రావణుఁడు యుద్ధంబునఁ గ్రుద్ధుఁడై సర్పముంబోని యాశక్తిని విడువఁగా నది క్షణమున నెట్టి వారినేని భస్మము సేయఁజాలిన దయ్యును, రాముఁడు వ్యర్థముగావించుటచే, శూరుఁడై యెంతమాత్రమును భయపడక నిలుచున్న లక్ష్మణునివక్షమున గాఁడి నదిమాత్రమయ్యె. మిక్కిలివేగముగలిగి మహాకాంతిని వెలుంగుచున్న యాశక్తి సర్పరాజయిన యాదిశేషుని నాలుకవలె భయంకరమై తేజరిల్లుచు, లక్ష్మణుని వెనువక్షముం దాఁకెను. అంత లక్ష్మణుఁడు రావణునిచేతి యురవడిచేత నాశక్తి చాలలోఁతుగానాఁటివక్షమును భేదింపఁగా నేలంబడెను. అప్పుడు మహాతేజుండగు రాముఁడు దాపుననుండెను గాన లక్ష్మణుఁ డట్టియవస్థను బొందుటనుజూచి తమ్ముని యందలి నెయ్యముచే మనమున విషణ్ణుఁడయ్యెను. అతఁడు కన్నులనీళ్లు గ్రమ్మ గొంతసేపు సేయవలసినదేమియని యాలోచించి యంతఁ బ్రళయకాలాగ్నివలె మిక్కిలియు నురవడింపసాగెను. రాముఁడు 'ఇది దుఃఖమునకు సమయముకా' దని చింతించి సీతనపహరించుటంబట్టియేకాక లక్ష్మణుని నట్లుండఁగా చూచుటంబట్టియు అన్నివిధములను మిక్కిలియు ప్రయత్నపడి రావణుని వధించుటయందే కనుగలిగి యతనితో బెట్టిదముగా యుద్ధముసేసెను. ఏలన రాముఁ డంత మహాయుద్ధంబున శక్తిచే భిన్నుఁడై నెత్తుటందోఁగుచు, సర్పముతోఁగూడిన పర్వతమువలె లక్ష్మణుఁ డుండఁగాఁ జూచెను. కావుననే రావణుం జంప నిశ్చితుఁడయ్యెను. అవ్వానరశ్రేష్ఠులు బలవంతుఁడగు రావణుఁడువైచిన యాశక్తిని, దానిదార్ఢ్యమువలనఁ దామెంత ప్రయత్నముచేసియు విఱువఁజాలకపోవుటయేకాక, రావణుఁడు హస్తలాఘవము గలిగి యతివేగముగా బాణజాలములు పరఁగించి నొప్పించుటవలనంగూడ, ఆ శక్తిని, నెంతమాత్రము విఱువఁజాలరయిరి. మఱియు నమ్మహాశక్తి లక్ష్మణుని భేదించి భూమిం జొచ్చినది; కావునను వారికి విఱువఁ దరముగాదయ్యె; బలవంతుఁ

డగు రాముఁడు యుద్ధంబునం గ్రుద్ధుఁడై, భయంకరమగు నమ్మహాశక్తిని రెండు చేతులంబట్టికొని లాగి విఱిచివైచెను. రాముఁ డాశక్తినిబట్టి లాగుచుండఁగా మహాబలుండగు రావణుఁడు, అతని సమస్తావయవములందును, మర్మములభేదించునట్టి వాఁడిబాణములం బ్రయోగించెను. రాముఁ డాబాణములను సరకుసేయక లక్ష్మణునిఁ గౌఁగిలించుకొని హనుమంతునిని సుగ్రీవునిని నితరవానరవీరులనుం గాంచి, 'వానరోత్తములారా! ఇచట మీరు లక్ష్మణునిఁబరివేష్టించి కాచుచుండుఁడు. చాలఁగాలముగా నువ్విళ్లూరుచున్న చాతకపక్షికి వర్షాకాలమురాఁగా మేఘమగపడినట్లు, బహుకాలముగాఁ గోరుచుండిన నాకిపుడు పరాక్రమమునకు నిదెకాలము లభించినది. కాన పాపాత్ముఁడును పాపనిశ్చయుండునగు రావణు నిప్పుడు తప్పక వధింపవలయును. వానరులారా! మీయెదుట సత్యముగాఁ బ్రతిజ్ఞ సేయుచున్నాను. ఈముహూర్తములోనే, అంతసేపా! అతిత్వరలోనే, మీరు జగంబున రావణుఁడుగాని రాముఁడుగాని లేకపోవుటఁ జూడగలరు. రాజ్యము పోవుట, వనమునవసించుట, దండకారణ్యమున గ్రుమ్మరుట, సీత పరులచే స్పృశింపఁబడుట, రాక్షసులచేతం జిక్కుట, పంపోపవనాదులందు మహాదుఃఖము కలుగుట, నరకమునకుంబోలె మిక్కిలియు ఘోరమైన యీలక్ష్మణునిపాటునం గలిగిన క్లేశమును, సమస్తము నిపుడు యుద్ధమున రావణునిం జంపి దిగవిడిచెదను. ఎవనికిఁగా నేను యుద్ధమున వాలిని వధించి సుగ్రీవునివానరరాజుఁగావించి యీవానరసేన నిచటికిందెచ్చితినో, మఱియు నెవనికిఁగా సముద్రమున సేతువుగట్టి దానిని దాఁటి యిచటికివచ్చితినో, అట్టిపాపాత్ముఁడు రావణుఁ డిపుడునాకంటిబారింబడినాఁడు. *దృష్టియందువిషముగలసర్పములకంటం బడినవాఁడు జీవింపనట్లు, నాకంటిబారింబడి వీఁడు బ్రతుకఁజాలఁడు. దుర్ధర్షులగువానరపుంగవులారా! మీరు పర్వతాగ్రములం గూర్చుండి, స్వస్థముగా, నాకును రావణునకునునిదె జరుగఁగల యుద్ధమును జూచుచుండుఁడు. దేవతలును ఋషులును గంధర్వులును చారణులును మఱియు మూఁడులోకములం దున్నవారును, ఇప్పుడు యుద్ధమున రాముని † రామత్వమును జగదేకవీరత్వమును జూతురుగాక. లోకములందెల్లఁగల సమస్త చరాచరములును దేవతలును గుంపులుగాఁ జేరి, యిప్పుడు యుద్ధము జరిగిన విధమును భూమియుండునంతవఱకును, నిత్యమును లోకమునఁ జెప్పుకొనుచుండునట్లు చేయునట్టిపరాక్రమకృత్యమును నిదెకావించెదను' అనెను. ఇట్లు పలికిన రాముఁడు యుద్ధమున నెచ్చరికమీఱ మేలిబంగారుచే రంగారు వాఁడిబాణముల రావణునొప్పించెను. అంత మేఘము జలధారలు గురియునట్లు రావణుఁడు రామునిపై, ధగధగమెఱయుచున్న బాణములు ముసలములు మొదలగువానినిని జడిగా గురిసెను. రాముఁడును రావణుఁ

* కొన్ని సర్పములు తమ చూపువలననే మనుష్యులను జంపునని ప్రసిద్ధి.

† రామత్వమనఁగా రామావతార ప్రయోజనమని యాచార్యులు చెప్పెదరు.

డును నొకరిపయి నొకరు ప్రయోగించుబాణము లొండొంటిం గొట్టుకొనగాం బుట్టినధ్వని తుములమై చెలంగెను. బంగారు పింజకొనలు ధగధగ మెఱయుచున్న యారామరావణబాణములు ఒకటిచే నొకటి భిన్నములై చెల్లచెదరై యాకాశము నుండి నేలంబడినవి. రామరావణు లిరువురజ్యాతలధ్వని, మిక్కుటమై సమస్తభూత ములకును డిగులుగొలుపుచు నాశ్చర్యమనందగి చెలంగినది. తళతళమెఱయుచున్న పెనువిలుదాల్చి మహాత్ముఁ డారాముఁడు బాణజాలములను జడిగొన రావణుని పయి విచ్చలవిడిఁ బరగింపఁగా, రావణుఁ డతని నట్లు దాఁకి మిక్కిలియుఁ బీడితుఁడై వాయువుచేఁ గొట్టుపడిన మేఘమువలె భయమునఁ బరుగెత్తినవాఁడయ్యె. ఇది నూటయొకఁడవ సర్గము.

{ రాముఁడు లక్ష్మణుంగూర్చి విలపించుట; హనుమంతుఁడు సుషేణునిపంపున నోషధిపర్వతమును దెచ్చుట; సుషే ణుఁడు దివ్యౌషధిరసమును లక్ష్మణునిముక్కునఁ బిండఁగా నతండు విశల్యుఁడై లేచుట. }

బలవంతుఁడగు రావణుఁడు యుద్ధమునశక్తిచేఁ గొట్టఁగా నెత్తురువెల్లిం దొప్పఁదోఁగి శూరుండగు లక్ష్మణుఁ డుండుటనుజూచి, రాముఁడు దురాత్ముఁడగు రావణునితో బెట్టిదముగా యుద్ధముసేసి బాణములు* విడుచుచునే సుషేణునిఁ జూచి 'వీరుండయిన యీలక్ష్మణుఁడు రావణుని బలిమిచేఁ గొట్టువడి నేలంద్రెళ్లి సర్పమువలెఁ బొరలాడుచున్నాఁడు. నాకు మిక్కిలి శోకముగలుగుచున్నది. వీఁడు నాకుఁ బ్రాణములకంటెఁ బ్రియుఁడయినవాఁడు. ఇట్టివాఁడు, నెత్తుటందడిసియుండుట చూడఁగానే నామనస్సు కళవళించుచున్నదే! ఇఁక యుద్ధముసేయ శక్తియెట్లు గలుగును? యుద్ధంబుల విఱ్ఱవీఁగుచు శుభలక్షణుఁ డయిన నాతమ్ముఁ డితఁడు మరణమునొందునేని యిఁక నాకుఁ బ్రాణములేల? సుఖముగానియేల? దురాత్ముఁ డయిన రావణునిచే నాతమ్ముఁడు హతుఁడగుటనుజూడఁగా నాయెదుటనే నాతమ్ముఁ డిట్లగుటచే నాపరాక్రమము సిగ్గుపడినట్లు వెనుదీయుచున్నది. విల్లు చేతనుండక జాఱుచున్నట్లున్నది. బాణములు బీఱువోవుచున్నవి. కన్నుల నీళ్లుగ్రమ్మి యేమి యుఁ గానఁబడకున్నది. స్వప్నములందు నడచునపుడు మనుష్యులకు కాళ్లువెన్కకు నీడ్చునట్లు, నా కవయవములు విరవిరవ్రాయి యేపనియుచేయఁగూడకున్నవి. చింత వేంద్రముగా పెచ్చు పెరుఁగుచున్నది. ప్రాణములపై నాశయుఁ దూలినది' అనెను. రాముఁడు తనవెలుపలఁ దిరుగుప్రాణమైన గారాబుతమ్ముఁడు లక్ష్మణుఁడు మర్మమునందు బిట్టుగాఁ గొట్టువడి యావేదన కార్తుఁడై నిట్టూర్పులు పుచ్చుచుం

---

* 'విడుచుచునే' యను వర్తమాననిర్దేశము చేత రావణుఁడు పలాయితుఁడైనపిదప లక్ష్మ ణుని యోగక్షేమమును జూచుటయందు రాముఁడు విలంబము సేయకుండుట సూచితము.

డుటనుజూచి మిక్కిలియు దుఃఖముపయిఁకొన శోకమున మునిఁగి యేమియుఁ దోఁప కుండెను. ఆరాముఁ డట్లు మిక్కిలియు విషాదమునొంది యింద్రియములు కలఁగి విలపించుచు 'నాతమ్ముఁడు లక్ష్మణుఁ డిట్లు హతుఁడై దుమ్ములబ్రుంగుచుండు టను జూచుచున్నానే! ఇఁక నాకుయుద్ధముచేతఁగాని ప్రాణములచేతఁగాని సీతచేతం గాని ప్రయోజనమేమియు లేదుగదా లక్ష్మణుఁడు యుద్ధాగ్రంబున హతుఁడై యిట్లు పడియున్నపుడు నాకు రాజ్యముతోఁ బనేమి? ప్రాణములెందుకు ? యుద్ధము చేసి కార్యమేమియుం గలుగదు. ప్రతిదేశమునను గావలసిన భార్యలు దొరకు దురు. కావలసిన బంధువులు దొరకుదురు. కూడఁబుట్టిన తమ్ముఁడు దొరకునట్టి దేశముమాత్రము నెచ్చటను గానరాదు' అని విలపించెను. ఇట్లు విలపించుచు శోక మున నింద్రియములు విహ్వలించుచుండ, జాలిగొలుపునట్లు, నేలం బొరలుచు మాటికి నిట్టూర్పులు విడుచుచున్న రాముని, వీరుండయిన సుషేణుఁ డుచితవాక్య ముల నాశ్వాసించుచు, 'మహాబాహూ ! లక్ష్మివర్ధనుఁడయిన యీలక్ష్మణుఁడు, మృతుఁడుగాఁడు ఏలనఁగా నితనిముఖము నికృతమునుగాదు. వివర్ణముగాదు. కాం తియుఁ దూలదు. ఇతనిముఖము, మంచికాంతిగలిగి, ప్రసన్నముగాను చూపట్టుచు న్నది అఱచేతులు, ఎఱ్ఱదామరలవలె నెఱ్ఱగా నున్నవి. కన్నులు మిక్కిలియు సుప్ర సన్నములై యున్నవి. రాజా ! ప్రాణములు పోయినవారికి నిట్లు రూపముండదు. దీర్ఘాయుష్యము గలమనుష్యులకే ముఖమిట్లుండును. వీరా ! లక్ష్మివర్ధనుండగు నీల క్ష్మణుఁడు మృతినొందలేదు. పగవారిపీఁచమడంచు నితఁడు ప్రాణములతోనే యు న్నాఁడు. కాన దుఃఖింపవలదు. వీరా ! ఇతఁడు మూర్ఛితుఁడై యవయవములు క్రిందవైచియున్నను గుండె మాటిమాటికిఁ గొట్టుకొనుచుండుటచే బ్రతికియున్నాఁ డని తెలియుచున్నది' అనెను. మాటలాడ నెఱింగినసుషేణుఁడు రామునకిట్లు చెప్పి యంత మేలయినహనువులు (చెక్కిలిమీఁదిపట్లు) గల హనుమంతునిఁ ద్వరపెట్టుచు 'సౌమ్యా ! వీరా ! నీవిచటనుండి శీఘ్రముగా మున్నునీకు జాంబవంతుఁడు చెప్పిన శుభంబగు నోషధిపర్వతమునకుఁబోయి దాని దక్షిణశిఖరమునం బుట్టిన దివ్యౌష ధిని శల్యములు లేకుండఁ జేయునట్టిదై శుభంబగు విశల్యకరణియనుదానిని, సువర్ణ కరణిని, సంజీవనిని, సంధానకరణినిని, వీరుఁడగు మహాత్ముని లక్ష్మణునిని జీవింపఁ జేయుటకై త్వరితముగాఁ దీసికొనిరమ్ము'అనెను. ఇట్లుసుషేణుఁడు చెప్పఁగా శ్రీమం తుఁడగు హనుమంతుఁడు ఆయోషధిపర్వతమునకుఁ బోయి, ఆయోషధిస్వరూపము తెలియనందున చింతనొందెను. అమితతేజుండగు నాహనుమంతునికి 'ఇప్పర్వతము నం దీశిఖరమునే తీసికొనిపోయెదను. ఏలన లక్ష్మణునికి సుఖముగలిగించు నాయో షధి నాకుఁ గలిగిన యంతఃకరణప్రసాదాదులంబట్టి యనుమానింపఁగా ఈశిఖరము నందే పుట్టియుండవలయునని నాకుఁ దోఁచుచున్నది. మఱియు సుషేణుఁడును, దక్షిణశిఖరమునఁబుట్టిన యోషధిని దెమ్మన్నాఁడుగాన యతఁడు నిట్లె చెప్పియు

న్నాఁడు. కాన యీశిఖరమే యది గావలయును. నాకు విశల్యకరణియేదో తెలియ లేదని దానిం దీసికొనకయే మరల సుషేణునడిగివచ్చుటకై పోవుదునేని, యంతలో కాలము మించిపోవుటవలన లక్ష్మణునకు ప్రాణహాని గలిగించుదోషము సంభవించును. నాకును నెంతమాత్రమును పౌరుషము లేదందురు'అని యీయాలోచనము పుట్టెను. మిక్కిలి బలవంతుఁడగు వానరసింహుఁడాహనుమంతుఁడు, ఇట్లాలోచించి శీఘ్రంబునంబోయి, యామేటిపర్వతమును జేరి, దానిశిఖరమును ముమ్మాఱు కదల్చి, పూచియున్న నానావిధవృక్షసమూహములతోఁగూడ నాపర్వతమును బెకలించి, చేతులతోఁ బయికినెత్తికొనెను. అతఁ డాకాశముననుండి నీరునిండియున్న నల్లనిమేఘమునుంబోలె యాపర్వతశిఖరమును దీసికొని యాకాశముననుండి వచ్చెను. అతం డట్లు మహావేగమున రామాదులయొద్దకువచ్చి యచట సేననడుమఁ బర్వతశిఖరమునుంచి, కొంచెము విశ్రమించి, సుషేణునిఁ జూచి 'వానరపుంగవా! నీవు చెప్పినమూలిక గుఱుతు నాకుఁ దెలియలేదు. కాన నేనాయోషధిపర్వతమందలి యీదక్షిణశిఖరమునంతయుఁ దెచ్చితిని' అనిచెప్పెను. ఇట్లు చెప్పుచున్న యవ్వాయుకుమారుని హనుమంతునిఁ గొనియాడి వానరశ్రేష్ఠుఁడగు సుషేణుఁడు అమ్మహౌషధిని పెల్లగించి యెత్తుకొనెను. యుద్ధభూమింగల వానరులును రాక్షసులును, దేవతలకయినను నెంతమాత్రమును జేయందరముకాని హనుమంతుని కార్యమును జూచి యందఱు నాశ్చర్యపడిరి. అంత *వానరోత్తముండగు సుషేణుఁడు ఆయోషధిని నలిపి, మిక్కిలియు తేజోవంతుఁడగు లక్ష్మణునిముక్కునఁ బిడిచెను. శత్రువీరుల నుఱుమాడువాఁడై శల్యములు గ్రుచ్చుకొనియున్న యాలక్ష్మణుఁడు, ఆమూలిక నాఘ్రాణించి నంతనే, శల్యములువీడి యెంతమాత్రము నొవ్వి లేక శీఘ్రమున భూమినుండి లేచెను. భూమినుండి లేచిన యాలక్ష్మణునిం జూచి, యవ్వానరులు, సుషేణుని 'బాగుబాగు' అనికొనియాడిరి. శత్రువీరుల నుఱుమాడు రాముఁడు లక్ష్మణుని రా రమ్మని పిలిచి కన్నులనిండ బాష్పములుగ్రమ్మ, మిక్కుటంబగు నెయ్యమున బిగియఁ గౌఁగిలించుకొనెను. రాముఁ డట్లప్పుడు లక్ష్మణునిఁ గౌఁగిలించుకొని 'వీరా! లక్ష్మణా! నీవు మరణము నొందియు మఱల నాభాగ్యవశమున బ్రతికి రాఁగంటిని. నీవు మృతినొందినయెడల, నాకుఁ బ్రాణములతోనే

---

* పూర్వము ఇంద్రజిత్తుతోడి యుద్ధమునందు శల్యపీడితులగు లక్ష్మణాదులకుఁ జికిత్సచేసినపుడు సుషేణుఁడు ఆయోషధిని సంగ్రహించియుండును. కాన మరల నిప్పు డాపర్వతమునకు హనుమంతునిఁ బంపెననుట పొసఁగకున్నది. అయినను లక్ష్మణవిభీషణాదుల చికిత్సయందు ఔషధమంతయు వ్యయమై పోయెనని పరిహారము చెప్పఁగూడును కాని మఱపు గలుగనివాఁడగు హనుమంతుఁడు తానే అచిరకాలమునకుముందు స్థాపించినపర్వతమును తెలిసికొనలేక ముఖప్రసాదాది లక్షణములచే ననుమానించి తెలిసికొనుటయు మూఁడుమార్లు కదలించి పెల్లగించుటయు విరుద్ధముగాఁ దోఁచుచున్నది; గాన దీనికి పరిహారము చింత్యము—గోవిందరాజులు.

పనిలేదు. సీతయు నక్కఱలేదు. ఇఁక యుద్ధమున జయము నొందవలసినపని యే మున్నది' అనెను. మహాత్ముఁడగు నారాముఁ డిట్లు చెప్పుచుండఁగా లక్ష్మణుఁడు దుఃఖితుఁడై మాటలు తొట్రుపడ నతనితో 'రామా! నీపరాక్రమ మెప్పుడును బొల్లుకానేరదు. ఇట్టినీవు మున్ను రావణునిఁ జంపి విభీషణునకు లంక నొసంగెద నని ప్రతిజ్ఞ సేసి, యిపుడు బలహీనుఁడైన యొకయల్పునియట్లు, నీ విట్లు విధమునం జెప్పఁదగదు. అనఘా! సత్పురుషులు, తాముచేసిన ప్రతిజ్ఞ వ్యర్థముగావింపరుగదా. చేసినప్రతిజ్ఞను తప్పక నెఱవేర్చుటయేకదా గొప్పతనమునకు లక్షణము. అనఘా! నానిమిత్తమై నీవు సీతాదేవియందును విజయమునందును నుపేక్షనొందుట చాలును. ఇఁక రావణుని జంపి నీ ప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్పుము. వాఁడికోఱలు గలిగి, బొబ్బలిడుచున్న సింహముబారింబడిన మహాగజముంబోలె నీ బాణముబారిం బడిన పగవాఁ డెంతమాత్రమును బ్రతికిపోఁజాలఁడు. నే నన్ననో, సూర్యుఁడు సంచార కర్మము తీర్చుకొని యస్తమించునంతలో దురాత్ముఁడగు నీరావణుఁడు హతుఁడు గావలయునని కోరుచున్నాను. వీరా! నీవు యుద్ధమున రావణునిఁ జంపఁగోరుదు వేని, నీవు విభీషణునకుఁ గావించిన ప్రతిజ్ఞ నెఱవేర్పఁ దలంతువేని, జనకమహా రాజుకూతురయిన సీతియందు నీ కభిలాషగలదేని, నేను జెప్పినమాటను శీఘ్ర మునం గావింపుము' అనెను. ఇది నూట రెండవసర్గము.

{ ఇంద్రుండు పంపిన రథము నెక్కి రాముఁడు, మరలవేఱు రథము నెక్కి వచ్చినరావణుని మార్కొనుట; రావణుఁడు మాతలిని నశ్వములను మిక్కిలి నొప్పింపఁగా రాముఁడు తీవ్రకోపము నొందుట. }

శత్రువీరులం జక్కాడు వీర్యవంతుఁడగు రాముఁడు లక్ష్మణుఁడు చెప్పినయప్పలుకువిని విలుగొని యెక్కుపెట్టి సేనాగ్రంబున రావణునిపై భయంకరములయిన బాణములను బ్రయోగించెను. ఇంతలో రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁడు మఱియొక రథమునెక్కి రాహువు సూర్యునిమీఁది కడరునట్లు, రామునిమీఁదికిఁ బోయెను. అట్లు రావణుఁడు రథగతుఁడై మేఘము జలధారలుగురియునట్లు మిక్కిలియుభయంకరములయిన వజ్రముంబోలినబాణములఁ బ్రయోగించి రామునినొప్పించెను. రాముఁడుయుద్ధమున సమాహితుఁడై యున్న రావణునిపై మండుచున్ననిప్పువంటివియు బంగారుచే రంగారునవియునగు బాణములేసి నొప్పించెను. రాముఁడు భూమిపయి నిలిచియు, రావణుఁడు రథముపయినుండియు యుద్ధముసేయుట సమముకాదని దేవతలును గంధర్వులును దానవులు నాడుకొనిరి. అంత శ్రీమంతమగు దేవేంద్రునిమేటి రథమును నింద్రునిపనుపున నతనిసారథియగు మాతలి యారోహించి,స్వర్గమునుండి దిగి రామునియొద్దకు వచ్చెను. ఆరథము బంగారుచే నంగములు చిత్రితములై వందల

కోలఁది గంటలచే నలంకృతమై, బాలసూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచుండెను. దాని నొగ వైడూర్యమణిచేఁ జేయఁబడియుండెను. కాంచనాభరణములచే నలంకృతములై తెల్లని వింజామరలతోఁగూడి సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించుచు నాకుపచ్చనిరంగుగల యుత్తమాశ్వములు హేమజాలవిభూషితములైనవి పూన్పఁబడి యుండెను. ఆరథమునకు బంగారుదండము ధ్వజముగానుండెను. అంత నింద్రునిసారథియగు మాతలి మునికోలంజేకొని రథముననున్నవాఁడై యంజలిగీలించి రామునితో 'కాకుత్థ్సా! నీవు మహాబలుండవు, శ్రీమంతుఁడవు, పగవారి నడంచువాఁడవు. ఇట్టినీకు విజయము గలుగుటకై దేవేంద్రుఁ డీరథము నొసంగెను. మఱియు గొప్పదియగు నీ యింద్రధనువును, అగ్నివంటి యీకవచమును, సూర్యసమానములగు బాణములును నిర్మలమును వాఁడియు నగుశక్తిని నింద్రుఁడు నీకొసంగెను. వీరా! రాజా! మున్ను దేవేంద్రుఁ డీరథము నారోహించి నా సారథ్యముక్రింద దానవులను వధించినట్లు, నీవిపుడు నేను సారథినై యుండఁగా, నీరథము నారోహించి, రావణుని వధింపుము' అనెను. అప్పుడు రాముఁడు మాతలి యట్లుచెప్పఁగా, నమ్మహారథమునకుఁ బ్రదక్షిణనమస్కారములు గావించి, తన దేహకాంతిచేఁ జంద్రకాంతిచేతంబోలె లోకములను వెలింగించుచు నారథము నారోహించెను. అంత మహాబాహుండగు రామునకును రావణునకును, జూపఱ కాశ్చర్యమును గగురును బుట్టించునట్టి మహాయుద్ధము ప్రవర్తించినదయ్యె. సమస్తములయిన దివ్యాస్త్రముల నెఱింగిన యారాముఁడు, రావణుఁడు ప్రయోగించిన గాంధర్వాస్త్రమును గాంధర్వాస్త్రముచేతను, దైవాస్త్రమును దైవాస్త్రముచేతను వారించెను. రాక్షసాధిపతి యైన రావణుఁడు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై మరల పరమభయంకరమైన రాక్షసాస్త్రమును ప్రయోగించెను. కాంచనభూషితములైన యాబాణములు రావణుని వింటినుండి వెడలి, మహావిషముగల సర్పములై రామునిమీఁది కడరినవి. ఆసర్పములు మొగంబులు జ్వలింప, నోరుదెఱచుకొని వానినుండి మండుచున్న నిప్పుకలు గ్రక్కుచు, భయంకరాకారములై రామునిమీఁదికే యడరినవి. వాసుకియుంబోలె వెట్టిదముగా నడరునవై పడగలు జ్వలించుచున్న మహావిషములగు నాసర్పములు, దిక్కులను విదిక్కుల నన్నిటిని దట్టముగా నావరించినవి. యుద్ధంబున రాముఁడు తన మీఁదికి వచ్చుచున్న యమ్మహాసర్పములను జూచి ఘోరమును భయంకరమునగు గారుడాస్త్రమును బ్రయోగించెను. బంగారుపింజనుగలిగి, అగ్నివలె మెఱయుచున్న యారామబాణములు వింటినుండి విడివడి, సర్పశత్రువులును బంగారుమయములు నగు గరుడపక్షులయి విహరించినవి. గరుడరూపముగలిగి కామరూపములగు నాబాణములు, సర్పరూపములును మహావేగములునగు నారావణబాణముల నన్నింటిని రూపుమాపినవి. రాక్షసేశ్వరుండయిన రావణుఁడు తనయస్త్రము ప్రతిహత మగుటంజూచి, కుపితుండై భయంకరములయిన బాణవర్షముల రామునిపయింగురిసెను.

అంత నారావణుఁడు ఎట్టికార్యమునేని చుల్కఁగాఁ జేయునట్టి రాముని వేయిబాణములేసినొప్పించి మఱియుఁ బెక్కుబాణముల మాతలిని గాఁడనేసెను. రావణుఁడు, ఆయింద్రరథమునకుఁగల ధ్వజపటమును గుఱిపెట్టి యొకబాణమేసి దానిని భేదించి రథావయవమగు దండమునుండి బంగారుధ్వజమును రథమునడుమఁ బడంజేసి, యంత బాణసమూహముచే నింద్రునియశ్వములను నొప్పించెను. దేవతలును గంధర్వులును దానవులును చారణులును దురాత్ముఁడగు రావణుఁడు గావించిన యామహాత్కార్యమునుజూచి విషణ్ణులయిరి. సిద్ధులును మహర్షులును వానరవీరులును విభీషణుఁడును రాముఁ డార్తుఁడగుటనుజూచి యందఱును వ్యగ్రతులయిరి. రాహువు చంద్రునిగ్రసించినట్లు రావణుఁడు రాము నాక్రమింపఁగాఁ జూచి, బుధుఁడు ప్రజల కశుభము సేయువాఁడై ప్రజాపతి దేవతాకమునుచంద్రునకు ప్రియమునగు రోహిణీనక్షత్రము * నాక్రమించినిలిచెను. సముద్రము పొగలువెడలుచుకొన్న యలలుగలదై మండుచున్నట్లు చూపట్టుచు, నపుడు క్రుద్ధమై సూర్యునిస్పృశించునట్లు పయికిఁ జిమ్మఁదొడఁగెను. సూర్యుఁడును గాంతిమందదటలి ఖడ్గమువలె నల్లనై కబంధాకారమగు ధూమకేతువుతోఁగూడి మిక్కిలిపరుషుఁడై చూపట్టెను. ఆకాశమున ఇక్ష్వాకువంశపురాజుల నక్షత్రమై యింద్రాగ్ని దేవతాకమగు విశాఖానక్షత్రమును అంగారకుఁడాక్రమించియుండెను. రావణుఁడు పదితలలతోను, నిరువది భుజములతోను ధనుర్ధరుఁడై మైనాకపర్వతమువలెఁ జూపట్టెను. యుద్ధరంగమున రావణుఁడు, విజృంభించిరాముని నిట్లు నిరసించుచుండఁగా రామునకు వింట బాణముల సంధించుటయు సాధ్యముగాకుండెను. మునుపే క్రుద్ధుఁడై యున్న రాముఁడు బొమలుముడిచి కన్నుల నొక్కింత కెంపుగదుర వేఁడిచూపునఁ గాల్చువాఁడుంబోలెఁ జూపట్టుచు మీఁదుమిక్కిలి మహాకోపంబు నొందినవాఁ డయ్యె. ఇది నూటమూఁడవసర్గము.

రావణుఁడు వైచినశూలమును రాముఁ డింద్రదత్తమగు శక్తిచే హతముసేసి రావణునియశ్వాదుల నొప్పించుట.

బుద్ధిమంతుఁడగు రాముఁ డట్లు క్రుద్ధుఁడై యుండఁగా నతని ముఖమును జూచి సమస్తభూతములును భయమునొందినవి. భూమియుఁ గంపమునొందెను. పర్వతము తనయందలి సింగములతోను బెబ్బులులతోను వృక్షము లల్లలాడ మిక్కిలియుఁ జలించినదయ్యెను. నదీపతియగు సముద్రుఁడును మిక్కిలియు క్షోభము నొందెను. ఆకాశమున పరుషధ్వని గలపక్షులును బరుషములగు మేఘములును నుత్పాతసూచకములయిన ధ్వనులం గావించుచు, నంతటను విహరించినవి.

* బుధుఁడు రోహిణీనక్షత్రమును నొందినపుడు జగత్పీడగలుగునని జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధము.

రాముఁడు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడగుటయు, మిక్కిలియు దారుణము లయినయు త్పాతములను, జూచి సమస్తభూతములును భయమునొందినవి. రావణునకు భయముగలిగెను. అపుడు, శూరు లయ్యిరువురుభయంకరములైన నానావిధాయుధములతోఁ జిత్రముగా యుద్ధముసేయుచుండఁగా, జగత్ప్రళయాకారమై యున్న యమ్మహాయుద్ధమును, దేవతలును గంధర్వులును మహోరగులును మహర్షులును దానవులును దైత్యులును గరుడులును విమానగతులయి యాకాశమున నుండి చూచుచుండిరి. అప్పుడు సురలును అసురులును అందఱును వచ్చి యామహాయుద్ధమును జూచుచు రామరావణులవలని తమతమపక్షపాతముచే నొండొరులతో వాదులాడుచుండ నయ్యిరువురలో తమతమవీరులయందలి భక్తిం జేసి మిక్కిలి యుబ్బుఁజూపువాక్యముల నసురులు సమవస్థితులై 'రావణా'! జయింపుమనిరి. అంత దేవతలు, 'రామా! నీవు జయింపు'మని రామునిం జూచి మాటిమాటికిం జెప్పిరి. ఈ నడుమ దుష్టాత్ముండగు రావణుఁడు రామునివలన క్రుద్ధుఁడై యతనిని బ్రహరింపఁగోరి యిపుడు గొప్పయాయుధ మేమిప్రయోగింపవచ్చునని క్షణమాలోచించి వజ్రాయుధమువంటి సారముగలిగి మిక్కిలియు ధ్వనితోఁగూడినదై సర్వశత్రువులను రూపుమాపునట్టి శూలమును, రోషమున జ్వలించువాఁడుం బోలెఁ జూపట్టుచుం గయికొనెను. ఆశూలము పర్వతశిఖరములవంటి యినుపశంకువులచే వ్యాప్తమై చూచుటకు భయంకరమై కొంచెము నలుపుతోఁగలసి వాఁడి మొనగలిగి ధగధగమెఱయుచుండుటచే పొగతోఁగూడిన యగ్నిజ్వాలవలెఁ జూపట్టుచు ప్రలయకాలాగ్నిసమూహముంబోలి రుద్రునిశూలమును మించి యెట్టివారికిని దారసింపరాక, వేయేల! యమునికిఁగూడ సమీపింప నలవికాక సమస్తభూతములకును దిగులుగొలుపుచు అంపమువలెఁ గోయునదై క త్తియుంబోలెఁ దుండించునదియునై యొప్పుచుండెను. అట్లు వీర్యవంతుఁడగు రావణుఁడు పరమక్రుద్ధుఁడై యుద్ధమున శూరులు వెక్కండ్రు రాక్షసులు దన్నుఁబరివేష్టించి కొలువ నమ్మహాశూలము నడుమం బట్టెను. మహాకాయుఁడగు రావణుఁ డాయుద్ధమునందు రోషమువలన కన్నులుకెంపార నమ్మహాశూలమునెత్తి తనసైన్యమంతయు సంతోషించునట్లు, భయంకరముగా సింహనాదము గావించెను. అప్పుడు రాక్షసేంద్రుఁడగు రావణుని భయంకరసింహనాదము ధ్వనికి భూమియు నంతరిక్షమును దిక్కులును విదిక్కులును అదిరెను. గొప్పధ్వని గలదురాత్ముఁ డారావణుఁ డిడినసింహనాదమునకు సమస్తభూతములు భయమునొందినవి. సముద్రమును సంక్షోభించెను. మహావీర్యుఁడగు నారావణుఁ డట్లమ్మహాశూలమును గ్రహించి మహాధ్వనిగల్గునట్లు సింహనాదముగావించి రామునింజూచి పరుషముగా 'రామా! నీకొఱకై రోషమున నేనిపుడెత్తిన వజ్రసారమగు నీశూలము ఈ క్షణముననే, నిన్నును, నీతమ్మునిని వధింపఁగలదు. రామా! యుద్ధమున విఱ్ఱవీఁగెదవు. నిన్నిపుడు శీఘ్రమునవధించి

యిదివఱకు నాసైన్యముఖమున హతులయిన శూరులగు రాక్షసులతోఁ బాటిగాఁ జేర్చువాఁడనై చెదను. రామా! కొంచెము నిలువుము. ఇపుడేశూలమున నిన్ను వధించి పుచ్చెదను' అనెను. రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁడిట్లు చెప్పి యాశూలమును బ్రయోగించెను. ఆశూలము రావణునికరమునుండి విడివడినదై మెఱపుల జ్వాలలవంటి జ్వాలలతోఁగూడి, యెనిమిదిగంటలతో మహాధ్వని మీఱ నాకాశమున నెంతయుం బ్రకాశించెను. వీర్యవంతుఁడగు రాముఁడు జ్వలించుచు భయంకరాకారమై వచ్చుచున్న యమ్మహాశూలమును జూచి వింటినాకర్షించి బాణములం బ్రయోగించెను. ప్రలయకాలమునందు బ్రజ్వలించుచున్నయగ్ని నిందుఁడు జలప్రవాహములచే వారించునట్లు, రాముఁడు తనపయికి వచ్చుచున్న యాశూలమును బాణసమూహముచే వారించెను. రాముఁడు ప్రయోగించినబాణములు రావణుని యమ్మహాశూలముపైఁబడి యగ్ని నుఱికిన మిడుతలవలె దగ్ధములయ్యెను. రాముఁడు తన బాణము లంతరిక్షముననే శూలమును దాఁకి చూర్ణితములై దహింపఁబడుటఁ జూచి మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడయ్యె. అంత నా రఘునందనుఁడు రాముఁ డట్లు పరమకుపితుఁడై తనకు మాతలి దెచ్చియిచ్చినదియు దేవేంద్రనిర్మితమైనదియునగు మహాశక్తి నెత్తెను. బలవంతుఁడగు రాముఁ డమ్మహాశక్తి నెత్తిగిరగిరం ద్రిప్పఁగా, నది ఘంటలచే మ్రోఁగుచు, దేదీప్యమానమై ప్రలయకాలమందలి పెద్దయుల్కవలె నాకాశమునంతయుఁ బ్రకాశింపఁ జేసెను. అమ్మహాశక్తి, ప్రయుక్తమై రావణుని శూలమును దాఁకఁగా నమ్మహాశూలము విఱిఁగి కాంతిమాలినేలంగూలెను. అంత రాముఁడు క్రూరములును, మహావేగములునై వజ్రముంబోలి చప్పుడు గలిగించుచున్న వాఁడిబాణములను బ్రయోగించి మిక్కిలి వేగముగల రావణుని యశ్వములను నొప్పించెను పిదప రాముఁడు మిక్కిలి లాఘవమొప్ప, రావణుని వక్షమున పెక్కువాఁడిబాణములను లలాటమున మూఁడుబాణములనుం గాఁడనేసెను. అప్పుడు యుద్ధంబున రాక్షసేంద్రుఁ డారావణుఁడు సమస్తావయవములును బాణములచేఁ గ్రుచ్చుకొనఁగా దేహమంతయు నెత్తుటందోఁగి పూచినయశోకవృక్షమువలెఁ బ్రకాశించెను. అప్పుడు యుద్ధమధ్యమున రాక్షసేశ్వరుఁ డారావణుఁడు, రామబాణము లవయవములందెల్లఁ గాడఁగా, నెత్తుటఁ దొప్పఁదోఁగి, యొకింత ఖేదము నొందియు నంతలో మీఁదుమిక్కిలియుఁ గ్రోధము నొందినవాఁడయ్యె.

ఇది నూట నాలుగవసర్గము.

—•—◆ { రావణుని బాణములను రాముఁడువారించి రావణునినిందించుచుఁ బెక్కుబాణముల నొప్పించుట, విహ్వలుండయిన రావణునింజూచి యతనిసారథి తేరు దొలంగంగొనిపోవుట. } ◆—•—

యుద్ధగర్వితుఁడగు నారావణుఁడు, అట్లురాముఁడు క్రుద్ధుఁడై యుద్ధంబునఁదన్ను నొప్పించుటయు, దానును మిక్కిలియుఁ గోపమునొందెను. వీర్యవంతుఁడారావ

ణుఁడు అట్లుక్రుద్ధుఁడై కోపమున కన్నులు జ్వలింపనమ్మహాయుద్ధమున వింటి నాకర్షించి బాణములు పరఁగించి రాము నొప్పించెను. ఆకాశమునుండి మేఘము, వేలకొలఁది వర్షధారలఁ గురిసి, తటాకమును బూరించునట్లు, రావణుఁడుమ్రోయుచున్న వేలకొలఁది బాణజాలములం బరఁగించి రాముని దేహమంతయుఁ బూర్ణముగాఁ గ్రమ్మెను. రాముఁ డట్లు యుద్ధంబున రావణువింటినుండి వెడలిన బాణసమూహములచేఁ బూరితుండై నిశ్చలం బగుమహాపర్వతమువలె కంపము నొందఁడయ్యెను. వీర్యవంతుఁడగు రాముఁడు, యుద్ధమునఁ గాలూని, బాణములచే బాణసమూహములను వారించుచు, రావణునిబాణములను సూర్యునికిరణములనుంబోలెఁ గయికొన్నవాఁడయ్యె, అంత రావణుఁడు క్రుద్ధుఁడై హస్తలాఘవమొప్ప, మహాత్ముఁడగు రాముని ఱొమ్మున వేలకొలఁది బాణములఁ గాఁడనేసెను. అప్పుడు యుద్ధమున లక్ష్మణాగ్రజుండగు రాముఁడు దేహమంతయు నెత్తుటం దొప్పఁదోఁగియుండుట వలన, నడవియందుఁ బూచియున్న యొకపెనుకింశుకవృక్షమువలెఁ జూడనొప్పెను. మహాతేజుండగు నారాముఁడును, రావణునిబాణములఁ గొట్టువడి కుపితుఁడై ప్రలయకాల సూర్యునింబోని యత్యుగ్రములయిన బాణములను దీసెను. అంత వీరుండగు దశరథకుమారుఁడు రాముఁడు, కోపావేశమునొంది, రావణుంజూచి పెడనవ్వు నవ్వి పరుషవచనముల నతనితో 'రాక్షసాధమా! నాభార్యను, నేను దగ్గఱలేకుండఁగా పరవశురాలై యున్నపుడు, నాకుఁ దెలియనట్లు జనస్థానమునుండి యపహరించి తెచ్చితివే! ఇట్టి నీవు విక్రమశాలివా? నీకెంతమాత్రమును బరాక్రమములేదు. మహారణ్యమున నన్నెడఁబాసి దుఃఖితయై యున్నసీతను, నీవు బలాత్కారమున దొంగిలితెచ్చి శూరుఁడనని యెన్నికొనుచున్నావే ఎంతటిశూరుఁడవురా? పరస్త్రీలందడవు శూరుఁడవుపో? పెనిమిటియొద్ద లేనపుడు స్త్రీలవిషయమై దుర్జనులుచేయునట్టి కార్యమును జేసి శూరుఁడనని యెన్నికొనుచున్నావుగా. నీకు మర్యాద మంటఁ గలసినది. లజ్జయు లేదు. నీనడవళ్లును ఒక్కవిధము గావు. కావరమున నీకునీవే మృత్యువుం దెచ్చుకొని చచ్చినట్లుగాఁ దలఁచుకొనక శూరుఁడని యెన్నికొనుచున్నావు. శూరుఁడవు, కుబేరునికిఁ దమ్ముఁడవు, తపోబలాది సంపన్నుఁడవు. ఇట్టినీవు, సీత నపహరించి యెంతటిగొప్పకార్యమును జేసితివిరా? అది యెంతటిపొగడ్తకుఁ దగినది! ఎంతకీర్తికరమైనదిరా? నీవు కండకావరమునఁ బోతరించి నిందితంబును అహితమునునగుకార్యమును గావించితివి. అందులకు మహాఫలము నిదె యిపు డనుభవింపుము. దుర్బుద్ధీ! శూరుఁడనని నిన్నునీవే యెన్నికొనుచున్నావే. సీతను దొంగవలె నపహరించి తెచ్చునపుడు నీకు సిగ్గు కలుగదయ్యెనే! నీవు నాయెదుట నట్లు సీతను బలవంతముగాఁగొనిపోవఁ గడఁగితివేని, యపుడే నాబాణములచే హతుఁడవై నీతమ్ముఁడగు ఖరునియొద్దకుఁబోయియుందువే! దురాత్మా! నాభాగ్యవశమున నీవిపుడు నాకంటియెదుటం బడితివి. ఇదిగో నిన్ను వాఁడిబాణముల యమపురి

కనిపెకను జూడుము. ఇదిగో కుండలములు దళుకొత్తుచున్న నీ శిరస్సు నాబాణము లచే ఛిన్నమై యుద్ధభూమియందు దుమ్ముగ్రుంగి నక్కలు మొదలగునవి యీడ్చుకొని పోవుఁగాక. రావణా! నీవు నేలంగూలియుండఁగా గద్దలు నీఱొమ్మునపయిని వ్రాలి, బాణపు టలుఁగులచే నయినగండ్లనుండి పయికి జిప్పిలుచున్న నీనెత్తురును దప్పిదీఱఁ ద్రావుఁగాక. ఇప్పుడే యిదిగో నీవు నా బాణములచేఁ ద్రుంగి ప్రాణములు వీడి నేలంబడఁగానే గరుడపక్షులు సర్పములను బట్టి లాగునట్లు గద్దలు మొదలగుపక్షులు నీప్రేగులనుబట్టి లాగుఁగాక' అనెను. పగవారిని రూపుమాపు వీరుండు రాముఁడు, ఇవ్విధమునంజెప్పుచు, దన్నుఁ దారసించియున్న రాక్షసేశ్వరుని రావణునిమీఁద బాణవర్షములు బరఁగించెను శత్రువును రూపుమాప నువ్విళులూరు చున్నయారామునకు, అప్పుడు వీర్యమును బలమును ఉత్సాహమును దివ్యాస్త్రబలమును యుద్ధమున నినుమడిగా నతిశయించినవయ్యె విదితాత్ముఁ డగు రామునకు సమస్తములయిన దివ్యాస్త్రములును ప్రత్యక్షముగా స్ఫురించినవి. అంత నమ్మహాతేజుఁడు, ఉబ్బుపెల్లునంజేసి మఱింత హస్తలాఘవము గలవాఁడయ్యెను రాక్షసులం దునుముట్టించు దిట్ట యగునారాముఁ డి ట్లిశుభచిహ్నములు తనకుఁ గలుగుటను దెలిసిమఱింత యుత్సహించి రావణుని మీఁదుమిక్కిలియు నొప్పించెను. వానరులు వైచు శిలాసమూహములచేతను, రాముని బాణవర్షముల చేతను గొట్టువడుచు రావణుఁ డేమియుఁ దోఁపక హృదయమున తత్తఱపడఁ జొచ్చెను. రావణునకు మృత్యుకాల మపుడాసన్నమగుటంజేసి యతఁడు బాణములు ప్రయోగింపక వింటి నాకర్షింపకయుండెను; మఱియు నతనికి మనను విపశమగుటచే రాముని వీర్యమును బదులేసి నిలువరింపఁడయ్యె: మఱి రావణుఁ డేసిన బాణములును తక్కిన నానావిధములైన యాయుధములును, యుద్ధమునఛేదనభేదనాదులయిన ప్రయోజనములేనియుఁ గావింప నేరకుండెను. రావణుఁ డిట్టియవస్థయం దుండుటను జూచి యతనిరథంబు నపుడు దోలుచున్నసూతుఁడు తొట్రుపడక, యుద్ధభూమినుండి రథమును మెల్లగఁ దొలఁగఁదోలుకొనిపోయినవాఁడయ్యెను. ఇది నూటయైదవసర్గము.

రావణుఁడుమనంబునఁ దెప్పిఱిసూతుని రథముతొలఁగఁ దెచ్చినందులకై భర్జించుట;సూతుఁడందులకుఁ దగినసమాధానము చెప్పిరథమును మరల యుద్ధభూమికిఁదోలుట.

ఆ రావణుఁడు మృత్యుబలమున ప్రేరితుఁడగుటంజేసి వివేకంబుదూలి మిక్కిలియుం గ్రుద్ధుఁడై కోపంబునఁ గన్నుంగవ కెంపుగదుర, సారథినిజూచి 'ఓరీ దుర్బుద్ధీ! నన్ను బలహీనునివలెను, ఉత్సాహము లేనివానివలెను, పౌరుషము మాలినవానివలెను, పిఱికివానివలెను, అల్పునివలెను, ధైర్యములేనివానివలెను, తేజస్సుదూలిన

వానివలెను, మాయలు దెలియనివానివలెను, దివ్యాస్త్రములకు వెలియైనవానివలెను, నలక్ష్యముసేసి, నీబుద్ధికిఁ దోఁచినపోకలు పోవుచున్నావు. నాయభిప్రాయమును దెలిసికొనక నన్నలక్ష్యముచేసి శత్రువుసమక్షమున నా యీరథము నేల తోలఁగఁదోలుకొని వచ్చితివి? అపూజ్యా! నేను జిరకాలముగా సంపాదించిన నాయశస్సును, వీర్యమును, తేజమును, రావణుఁడు యుద్ధమునం బలాయితుఁడుగాఁడని యందఱికిని నాయెడం గలిగియున్న నమ్మకమును, నీచేత నివిగో నాశమునొందెఁ జుమీ! శత్రువౌ వీర్యంబునఁ బ్రఖ్యాతినొందినవాఁడు నాపరాక్రమకృత్యముల నెఱపి రంజింపఁజేయఁదగినవాఁడు. అట్టిశత్రువు చూచుచుండఁగా, యుద్ధమునందుఁ బేరాస గలిగియుండు నన్నుఁ బనికిమాలినవానిని గావించితివి. దుర్బుద్ధీ! నీ వీరథమును నానంగతిని దెలియక శత్రువునకెదురుగాఁ దోలక తోలఁగఁదెచ్చుటఁ జూడఁగా, పగవాఁడునీకేమో లంచమిచ్చి నిన్నుఁ గైవసము చేసికొన్నాఁడని నా కూహగలుగుచున్నది. ఇది సత్యమే యగును. హితమును గోరునట్టి మిత్రులుచేయునది యీపనిగాదు. ఇది పగవారికిఁ జేయఁదగినది. ఇట్టిపనినే చేసితివిగాని యట్టిపనిని జక్కఁజేయవైతివి. నీవు నాయొద్దఁ జిరకాలమున్నవాఁడవేని, నేను జేసినసత్కారాదులు నీతలంపునకు వచ్చుచున్నవేని, పగవాఁడు నాపైఁబడిరాకమునుపే రథమును వేగ మరల్చి యుద్ధమున కభిముఖముగాఁ దోలుము' అనెను. రావణుఁడు బుద్ధిమాలి యిట్లు పరుషముగాఁ జెప్పినది విని, సారథి యతనిహితమునుగోరు బుద్ధిగలవాఁడు గాన, యతని నాశ్వాసించుచు హితవచనమున 'నేను భయపడినవాఁడనుగాను, మూఢుఁడను గాను, లంచముదీసికొని పగవారితోఁ జేరుకొన్నవాఁడనుగాను, ఏమఱినవాఁడను గాను, నీయందు స్నేహములేనివాఁడనుగాను, నీవు నాకుఁ జేసినసత్కారములు మఱచినవాఁడనుంగాను, మఱియేమన్నను నేను నీహితముగోరి, నీయశస్సును సురక్షితము గావింపఁ బూని, నీయందలినెయ్యము దోలఁకాఁడు మనసుతో నిది నీకు ప్రియముగానుండునని చేసితిని. ఇది నీ కప్రియమైనది. మహారాజా! నీవు, ఏదేనొకకులమునఁబుట్టి యల్పబుద్ధియై దుష్టహృదయుండగువాఁడుంబోలె, నాయందు, నీకుఁ బ్రియమును హితమును జేయుటయందే యాసక్తుఁడయిననాయందు, ఇట్లు రథము తోలఁగఁదెచ్చిన విషయమై దోషము తలంచుట యుక్తముగాదు. ఉన్నతప్రదేశమునుండి నది వేగముగ మరులునట్లు, యుద్ధభూమినుండి యతివేగమున రథము మరల్చినందులకుఁగల కారణమును జెప్పెద వినుము. వీరా! నీ వపుడు చాలసేపు మహాయుద్ధముసేసి యలసియుండుట నాకుఁ దెలియవచ్చినది. నీవు యుద్ధమునకుఁ జక్కమొగము గలిగి యుండుటగాని నీయుత్సాహముగాని కానకయితిని ఈరథాశ్వములును, రథమునీడ్చి యీడ్చి యలసి, దీనములై యెండతాఁకున మిక్కిలియు సొలసి, వర్షమునఁ గొట్టువడిన గోవులుంబోలె నుండినవి. మనకు నేయేశకునములు మిక్కిలియుఁ గలుగుచున్నవో అవన్నియును ప్రతికూలముగానే

నాకుఁ దోఁచుచున్నవి. సారధియగువాఁడు దేశకాలములను, శుభాశుభనిమిత్తము లను, తన రధికునియు నెదిరియు ముఖమునందలి తేట కలఁక మొదలయిన యింగి తములను, ఉత్సాహము లేమియు, దుఃఖమును, సంతోషమును, బలాబలములును, భూమి మిట్టపల్లములను సమప్రదేశములను విషమప్రదేశములును (యుద్ధమునకు సమయాసమయములును) ఎదిరియందు కనుఁగొనందగిన ఛిద్రములును, మఱియు రథమును నెదిరికి సమీపముగాఁ దోలుటయు, ప్రక్కవాటులం దోలుటయు, నిలు కడగా నిలుపుటయు, ఎదురుమొగముతోనే వెనుకకు మరలుటయు, ఇవన్నియుఁ జక్కఁగా నెఱిఁగి రథము నడపవలెను. వీరా! నీకును, నట్లే ఈరథాశ్వములకును, విశ్రాంతిగలుగుకొఱకును దుస్సహమయిన దుఃఖమేమియుఁ గలుగకుండుటకునునిట్లు రథమును దొలఁగఁ దెచ్చుట యుక్తమగునని చేసితినేకాని యట్టినిమిత్త మేమియు లేకయే నాయిచ్ఛచేత నిట్లు చేసినవాఁడనుగాను. ప్రభూ! నే నిపుడు చేసినది భర్త యగు నీయందలి స్నేహాతిశయమువలననే కాని వేఱుగాదు. వీరా! శత్రుసంహారా! నీ విపు డాజ్ఞాపింపుము. నీవు కార్యస్వరూపమేది చెప్పెదవో దానిని, నీయుప్పుదిన్న ఋణము నీఁగవలయునని మనస్సున సంకల్పించుకొని, యట్లె చేయుచున్నాను' అనెను. రావణుం డా సారథిచెప్పిన యావాక్యమునకు సంతుష్టుఁడై పలువిధముల వానిం బ్రశంసించి యుద్ధముసేయు పేరాసగడలుకొన, వానితో 'సారథీ! ఈ రథ మును శీఘ్రమున రామునకభిముఖముగాఁ దోలుము. రావణుఁడు యుద్ధమున శత్రు వులఁ జంపక మఱలిరాఁడు' అనెను. రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁ డిట్లుచెప్పి, వాని యెడల సంతుష్టుఁడై యంత వానికి సొగసయిన మేలిహస్తాభరణ మొకటి నొసం గెను. సారథియు రావణునివచనమువిని రథమును మరల్చి యుద్ధాభిముఖముగాఁ దోలెను. అంత నాసారథి రావణునాజ్ఞచొప్పున శీఘ్రముగా గుఱ్ఱములం దోలెను. అంత రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుని యమ్మహారథము క్షణములో యుద్ధాగ్రమున రామున కభిముఖమై నిలిచినదయ్యెను. ఇది నూటయాఱవ సర్గము.

—•••{ అగస్త్యుఁడు రామునకు నాదిత్యహృదయము నుపదే శించుట; రాముఁ డా స్తోత్రమును జపింపఁగా సూర్యుండు రాము ననుగ్రహించుట. }•••—

అంత యుద్ధమునుజూచుటకై దేవతలతోఁగూడ వచ్చియున్న భగవంతుండ గు నగస్త్యమహర్షి యుద్ధంబున నలసిపోయి మరల యుద్ధమునకువచ్చి ముంగలనున్న రావణుంగాంచి, రాముఁడు 'వీని జయించు టెట్లు?' అని చింతయందుమునింగియుండు టనుజూచి, యతనియొద్దకువచ్చి 'రామా! రామా! మహాబాహూ! నీకు వేదమువలె నిత్యమై రహస్యమయి యొప్పునాదిత్య హృదయము నుపదేశించెద వినుము. నాయ

నా! దానిచేత నీవు యుద్ధమున సమస్తశత్రువులను గెలువఁగలవు. * అది పఠించు వారికి బుణ్యమును వర్ధిల్లజేయునది. సర్వశత్రువులను నాశముసేయునది. జయము కలిగించునది. అక్షయమైన ఫలము నొసంగునది. పరమపావనమైనది సమస్తమంగళములకును మంగళమైనది (సమస్తశ్రేయములకు సాధనమైనది). సమస్త పూర్వాఘములును నాశముసేయునది. ఆధివ్యాధులను నివర్తింపఁ జేయునది. ఉన్నయాయువుకంటె నధికాయువు నొసంగునది. జపింపఁదగిన వానిలోనెల్ల శ్రేష్ఠమైనది. ఇట్టియాదిత్యహృదయ మనుస్తోత్రమును జపించునది. †సువర్ణవర్ణములగుటచేఁ బ్రశస్తములయిన కిరణములుగలవాఁడును, చక్కఁగ నుదయమునొందువాఁడును, దేవాసురులచే నమస్కృతుఁడును, నితర తేజస్సుల నన్నిటిని గప్పిపుచ్చునట్టి మహాతేజస్సు గలవాఁడును, చంద్రసూర్యాదులకుఁ దేజమునొసంగువాఁడును,ఎండవానలచే సమస్తలోకముల నియమించువాఁడునునగు పరమపురుషుని నిమ్మహాస్తోత్రముచే సంతోషపెట్టుము. ‡ ఏలన ఆదిత్యమండలాంతర్వర్తియగు నీపురుషుండు సమస్తదేవతలకు

* ఇట ఆదిత్యశబ్దముచే ఆదిత్యమండలము చెప్పఁబడుచున్నది. అతని హృదయమనఁగా అతనిలోపలననుట' యఏషోన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషోదృశ్యతే' అను శ్రుతిచొప్పున ఆదిత్యమండల మధ్యవర్తియగు పరమపురుషునిఁగా నెఱుంగునది. లేక:—ఆదిత్యుఁడనగా సూర్యుఁడు. అతని హృదయము అనఁగా హృద్గతను అనియర్థము. 'అయపయగతౌ' అని ధాతువు. 'యఆదిత్యే తిష్ఠన్' 'యఆదిత్యమంతరోయమయతి' అన్నట్లు సూర్యహృద్గతుఁడు పరమపురుషుఁడు కనుక ఆదిత్యహృదయమనఁగా పరమపురుషుని ప్రతిపాదించుస్తోత్రమని యర్థము.

† ఇందులకు 'రశ్మిమన్తంసముద్యన్తం దేవాసుర నమస్కృతం । పూజయస్వ వివస్వన్తంభాస్కరం భువనేశ్వరమ్' అని మూలము. (రశ్మిమన్తం) రశ్మిశబ్దము పరమాంతరంగభక్తులను జెప్పునది కనుక రశ్మిమంతుఁడనగాఁ 'అట్టి భక్తుల నడుమ ప్రకాశించువాడు. 'రశ్మింగ్ రశ్మీనాం మధ్యేతపన్తమ్' అని సువర్ణఘర్మానువాకోక్తి (సముద్యన్తం) 'యఃపూర్వోయవేధసేనవీయసే' అను శ్రుతిచొప్పున క్రొత్తక్రొత్తగా నుదయించినట్లు చూపట్టువాఁడు (దేవాసురసమస్కృతం) 'దేవానాం దానవానాంచ సామాన్యమధిదైవతమ్' అన్నట్లు, సర్వజనులకు నుపాస్యుఁడైనవాఁడు. (వివస్వన్తం) నిరతిశయదీప్తిగలవాఁడు. 'అథయదతః పరోదివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషులోకేషు' అనిశ్రుతి. (భాస్కరం) సూర్య చంద్రాగ్ని ప్రభృతులకునుకూడ ప్రభ నొడఁగూర్చువాఁడు. 'నతత్రసూర్యోభాతి నచన్ద్రతారకం నేమావిద్యుతోభాన్తి కుతోఽయమగ్నిః । తమేవభాన్తమనుభాతి సర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి' అని శ్రుతి. (భువనేశ్వరం భువనశబ్దము సమస్తములైన యండములను జెప్పునది. సకలాండములకు నీశ్వరుఁడనుట. ఇట్టి భగవంతుని (పూజయస్వ) ఈస్తోత్రముచే నారాధింపుమనుట. మహేశ్వరతీర్థులు.

‡ ఇందులకు 'సర్వదేవాత్మకోహ్యేష తేజస్వీ రశ్మిభావనః । ఏషదేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతిగభస్తిభిః' అని మూలము. (సర్వదేవాత్మకః) సమస్తదేవతలును శరీరముగాఁగలవాఁడు, ఇందులకు 'యస్సర్వేషు దేవేషుతిష్ఠన్' ఇత్యాదులు శ్రుతులు. (తేజస్వీ) పరులను గ్రిందుపఱుచు సామర్థ్యముగలవాఁడు (రశ్మిభావనః) రశ్ములను అనఁగా నిత్యముక్తులను, భావనః=భావింపఁజేయువాఁడు నిత్యముక్తుల సత్తను నిర్వహించువాఁడు. వారు భగవంతుని నిత్యేచ్ఛకు లోనై నిత్యులుగానుండువారు

నాధారభూతుఁడు.మిక్కిలి తేజంబుగలవాఁడు.తనకిరణములచే లోకములనురక్షించువాఁడు. దేవప్రకృతులును అసురప్రకృతులునగుసమస్తలోకులను తనకిరణములచే నెండయు వానయుఁగలిగించి రక్షించును.* ఇతఁడు సమస్తదేవతలును శరీరముగాఁ

వీరే 'నిత్యంప్రియాస్తవతుకేచనతేహి నిత్యాః, అనఁబడిరి. (ఏషదేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః) 'అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్య ముపతిష్ఠతే । ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టి ర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః' ఇత్యాద్యుక్తరీతిని వర్షముచే నన్నదానముచేత, 'దేవాన్ భావయతానేన తేదేవాభావయన్తువః' అని పురోడాశాది దానములచేతను సర్వమును రక్షించువాఁడని యర్థము. ఇందులకు 'యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యోవర్షతి' ఇత్యాది శ్రుతుల చొప్పున కిరణములచే వర్షమొసంగి దానిచే నన్నము గలిగించి రక్షించునని భావము.

* ఇందులకు 'ఏషబ్రహ్మాచవిష్ణుశ్చ శివస్స్కన్దః ప్రజాపతిః । మహేన్ద్రోధనదఃకాలో యమస్సోమో హ్యపాంపతిః । పితరోవసవస్సాధ్యా హ్యశ్వినౌమరుతోమనుః । వాయుర్వహ్నిః ప్రజాప్రాణ ఋతుకర్తా ప్రభాకరః' అనిమూలము. 'యఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషోదృశ్యతే' అని చెప్పఁబడిన యోగిజన సాక్షాత్కారముచేత 'ఏష' అని మరల మరల నిర్దేశము (బ్రహ్మా) చతుర్ముఖశరీరుఁడు. 'తవచాన్తరాత్మా మమచయేచాన్యేదేహి సంజ్ఞితాః' అని శివునింగూర్చి చతుర్ముఖువచనము. (విష్ణుః) ఉపేంద్రావతారుఁడు (శివః) శివశరీరకుఁడు. 'సబ్రహ్మా సశివ స్సహరిస్సేన్ద్రః' అని రెంటికిని శ్రుతి. (స్కన్దః) 'స్కన్దిర్ గతిశోషణయోః' అను ధాతువుం బట్టి శత్రువులను శోషింపఁజేయువాఁడు స్కందుఁడు. లేక షణ్ముఖశరీరకుఁడు (ప్రజాపతిః) 'ప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅంతః' అన్నట్లు ప్రజాపతి శబ్దవాచ్యుఁడు. (మహేంద్రః) స్వరూపముచేతను ఐశ్వర్యముచేతను నిరపధికుఁడు. ఇందులకు 'ఇంద్రంనిచిక్యుః పరమేవ్యోమన్-ఇన్ద్రోమాయాభి పురురూప ఈయతే' అనిశ్రుతి. (ధనదః) 'అన్నాదోవసుదానః' అనిశ్రుతి ప్రసిద్ధుఁడయిన సకలఫలప్రదుఁడు. (కాలః) జగత్సంహారకుఁడు. 'కాలాయమహాగ్రాసాయవై నమః. అత్తాచరాచర గ్రహణాత్' అని శ్రుతిసూత్రముల చేతను 'అనాదిర్భగవాన్ కాలః' అని పరాశరస్మరణమువలనను జగత్సంహారకుఁడని యర్థము. (యమః) యమయతి శిక్షయతి-శిక్షించువాఁడనుట. 'యమోవైవస్వతోరాజా యస్తవైషహృదిస్థితః' అని మనుస్మృతి. (సోమః) 'సూతేఽమృతమితిసోమః' అమృతమును గనువాఁడు. 'సోమఃపవతే జనితామతీనాం జనితాదివః' ఇత్యాదులచే చెప్పఁబడిన సకలకారణ సోమశబ్దముచే వాచ్యుఁడయినవాఁడు. (అపాంపతిః) 'ఆపోనారాఇతిప్రోక్తా ఆపోవై నరసూనవః । తాయదస్యాయనంపూర్వం తేననారాయణఃస్మృతః' అన్నట్లు నారాయణుఁడు. 'అపఏవససర్జాదౌ' అనుటవలన అప్ఛబ్దవాచ్యములయినవానికి స్వామి. (పితరః) అగ్నిష్వాత్తు మొదలగువారు (వసవః) 'సదావసన్తీతివసవః' వసువులు. వీరు 'ధ్రువోధర స్తథాసోమ ఆపోవైశ్వానరోఽనిలః । ప్రత్యూషశ్చప్రభాతశ్చ వసవోఽష్టౌప్రకీర్తితాః' అని యెనమంద్రు. లేక 'అగ్నిశ్చపృథివీచ వాయుశ్చాన్తరిక్షంచ ఆదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చేతేవైవసవః' అని శ్రుతింజెప్పఁబడ్డ వసువులు. (సాధ్యాః) 'సిద్ధిరేషామస్తీతిసాధ్యాః' సిద్ధిగలవారు సాధ్యులు. వీరు పన్నిద్దఱు 'బ్రహ్మణోవై ముఖాత్సృష్టా యేతుదేవాః ప్రజేప్సయా । సాధ్యామన్త్రశరీరాస్తే స్థితా మన్వన్తరేష్వపి । ధర్మపుత్రా మహాభాగావిజ్ఞేయా ద్వాదశామరాః । మనుర్మన్తాఃప్రాణదశ్చ చేతయానశ్చ వీర్యవాన్ । విత్తిర్జయోనయశ్చైవ హంసోనారాయణస్తథా । ప్రభవోథవిదుశ్చైవ సాధ్యాద్వాదశజజ్ఞిరే' అని వాయుపురాణమునం జెప్పఁబడి

గల పరమాత్ముఁడుగాన యితఁడే బ్రహ్మయు, విష్ణుఁడును, శివుఁడును, కుమారుఁడును, ప్రజాపతులును, దేవేంద్రుఁడును, కుబేరుఁడును; మృత్యువును, యముఁడును, చంద్రుఁడును, వరుణుఁడును, పితృదేవతలును, వసువులును, సాధ్యులును, అశ్వులును, ఆవహాది మరుద్గణములును, మనువును, భూతగోచరాదిగాఁగల వాయువును, అగ్నియు, ప్రజలశరీరమందలి ప్రాణవాయువును, వసంతాది ఋతుకర్తయగు ప్రభాకరుఁడు నగును. * నీ వాదిత్యుఁడవు, సవితృఁడవు, సూర్యుఁడవు,

---

యున్నారు. (అశ్వినౌ) ఆదిత్యమహిషియగు సంజ్ఞాదేవి ఆఁడుగుఱ్ఱమైయుండ నందు ఆదిత్యుఁడు అశ్వమై పుట్టించినవారు అశ్వులనఁబడుదురు. (మరుతః) 'మ్రియన్తేనకదాచిదితిమరుతః' ఎన్నఁడును మరణింపనివారు. వీరు శుక్రజ్యోతిః ప్రభృతులు నలుబదితొమ్మండ్రు. (మనుః) మననము సేయువాఁడు 'నాన్యతోఽస్తిమన్తా' 'ఇతనికంటె నితరుఁడు' మననము సేయువాఁడు. లేఁడు' అనిశ్రుతి. సృష్టికిఁ బూర్వము ప్రపంచవిషయకమగు మననము గలవాఁడనుట. (వాయుః) 'వాతిసురభీకరోతి' సమస్తమును వాసనగలదిఁగా జేయుఁవాఁడు. 'వాగతిగన్ధనయోః' అనిధాతువు, 'సర్వకర్మాసర్వకామ స్సర్వగన్ధస్సర్వరసః' అని శ్రుతి. (వహ్నిః) 'వహతిహవ్యమ్' హవ్యము దేవతలకుఁ గొనిపోవువాఁడు 'ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతం జాయమానం విశ్వంబిభర్తి భువనస్యనాభిః। తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదుచన్ద్రమాః' 'ఏది భువనమునకు నాభియై పుట్టినదియు పుట్టుచున్నదియు నగు సమస్తమయిన యిష్టాపూర్తము భరించుచున్నదో యదియేయగ్ని, అదియెవాయువు, అదియెసూర్యుఁడు, అదియెచంద్రుఁడు' అనిశ్రుతి. (ప్రజాప్రాణః) ప్రజలకు ప్రాణనహేతువు. 'కోహ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్-యదేష ఆకాశఆనందోనస్యాత్' 'ఆనందరూపమయిన యాకాశము అనఁగా బ్రహ్మము లేనియెడల, ఎవఁడు ప్రాణముగలవాఁడగును' అనిశ్రుతి. (ఋతుః) 'అర్యతే' పొందఁబడినవాఁడు, తెలియఁబడువాఁడు. 'ఋగతౌ' అనిధాతువు. 'ఋతుస్సుదర్శనః కాలః' అని సహస్రనామపాఠము. (కర్తా) చేయువాఁడు. అతఁడు లేక గడ్డి పోఁచయు గదలదుగాన సర్వభూతములలోపలఁజొచ్చి సకలకర్మములను జేయువాఁడు. 'అంతః ప్రవిష్టః కర్తారమేతం-అథరథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే సహికర్తా-సర్వకర్మా' 'లోపలఁబ్రవేశించిన కర్తయగునితని, మఱియుం రథములను రథములతోఁగూడిన మార్గములను సృజించును. అతఁడుగదా కర్త! సమస్తకర్మములు గలవాఁడు' అని శ్రుతులును ప్రమాణములు. (ప్రభాకరః) ప్రభను సృజించువాఁడు. వెలుతురును అనఁగా జ్ఞానమును గలిగించువాఁడు. ప్రకృష్టజ్ఞానమునకు సాధనమైనవాఁడు 'తేషాంసతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్ । దదామిబుద్ధియోగంతం యేనమాముపయాన్తితే' 'అట్లు ఎల్లప్పుడును యోగమునూని నన్నుఁ బ్రీతిపూర్వకముగా భజించువారికి వారు నన్నుఁబొందునట్టి జ్ఞానయోగమును నే నొసఁగుదును' అని గీతాదులు.

ఆదిత్యహృదయస్తోత్ర ప్రారంభః.

* 'ఆదిత్యస్సవితాసూర్యః ఖగః పూషాగభస్తిమాన్ । సువర్ణసదృశోభానుర్హిరణ్యరేతాదివాకరః' 'సువర్ణస్తపనోభానుః' అని పాఠాంతరము. ఇట్లాదిత్య స్వరూపము నుపదేశించి తద్విషయమైన ఆదిత్యహృదయ స్తోత్రము నుపదేశించుచున్నాఁడు. (ఆదిత్యః) అదితికి అపత్యముగా నవతరించినవాఁడు. లేక ('అదితేః) అఖండితమైన భూమికి పతియైనవాఁడు. ఆదిత్యుఁడు' (సవితా) 'సూతే జగత్' జగత్తును గనువాఁడు. (సూర్యః) 'సువతి ప్రేరయతి జనాన్ కర్మణీతిసూర్యః' 'షూప్రే

నీవు ఖగుఁడవు, నీవు పూషవు, నీవు గభస్తిమంతుఁడవు, నీవు సువర్ణసదృశుఁడవు, నీవు భానుఁడవు, హిరణ్యరేతసుఁడవు, నీవు దివాకరుఁడవు, * నీవు హరి

రణే' అనిధాతువు. జనులను కర్మములను జేయఁ బ్రేరేపించువాఁడు. (సూర్యః) స్థావరజంగమాత్మకమగు జగత్తునకు అంతర్యామియై సూర్యశబ్దవాచ్యుఁడగువాఁడు 'సూర్యఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చ' అని శ్రుతి. (ఖగః) 'ఖేగచ్ఛతీతిఖగః' లోకోపకారార్థ మాకాశమున సంచరించువాఁడు. (పూషా) 'వర్షేణపుష్ణాతిజగదితిపూషా' 'వర్షముచే జగత్తును బోషించువాఁడు. (గభస్తిమాన్) కిరణములుగలవాఁడు. (సువర్ణసదృశః)బంగారునకుసాటియైనవాఁడు, బంగారువన్నెగలవాఁడు 'హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఆప్రణఖాత్ సర్వఏవసువర్ణః' 'బంగారుమీసములును గలవాఁడును బంగారు వెండ్రుకలు గలవాఁడును గోళ్లుమొదలుకొని సమస్తశరీరమును సువర్ణవర్ణము' అనిశ్రుతి. (భానుః) 'భాతీతిభానుః' ప్రకాశించువాఁడు. (హిరణ్యరేతాః) హిరణ్యము రేతస్సుగాఁగలవాఁడు-హిరణ్మయమైన బ్రహ్మాండమును సృజించినవాఁడనుట (దివాకరః) పగలుసేయువాఁడు లేక పగటప్రాణులకు చేష్టగావించువాఁడు-గోవిందరాజులు. (ఆదిత్యః) అన్నిటిని గ్రహించువాఁడు 'యస్మాత్సర్వమాదత్తే తస్మాదాదిత్యః' ఎందువలన సమస్తమును గ్రహించుచున్నాఁడో అందువలన ఆదిత్యుఁడు అను వ్యుత్పత్తిచే అఖిలవిషయభోక్తయని యర్థము. (సవితా) సమస్తజగత్తును బ్రసవింపఁజేయువాఁడు-జగమును గన్నవాఁడు-లేక జగమును బ్రేరించువాఁడు. (సూర్యః) 'సుష్ఠుఈరయతి ప్రేరయతీతి సూర్యః' చక్కఁగా బ్రేరేపించువాఁడగు పరమాత్మఁడు, 'అంతఃప్రవిష్టశ్శాస్తాజనానాం సర్వాత్మా । యస్సర్వాణిభూతాన్యంతరోయమయతి' అనిశ్రుతి. (ఖగః) పరమాకాశమున నధివసించువాఁడు. 'యోఽస్యాధ్యక్షః పరమేవ్యోమన్' అనిశ్రుతి. (పూషా) పోషించువాఁడు స్థితికర్తయనుట. (గభస్తిమాన్) 'గాం దిశంవ్యాప్యభాస్తి ప్రకాశయతీతి గభస్తిః, కనుక గభస్తి యనఁగా సర్వవ్యాపినియగు లక్ష్మి, (గభస్తిమాన్) అనుటచే లక్ష్మీనిత్యయుక్తుఁడనుట. లక్ష్మి 'యథాసర్వగతోవిష్ణు స్తథైవేయంద్విజోత్తమ' అను పరాశరస్మృతి చొప్పున సర్వగతయగుట సిద్ధము. (సుపర్ణః) శోభనములయిన పక్షములు (ఱెక్కలు) గలవాఁడు. అనఁగా పరమాత్మ, 'ద్వాసుపర్ణాసయుజాసఖాయాసమానమ్' అనిశ్రుతి. (తపనః) తపింపఁజేయువాఁడు. 'సుపర్ణసదృశః' అనుపాఠమున పూర్వోక్తమైన యర్థమును, శ్రుతియు గ్రాహ్యములు. (భానుః) ప్రకాశించువాఁడు 'తమేవభాన్త మనుభాతి సర్వమ్' అనిశ్రుతి. (హిరణ్యరేతాః) హిరణ్మయమైన రేతస్సను అనఁగా అండోత్పాదక ద్రవ్యమును గలవాఁడు. 'అపఏవససర్జాదౌ తాసువీర్యమపాసృజత్ । తదండమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్' అని మనుస్మృతి. (దివాకరః) అజ్ఞానమును నివర్తింపఁజేసి దివాకాంతివంటి జ్ఞానమును గలుగఁజేయువాఁడు-మహేశ్వరతీర్థులు.

* హరిదశ్వస్సహస్రార్చి స్సప్తసప్తిర్మరీచిమాన్ । తిమిరోన్మథనశ్శంభు స్త్వష్టామార్తండ అంశుమాన్' (హరిద్వశః) పచ్చని గుఱ్ఱములవాఁడు, (సహస్రార్చిః) వేయికిరణములు గలవాఁడు, (సప్తసప్తిః) సప్తయనెడి సప్త (గుఱ్ఱము) గలవాఁడు, 'ఏకోఅశ్వోవహతి సప్తనామ' అనిశ్రుతి. (మరీచిమాన్) మరీచులు గలవాఁడు- ప్రకాశవంతుఁడనుట. (తిమిరోన్మథనః) చీఁకటిని రూపుమాపువాఁడు. (శంభుః) 'శంసుఖంభవతి అస్మాదితిశంభుః' సుఖముగలిగించువాఁడు, (త్వష్టా) 'సర్వాణిరూపాణిత్వక్షతితనూకరోతీతిత్వష్టా' సమస్తరూపములను చిన్నవిచేయువాఁడు-సర్వసంహారకుఁడనుట. (మార్తండః) 'మృతేఅణ్డేజాతో మార్తండః' మృతమయిన అండమందుఁ బుట్టినవాఁడు, సర్వమును సంహారమునొందఁగా దానిని సృజించుటకు మరల ప్రాదుర్భవించినవాఁడనుట. (అంశు

దశ్వుఁడవు, నీవు సహస్రార్చివి, నీవు సప్తసప్తివి, నీవు మరీచిమంతుఁడవు నీవు తిమిరో న్మథనుఁడవు, నీవు శంభుఁడవు, నీవు త్వష్టవు, నీవు మార్తాండుఁడవు, నీవు అంశుమంతుఁడవు, *నీవు హిరణ్యగర్భుఁడవు, నీవుశిశిరుఁడవు, నీవు తపనుండవు, నీవు భాస్కరుండవు, నీవు రవివి, నీవు అగ్నిగర్భుఁడవు, నీవు అదితిపుత్రుండవు, నీవు శంఖుఁ

మాన్) అంశువులు గలవాఁడు-ప్రకాశించుచుండువాఁడనుట. గోవిందరాజులు. (హరిదశ్వః) 'హరతిమనః ఇతిహరిత్' మనస్సును హరించునట్టి, అశ్వః-వాహనమును అనఁగా గరుడుఁడుగలవాఁడు, (సహస్రార్చిః) అర్చ్యతేఇతిఅర్చిః-అర్చిశ్శబ్దముచే అర్చనీయములు (పూజ్యములు) అయిన మంగళ గుణములు చెప్పఁబడుచున్నవి. కనుక సహస్రార్చిః అనఁగా అనంతకల్యాణ గుణగణుఁడనుట. (సప్తసప్తిః) సప్తయనెడు అశ్వముగలవాఁడు. దీనిచే కల్క్యవతారము సూచితము. (మరీచిమాన్) మ్రియన్తేశత్రవో౽నేనేతిమరీచిః చక్రమ్-శత్రువులను మరణము నొందించునట్టి సుదర్శన చక్రము. మరీచిమాన్-అట్టిచక్రము గలవాఁడనుట ఈచక్రము ఇతరాయుధములకును నుపలక్షణముగాన శంఖచక్రగదాధరుఁడనుట. (తిమిరోన్మథనః) జ్ఞానోత్పత్తికి ప్రతిబంధకమైన దోషము నివర్తింపఁ జేయువాఁడు. 'హృద్యన్తస్థోహ్యభద్రాణి విధునోతిసుహృత్సతామ్' అనిస్మృతి. (శంభుః) సుఖము గలిగించువాఁడు, 'విశ్వాత్మం విశ్వశంభువమ్' అనిశ్రుతి. (త్వష్టా) 'త్వక్ష్ణోతిత్రిస్సప్త కృత్వః సక్షత్రియాంభూమిమితిత్వష్టా' క్షత్రియులతోడి భూమిని ముయ్యేడుమారులు తనూకరించినవాఁడు. దీనిచే పరశురామావతారము సూచితము. (మార్తాండమ్) 'మృతంఅచేతనం బ్రహ్మాండం జీవయతీతిమార్తణ్డః' అచేతనమైన బ్రహ్మాండమును జీవింపఁజేయువాఁడనుట. జీవాజీవమజీవయత్' అని భాగవతము. (అంశుమాన్) 'అశువ్యాప్తౌ' అనిధాతువు. అంతర్బహిర్వ్యాప్తిగలవాఁడు. 'అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వం వ్యాప్యనారాయణఃస్థిత' అనిశ్రుతి. మహేశ్వరతీర్థులు.

* హిరణ్యగర్భశ్శిశిర స్తపనోభాస్కరోరవిః । అగ్నిగర్భోదితేఃపుత్రః శ్శంఖశ్శిశిరనాశనః (హిరణ్యగర్భః) హిరణ్యం-హిరణ్మయమైనయండము 'తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్' అనిస్మృతి. ఇట్టియండము గర్భమునఁగలవాఁడు. బ్రహ్మాండోదరమున వర్తించువాఁడనుట, లేక హిరణ్యం-హితరమణీయమైన, గర్భం-అంతఃకరణము గలవాఁడనుట. (శిశిరః) తాపత్రయతప్తులయినవారికి విశ్రమస్థానమైనవాఁడు, (తపనః) తాపముగలిగించువాఁడు, (భాస్కరః) భాసఃకరోతీతి భాస్కరః-కిరణములను గలిగించువాఁడు, (రవిః) 'రూయతే స్తూయతే సర్వైరితిరవిః' అందఱచే స్తోత్రముచేయఁబడువాఁడు, (అగ్నిగర్భః) పగట అగ్నిగర్భమునం గలవాఁడు. 'ఉద్యన్తంవావాదిత్య మగ్నిరనుసమారోహతి' అనిశ్రుతి. (అదితేఃపుత్రః) అదితికి పుత్రుఁడుగా నవతరించినవాఁడు. (శంఖః) 'శమేః ఖః' సాయంకాలమున తానేశమించువాఁడు. (శిశిరనాశనః) మంచును నాశము సేయువాఁడు---గోవిందరాజులు. (హిరణ్యగర్భః)హిరణ్యం=అనగా సకలజగదుత్పాదకమైన సమష్టి జీవసమూహము, గర్భః=గర్భమందుఁగలవాఁడు. 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే హిరణ్యగర్భోభూ గర్భః' అనిశ్రుతి. (శిశిరః) పూర్వమువలెనర్థము. (తపనః) తనయాశ్రితులకు విరోధులయినవారికి తాపముగలిగించువాఁడు, (భాస్కరః) కాంతిగ్గలిగించువాఁడు-సర్వవస్తువులును సాక్షాత్కరించుటకు హేతువైన లోకకర్తయనుట. (రవిః) పూర్వమువలె నర్థము, లేక 'రాత్యుపదిశతివేదానితివారవిః' వేదము లుపదేశించువాఁడనుట 'యోవై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతితస్మై' అనిశ్రుతి. (అగ్నిగర్భః) అగ్ని= కాలాగ్నిరుద్రుఁడు, గర్భమందుఁగలవాఁడు, రుద్రునిఁ గన్నవాఁడనుట. 'నారాయణాద్రుద్రో

డవు, నీవు శిశిరనాశనుఁడవు. * నీవు వ్యోమనాథుఁడవు, నీవు తమోభేదివి, నీవు ఋగ్యజుస్సామపారగుఁడవు, నీవు ఘనవృష్టివి, నీవు అపాంమిత్రుఁడవు, నీవు వింధ్యవీథీప్లవంగముండవు.† నీవు ఆతపివి, నీవు మండలివి, నీవు మృత్యువవు, నీవు పింగళుఁ

జాయత' అనిశ్రుతి. (అదితేఃపుత్రః) అదితికొడుకగు నింద్రునిరక్షించువాఁడు. (శంఖః) 'శం సుఖం ఖే ఆకాశే హృదయాకాశే యస్యసః శంఖః' హృదయాకాశమున సుఖముగలవాఁడు-నిరవధికానంద వంతుఁడనుట. (శిశిరనాశనః) సూర్యరూపమున మంచును నాశముసేయువాఁడు - మహేశ్వరతీర్థులు.

* వ్యోమనాథస్తమోభేదీ ఋగ్యజుస్సామపారగః। ఘనవృష్టిరపాంమిత్రో విన్ధ్యవీథీప్లవంగమః'వింధ్యవీథీఃప్లవంగమః' అనియు పాఠాంతరము. (వ్యోమనాథః) పరమాకాశమునకు నాథుఁడు. పరమపద నాథుఁడనుట. (తమోభేదీ) అజ్ఞానమును భేదించు శీలముగలవాఁడు. (ఋగ్యజుస్సామపారగః) ఋగ్యజుస్సామవేదములంతు తుదనొందినవాఁడు. 'ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణోదివిదేవ ఈయతే'- 'యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః సామవేదేనాస్తమయే మహీయతే' 'వేదైరశూన్యస్త్రిభిరేతిసూర్యః' అనిశ్రుతి. (ఘనవృష్టిః) గొప్పవర్షము గురియువాఁడు 'అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నంతతఃప్రజాః' అనిస్మృతి. కావుననే (అపాంమిత్రః) జలములకు మిత్రమయినవాఁడు (వింధ్యవీథిః) దక్షిణాయనమందు వింధ్యము సంచారమార్గముగాఁ గలవాఁడు. (ప్లవంగమః) తెప్పవలెపోవువాఁడు 'వింధ్యవీథీప్లవంగమఃఅని' యేకపదముగా గ్రహించినచో వింధ్యవీథియనఁగా ఆకాశమార్గము. అందు వేగపోవువాఁడని యర్థము - గోవిందరాజులు. (వ్యోమనాథః) ఆకాశమును చేసినవాఁడు-తామసాహంకారరూపమున ఆకాశమును సృజించినవాఁడు 'ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః' అనిశ్రుతి. (తమోభేదీ) భక్తులతమోగుణమును భేదించువాఁడు, (ఋగ్యజుస్సామపారగః) సకలవేదములకు పర్యవసానభూమియైనవాఁడు. 'వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్యః' 'యేచవేదవిదోవిప్రా యేచాధ్యాత్మవిదోజనాః। తేవదన్తిమహాత్మానం కృష్ణధర్మం సనాతనమ్' ఇత్యాదులు ప్రమాణములు. (ఘనవృష్టిః) ఘన=అధికమైన, వృష్టిః=సకలకర్మఫలరూపమైన వర్షముగలవాఁడు, సకలకర్మఫలప్రదుఁడనుట. 'అహంహిసర్వయజ్ఞానాంభోక్తాచ ప్రభురేవచ' 'ఫలమతఉపపత్తేః' ఇత్యాదు లిందులకు ప్రమాణములు. (అపాంమిత్రః) మహార్ణవమున శయనించువాఁడును 'యమంతస్సముద్రేకవయోవయన్తి' ఇత్యాదు లిందులకు శ్రుతులు. (వింధ్యవీథీప్లవంగమః) వింధ్యమువలె దుర్గమమయిన వీథియందు-అనఁగా సుషుమ్నా మార్గమందు, ప్లవం=శీఘ్రముగా, గమయతి=పొందించుచున్నాఁడు. ముక్తులకు ప్రాపకుఁడనుట. 'సఏతాన్ బ్రహ్మగమయతి-హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయా' ఇత్యాదులు శ్రుతులు. మహేశ్వరతీర్థులు.

† 'ఆతపీమణ్డలీమృత్యుఃపిఙ్గళస్సర్వ తాపనః। కవిర్విశ్వోమహాతేజా రక్తస్సర్వభవోద్భవః' (ఆతపీ)ఎండగలవాఁడు, (మణ్డలీ) వర్తులమైన బింబముగలవాఁడు, (మృత్యుః) విరోధుల నివర్తించువాఁడు, (పింగళః) ఉదయసమయమున పింగళవర్ణముగలవాఁడు, (సర్వతాపనః) సర్వులను మధ్యాహ్నమున తపింపఁజేయువాఁడు, (కవిః) పండితుఁడు, వ్యాకరణాది సర్వశాస్త్ర ప్రవర్తకుఁడనుట-(విశ్వః) సమస్తమును నిర్వహించువాఁడు, (మహాతేజాః) గొప్ప తేజస్సులు గలవాఁడు, (రక్తః) అస్త్రదయం దనురక్తుఁడైనవాఁడు, (సర్వభవోద్భవః) ఎల్లవారి సంసారమునకుఁ గారణమైనవాఁడు-గోవిందరాజులు. (ఆతపీ) 'తపఆలోచనే' అని ధాతువు. ఆతప్-అనఁగా ఆ=అంతటను, తపః=జగ

డవు, నీవు సర్వతాపనుఁడవు, నీవు కవివి, నీవు విశ్వుఁడవు, నీవు మహాతేజుండవు, నీవు రక్తుండవు, నీవు సర్వభవోద్భవుఁడవు. *నీవు నక్షత్రగ్రహతారాధిపుఁడవు, నీవు విశ్వభావనుఁడవు, నీవు అగ్న్యాది తేజస్సులకంటెను ప్రశస్తమైన తేజస్సుగలవాఁడవు, నీవు ద్వాదశాత్ముండవు, ఇట్టి నీకు నమస్కారమగుఁగాక. †పూర్వగిరితోఁ గూడినవానికి నమస్కారము. పశ్చిమగిరితోఁ గూడినవానికిని నమ

న్నిర్మాణసంకల్పముగలవాఁడు, 'యస్యజ్ఞానమయంతపః' అనిశ్రుతి. (మండలీ) 'మండ్యతేనేనేతి మండలీ'-అలంకరించునట్టి కౌస్తుభాదులు ఇట మండలమగును. మండలీఅనఁగా అవిగలవాఁడనుట, (మృత్యుః) ఇట మృత్యువనఁగా ప్రకృతి-మృత్యుశరీరకుఁడనుట 'యస్యమృత్యుశ్శరీరమ్' అనిశ్రుతి. (పింగళః) 'పింగమేళనే' అనిధాతువు. కలయువాఁడు. సుశీలునికే మేళనము (కలుపుగోలుతనము) కలుగును. సౌశీల్యమనఁగా మహాత్ములు మూఢులతోఁగూడ వట్టిసుగాఁ గలసియుండుట. (సర్వతాపనః) ఒక్కమ్మడిఁ సమస్తాండములను సంహరించువాఁడు, (కవిః) సమస్తవేద్యములను దెలిసినవాఁడు, 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్' అనిశ్రుతి. (విశ్వః) విశ్వశరీరకుఁడు 'విశ్వమేవేదం పురుషః' అనిశ్రుతి. (మహాతేజాః) మహత్=నిరవధికమైన, తేజాః=ఇతరులను గ్రిందుపఱుచు సామర్థ్యముగలవాఁడు, (రక్తః) సర్వరంజకుఁడు, సర్వభవోద్భవః) (సర్వ=సమస్తములైన, భవ=కార్యవర్గమునకు,ఉద్భవః=హేతువైనవాఁడు, సర్వోత్పత్తి హేతువనుట. లేక సర్వజనుల సంసారమును పుట్టుచోటయినవారిడనియు గ్రాహ్యము. మహేశ్వరతీర్థులు.

* 'నక్షత్రగ్రహతారాణా మధిపోవిశ్వభావనః । తేజసామపితేజస్వీద్వాదశాత్మన్నమోఽస్తుతే' (నక్షత్రగ్రహతారాణామధిపః) నక్షత్రగ్రహతారకములకధిపుఁడయినవాఁడు (విశ్వభావనః) సమస్తమును స్థాపించువాఁడు, (తేజసామపితేజస్వీ) అగ్ని మొదలగువాని తేజస్సులకంటెను ప్రశస్తమైన తేజస్సుగలవాఁడు, (ద్వాదశాత్మా) పండ్రెండు మూర్తులుగలవాఁడు 'ఇన్ద్రోధాతాభగఃపూషామిత్రోఽథవరుణోఽర్యమాః । అర్చిర్వివస్వాన్ త్వష్టాచ సవితా విష్ణురేవచ' అని ద్వాదశమూర్తులు. ఇట్టి నీకు నమస్కారమని యోజన-గోవిందరాజులు. (నక్షత్ర...మధిపః) నక్షత్రగ్రహతారకములకంతర్యామియైనవాఁడు, 'యశ్చన్ద్రతారక మన్తరోయమయతి' అనిశ్రుతి. (విశ్వభావనః) విశ్వస్థితిహేతువు. 'ద్యౌస్సచన్ద్రార్కనక్షత్రం ఖం దిశోభూర్మహోదధిః । వాసుదేవస్యవీర్యేణ విధృతాని మహాత్మనః' అనిశ్రుతి. (తేజసామపితేజస్వీ) ప్రశస్తమైన తేజస్సుగలవాఁడనుట. యేనసూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః' అనిశ్రుతి. సూర్యస్యాపిభవేత్సూర్యః' అనియుఁగలదు. (ద్వాదశాత్మన్) ద్వాదశమండలాంతర్వర్తీ! నీకు నమస్కారమని యర్థము. మహేశ్వరతీర్థులు.

† 'నమఃపూర్వాయగిరయేపశ్చిమేగిరయేనమః । జ్యోతిర్గణానాంపతయే దినాధిపతయేనమః' (పూర్వాయగిరయే) పూర్వభాగమందున్న పర్వతముతోఁ గూడినవానికి (పశ్చిమేగిరయే) పశ్చిమభాగమందున్న పర్వతముతోఁ గూడినవానికిని, (జ్యోతిర్గణానాంపతయే) (జ్యోతిర్గణములకు పతియైనవానికిని, (దినాధిపతయే) దినమున కధిపతియైనవానికి, (నమః) నమస్కారము-గోవిందరాజులు. (పూర్వాయగిరయే)శ్రీవిష్ణుపురాణమందుఁ జెప్పఁబడిన యాయాపర్వతముల కంతర్యామియగువానికి, (జ్యోతిర్గణానాంపతయే) జ్యోతిర్గణములనఁగా ముక్తులు-ముక్తులకు స్వామియైనవానికి-సూర్యునకు పర్యాయములయిన నామములన్నియు తదంతర్యామియగు పరమాత్మునియందు పర్యవసించునని యభిప్రాయమున (దినాధిపతియే) ఇత్యాదులు చెప్పఁబడినవని తెలియునది - మహేశ్వరతీర్థులు.

స్కారము. జ్యోతిర్గణములకు పతియైనవానికి నమస్కారము. దినాధిపతికి నమస్కారము. * జయునకు నమస్కారము. జయభద్రునకు నమస్కారము. హర్యశ్వునకు నమస్కారము. సహస్రాంశునకు మాటికి నమస్కారము. ఆదిత్యునకు రెండుమార్లు నమస్కారము. ఉగ్రునకు నమస్కారము. వీరునకు నమస్కారము. సారంగునకు నమస్కారము. పద్మప్రబోధునకు నమస్కారము. మార్తాండునకు రెండుమార్లు నమస్కారము. బ్రహ్మశివాచ్యుతేశునకు నమస్కారము.

---

* 'జయాయ జయభద్రాయ హర్యశ్వాయనమోనమః। నమోనమస్సహస్రాంశో ఆదిత్యాయ నమోనమః । నమఉగ్రాయవీరాయ సారంగాయనమోనమః । నమఃపద్మప్రబోధాయ మార్తాండాయ నమోనమః । బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయసూర్యాయాదిత్య వర్చసే । భాస్వతేసర్వభక్షాయరౌద్రాయవపుషేనమః।' (జయాయ) ఉపాసకులకు జయముగలిగించువానికి, (జయభద్రాయ) జయభద్రములను నొసంగువానికి, (హర్యశ్వాయ) పచ్చని గుఱ్ఱములవానికి-ఇచటస్తుతిగాన పునరుక్తియని చింతింపరాదు. సహస్రాంశుశబ్దమునకు ఆదిత్యశబ్దమునకును పూర్వమువలె నర్థములు దెలియునది. (ఉగ్రాయ) ఉపాసింపనివారికి ఉగ్రుఁడయినవానికి, (వీరాయ) 'వివిధమీరయతి ప్రేరయతీతివీరః' పలువిధములుగా ప్రాణులను జేష్టింపఁజేయువానికి, (సారంగాయ) సారం శీఘ్రంగచ్ఛతీతి సారంగః=శీఘ్రముగాఁబోవువానికి, ఒకనిమేషార్ధమున సహస్రముల యోజనములు పోవునని పురాణప్రసిద్ధి. (బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ) సృష్టిసంహార స్థితికర్తలగు బ్రహ్మ శివ విష్ణువులకు ఈశుఁడయినవానికి, ఇట పరబ్రహ్మరూపముగాస్తుతి, 'అసావాదిత్యోబ్రహ్మ'అని ఆదిత్యుఁడు బ్రహ్మముగా శ్రుతి. లేక (బ్రహ్మేశాన) బ్రహ్మరుద్రులకు, అచ్యుతేశ=అప్రచ్యుతుఁడైన నియామకుఁడు... ఎడతెగక నియామకుఁడై యుండువాఁడనుట. సమస్తాపదలందునుగాపాడువానికనుట. 'వేదాపహారగురుపాతక దైత్యపీడాద్యాపదలును బోగొట్టి గొప్పఫలము నొసంగువాని కనియర్థము. (ఆదిత్యవర్చసే) ఆదిత్యరూపమగు దీప్తిగలవానిని, (భాస్వతే) 'భాఅస్యాస్తీతి భాస్వాన్ తస్మై' కిరణములుగలవానికి, (సర్వభక్షాయ) సర్వమును సంహరించువానికి, కావున, నాసమయమందు (రౌద్రాయవపుషే) రుద్రాకారము గలవానికి-గోవిందరాజులు. (జయాయ) 'జయతీతిజయః' అప్రతి హతపరాక్రమునికి, 'జయస్త్యనేనసద్భక్తాస్సంసారమితివా జయః' భక్తులకు సంసారభయము తొలగించువానికి, (జయభద్రాయ)ఉపాసకులకు రోగపాపాదుల జయమును కల్యాణమును నిచ్చువానికి, (హర్యశ్వాయ) హరిః=కోఁతియగు హనుమంతుఁడు, (అశ్వాయ) వాహనముగాఁగలవానికి-దీనిచే రామావతారము సూచితము (సహస్రాంశో) ఇట అంశువనఁగా 'మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతః' అను స్మృతిచే జీవుఁడని యర్థము. సహస్రాంశుఁ డనఁగా వేలకొలఁది జీవులుగలవాఁడనుట. (సారంగాయ) సారగ్రాహియైనవానికిని. లేక సారంగమనఁగా హంసము గనుక హంసావతారుఁడైన వానికి, లేక సారంఅనఁగా ప్రణవము-దానిచే ప్రతిపాదితుఁడైనవానికి, (బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ) సృష్టిస్థితి సంహారకర్తలకు త్రిమూర్తులకు స్వామియైనవానికి-పరబ్రహ్మ మట్టివాఁడుగాన యిట్లు చెప్పఁబడినది. 'సృష్టిస్థిత్యంతకరిణీం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికామ్ । సంజ్ఞామయతి భగవా నేకఏవ జనార్దనః' అనిస్మృతి. (సర్వభక్షాయ) సర్వయజ్ఞభోక్తయైనవానికి, లేక సర్వసంహారకుఁడైనవానికి, 'యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచ ఉభేభవత ఓదనః' అనిశ్రుతి. (రౌద్రాయవపుషే) శత్రుసంహారము కొఱకు రౌద్రాకారము దాల్చువానికి దీనిచే నృసింహావతారము సూచితము.—మహేశ్వర తీర్థులు.

సూర్యునకు నమస్కారము. ఆదిత్యవర్చసునకు నమస్కారము. భాస్వంతునకు నమస్కారము. సర్వభక్షునకు నమస్కారము. రౌద్రవపువునకు నమస్కారము. *తమోఘ్నునకు నమస్కారము. హిమఘ్నునకు నమస్కారము. శత్రుఘ్నునకు నమస్కారము. అమితాత్మునకు నమస్కారము. కృతఘ్నఘ్నునకు నమస్కారము. దేవునకు నమస్కారము. జ్యోతిషాంపతికి నమస్కారము. తప్తచామీకరాభునకు నమస్కారము. వహ్నికి నమస్కారము. విశ్వకర్మకు నమస్కారము. తమోభినిఘ్నునకు నమస్కారము. రుచికి నమస్కారము. లోకసాక్షికి నమస్కారము.

† ఈతఁడే మహాప్రళయమందు జగత్తును నాశముసేయును. మరల దానినే సృజించును. అత్యయకాలముపోఁగా పాలించును. (2) ఇతఁడు కిరణములచే శోషిల్లఁజేయును. ఎండగాయును. వర్షముగురియును. సమస్తప్రాణులు నిదురింపఁగా, వానియం దంతర్యామియై నెలకొని, మేలుకొనియుండును. (3) ఇతఁడే అగ్నిహోత్రమును అగ్నిహోత్రులఫలమునగును. (4) వేదములును యజ్ఞములును, యజ్ఞముల ఫలమును నితఁడే. మఱియు లోకమునంగల కర్మములకెల్లను సర్వాత్మకుండగు

* 'తమోఘ్నాయ హిమఘ్నాయ శత్రుఘ్నాయామితాత్మనే । కృతఘ్నఘ్నాయ దేవాయ జ్యోతిషాంపతయేనమః। తప్తచామీకరాభాయ వహ్నయే విశ్వకర్మణే।నమస్తమోభివిఘ్నాయరుచయే లోకసాక్షిణే' (తమోఘ్నాయ) చీకటిని బోఁగొట్టువానికి, (హిమఘ్నాయ) మంచును బోఁగొట్టువానికి (శత్రుఘ్నాయ) ఆశ్రితుల శత్రువులను జంపువాఁడు, (అమితాత్మనే) అపరిచ్ఛిన్నమైన స్వరూపముగలవానికి, (కృతఘ్నఘ్నాయ) కృతఘ్నుని జంపువానికి, (దేవాయ) ప్రకాశించుచుండువానికి, (తప్తచామీకరాభాయ) హిరణ్యదేహము గలవానికిని, (వహ్నయే) అగ్నిరూపమున హవ్యమును వహించువానికి, (విశ్వకర్మణే) సర్వజగత్కర్తయైనవానికి, (లోకసాక్షిణే) లోకులకు అంతర్యామియైయుండి సుకృత దుష్కృత కర్మములకు సాక్షియగువానికి-గోవిందరాజులు. (శత్రుఘ్నాయ) శత్రుభూతములగు నింద్రియములను నిగ్రహించినవానికి, (అమితాత్మనే) అమిత మహిమగలవానికి, (దేవాయ) స్వయంప్రకాశుఁడయినవానికి, (తప్తచామీకరాభాయ) హిరణ్మయుఁడైన పురుషునికి, (విశ్వకర్మణే) సమస్తమును తనకార్యమయినవానికి, 'సర్వకర్మాసర్వకామః' అనిశ్రుతి- (తమోభినిఘ్నాయ) అజ్ఞాననాశకుఁడయినవానికి (రుచయే) రుచించువానికి, (లోకసాక్షిణే) సర్వసాక్షియైన వానికి నమస్కారము. 'సర్వదేవాత్మకోహ్యేష' అనుట మొదలుకొని 'లోకసాక్షిణే' అనుపఱకు ఆదిత్యహృదయస్తోత్ర నామమంత్రములు నూటయొనిమిదని తెలియునది.

† ఇట్లాదిత్యహృదయము నుపదేశించి యిదిమొదలు తత్ప్రతిపాద్యదేవతను స్తోత్రముచేయుట తెలియునది.

(2) ఇట పాలించువిధము చెప్పఁబడినది.

(3) దీనిచే సకలయజ్ఞముల కర్తయనియు ఫలప్రదుఁడనియు చెప్పఁబడినది.

(4) ఇతఁడే వేదములనుటచే వేదోక్తములయిన సమస్త కర్మములచే సమారాధ్యుఁడనియు 'ఇతఁడే యజ్ఞాములు' అనుటచే సమస్తయజ్ఞ ఫలప్రదుఁడనియు 'లోకమునందలి కర్మముల కెల్ల నియామకుఁ' డనుటచే లౌకికకర్మఫల ప్రదుఁడనియుఁ జెప్పఁబడెనని తెలియునది.

(౮) నీరవియే (సూర్యమండలాంతర్వర్తియగు పురుషుఁడే) నియామకుఁడు. రామా! ఇందులకు వీఁడు వాఁడని యధికారినియమము లేదు. ఎవ్వఁడయిననుసరే, ఆపదల యందును, కష్టములు వచ్చినపుడును, అడవిమార్గములందును, ఇతరభయములు కలిగినపుడును, ఈస్తోత్రమును గీర్తించునేని, నతఁడు గీడ్పాటక సుఖమునొందును నీవు మనస్సు నిశ్చలముగా నిలిపి, దేవదేవుఁడును జగన్నాథుఁడునగు నీదేవుని, దీనిచేఁబూజింపుము. ఈస్తోత్రమును మూఁడుమాఱులు జపించితివేని, యుద్ధము లందు జయమునొందఁగలవు. మహాబాహూ! ఈక్షణముననే నీవు రావణునిని వధింపఁగలవు' అనెను. ఇట్లగస్త్యుఁడు చెప్పి యపుడు తాను వచ్చినచారిని బోయెను అప్పుడు మహాతేజుండగు రాముఁడు, ఈస్తోత్రము విన్నంతనే శోకమంతయునశింప మిక్కిలియు సంతుష్టుఁడై పరిశుద్ధమయిన మనస్సుతో ఆచమనముచేసి శుచిర్భూతుఁడై ఆదిత్యునిఁజూచి యీస్తోత్రమును జపించి మిక్కిలియు హర్షమునొంది యిట్లు మూఁడుమార్లు ఆచమనముచేసి వీర్యమతిశయించి విలుగొని దిటవుమై యుద్ధమున నిలిచెను. రాముఁడంత రావణుంజూచి మనంబున నుబ్బి, సమస్తప్రయత్నముల నతనిని వధింప నిశ్చయించి యుద్ధముసేయుటకై తారసించెను. అంత ఆదిత్యుఁడు తన్నుస్తోత్రముచేయురామునిం జూచి మనంబున సంతసిల్లి ఆసంతోషమున మేను మిగుల గగుర్పొడుచుచుండఁగా, రాక్షసరాజగు రావణునివధను ననుగ్రహించి తనమండలమునుండి దేవతాసమూహమధ్యమున నిలిచి 'రావణునివధింపఁ ద్వరపడుము' అని రామునకుం జెప్పెను. ఇది నూటయేడవసర్గము.

రావణునకు మరణసూచకములగు దుర్నిమిత్తములు తోఁచుట.

అట్లారావణునిసారథి సంతుష్టుఁడై యతనియాజ్ఞ చొప్పున రథమును వేగముగా యుద్ధభూమికిందోలెను. ఆరథము, పరసైన్యముఁగలంచి నలంచునట్టిది. అది పొడవుగా నెత్తంబడిన పతాకలతోఁగూడి *గంధర్వనగరమువలె చిత్రాలంకారాది

---

(౮) మీఁద బ్రహ్మరుద్రాదులందఱు నేకవాక్యమున 'భవాన్నారాయణోదేవః' ఇత్యాదులచే విష్ణువే సర్వస్మాత్పరుఁడని మహాగ్రంథ సందర్భముచే ప్రతిపాదించియున్నారు. ఇటసూర్యుఁడే సర్వోత్తరుఁడనుట యెట్లు పొసఁగునని యడిగినచో మధువిద్యయందు ఆదిత్యుఁడే పరుఁడుగా ప్రతిపాదించినను, ఆపరత్వము ఆదిత్యునియందంతర్యామియగు పరమాత్మునియందే పర్యవసించునట్లు మధువిద్య తాత్పర్యముగదా. బాదరాయణుఁడు బ్రహ్మయని మీమాంసయందుఁ జెప్పియున్నాఁడు గదా. అట్లే, యీమంత్రమును ఆదిత్యునకంతర్యామి విషయమేయని తలఁచుటచే నంతయును సంగతమగుచున్నది. ఇటసూర్యుఁడు తనమండలమునువిడిచి యుద్ధము చూడ దేవతాసమూహమునడుమ నిలిచి రామునకుఁ బొడసూపి స్తోత్రఫలము ననుగ్రహించినాఁడని తెలియునది.

*గంధర్వనగరమనఁగా 'చిత్రవర్ణం చిత్రరూప ప్రాకార గృహగోపురం । అలంకృతమనేకాభైర్వితానధ్వజతోరణైః ॥ గంధర్వనగరం దృష్ట్వా నృపాజితక్షయయుద్ధకృత్ । దృశ్యతేచేన్మహాదుర్నిమిత్తమన్యం ధరణీభుజామ్' నానావర్ణములుగలిగి, నానావిధములయిన ప్రాకారములును గృహములును

యుక్తమై యత్యాశ్చర్యకరమై యొప్పుచుండెను. బంగారుమాలికలుగలిగి మిక్కిలి యు వేగ సంపన్నములయిన యశ్వములు దానికిఁ బూన్పంబడియుండెను. యుద్ధపరికరములగు డిండ్లు కవచములు మొదలగునవి సమృద్ధముగాఁ గలిగి, బహుళములయిన పతాకలును ధ్వజములును వెలయుచు తనవిటివిచేత నాకాశమును గ్రమ్మి దానిని గ్రసించునట్లు చూపట్టుచు, భూమిని మ్రోయించుచు పరసైన్యములను నాశము సేయునదియు, స్వసైన్యముల కుల్లాసము గలిగించునదియునై యొప్పుచుండెను. నరనాథుండగు రాముఁడు, అట్లు రాక్షసనాథుఁడగు రావణునిరథము మిక్కిలియు శబ్దించుచు దిక్కులఁ బ్రతిధ్వనులం జెలంగించుచు వేగమున వచ్చుచుండఁగాఁ జూచెను. రాముండు తనశత్రుఁడయిన రావణుని యమ్మహారథమునల్లనిగుఱ్ఱములుపూన్పఁబడి యుగ్రంబయిన వర్చస్సుతోఁగూడి, తనపతాకాపరంపరలు మెఱుపుఁదీగలవలె మెఱయ, ఇంద్రాయుధమువలె తనయందలి పెనుధనువు చూపట్ట, మేఘము జడివాన గురియునట్లు బాణధారలు పరఁగుచుండ, మేఘముంబోలెఁ జూపట్టుచున్నదై వచ్చుచుండుటనుజూచి బాలచంద్రునివలె తనవిల్లుమండలాకారముగ గుడుసువడునట్లు వంచి మోపెట్టి, వజ్రాయుధము వ్రేటున పర్వతము బ్రద్దలు వాఱు చప్పుడుంబోలె పెనుచప్పుడు గలుగ వేగమున నారి సారించుచు నింద్రుని సారధి యగుమాతలింజూచి 'మాతలీ! పగవానిరథము వేగముగావచ్చుచున్నది సూడుము. ఆరావణుఁడు మఱల మహావేగము *నప్రదక్షిణమగునట్లుగా వచ్చుచున్నాఁడు గావున వానికియుద్ధంబున హతుఁడగుటకు బుద్ధి గలిగినట్లున్నది. అట్లగుటంజేసి నీవేమఱుపాటున నప్రదక్షిణగతి లేకుండునట్లుగా, మనరథమును శత్రురథమున కభిముఖముగాఁ దోలుము. వాయు వాకాశంబున లేచినమేఘమును బటాపంచలు సేయునట్లు నేను వీనిని నుఱుమాడిపుచ్చెదను. నీవుదైన్యము నొందకయు, పరాకుపడకయు, మనస్సుకలంగకయు, చూపుచెదరకయు, పగ్గంబుల క్రమంబుగా మెలపుచు, రథమును ద్వరితముగాఁ దోలుము. నీవు దేవేంద్రుని రథమును మెలపి యలవాటుపడియున్నవాఁడవుగావున నీకీవిషయమై యుపదేశింపవలసినదిలేదుసరే. అయినను నేను యుద్ధముసేయఁబోవుచున్నానుగావున మిక్కిలి యెచ్చరికగలిగి నీకుఁ దెలిసినవానినే తెలఁపించెదనింతే కాని క్రొత్తవానిని నేర్పువాఁడనుగాను' అనెను. దేవసారధితిలకుం డగునమ్మాతలి రాముఁడుచెప్పినమాటకు మిక్కిలి సంతుష్టుఁడై రథమునుదోలెను. అంత నమ్మాతలి రావణునిమహారథ

పురద్వారములునుగలిగి నానావిధకాంతులుగల మేలుకట్లచేతను టెక్కెములచేతను తోరణములచేతను నలంకృతమై యుండునది గంధర్వనగరము. అది కనఁబడునేని ఏనుఁగులకు మనుష్యులకును గుఱ్ఱములకును నాశకరమయిన యుద్ధముగలుగును. రాజులకు పరస్పరము మహాయుద్ధము సంభవించును. అని గంధర్వనగరలక్షణము దెలియునది. గోవిందరాజులు.

*అప్రదక్షిణముగా వచ్చుట వినాశమును సూచించుచున్నదని యర్థము.

ము నప్రదక్షిణముగాఁ జేయుచు నట్లు తనరథమును ప్రదక్షిణముగాఁ బఱపఁగా చక్రములనుండి రేఁగినదుమ్ము రావణునకును, రామునకునడ్డముగాఁ గ్రమ్మెను. అంత రావణుఁడు క్రుద్ధుఁడై కన్నులఁగెంపుగదురఁ దేఱి పాఱఁజూచుచు, తనరథమున కభిముఖుఁడై నిలిచియున్న రాముని, బాణముల నొప్పించెను. మిక్కిలి తేజోవంతుఁడగురాముఁడు రావణుఁడట్లుధర్షించుటకు సైఁపక రోషంబునధైర్యంబును మఱింతపట్టుకొలుపుచు యుద్ధమున మాతలి దెచ్చియిచ్చిన మహావేగంబగునైంద్రధనుస్సును సూర్యకిరణములంబోని వాఁడిబాణములను గయికొనెను. అంతనయ్యిరువురకును, నొండొంటికభిముఖములై, యొకటినొకటి వధింపఁగోరి పోరాడుచున్న మత్తిల్లిన సింగములకుంబోలె మహాయుద్ధము ప్రవర్తిల్లినదయ్యె. అంత దేవతలును గంధర్వులును సిద్ధులును మహర్షులును, రావణువినాశమును గోరుచుండువారుగాన, యాయిద్దఱరథికుల యుద్ధమును జూడవచ్చిరి. అంత భయంకరములై గగుఁబుట్టించుచు రావణువినాశమును తన్మూలమున రామునిజయమును సూచించుచున్నట్టి యుత్పాతములు తోఁచినవి. రావణునిరథముమీఁద పర్జన్యుఁడు నెత్తురుగురిసెను. వేండ్రములయిన సుడిగాడ్పు లప్రదక్షిణముగా వీచినవి. గద్దలు పెనుగుంపులుగాఁగూడి యాకాశంబునఁ దిరుగుచు రావణునిరథమెట్లెట్లుపోవునో యాయామార్గమును వెంబడించిపోవుచుండెను. పగటియందుఁగూడ లంకను, దాసానిపువ్వువలె నెఱ్ఱనయినసంజకెంజాయ గ్రమ్ముటవలన, అదియున్నభూమి యంతయు రాత్రియందు మండుచున్నట్లుంబోలె చూపట్టెను. పిడుగులతోడి పెద్ద యుల్కలు మహాధ్వనితోఁ బడినవి. అవి రావణునికిఁ బ్రతికూలశకునములగుటం జేసి రాక్షసులకువిషాదము గలిగించినవయ్యె. రావణుఁడున్నచక్కటిని భూమి కంపమునొందినది. రాక్షసులు యుద్ధమున శత్రులం బ్రహరింపఁబూనినపుడు వారి చేతులనెవ్వరో పట్టుకొన్నట్లుండెను. సూర్యకిరణములు ఎఱ్ఱగాను పచ్చగాను తెల్లగాను నల్లగాను, రావణునిదేహంబునం బ్రసరించి పర్వతమునందున్న పలువన్నెలుగలగైరికధాతువులవలెఁ జూపట్టినవి. గద్దలువెంటరానక్కలు, నోళ్లనిప్పుకలు గ్రక్కుచు రావణునిమొగముచూచి యురవడిగా నమంగళము సూచించుచు నఱచినవి. యుద్ధంబున గాలిరేఁగి రాక్షసరాజగు నారావణునికి కన్నులు తెలియకుండునట్లు దుమ్ములంజల్లుచుఁ బ్రతికూలముగావీచెను. మేఘముఱుమును లేకయే రావణుని సైన్యమునందంతటను భయంకరములై సహింపనలవిగానట్టి మహాధ్వనితోఁగూడి*యుల్కాశనులుపడినవి. దిశలును విదిశలును అంతట జీఁకట్లుగ్రమ్మినవి. దుమ్ములు మిక్కుటముగాఁగురియుటచేత నాకాశము కన్నెత్తిచూడ నలవి

*ఉల్కాశనులనఁగా 'ఉల్కాశిరసి విశాలానిపతన్తి వర్ధతేచ తనుపుచ్ఛా, అశనిస్స్వనేన మహతాయుక్తా నృగజాశ్వతరుముఖేషు । నిపతతి విదారయన్తీ ధరాతలం చక్రసంస్థానా' అని మిహిరుఁడు.

గాదయ్యె. ఆయుద్ధమున గోరువంకలు బెట్టిదముగా కలహమాడుచు భయంకరముగాఁ గూఁతలిడుచు నా రావణునిరథముమీఁద వందలువందలుగాఁబడినవి. రావణుని గుఱ్ఱములు, పిఱుఁదుపట్లనుండి యగ్నికణములను నేత్రములనుండి యశ్రువులను నిట్లు అగ్నిని జలమును సమముగా నెడతెగక దొరిఁగినవి. ఇట్లు భయంకరములును వేంద్రములునయిన పెక్కుదుర్నిమిత్తములుతోఁచి రావణునినాశనము సూచించినవయ్యెను మఱియు రామునకుఁగూడ మనోజ్ఞములును శుభోదర్కములునగుటంజేసి జయసూచకములగు ననేకశుభనిమిత్తము లంతటను గానంబడెను రాముఁడు తనకు జయసూచకములయిన శుభనిమిత్తములు దోఁచుటంజూచి, మిక్కిలిసంతుష్టుఁడై రావణుడు హతుఁడయినట్లె సీతలభించినట్లె తలంచినవాఁడయ్యె. అంత రాముఁడు నిమిత్తముల లక్షణములు చక్కఁగా నెఱింగినవాఁడు గావున,యుద్ధమున తనకొఱకు జయమునుసూచించుచుఁ దోఁచినశుభనిమిత్తములను జూచి, పులకితుఁడై మిక్కిలియు సుఖమునొంది యుద్ధమున నధికముగాఁ బరాక్రమించినవాఁడయ్యెను. ఇది నూటయెనిమిదవ సర్గము.

రావణుఁడు రాముని రథధ్వజమును ఛేదింప బాణము విడువఁగా నది యకార్యమునకు నశక్తమై పడుట; రాముఁడు రావణుని రథధ్వజమును ఛేదించుట.

అంత రథారూఢులయినరామరావణు లిరువురకును, నపుడు మిక్కిలియు వేంద్రమై సమస్తలోకములకును భయంకరమయిన యతిక్రూరంపుద్వంద్వయుద్ధము చాలబెట్టిదముగా జరగెను అంతరాక్షసుల పెనుసేనయు వానరులమహాసైన్యమును, ప్రహరణసాధనము లగుఖడ్గశిలాదులంగొని సన్నద్ధములయ్యు నాయుద్ధమును జూచుకుతూహలమువలన చేష్టలుమాని యూరకుండెను. అప్పుడు, రాముఁడును రావణుఁడును బిట్టుగాయుద్ధమునకుఁ బూనుటంజూచి యిరువాఁగువారును మిక్కిలియు యుద్ధమును జూచుటయందు మనసులు దగులువడ నెంతయు నాశ్చర్యము నొందియుండిరి. ఆ యిరుదెగలసైనికులు, చేతుల నానాప్రహరణములుదాల్చి యుద్ధమునకుఁదిమురుచుండియు జరుగుచున్న యమ్మహాయుద్ధమునుజూచి బుద్ధిని మిక్కిలి యాశ్చర్యపడి యొండొరులను దలపడ్డవారు గారయిరి. రాక్షసుల సైన్యము రావణునిని, వానరులసైన్యము రామునిని, జూచుచు నద్భుతరసమున తెప్పపాటును మఱచి కదలక మెదలకుండుటవలన నయ్యిరుదెగలును చిత్తరువున వ్రాయఁబడినటు వలెఁ జూడనొప్పెను. రావణుఁడును రాముఁడును నిరువురును తమతమకుఁ దోఁచిన దుర్నిమిత్త శుభనిమిత్తములనుజూచి తమకిది యది కలుగునని బుద్ధినిశ్చయము నొంది కోపము పాదుకొన నిర్భయముగాఁబోరాడిరి. అప్పుడు రాముఁడు జయము తప్పకగలుగుననియు, రావణుఁడు తప్పక మరణముగలుగుననియు, నిరువురును

బుద్ధిని నిశ్చయించుకొని, ధైర్యంబూని తమపరాక్రమమంతయు యుద్ధంబునం జూపిరి. అంత వీర్యవంతుఁడగు రావణుఁడు, బాణంబులు వింటందొడిగి, రామునిరథమున నున్నధ్వజముపయిం బ్రయోగించెను. ఆ బాణములు, దేవేంద్రునిరథశక్తిచేఁ గొట్టుపడి, యందలి ధ్వజమును దాఁకకయే నేలంబడినవి. అంత, వీర్యవంతుఁడగు రాముఁడు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై వింటి నాకర్షించి రావణుఁడు చేసినదానికి బదులుసేయ మనంబునం దలంచెను రాముఁడు మహాసర్పమువలె సైఁపరానిదై తన తేజస్సుచే జ్వలించుచున్నట్టి యొక్కవాఁడిబాణమును రావణునిధ్వజముపయిం బ్రయోగించెను. ఆబాణము, రావణుని ధ్వజమును ఛేదించి భూమిని జొచ్చెను. రావణునియారథధ్వజమట్లు ద్రుంగినదై నేలంద్రెళ్లెను. మహాబలవంతుండగు రావణుఁడు, తనధ్వజమునట్లురాముఁడు తుండించుటనుజూచి యతనియాటోపమునకు సహింపఁజాలకయు కోపముపట్టఁజాలకయు మిక్కిలియు జ్వలించుచున్న యగ్నివలె నెంతయుమండిపడెను. ఆ రావణుఁడిట్లు, రోషపరవశుఁడై గొప్పబాణవర్షమును గ్రక్కువానివలె, వైచుచు, రామునిగుఱ్ఱములను జ్వలించుచున్న బాణములం గాఁడనేసి నొప్పించెను ఆ పచ్చనిగుఱ్ఱము లట్లు బాణములు గ్రుచ్చుకొనియు నెంతమాత్రమడుగు తొట్రుపడకయు గతితడబడకయు నుండుటయేగాక తామరతూండ్లఁ గొట్టుపడినవానివలె మనస్సునఁగలంగక స్వస్థములై యుండినవి. రావణుఁడపుడు తనబాణముల కాగుఱ్ఱములు తొట్రుపడకుండుటను జూచి మీఁదుమిక్కిలియుం గుపితుఁడై, మరల బాణవర్షమును గురిసెను. ఆ రావణుఁడు గిదలను నినుపగుదియలను చక్రములను ముసలములను పర్వతశిఖరములను వృక్షములను శూలములను గండ్రగొడ్డండ్లను రామునిపయిఁ బ్రయోగించెను. వింటినుండి గదాదులు పొడముట యెట్లన్నచో ఆరావణుఁడు వింటినుండి యాశ్చర్యకరం బగుశక్తివలన భయంకరమయి దిక్కుల బెడిదముగాఁ బ్రతిధ్వను లెసంగించుచు నానావిధమై దిగులు గొలుపుచున్న యీగదాదిశస్త్రమును గురియించెను. అనేక శస్త్రమయ మైన యిమ్మహావర్షము యుద్ధమున రాముని రథమును గుఱిపెట్టి గురిసియు, రామబాణములచే వారితమగుటంబట్టి యాతనిరథముపయినిబడక చుట్టుపట్లనున్న వానరసైన్యముపయినంతటనుంబడెను. అంత రావణుఁ డుత్సాహంబున బ్రుంగుడువడక మనం బన్యాయత్తంబుగానీయక, వేలకొలఁదిని బాణంబులం బ్రయోగించి యాకాశమంతయు వేగ నెంతమాత్రము తెరపిలేనట్లు బాణములచే నిండించినవాఁడయ్యె. రావణుఁడట్లు యుద్ధాసక్తుఁడై యెంతయుఁ బాటుపడుచుండుటనుచూచి రాముఁడు నవ్వుచున్నవాఁడుంబోలె ననాయాసంబున వాఁడిబాణములు వింటసంధించెను. అంతనతండు యుద్ధమున లక్షలకొలఁదిని బాణముల నేయుటయు, రావణుఁడు వానిని జూచి తానును బెక్కుబాణము లాకాశంబంతయు సందులేకుండునట్లుగా నిండునట్టు లడరించెను. అంతనయ్యిరువురు ప్రకాశించుచున్న బాణములను వర్షమువలెఁ

ప్రయోగింపఁగా నాబాణపరంపరలు దట్టముగాఁ గ్రమ్మి వెలుఁగుచున్న యాకాశము బాణములచే రచింపఁబడిన మఱియొక యాకాశమువలెఁ జూడనొప్పుచుండెను. ఒకబాణముగాని గుఱి లేక వేయఁబడినదిగాదు; కోరినకొలఁదినిమించి గుఱిని భేదింపను లేదు. గుఱిఁదగిలియు వ్యర్థమయినదియు గానరాదు. ఇట్లద్భుతముగా యుద్ధంబున బాణములేయుచున్న రామరావణుల బాణములు ఒండొంటిఁదాఁకి నేలఁబడినవి. అయ్యిరువురు సవ్యాపసవ్యంబుల నెడతెగక బాణములు పరఁగించుచు నాకాశమంతయు నూర్పువిడుచుటకేని యవకాశము లేకుండునట్లు బాణజాలములు నిండుకొన యుద్ధముగావించిరి. రాముఁడు రావణునశ్వములను గొట్టెను. రావణుఁడు రాముని గుఱ్ఱములను గొట్టెను. ఇట్లపు డిరువురు నొకరుచేసినదానికి మఱియొకరు బదులు చేయుచు నిట్లొండొరులఁ గొట్టుచుండిరి. ఇవ్విధమున నయ్యిరువురును మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధులయి, యద్భుతముగా యుద్ధముగావించిరి. అప్పుడు ముహూర్తకాలము యుద్ధము తుములంబై గగురుఁబుట్టించునంత బెట్టిదముగా జరగెను. అట్లు మహాబలవంతు లగురామరావణులు వాఁడిబాణముల యుద్ధముసల్పుచుండునపుడు రాక్షసేశ్వరుఁ డా రావణుఁడు తనధ్వజమును గూల్చినందులకు రామునిపయి మిక్కిలియుఁ గ్రోధమునొందినవాఁడయ్యె. ఇది నూటతొమ్మిదవసర్గము.

ఖండింప ఖండింప మరల మరల మొలచుచున్న రావణునిశిరస్సులను రాముఁడు నూటయొక్క మాఱు ఖండించుట

ఆ యుత్పాతకాలమున యుద్ధభూమి నారామరావణు లిరువురును నద్భుతముగాచేయుచున్న యుద్ధమును సమస్తభూతములును మనంబున వెఱఁగుపడి చూచుచుండెను. అమ్మేటిరథముల నారోహించియున్న యయ్యిరువురును నొండొరులయెడం గ్రుద్ధులై యొండొరులను బిట్టుదలపడి, ఒకరినొకరు చంపఁబూని, యొండొరుల నొప్పించుచుండఁగా, వారలరథములు, సారథులు సారథ్యనైపుణ్యమువలన మండలగతులు; వీధిగతులు; *గతప్రత్యాగతులు మొదలగు పెక్కుగతులం జూపుచుండఁగా, మిక్కిలి భయంకరాకారములయి చూపట్టినవి. రాముఁడు రావణుని నొప్పించుచును రావణుఁడు రామునినొప్పించుచును, నిట్లిరువురును నొండొరులపయి నడరించుటయందును మరల్చుటయందును మిక్కిలియు నురవడింజూపిరి. అయ్యిరువురు నట్లు బాణసమూహములు పరఁగించుచుండఁగా, వారల యమ్మేటిరథములు రెండును యుద్ధభూమియందు జడివానలు గురియుచున్న మేఘములవలె మెలంగుచుండెను. అట్లు వారుయుద్ధమున తమరథముల నానావిధగతు లట్లుచూపి,

* గతమనఁగా శత్రురథమునుగూర్చిపోవుట. ప్రత్యాగతమనఁగామరలనిజస్థానమునకువచ్చుట.

మరలవాని నొండొంటికభిముఖముగా నిలిపిరి. అప్పుడు యుద్ధమున గమనము లేకున్న యయ్యిరువురరథములు నొకటికొకటి కాఁడి కాఁడితోను, గుఱ్ఱపుమొగము గుఱ్ఱపు మొగముతోను, పతాకలు పతాకలతోను గలిసియుండునట్లు నిలిచి పొలిచినవి. అంతరాముఁడు వింటినుండి ప్రకాశించుచున్న వాఁడిబాణములు నాలుగింటినేసి తనయశ్వముల కడ్డముగా నున్న రావణునశ్వముల నాలుగింటిని నవ్వలికిఁ దొలంగఁ దోలెను. ఆరావణుఁడు తనగుఱ్ఱముల నవ్వలికిఁ దొలఁగించుటకు కోపపరవశుఁడై రామునిపయి వాఁడిబాణములం బరఁగించెను. రాముఁడట్లు బలవంతుఁడగు రావణునిచే మిక్కిలియు నొప్పింపఁబడియు వ్యథగాని వేదనసూచించు ముఖవికారముగాని యెంతమాత్రమును బొందఁడయ్యె. అంత రావణుఁడు, దేవేంద్రునిసారథి యగు మాతలిపయి పిడుగుపాటుచప్పుడుంబోలె మహాధ్వనిగల బాణంబులను బ్రయోగించెను. ఆయుద్ధంబున నాబాణములు మహావేగంబున మాతలిదేహమునఁ గాఁడియు నతనికిఁ గొంచెమేని తెలివిదప్పుటగాని నొప్పిగాని కలుగదయ్యె. రాముఁడు రావణుఁడు తన్నునొప్పించుట కంతకోపము నొందలేదుగాని మాతలి నట్లు ధర్షించి నందులకు మాత్రము మిక్కిలి క్రుద్ధుఁడై బాణసమూహములు పరఁగించి యుద్ధంబున నతనినిఁదనయెదుట నిలువలేక కొంత తొలఁగునట్లు గావించెను. వీరుండగు రాముఁడు, అంత బాణములను నిరువదింటిని, ముప్పదింటిని, అఱువదింటిని వందల కొలఁదిని, వేనవేలుగను, నిట్లు పలువిధములుగ రావణునిరథముపయి నడరించెను. అంత రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁడు రథమున నిశ్చలుఁడై యుండి, క్రుద్ధుఁడై గదలను ముసలములను వర్షించి యుద్ధంబున రామునిని బదులుగను నొప్పించెను. అంత నయ్యుద్ధము మిక్కిలి పెచ్చుపెరిఁగి తుములమై గగుఱుపుట్టించునదగుచు భయంకరమై చెలఁగెను. గదలయు ముసలములయు పరిఘములయు నొగపల్లెసలసి ధ్వనులకును బాణముపింజలపాటులకును, సప్తసాగరములును ఘూర్ణిల్లినవి. అట్లు సప్తసాగరములు క్షోభిల్లుటయు పాతాళతలవాసు లయినయురగులును దానవులును వేలకొలఁదిని నందఱును వ్యథితులయిరి. పర్వతములతోను వనములతోనుంగూడ భూమియంతయుఁ జలనమునొందెను. సూర్యుండును కాంతిహీనుండయ్యె. వాయువును వీవఁడయ్యె. అంతదేవతలును గంధర్వులును సిద్ధులును గిన్నరులును, మహోరగులును పరమర్షులును, నందఱును చింతనొందిరి. దేవతలును ఋషిగణములును 'గోవులకును బ్రాహ్మణులకును క్షేమంబగుఁగాక లోకములు శాశ్వతముగానుండుఁగాక. రాముఁడుయుద్ధమున రాక్షసరాజును రావణుని జయించుఁగాక' అని జపముగావించిరి. ఇవ్విధంబున నపుడు దేవతలును మహర్షులును జపముసేయుచు, మహాభయంకరమై గగురుఁబుట్టించుచున్న రామరావణయుద్ధమును జూచుచుండిరి. గంధర్వులును అప్సరసలును, గుంపులుగట్టి యసమాన మైనయమ్మహాయుద్ధమునుజూచి, 'ఆకాశము వంటిది ఆకాశమే. సముద్రమునకుసాటి సముద్రమే. అట్లు రామరావణయుద్ధము

నకుసాటి రామరావణయుద్ధమేకాని వేఱొకటికాదు' అని యిట్లుపలుకుచు మరల నారామరావణయుద్ధమును జూచుచుండిరి. అంత రఘుకులకీర్తివర్ధనుం డగుమహాబాహుఁడురాముఁడు క్రుద్ధుఁడై క్రూరసర్పముంబోని క్షురాగ్రబాణమును వింటసంధించికాంతిందళుక్కొత్తుచు కుండలములచే వెలుంగుచున్న రావణునిశిరమును ద్రుంచెను. అప్పుడాశిరస్సును నేలంబడఁగా ముల్లోకములును జూచినవి. ఆశిరస్సువంటిదేమఱియొకశిరస్సు రావణునకు మొలచెను. అట్లురావణునికి మొలచిన యారెండవశిరస్సును రాముఁడు కార్య మతివేగమునఁ జేయువాఁడుగాన హస్తలాఘవం బురువడింప యుద్ధంబున శీఘ్రముగాబాణములం దుండించెను ఆశిరస్సును దుండించినమాత్రలోనే మరల మఱియొకశిరస్సు కనఁబడినది. ఆశిరస్సునుకూడ రాముఁడు వజ్రసమానములయినబాణముల ఖండించెను. ఇట్లు శిరస్సులొక్కటిపలెనే మఱొక్కటి కనుపట్టుచు మొలచుచుండఁగా నూటయొక్కశిరస్సులను రాముఁడు నూటయొక్కమాఱు ఛేదించినను రావణుని ప్రాణములు నశించునని నిశ్చయమేమో తోఁపదయ్యె. అంత సర్వాస్త్రవిదుండును బహుదివ్యబాణయుక్తుండును కౌసల్యానందవర్ధనుండును వీరుండు నగురాముఁడు మనంబున 'మునుపు మారీచునేబాణములఁజంపితినో, ఏబాణముల ఖరదూషణులను వధించితినో, మఱియు దండకారణ్యమున విరాధునిని క్రౌంచవనమునఁ గబంధుని నేబాణంబుల రూపుమాపితినో, ఆబాణములన్నియు యుద్ధంబున నెప్పుడును వ్యర్థములుగాక శత్రువును దప్పక వధించునవిగా నేను నమ్మియుండునట్టివి. ఇట్టిబాణములన్నియును రావణునందు నల్పశక్తిగలవై వ్యర్థములగుటకుఁగారణమేమియో తెలియకున్నది' యని చింతాకులుఁడయ్యెను. ఇట్లు రాముఁడు చింతాపరుఁడయ్యు, యుద్ధమున నొంతమాత్రముపరాకువడక, రావణుని వక్షముపై బాణవర్షములుగురిసెను. అంత రథస్థుం డగురాక్షసేశ్వరుఁడు రావణుఁడు కుపితుఁడై యుద్ధమున రామునిపయి గదలను ముసలములను వర్షించి నొప్పించెను అట్లురామరావణులు త్రికూటపర్వతశిఖరాగ్రమున నొండొరుఁదాఁకిపోరుచు నాగ్రహావశమున రథసహితులై యాకాశమునకెగసియు, నేలకుదిగ్గియుఁ బోరఁగా నాయుద్ధము మిక్కిలిపెచ్చువెరిఁగి యాకాశమునను భూమిని త్రికూటపర్వతశిఖరమునను తుములమై చూపఱను గగుర్బుట్టించుచుం బ్రవర్తించినదయ్యె. దేవతలును, దానవులును, యక్షులును, పిశాచులును, నురగులును, రాక్షసులును, జూచుచుండఁగా నమ్మహాయుద్ధము *రేయుంబవళ్లు, నెడతెగకజరిగెను. రాత్రియందుఁగాని, పగటి

* ఇట 'సర్వరాత్రమవర్తత' అని మూలము. 'సప్తరాత్రమవర్తత' అనియుం బాఠముగలదుగాని మీఁదటిదినముల లెక్కకు విరుద్ధముగాన యిదియొప్పదు. లేక యిదియే యొప్పిదముగావచ్చును ఎట్లన, ఫాల్గునచతుర్దశియందు హనుమంతుఁడు లంకంగాల్చుట. పున్నమయందు రాముఁడు సముద్రతీరమును జేరుట. ప్రథమాద్వితీయాతృతీయలందు దర్భశయనము, అష్టమియందు సువేలారోహణము నవమియందు యుద్ధారంభము. అమావాస్యయందు రావణవధముగాన సప్తరాత్రమనుట చెల్లుచున్నది.

యందుఁగాని యొకముహూర్తమాత్రముగాని, క్షణకాలముకాని, రామరావణుల యుద్ధము విరామమొందినదిగాదు దశరథకుమారుఁడు రాముఁడును రాక్షసేశ్వరుఁడగు రావణుఁడు నట్లు యుద్ధముచేయునపుడు రాముని కింకను జయమునుగలుగకుండు టంజూచి మహాబుద్ధిమంతుం డగునింద్రుని రథసారథి యగుమాతలి యుద్ధము సేయుచున్న రామునిం జూచి వేగిరపడి యిట్లని పలికెను. ఇది నూటపదియవ సర్గము

రాముఁడు బ్రహ్మాస్త్రమున రావణుని వధించుట.

అంత నపుడు మాతలి, రామునిఁజూచి 'వీరా! నీవేమియుఁ దెలియనివాఁడుం బోలె వీనివలె నస్త్రమునకుఁ బ్రత్యస్త్రము వేయుచుమాత్రమే యున్నావేమి? ప్రభూ! వీఁడు మనుష్యునిచే వధింపఁబడునని దేవతలుచెప్పినకాల మిపుడువచ్చినది. కాన వీని వధముకొఱకై నీనిమిషమున నిపుడు బ్రహ్మాస్త్రమును బ్రయోగింపుము' అని రామునకు రావణుని వధమునకై బ్రహ్మాస్త్రమునేయుటను దెలపించినవాఁడయ్యె. అట్లు మాతలి చెప్పినమాటచే యుద్ధంబున మహావీర్యశాలియగు రాముఁడు స్మరణకుదెచ్చుకొని ధగధగ మెఱయుచున్నదై రోఁజుచున్న సర్పమువలెఁ జూపట్టునా దివ్యాస్త్రమును దీసికొన్నవాఁడయ్యె. భగవంతుఁడును వీర్యవంతుఁడునగు నగస్త్యమహర్షి మొదట బ్రహ్మదత్తమును యుద్ధంబున నమోఘము నయిన యిమ్మహాబాణమును, రామున కొసంగెను. ఇది యమితతేజుండగు బ్రహ్మచే మున్నింద్రునికొఱకై నిర్మింపఁబడినది ఆ బ్రహ్మ ముల్లోకములను జయింపఁగోరుచున్న యింద్రునకు మున్నట్లు నిర్మించి దీనినొసంగెను, దీనిఱెక్కలందు వాయుదేవుఁడును, అలుఁగునందు సూర్యాగ్నులును, నధిదేవతలై యుండుదురు. దీనిశరీరము మధ్యభాగమాకాశమయమై దానింబోలె వ్యాప్తినమర్థంబై యుండు. అది మేరు మందరపర్వతములుంబోలె గురుత్వమును బ్రజ్వరిల్లుచున్నయాకారమును గలిగి మంచిపింజతోఁగూడి బంగారుచేరంగారుచుండెను. అది సర్వభూతముల సారాంశములు గ్రహించి నిర్మింపఁబడినదై సూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచు పొగతోఁగూడిన ప్రలయకాలాగ్నివలెను, ప్రజ్వలించుచున్న క్రూరసర్పమువలెను జూపట్టుచుండెను. అదిశత్రువుల గజాశ్వసమూహములను నతిశీఘ్రమున ఛేదించునది. వానినేకాదు. శత్రుపురద్వారములను పరిఘములను పర్వతములనుంగూడ భేదింపఁజాలునది. అది పలువిధములయిన రాక్షసులనెత్తుటందడిసి, మేదస్సునబ్రుంగి, మిక్కిలియు బెట్టిదమై, వజ్రమువలె మిక్కిలియు దృఢమైమహాధ్వని నెసంగించుచు నానావిధములయిన కపటయుద్ధంబులనుగూడ రూపడించుచుండును. అది భయంకరమై యెల్లవారికి బెదరుపుట్టించుచు, నిట్టూర్చుసర్పముంబోలి, కంకపక్షులకును గృధ్రములకు వళములకును, నక్కలగుంపులకును, రక్షోగణములకును నిత్యమును యుద్ధంబుల నాహా

రము నొసంగునది; యుద్ధంబుల యమునింబోలి భయంకరమైయుండును. వానర వీరులకెల్ల నది సంతోషమును, రాక్షసులకు వినాశమును గలిగించునదై సొగసయి చిత్రములయి పలువిధము లగు గరుత్మంతుని రెక్కలుగట్టంబడియుండెను. అది సమస్తలోకములలో నుత్తమంబగు బాణమై యిక్ష్వాకులవంశ్యులకెల్ల భయంబును బోఁగొట్టుచు, శత్రువుల కీర్తినపహరించుచు, రామునకు మిక్కిలియు హర్షముగలిగించునదై యుండెను. మహాబలసంపన్నుఁడగు రాముఁ డట్లా దివ్యాస్త్రమును దీసికొని వేదోక్తమగువిధానమున నభిమంత్రించి వింటసంధించెను. రాముఁడమ్మహా బాణమును వింట సంధించుచుండఁగా,సర్వభూతములును దిగులొందినవి. భూమియు వడంకెను. రాముఁడు మిక్కిలియు క్రుద్ధుఁడై బలంబుకొలఁదిని బిట్టుగా వింటి నాకర్ణాంతముగాలాగి, మర్మముల ఛేదించునమ్మహాబాణమునుమిక్కిలి యెచ్చరికమెయి రావణునిమీఁదఁ బ్రయోగించెను. అమ్మహాబాణము, దేవేంద్రునిబాహువునుండి విడివడ్డ వజ్రాయుధమువలెఁ జెనకరానిదై, కల్పాంతయమునికైవడి వారింపరానిదై రావణువక్షమునఁగాఁడెను. మహావేగంబై శత్రుదేహముల రూపుమాపునబ్బాణము, విడివడి, దురాత్ముఁడగు రావణునివక్షముదాఁకి వీపునను చ్చికొనిపోయెను. ప్రాణనాశకరమయిన యబ్బాణము, రావణునొమ్మును దూసికొని వేగమున నతనిప్రాణములు హరించి నెత్తుటఁదోఁగినదై వెలువడి భూతలమును బ్రవేశించినది. అది రావణుని వధించినెత్తుటందడియుటచే కాంతియెఱ్ఱనై తొలఁక పంచినకార్యమును జేసితీర్చినదగుటంజేసి యడఁకువతోఁగూడినదియుంబోలె, మరలఁదనపొదికివచ్చి చొచ్చినదయ్యె. అట్లురావణుఁడు హతుఁడై ప్రాణములను జీవితమును దొఱంగుచుండఁగా, నతనిచేత నున్న విల్లు, పట్టువదలి వేగబాణముతోఁగూడ నేలంబడెను. భయంకరమైన యురవడియు, మహాతేజంబునుగల రాక్షసేంద్రుఁడా రావణుఁడు, ప్రాణములు వెడలఁగానే, వజ్రాయుధముచే హతుఁడగు వృత్రుఁడుంబోలె రథమునుండి నేలంగూలెను. అంత హతశేషులగు రాక్షసులు రావణుఁడు పడుటంజూచి, తమనాథుఁడు హతుఁడగుటవలన బెదరుగదిరి నలుదిక్కులకును బాఱిపోయిరి. వానరులునువృక్షహస్తులై సింహనాదములుసేయుచు నారాక్షసులం దఱిమిరి. ఆరాక్షసులు రావణుఁడు హతుఁడగుటయు రాముఁడు జయమునొందుటయును జూచి, వానరులుబ్బున వెనుదగిలి నొప్పింపఁగా, ప్రాపులేనివారగుటంజేసి, ముఖంబుల కన్నీరుచిప్పిల్లుచు చూచువారికి జాలిపుట్ట, భయమున లంకాభిముఖులయి పాఱిరి. అంత జయశాలు రగువానరులు మిక్కిలి యుబ్బునొంది రాముని విజయమును రావణునివధమును నుగ్గడించుచు సింహనాదములుసేసిరి. అంత నాకాశమున మంగళకరముగా దేవదుందుభి మ్రోసెను. అచట వాయువు దివ్యగంధములందాల్చి సుఖముగావీచెను. అప్పుడంతరిక్షముననుండి, రామునిరథముపయి నంతయుపువ్వులనించుచు దుర్లభంబగు పువ్వులసోన మనోహరముగఁ గురిసెను. భూమియందు వానరులు సేయుస్తోత్రములేకాక

యాకాశమునందును మహాత్ములగు దేవతలు, రాముని పలువిధంబులఁ బొగడుచు, బాగుబాగని కొనియాడుమేలివాక్యమును భూమియందు వినఁబడెను. క్రూరుఁడును సమస్తలోక భయంకరుండునగు రావణుండు హతుఁడగుటయు, దేవతలును చారణులును మిక్కిలియు సంతోషావేశమునొందిరి. అంత రాముఁడు రాక్షసేశ్వరుని రావణుని వధించితానును సంతుష్టుఁడై తనరాజ్యము గొన్నసుగ్రీవుఁడును యావ రాజ్యమునొందిన యంగదుఁడును ప్రత్యుపకారముసేయుటకు రావణునివధము గోరుచుండినవారుగాన, వారినిని గోర్కియీడేఱినవారిని గావించెను. అంత దేవతలెల్లను గలంకమాని ప్రసన్నతనొందిరి. దిక్కులు తేటలయ్యెను ఆకాశము నిర్మలమయ్యెను. భూమి కంపింపదయ్యె. వాయువుపీవఁ దొడఁగెను. సూర్యుఁడు స్థిరమయినకాంతితో వెలింగెను. అంతనపుడు సుగ్రీవుఁడును విభీషణుడు మొదలగువారును, మఱియు జాంబవంతుడు మొదలయిన సుహృదులును, లక్ష్మణసహితముగాఁ జేరి, రాముఁడు యుద్ధంబున జయమునొందుటకు సంతుష్టులై, యంతటను గూడి, జయలక్ష్మిచే మనోహరముగా వెలుంగుచున్న రాముని యుక్తప్రకారంబునం బూజించిరి. మహాతేజుండును రఘుకులరాజుల కానందకరుండునగు నా రాముఁడు, యుద్ధమున శత్రువును వధించి ప్రతిజ్ఞ నెఱవేర్చి, తనజనములచేతను సైన్యములచేతను బరివృతుఁడై దేవగణములచేతఁ బరివేష్టితుఁడగు దేవేంద్రుని వలెఁ బ్రకాశించెను. *ఇది నూటపదునొకండవసర్గము.

భ్రాతృవధమునకై దుఃఖమున విలపించుచున్న విభీషణుని రాముఁ డాశ్వాసించుట.

రామునిచేఁ బరాజితుఁడై హతినొంది యుద్ధభూమిం బడియున్నయన్నను జూచి విభీషణుండు దుఃఖశోకము మనంబునఁబయికొన నిలువక విలపించువాఁడై 'వీరా! నీవు మహాపరాక్రమశాలివే! మహాప్రసిద్ధుఁడవే! సమస్తశాస్త్రముల శిక్షితుఁడవే! రాజనీతిం బండితుఁడవే! లోకోత్తరమయిన శయ్యపయిం బవ్వళింపఁ దగినవాఁడవే! ఇట్లు హతుఁడవై యిపుడు, బాహుపురులచే నలంకృతములయి యున్న దీర్ఘభుజములను యిట్టట్టుగదలకుండఁజాఁచి, రథమునుండిపడఁగాఁ గొంచెముపట్టుతొలఁగి సూర్యునివలెఁ దేజరిల్లుచున్న కిరీటముతో, నేలంబరుండియున్నావేమి? వీరా! నేను మున్నేమిగలుగునని చెప్పితినో యామాట మన్మథమోహాక్రాంతుఁడవగుటంజేసి నీకు రుచింపక పోయినది. ఆమాటచొప్పుననే యిదిగో నా ఫలమనుభవించితివి. సీత నపహరించినంతటి మహాపాపకర్మమును గావించి ప్రహ

* ఫాల్గునపు అమావాస్యయందు రావణవధము. లేక 'సర్వరాత్ర' మని యుద్ధము రేయుంబవలును వర్తించె నన్నచో అమావాస్యశేషించియున్న చైత్రశుద్ధ పాడ్యమి ప్రాతఃకాలమున రావణవధమని తెలియునది - గోవిందరాజులు.

స్తుఁడుగాని యింద్రజిత్తుగాని యితరరాక్షసులుగాని, కుంభకర్ణుఁడుగాని యతిరథుండగు నతికాయుఁడుగాని నరాంతకుఁడుగాని నీవు నీయంతటఁగాని కావరమున నెంత మాత్రము సరకుసేయరైతిరి అందులకు ఫలమిదిగో ప్రాప్తమయినది. సమస్తనీతులకు సేతువగు (మర్యాదయగు) వాఁడు గతించెను. ధర్మముయొక్క రూపమైన వాఁడు గతించెను బలంబుల పెనుఁగుప్పయైనవాఁడు గతించెను. సకలస్తోత్రములకును విషయమైనవాఁడు గతించెను. ఆయుధధారులలోనెల్ల మేలుబంతి యగువీరుఁడితఁడు నేలంబడుటవలన, సూర్యుఁడు భూమింబడినట్లయ్యె. చంద్రుఁడు చీఁకటిలో మునిఁగినట్లయ్యె అగ్ని సెగచల్లారినట్లయ్యె. ఇఁక నింతటివాఁడు లేనందున యుత్సాహశక్తియే, ఆశ్రయములేక వ్యాపారముడూలినదయ్యె రాక్షససింహుఁడు యుద్ధంబున హతుఁడై దుమ్ములబ్రుంగుచు నిదురించినట్లుండఁగా నిట్టిమహావీరుని గోలుపడ్డ ప్రపంచమునందు నింక నేమిమిగిలియున్నది? ఏమియులేదు. సమస్తము శూన్యముగానే తోఁచుచున్నది. ధైర్యమె చిగురుగాను, సహనమె *మేలిపువ్వుగాను, తపమే దార్ఢ్యముగాను, శౌర్యమే దృఢమయినవేరుగాను గలదై మిక్కిలి గొప్పది యగు రావణుఁడను వృక్షమును యుద్ధమున రాముఁడను పెనుగాలి విఱిచి నైచెను † పరాక్రమమే విషాణముగాను, పితృపితామహాదివర్గమే వెన్నెముకగాను, కోపమే తలతప్ప తక్కినశరీరముగాను, అనుగ్రహమే హస్తముగాను, గల రావణుండను మత్తగజము, రాముఁ డనుసింహముచేఁ బట్టుకొనఁబడి హతమై నేలంబడినది. పరాక్రమోత్సాహములు విజృంభించిన జ్వాలలుగా, నిట్టూర్పుధూమముగా, నిజబలమే వేడిమిగా, మహాతేజముగలిగి, వెలుఁగు రావణుం డనునగ్నిని యుద్ధమున రాముఁడనుమేఘము చల్లార్చెను. రాక్షసులే‡ వాలమును మూఁపురమును గొమ్ములునుంగాఁగలిగి, శత్రులనుగెలుచునదై శత్రులపొడవడంచుట యందు ముఖ్యమై (గర్వంబున మదపుటేనుంగుబోలి) విషయచాపలమె చెవులును గన్నులునుగాఁగలిగియున్న రావణుం డనునాఁబోతుగూడ, రాముఁడను

---

* వృక్షమునకు చిగురువలె ధైర్యమే మొదటిఫలము. పండునకు పువ్వువలె సహనమే శౌర్యమునకు అవ్యవహితమైనహేతువు. కాన రావణవృక్షమునకు ధైర్యముచిగురుగాను సహనము పువ్వుగాను నిరూపింపఁబడినవి. శౌర్యమువలననే తపస్సుమొదలగునవి గలుగునుగాన శౌర్యము మూలముగాఁ జెప్పఁబడినది.

† విషాణము పరమర్మములను భేదించునట్లు తేజస్సును భేదించునుగాన తేజస్సు ఇట విషాణముగా రూపింపఁబడినది. వంశముచే (వీఁపుచే) ఆశ్రితులను ధరించునట్లే కులముచేతను ధరించుటచే కులము వంశముగా రూపింపఁబడెను. తలతప్పఁ దక్కినదేహము పెక్కువిధములుగనుండునట్లె కోపమును పెక్కుఅగుటచే అది అపరగాత్రముగా రూపితము. హస్తముచేత కోరినది యిచ్చునట్లు ప్రసాదముచేతను నిచ్చుటచే నది హస్తముగాఁ బోల్పఁబడెను.

‡ రాక్షససమృద్ధి గర్వహేతువగుటచే గర్వహేతువులగు లాంగూలాదులుగా రూపితమైనది.

వ్యాఘ్రముచే హతమైకూలెను' అని విలపించెను. అట్లు శోకావేశంబున యుక్తి యుక్తంబు లగువాక్యములు చెప్పుచు నర్థమిట్టిదని పరామర్శించి నిశ్చయించి తెలిసినవాఁడగు విభీషణునిం జూచి రాముఁడు 'ఈరావణుఁడు పరాక్రమముచూపక పిఱికివలె నశింపలేదు. యుద్ధంబున ప్రచండమయిన పరాక్రమమున మిక్కిలి యున్నతం బయినయుత్సాహమును నెఱపినిర్భయముగా నేలంగూలినాఁడు. పరలోకవృద్ధిం గోరుచు, శూరధర్మమునఁ దప్పక నిలిచి యిట్లు యుద్ధమున నిర్భయులై హతులయినవారినిగుఱించి దుఃఖింపరాదు. యుద్ధమున దేవేంద్రసహితములయిన ముల్లోకములు నెవ్వనికి వెఱచునో, అట్టిపరాక్రమ బుద్ధిసంపన్నుఁడగు రావణుఁడు కాలధర్మమునొంది వీరస్వర్గమునకుఁబోయినపుడు దుఃఖించుట యుక్తముగాదు. 'మరణమన్న దుఃఖింపకుండనగునా' యందువా? యుద్ధమునందు జయమేకలుగునని నియమ మింతవఱకెప్పుడును గలిగినదిలేదు. వీరుండగువాఁడు యుద్ధమున శత్రువులనయిన వధించును. శత్రువులచే తానైనను హతుఁడగును. అతనికి రెండు సమములే. క్షత్రధర్మ మాలోచింపుము. ఇట్లుయుద్ధంబున హతుఁడై వీరస్వర్గము నొందుట పూర్వులయిన పెద్దలచే నుపదేశింపఁబడినదే. మఱియు క్షత్రియులకెల్ల నభిమతమయినదే. యుద్ధమున హతుఁడయిన శూరునిగుఱించి యతఁడు వీరస్వర్గమునొందుటంబట్టి యెంతమాత్రము దుఃఖింపరాదని శాస్త్రనిర్ణయము అట్లుగుటం జేసి శాస్త్రనిశ్చయ మిట్టిదనియెఱింగి పుట్టినవారికి మరణముదప్పదను పరమార్థబుద్ధిగలిగి శోకంబుమాలి,యిఁకమీఁదనేకార్య మనుష్ఠింపవలయునో దానినిగుఱించి యాలోచింపుము' అనెను. అట్లు పరాక్రమవంతుఁ డగురాజకుమారుఁడు రాముఁడు పలుకుటయు, నవ్విభీషణుఁడు శోకసంతప్తుఁడై తన యన్నకు వెంటనే చేయవలసిన హితమునుగుఱించి రామునితో 'సముద్రము చెలియలికట్టను దాఁకి భగ్నమగునట్లు, ఇపుడు యుద్ధమున నిన్నుఁదాకి, భగ్నుఁడయిన యీరావణుఁడింతకుమునుపు దేవేంద్రునితోఁగూడ దేవతలెత్తివచ్చినను యుద్ధంబులం బరాజయంబెఱుంగఁడు; కాన మహావీరుఁడు. ఇతఁడు పెక్కుదానములు చేసినాఁడు; గురుదేవతాదులం జక్కఁగాఁ బూజించినాఁడు; సమస్తభోగములగా ననుభవించినాఁడు; భృత్యులను జక్కఁగాఁ బోషించినాఁడు. మిత్రులకు యథేష్టముగా ధనములొసఁగినాఁడు; శత్రువులందు పగతప్పక తీర్చిపుచ్చినాఁడు; కాన ధర్మశీలుండునగును. మఱియు నితఁడు ఆహితాగ్నియై యగ్నిహోత్రము తప్పక వేల్చుచుండినవాఁడు,మహాతపస్సంపన్నుఁడు, వేదాంతముల నెఱింగినవాఁడు, మిక్కిలియుఁ గర్మశూరుఁడు. ఇట్లు మహాశూరత్వాదిలక్షణముగలిగి సంస్కారార్హుం డయినయితఁడు ప్రేతత్వము నొందఁగా నితనికిఁ జేయవలసిన యౌర్ధ్వదైహికమును, నీప్రసాదమునొంది చేయఁ గోరుచున్నాను' అనెను. అట్లు విభీషణుఁడు జాలిగొలుపునట్టి మాటలాడి, చక్కఁగా బోధింపఁగా, మహాత్ముండును నతిబలవంతుఁడునగు రాజకుమారుఁడు రాముఁడు,

రావణునకు స్వర్గమునకై హితమగు సంత్యేష్టికర్మమునుగావింప నియోగించువాఁడై "మరణపర్యంతమేవైరము వర్తించును. కానియటమీఁదవైరమువలనఁ బనయేమి?* మనకార్యమును నెఱవేఱినది. ఇఁక నితనికి సంస్కారము గావింపుము. ఇతఁడు నీకెట్లు తోఁబుట్టువో యట్లే యిఁక నాకును తోఁబుట్టువేకాని వేఱుగాఁడు," అని చెప్పెను. ఇది నూటపండ్రెండవ సర్గము.

రావణుభార్యలు మృతుం డయినపతినిచూచి రోదనము సేయుట

మహాత్ముఁ డగురామునిచే రావణుఁడు హతుఁడయ్యెనని విని రావణుని భార్యలయిన రాక్షసకామినులు, శోకంబున స్రుక్కుచు, ఎవ రెంతవారించినను నిలువక నేలదుమ్ములంబడి పొరలుచు, తలవెండ్రుకలు విరియఁబోసికొని, దూడలు పోయిన గోవులవగిది దుఃఖంబునం బొక్కుచు నంతఃపురమునుండి వెడలివచ్చిరి. ఆరాక్షస స్త్రీలు రాక్షసులతోఁ గూడ నుత్తరద్వారమున వెడలి, భయంకరమగు యుద్ధ

---

* ఈశ్లోకము 'మరణాన్తాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనమ్ । క్రియతామస్యసంస్కారో మమాప్యేష యథాతవ' అనిమూలము. ఇట 'నిర్వృత్తం నః' అనుచో 'నః' అనునక్షరముచే గాయత్రి యిరువదియవ యక్షరమగు నకారము గ్రహింపఁబడినదిగాన యిరువదవ శ్లోకసహస్రసమారంభించెనని తెలియునది. దీనికి విశేషార్థము. (మరణాన్తానివైరాణి) ఋషిజనస్థానభ్రంశము, సీతాహరణము, మత్ప్రాణభూతుఁ డయినజటాయువు నఱమాడుట, మొదలుగా నాయెడల ద్వేషము నాచరించు పను లిఁకమీఁద చేయఁజాలఁడుగదా యనిభావము. (నిర్వృత్తంనఃప్రయోజనమ్)మన ప్రయోజనము నెఱవేఱినది. 'యదివారావణస్స్వయం' 'రావణుఁడువచ్చిననుగాని దోడ్కొనిరమ్ము' అనిచెప్పిననేను, ఇతనివిషయమందు ఏదేని మంచిచేయవలయునని మనస్సునఁ దలఁచియుంటిని. కాని యితఁడు 'ద్విధాభజ్యేయమప్యేవం న్నమేయంతు కస్యచిత్' 'రెండుతుండెములయిన నగుదునుగానియెట్లును నెవ్వనికిని లొంగను' అనిచెప్పి చలముపట్టుటచే నేనుతలంచిన మంచిచేయుటకు లేకపోయినది. దానిని చేయుటకు నిపుడు సమయముదొరికినది. (క్రియతామస్య సంస్కారః) ఇప్పుడు మృతుఁడైయున్నాఁడు. మునుపటివలె నేనుజేయుమంచికి అడ్డిచేయ నేరని యవస్థయితనికి కలిగినది. కాఁబట్టి యిట్టియవస్థయం దితనిని విడువరాదు. ఇటమీఁద చేయవలసినదేదో దాని నితనికిఁజేసియే తీఱవలయును.(మమాప్యేషయథాతవ) (ఏషమేయథాతథాతవాపి) 'ఈతఁడునాకెట్లోయట్లెనీకును' అనియర్థము. మృతుఁడై నేనుజేయుమేలునకు నడ్డునేయలేనివాఁడగుటచే నితఁడు నాచిత్తమున కనుకూలుఁడయినాఁడు. కాఁబట్టి నామిత్రుఁడగు నీవును నితని ననువర్తింపవలయునని భావము. లేక (ఏషతవయథాతథామమాపి) 'ఇతఁడు నీకెట్లోయట్లె నాకుఁగూడ' ననియర్థము. ఇతనిసంస్కారము నీకెట్లు ప్రాప్తమో యట్లె నాకును ప్రాప్తము అనిభావము. నీ వితనిదోషమునుజూచి యితనికి సంస్కారముచేయవేని నేనేచేయుచున్నాను. బంధువులలో ఎవరైనను దీనినిజేయవలయునుగదా. కాఁబట్టినీవు దూరమున నుండుము. నేనేచేయుచున్నాను. (మమాప్యేషయథాతవ) నాకు భ్రాతవగు నీకు భ్రాతయగుటచే యితఁడు నీకెట్లుభ్రాతయో యట్లె నాకును భ్రాతగాన నీవు సంస్కారము సేయవేని నేను సేసెదనని భావము - గోవిందరాజులు.

భూమిని బ్రవేశించి హతుఁ డగుతమపతిని గలయవెదకుచు 'రాజపుత్రా'! యని రాముని, 'నాథా' యని రావణునినిబేర్కొని విలపించుచుఁ, గబంధములచే చిహ్నితమై నెత్తురుబురదలతోఁగూడియున్న యుద్ధభూమినంతటను దిరిగిరి. ఆ స్త్రీలు, భర్తృమరణమువలని శోకముచే మిక్కిలియు బ్రుంగుడుపడి, కన్నుఁగవలనిండఁ గన్నీరొలుక, రోదనముసేయుచు యూథపతి మరణించిన యాఁడుగజములవలె బిగ్గఱ నఱచిరి. వారు, మహావీర్యశాలియు, మహాకాయుఁడును మహాతేజుండును నై నల్లని కాటుకరాశివలె నుల్లసిలుచు హతుండై భూమింబడియున్న పతిని రావణునిం జూచిరి అంత నక్కాంతలు, యుద్ధభూమిని దుమ్ములను బ్రుంగి పరుండియున్న ప్రాణేశ్వరునిఁ జూచి వివశలయి, త్రెంపఁబడ్డ యడవితీవియలవలె నతని యవయవములపయి గొబ్బునఁబడిరి. ఒకానొకచెలువ, ప్రేమాతిశయమున నారావణుం గౌఁగిలించుకొని రోదనముచేసెను. మఱియొక్కతి, యడుగులం జక్కఁబడియు, మఱియొక్కతి కంఠమును నాలింగనము సేసికొనియు విలపించెను. ఒకపడఁతి, పతిభుజములనెత్తికొనిభూమిని బొరలాడెను. మఱియొకలలన హతుండగు నాథునిమొగమును జూచి సొమ్మసిలెను. ఒకానొకతరుణి, తనప్రియుని శిరస్సును నొడియం దిడుకొని యతనిమొగమును దేఱిచూచుచు, మంచునీళ్లనే తామర పువ్వుంబోలె, కన్నీళ్లచే దానిం దొప్పఁదోఁచుచు రోదనము గావించెను. ఇట్లా స్త్రీలందఱు, హతుఁడై రణభూమిని బడియున్న తమపెనిమిటిని రావణునిఁజూచి, యార్తలయి రోదనముచేసిరి. మఱియు శోక మంతకంత కగ్గలముకాఁగా పరవశలయి యతనినిగూర్చి 'ఎవ్వనికి దేవేంద్రుఁడు వెఱచునో, ఎవ్వనికి యముఁడు భయపడునో, ఎవ్వఁడు కుబేరునిజయించి యతని పుష్పకవిమానమును గొనికొనెనో, మఱియు నెవ్వనివలన గంధర్వులును మహర్షులును మహాప్రభావులగు దేవతలును మిక్కిలియు భయమునొందిరో, యట్టిమహావీరుఁ డితఁడిపుడుయుద్ధంబున హతుండై నేలంబడి యున్నాఁడే! అసురులవలనఁగాని సురలవలనఁగాని, యురగులవలనఁగాని, యెవ్వఁ డెంతమాత్రము భయమనుమాట యెఱుంగఁడో యట్టిశూరున కిపుడొక మనుష్యునివలన భయము గలిగెనుగా! ఎవ్వనిని దేవతలకును నట్లె దానవులకును రాక్షసులకును వధింపనలవిగాదో యట్టి యీరావణుఁ డిపుడు యుద్ధంబున రథాదులులేక పట్టి కాలినడతోవచ్చిన యొకబీదమనుజునిచే హతుఁడై పడియున్నాఁడే! దేవతలుగాని యక్షులుగాని యసురులుగాని యెవ్వని వధింపఁజాలరయిరో, యట్టి మహాశూరుం డితఁడు, ఎవ్వఁడో యొకబలహీనుండుంబోలె, మనుష్యమాత్రునిచే మృత్యువునొందెనే!' అని పలువిధములఁ బలవించిరి. ఆ స్త్రీలివ్విధంబున పెనిమిటి పరాక్రమాదులు పలువగల నుగ్గడించుచు రోదనముసేసి, మరల, దుఃఖ మతిశయింపగా పట్టలేక, మాటిమాటికి 'నీవెప్పుడును నీహితమునే చెప్పునట్టి మిత్రులెంత చెప్పినను వినక సీతనుదెచ్చితివి. అది నీమరణమునకే యైనది. మఱి రాక్షసులును.

హతులయిరి. ఇప్పు డీమేమందఱమును, రాక్షసులును, నీవును, అందఱు నేక కాలమునఁ గూల్పఁబడితిమి. నీయందుఁ బ్రీతిగల నీతమ్ముఁడు విభీషణుఁడు నీకు హితమునే బోధించుచున్నను, నీ వజ్ఞానమున నీచావునే కోరి, యతనిని ముందు వెనుకచూడక పరుషవచనములాడి పరిభవించితివి. నీవు మిథిలరాజసుతను సీతను రామునకుమరల నొసంగియుందువేని, మాకందఱకు మూలమయిన నీవిట్లు మరణింపకుందువే! ఇట్టి నీమరణమువలన మాకు బెట్టిదముగాఁ గలిగిన యీఘోర వ్యసనమును గలుగకుండునే! నీతమ్ముఁడయిన విభీషణుని కోరికయుఁ గావించినట్లగునే! రాముఁడును మనకులమునకుఁ గూరిమిమిత్రుఁడగునే! మేమందఱమును విధవలముగాకుందుమే! మన పగవారికోర్కియు ఫలింపకుండునే! నీవట్లు సేయక, క్రూరుఁడవై బలవంతముగా సీతను చెఱంబెట్టుకొనియె యుండుటవలన, ఈ రాక్షసజనమును, నీవును మేమును మువ్వుర మేక కాలమునఁ గూలనయినది. రాక్షసోత్తమా! ఇదంతయు నీవు విచ్చలవిడిగాఁ జేసి తెచ్చుకొన్నదే కాదు. అన్నియు దైవమే చేయించుచున్నది. దైవముచే హతుఁడయినవాఁడే శత్రువుచేత హతుఁడగును గాని యితరుఁడుగాఁడు. మహాబాహూ! వానరులకును రాక్షసులకును, నీకును నిట్లిచ్చుమహాయుద్ధమునం దీ వినాశము దైవసంకల్పముననే కలిగినదిగాని వేఱుకారణమునఁగాదు. లోకమున దైవమొక కార్యమునకుఁ బూనినపిదప, అర్థబలమునఁగాని, యిచ్ఛచేతంగాని, పరాక్రమమునఁగాని, యాజ్ఞచేతఁగాని, దాని నెంతమాత్రము త్రిప్పనలవిగాదు' అని మాటిమాటికి విలపించిరి. ఇవ్విధంబున నా రాక్షసేశ్వరుని భార్యలు, దీనలయి, దుఃఖార్తలయి, కన్నుంగవ కన్నీళ్లఁ గ్రమ్మి కలఁకనొంద కొంచపిట్టలవలె విలపించిరి. ఇది నూటపదుమూడవ సర్గము.

రావణుని పట్టపుదేవియగు మండోదరి విలపించుట; విభీషణుఁడు రాముని నియోగంబున రావణునకు సంస్కారము సేయుట.

ఆరాక్షసస్త్రీలు నవ్విధమున విలపించుచుండఁగా వారిలో రావణునకు మిక్కిలియుఁ బ్రియురాలును, జ్యేష్ఠపత్నియు నయినమండోదరి, దీనయై తనభర్తం జూచెను. మండోదరి యచట నచింత్యకర్ముం డగురామునిచేత హతుఁడై యున్న తనప్రాణనాథుని రావణునింజూచి, దుఃఖితయై 'అయ్యా! మహాభాగా! కుబేరునితమ్ముఁడా! నీవు క్రుద్ధుఁడై కన్నెఱ్ఱఁజేసినపుడు నీయెదుట నిలుచుటకు దేవేంద్రుండేనియు ఋషులును బ్రాహ్మణులును మహాయశస్కులగు గంధర్వులును దిగులుపడుట లెల్ల మెఱుఁగుదా. ఇట్టినీవు మనుష్యునిచే నెట్లు జంపఁబడితివి? అయ్యా! నీకుభయపడి చారణులును దిక్కులకుం బాఱిరిగదా. రాక్షసతిలకా! అట్టిమహాశూరుండవగునీవు మనుష్యమాత్రుం డగురామునిచేత యుద్ధమున నోటువడితివే! రాజా! ఇందులకు

లజ్జనొందవే. యిదియేమి? పరాక్రమమున ముల్లోకముల నాక్రమించి త్రిలోకరాజ్యలక్ష్మిచే నెంతయు రాజిలుచు నెట్టివారికి నోర్వరాకుండుమగఁటిమి గలనిన్ను నొకకేవలమనుష్యుఁడు, అందును నడవిలోఁ ద్రిమ్మరుచునట్టివాఁడు, ఎట్లు వధించెనో! ఆశ్చర్యముగానున్నదే! ఇంతేకాదు. నీవుండుదేశము మనుష్యులకుఁ బొందసలవికాదు. నీవును కామరూపివి. ఇట్టినిన్ను, మనుష్యుఁ డారాముఁడు యుద్ధమునఁ జంపెననుట యెంతమాత్రము పొసఁగకున్నది. సమస్తయుద్ధోపకరణములు పూర్ణముగా నున్ననిన్ను యుద్ధాగ్రమున నెదిర్చి రాముఁడాక్రమించెననుట యిది రాముఁడే కేవలము మనుష్యుఁడై చేసినకార్యముగా నాకు నమ్మకము గలుగలేదు. జనస్థానమున ననేకరాక్షసులతోఁ గూడిననీతమ్ముని ఖరుని వధించునపుడే యీరాముఁడు మనుష్యమాత్రుఁడు గాఁడని స్పష్టముగాఁ దెలిసినది. దేవతలకుఁ గూడఁ బ్రవేశింప నలవిగానియీలంకానగరములోపలికి హనుమంతుఁడు వీర్యము వెంపున వచ్చినపుడే మేము రాముఁడు మనుష్యమాత్రుఁడుగా నుండఁడని దిగులొందితిమి. భయంకరాకారులగువానరులు, ఇమ్మహాసముద్రమున సేతువు కట్టినపుడే నేను రాముఁడు మనుష్యమాత్రుఁడు గాఁడని మనస్సునం దలంచితిని. అటుగాదేని, యముఁడే, నిన్ను వధించుటకై యపరిమేయరూపలావణ్యము గల సీతారూప మగుమాయంబన్ని రామరూపంబుదాల్చితానే నీమీఁదికి వచ్చియుండును. మహాబలశాలీ! దేవేంద్రుఁడువచ్చి నిన్నిట్లుగీడ్పఱిచియుండునో! ఇది యు నొప్పదు. ఇంద్రుఁడు యుద్ధంబున నిన్నుఁ గన్నెత్తిచూచుటకుఁగూడ శక్తుఁడు గాఁడే. *లోకరక్షణోపాయంబునుగుఱించి మహాచింతగలిగి; యెప్పుడు నునికియు,

---

* ఇందులకు 'వ్యక్తమేషమహాయోగీ పరమాత్మాసనాతనః। అనాదిమధ్యనిధనో మహతఃపరమోమహాన్ । తమసః పరమోధాతా శంఖచక్రగదాధరః। శ్రీవత్సవక్షానిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతోధ్రువః' అనిమూలము. విశేషార్థము:—విష్ణువు సర్వదేవతలకంటె నుత్కృష్టుఁడనియు, రాముఁడట్టి విష్ణువేయనియు శ్రీముఖముననే భగవంతుఁడగువాల్మీకి వ్యవస్థాపించుచున్నాఁడు. (వ్యక్తమేషః) స్పష్టముగానితఁడు—పరిశేషమువలనను ప్రమాణముచేతను నిశ్చయింపఁబడిన రావణహంతయగు నితఁడు, (మహాయోగీ) 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' అన్నట్లు మహాసన్నహనముగలవాఁడు-ఆశ్రితరక్షణసన్నాహముగలవాఁడనుట, (మహాయోగీ) యోగమనఁగా ఉపాయమునగును గనుక, వివిధమై విచిత్రమగు జగత్తునిర్మించు నుపాయమునఁ జతురుఁడు, (మహాయోగీ) యోగమనఁగా ధ్యానము. అనఁగా సంకల్పమునగును గనుక 'బహుస్యాంప్రజాయేయ' 'పెక్కండ్రనయ్యెదను; ప్రజలను బుట్టించెదను'అని యిత్యాదులచేఁ జెప్పఁబడునట్లు మొట్టమొదట నొక్కఁడైయుండిన తాను పెక్కండ్రుఅగునట్లు సంకల్పము చేసినవాఁడనుట, (మహాయోగీ) యోగమనఁగా యుక్తియునగును గానశరణాగతరక్షణాదులందు పూర్వపక్షుల చేచలింపఁజేయ నలవికాని యుక్తిగలవాఁడనుట. (పరమాత్మా) చేతనాచేతనములు శరీరముగాఁగలిగి వానియందెల్ల నాత్మయైయుండువాఁడు. అట్లు సమస్తశరీరములతో సంబంధించియున్నను వానిదోషములు తాఁకనివాఁడనుటకై, (సనాతనః) అనాదిః. (అనాదిమధ్యనిధనః) ఆదిమధ్యాంతశూన్యుఁడు. (మహతః పరమోమహాన్). గొప్ప

జన్మవృద్ధినాశములులేమియు, తఱుఁగకుండుటయు, మాఱకుండుటయుఁగలిమిచే నప క్షయాది షడ్వికారములులేక, గొప్పవారగు నింద్రాదులకును గొప్పవాఁడయి

వానికంటె మిక్కిలియు గొప్పవాఁడు. 'అణోరణీయాన్ మహతోమహీయాన్' ఇత్యాదులచేఁ జెప్పఁబడిన పరమమహత్త్వముగలవాఁడు. (తమసః పరమః) 'అక్షరాత్పరతః పరః' 'యస్మాత్క్షరమతీతోఽహ మక్షరాదపిచోత్తమః' అని శ్రుతిస్మృతులచే క్షరాక్షరములకంటె పరుఁడయినవాఁడు. (తమసః పరమః)'ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్' అన్న పరమపదమున వసించువాఁడు.(ధాతా) భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములందును సకలజగత్తునకు నిర్మాతయైనవాఁడు. 'సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్' అని శ్రుతి. (ధాతా) స్థితికర్త. ఆస్థితియు జగత్తు వివిధములుగాఁ జేయుటచే అనేకరూపమయినది. (ధాతా) ధరించువాఁడు, ప్రశాసనముచే లోకములు తనకు లోనయినవాఁడు. 'ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనే' అని శ్రుతి. ఇట్లు కారణస్వరూపమును ఉపాస్యమగు వస్తువును, అందులకుపయుక్తములగు గుణములును చెప్పఁబడినవి. ఇఁక దివ్యమంగళవిగ్రహయోగమును జెప్పుచున్నాఁడు. (శంఖచక్రగదాధరః) తాను ఉపాస్యుఁడై యుండుట కనుగుణముగా శరణాగతులవిరోధులను నిరసించుటయందు జాగరూకుఁడై అనఁగావారిని రూపుమాపుటకుసిద్ధముగా నాయుధధారియై యుండుటచెప్పఁబడినది. (శ్రీవత్సవక్షాః) శ్రీవత్స మనుమచ్చను వక్షమునఁగలవాఁడు. శ్రీవత్సకౌస్తుభాదులు నిత్యములగుటచే రుద్రాదులకంటె విలక్షణుఁడగుట చెప్పఁబడినది. (నిత్యశ్రీః) లక్ష్మి నిత్యానపాయినియైయుండువాఁడు-లక్ష్మియెప్పుడును దన్నెడఁబాయకుండువాఁడు.—ఇట శ్రీనిత్యానపాయినియై యుండుననుటచే శ్రీగలిగియున్నదివ్యవిగ్రహము నిత్యమే యగునని చెప్పఁబడిన దగుచున్నది. స్వరూపము నిత్యమగుట సాధారణముగానే ప్రాప్తమగుటచే, నిట విగ్రహనిత్యత్వమే తెలియనగును. లేక జగన్మాతయగు నీశ్రీదేవినిత్యురాలనియె చెప్పఁబడినది కావచ్చును. శ్రీసంబంధమువలన మెఱుఁగుపెట్టఁబడిన తేజమును (అజయ్యః) అనిచెప్పుచున్నాఁడు.—'అప్రమేయంహితత్తేజో యస్యసాజనకాత్మజా' అనికదా చెప్పఁబడినది. (అజయ్యః) ఉపాసకులుతప్ప తక్కినవారికి జయింప నలవిగానివాఁడు. (అజయ్యః) 'అప్రధృష్యశ్చసంగ్రామే సేంద్రైరపి సురాసురైః' దేవేంద్రునితోఁగూడిన సురాసురులకుంగూడ యుద్ధమునం జెనకరానివాఁడు' అన్నట్లు జయింపనలవిగానివాఁడు (శాశ్వతః) మూఁడువిధములయినపరిచ్ఛేదములు లేనివాఁడు—వికారశూన్యుఁడును, (ధ్రువః) కంపింపఁజేయనలవిగానివాఁడు, ఇట సహస్రనామపాఠమున 'అనాదినిధనో ధాతా' యనియు 'నిత్యశ్రీః' అనియు నుండుటంబట్టి ధాతయనుటయు నిత్యశ్రీయనుటయు రూఢిచేతనే చెల్లునని తెలియునది. తనిశ్లోకము.

(మహాయోగీ) లోకరక్షణోపాయమును గుఱించి మహాయోగము అనఁగాగొప్పచింతగలవాఁడనుట, (పరమాత్మా) సమస్తజీవాత్మలకంటె నుత్కృష్టుఁడయినవాఁడు, పరమత్వమెట్లనఁగా 'సనాతనః' ఇత్యాదులచే షడ్భావవికారములు లేమిఁ జెప్పుచున్నాఁడు. అవ్వికారములు జీవాత్మకుఁగలవు. అవిలేమిచే పరమాత్ముఁడనుట. (సనాతనః) సదా యునికిఁగలవాఁడు, (అనాదిమధ్యనిధనః) జన్మవృద్ధి వినాశశూన్యుఁడు, (శాశ్వతః) అపక్షయములేనివాఁడు. (ధ్రువః) పరిణామములేనివాఁడు. ఈ విశేషణములచేజీవగతములయిన షడ్భావవికారములు లేమి చెప్పఁబడినదయ్యె. ఇవియే 'అపక్షయవినాశాభ్యాంపరిణామర్ధిజన్మభిః । వర్జితశ్శక్యతేవక్తుం యస్సదాస్తీతి కేవలమ్' అని విష్ణుపురాణమునఁ జెప్పఁబడినవి. పరమాత్మశబ్దార్థమును వివరించుచున్నాఁడు. (మహతఃపరమోమహాన్) మహాన్ ఇంద్రాదులు వారికంటె మహనీయులు బ్రహ్మాదులు. వారికంటె మహనీయుఁడే 'పరమోమహాన్'

బ్రహ్మాదులకంటెను గొప్పవాఁడై, ప్రాకృతమండలమున కవ్వల నప్రాకృతమగు వైకుంఠమున దివ్యవిగ్రహముతో వెలుంగుచు సర్వదా భక్తులరక్షించుటకు శంఖచక్రగదాయుధములను ధరించి దక్షిణవక్షమున రక్తవర్ణమై మత్స్యాకారమయిన శ్రీవత్సమును మచ్చగలిగి, లక్ష్మీదేవితో నెప్పుడు నెడతెగకగూడి, యెట్టివారికిని జయింప శక్యుండు గాకున్న యాపరమాత్మయె యితఁడు. ఇది నిశ్చితము. 'ఇట్టి పరమాత్ముఁడీ మానుషత్వాదులు నొందనేల' యందువా ? సత్యపరాక్రముఁడును మహాతేజస్సంపన్నుఁడునగు విష్ణుదేవుఁడు సర్వలోకములకును నియామకుఁడై యనిష్టములఁ దొలఁగించి యిష్టములను బొందించు కర్తగావున లోఁడనే సమస్తలోకములకును హితము సేయఁగోరి, తనవలన నీకుఁ జావులేకుండునట్టి వరమును బరిహరించుటకై మనుష్యదేహమునుదాల్చి, వానరిత్వమునొంది సమస్తదేవతలును దన్నుఁబరివేష్టింపఁగా సమస్తలోకవిరోధి వగునిన్ను నీ రాక్షసపరివారమును వధించి పుచ్చినాఁడు. ఇది స్పష్టము. నీవు మున్నింద్రియములను జయించి ముల్లోకములను జయించితివి. ఇప్పుడాయింద్రియాదులు తమ్ము నీవు గెలిచిన యా వైరమును దలఁచి నిన్నుజయించినవోయన్నట్లు, ఇంద్రియములకు లోనయినట్టి దశ నొందితివి. 'రామునితోడ పగవలదు. సంధిగావింపుము' అని నేనెన్నివార్లు చెప్పుచుండినను నీవు వినవయితివే అందులకుఫల మిపు డనుభవమునకు వచ్చినది. రాక్షసపుంగవా? నీ వేకారణములేకయే సీతయందింత యభిలాషనొందితివి. ఆ చెలువనుగురించి నీవిట్లభిలషించుట అయుక్తమే. దానంజేసి నీయైశ్వర్యమును, నీ బంధువులును, నీవును, నశించుటయే ఫలించినది. దుర్మతీ! అరుంధతికన్నను,రోహిణికన్నను, నధికురాలును పూజ్యురాలు నయిన సీతాదేవిఁ జెఱపట్టితివే' ఇట్లు మిక్కిలి

అనఁబడినాఁడు స్థానవిశేషముచేతను పరమత్వమును జెప్పుచున్నాఁడు. (తమసఃపరమః) ప్రాకృతమండలమునకునవ్వల నప్రాకృతవైకుంఠమందుండువాఁడు 'ఆదిత్యవర్ణం తమసఃపరస్తాత్' 'ఆదిత్యవర్ణం తమసస్తుపారే' అను శ్రుతి సర్వత్రవ్యాపించియుండువాఁడు పరమపదమనెడి యొక్కచోట నుండుననుటయెట్లు? అనఁగా, విగ్రహముతోనచ్చటనున్నాఁడనియు స్వరూపముచే సర్వత్రనున్నాఁడనియుఁజెప్పుచున్నాఁడు. (శంఖచక్రగదాధరః) శంఖచక్రగదలను ధరించువాఁడు. సదాశంఖచక్రములనుధరించుటవలన ప్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు. (ధాతా) పోషకుఁడు. సర్వదా ఆశ్రితుల రక్షించుకొఱకై యాయుధములను ధరించుచున్నాఁడనుట. ఇదియే 'పాతుప్రణతరక్షాయాం విళంబమసహన్నివ । సదాపంచాయుధింబిభ్రత్సనశ్శ్రీరంగనాయకః' అని యభియుక్తులచేతను జెప్పఁబడినది. ఆతనిసర్వేశ్వరత్వమును దెలుపులక్షణమును జెప్పుచున్నాఁడు. (శ్రీవత్సవక్షాః) శ్రీకరమైన వత్సమును, అనగా రక్తవర్ణమై మత్స్యవిశేషాకారమగు వత్సమును దక్షిణవుఱొమ్మునఁగలవాఁడు, (జగద్రక్షణమునకుపయుక్తమయిన పురుషకారసంబంధమును చెప్పుచున్నాఁడు. (నిత్యశ్రీః) నిత్యానపాయినియైన శ్రీగలవాఁడు. ఇందే 'విష్ణోః శ్రీరనపాయినీ' అనఁబడినది. కావుననే (అజయ్యః) జయించుట కశక్యుఁడయినవాఁడు. ఈరాముఁడు ఇటువంటిపరమాత్మయే యగును. (వ్యక్తం) ఇది నిశ్చితమనిసంబంధము—గోవిందరాజులు.

యనుచితము నే చేసితివి. 'అది పతివ్రతయేని యేల నన్ను దహింపలేదందువా' ? 'నా ప్రభూ ! నీసొమ్మైయున్న నన్నుఁ దక్కువగాఁ దలఁచితివే ! కాని నీవు భూదేవికి భూదేవివై మిక్కిలి యోర్పుగలిగి, లక్ష్మికి లక్ష్మియుఁబోలె సర్వసంపదధికురాలై భర్తయందు మిక్కిలియు మక్కువగల పతివ్రతామణియై సర్వాంగసుందరియైన కల్యాణి నాసీతాదేవిని విజనం బగునడవియం దుండునపుడు నిన్నొల్లనిదానిని మారీచునిచేఁ గపటమున్నిం దీసికొనివచ్చి యామిథిలరాజకుమారితో సంగమింపఁ దలఁచెనన్న నీకోర్కి తీరకయే యాపతివ్రత తపఃప్రభావముచే దగ్ధుఁడవయితివి. ఇది నిశ్చయము. నన్నని నెన్నఁడుము గలయాసీతను నీవట్లుచెఱ తెచ్చినపుడే దగ్ధుఁడు కావలసియుండఁగా నీవట్లు కాకపోయితివి గాన, నీవు మిక్కిలియు మాహాత్మ్యము గలవాఁడవు. ఆ మహత్త్వమునుబట్టియే, నీకు నింద్రుండు అగ్ని మొదలగు దేవతలందఱును భయపడువారయిరి. ఆ భీతివలన వారు సీత నట్లుచేసినందులకు ఫలముగా నిన్నుదహింపకపోయిరి పాపకర్మము చేసినవాఁడు ఫలసమయముప్రాప్తించినపుడు, తాను గావించినపాపకర్మములకు ఘోరమయినఫలమును నవశ్య మనుభవించును. ఇందుల కెంతమాత్రము సందియములేదు. మంచిచేసినవానికి మంచియే కలుగును సెబ్బర చేసినవానికి సెబ్బరయేకలుగును. విభీషణుఁడు రామాశ్రయణమున మంచిచేసినాఁడుగాన సుఖమునొందెను. నీవో పాపముచేసితివిగావున నిట్టి దుఃఖమునొందితివి. ఆసీతికంటెను రూపమున మిక్కిలిచక్కనయిన స్త్రీలునీకువేలు పెక్కండ్రుగలరు. అయినను నీవు మన్మథునిబారిం జిక్కి యాసీతంజూచిమోహితుఁడవయితివిగావున, నీకది తోఁపకపోయినది. సీత, కులమునందును, రూపమునందును విద్యాసామర్థ్యమునందును, నాకన్న నెక్కుడుగాదు. ఈడుజోడునుగాదు. అయినను నీవు మోహమునొందియుండుటవలన నిది నీకుతోఁపదయ్యెను. ఎట్లుగాని, యేప్రాణికి నేని, నిమిత్తము లేక మృత్యువుగలుగదు. అట్లే నీకుసీతం దెచ్చుటయే కారణముగా నిదే మృత్యువు గలిగినది. నీవు దూరముననుండి యాబిడను దెచ్చితివి; కానదూరముననుండి నీవేపోయి మృత్యువును దెచ్చుకొన్నట్లయినది. సీతయుఁక శోకముఁబాసి రామునితోఁగూడ సుఖముగా విహరింపఁగలదు. అల్పపుణ్యనగు నేనుమాత్ర మిట్లు భయంకర మయినదుఃఖసముద్రమునం బడినదాననయితిని. వీరా! నేను చిత్రములగు పుష్పమాలికను వస్త్రములను ధరించి నీతోఁ గూడి, యెనలేనిసిరి దళుకొత్త, ఆసిరి పొంపునకు ననురూపమయిన విమానము నెక్కి, కైలాసమునందును మందరపర్వతమును మేరుగిరియందును చైత్రరథవనమునందును, దేవతల యుద్యానములన్నింటియందును, నిచ్చలు విహరించి నానావిధము లయిన యయ్యె దేశములం జూచుచు సుఖ మనుభవించుచుంటి నే అట్టినే నిపుడు, నీవు హతుఁడగుటవలన, కామోపభోగములన్నిటిని దూలినదాన నయితిని ! అట్టిసమస్తభోగముల ననుభవించుచుండినట్టి నేనే యిపుడిట్లు భోగముల పేరే తెలియని సాధారణమైన యితర

స్త్రీవంటిదాననయితిని. కాన యిసీ! రాజులసంపదలు చంచలములు. అవి పాడయి పోవుఁగాక. రాజా! సుకుమారమై సొగ సయినకనుబొమలు కలిగి, నిద్దపుచర్మముతోఁగూడి, నిక్కగలముక్కుచే సీటుగులుకుచు, ప్రభయందుఁ జంద్రునికిని, సౌందర్యమందు పద్మమునకును, తేజమునందు సూర్యునికిని సాటియై, పర్వతశిఖరమువంటి కిరీటముచే తలతలమెఱయుచు, ఎఱ్ఱనిపెదవులును తలతలలాడుకుండలములును దులకించు నీముఖము, మున్ను పానభూములయందు, మత్తుచే కలఁగితిరుఁగుచున్న కన్నులతోఁ నొప్పుచు, పలువిధములయిన పూదండలు దొడిగి, సొబగై, సొంపారు చిఱునవ్వు గులుకుపలుకు లాడుచు, శుభంబై యుండునే! అట్టి నీయీముఖమేయిపుడు, రామబాణములచే భిన్నమై నెత్తురువెల్లునలఁదోఁగి, మేదస్సును మస్తిష్కమును నెఱయఁజెదరి రథంపుదుమ్ములను బ్రుంగి, యెంతమాత్రము నాప్రభూ! ప్రకాశింపకున్నది. అయ్యో! నీవు మృతుండవయి నేను ముండమోయవలసినదశ సంప్రాప్తమయినదే ఇట్టియవస్థ వచ్చునని మూఢురాల నగునాకు ముందెప్పుడును దోఁచినదికాదు. నాతండ్రి మయుఁడుదానవరాజు. నాభర్త రాక్షసనాథుఁడు. నాకొడు కింద్రజిత్తు దేవేంద్రుని గెలిచిన యుక్కుఁదునియ యని మిక్కిలియుఁ గన్నుఁగానక విఱ్ఱవీఁగుచుంటినే. నాకు రక్షించుదిక్కయియున్న నా తండ్రి పెనిమిటి కొడుకులు మొదలయినవారలు, మత్తిల్లిన శత్రువులంగూడ పీఁచమడంచు మహాశూరులనియు బహుయుద్ధములందు సడిసన్నబలపౌరుషములు గల వారనియు, వారికెవ్వరివలనను భయముగలుగనేరదనియు గట్టిగా నమ్మియుంటినే. తుద కిట్లయ్యెనా? రాక్షసతిలకా! అట్లు ప్రసిద్ధులై యిటువంటిప్రభావము గలిగియుండినమీకు, నిదివఱ కెన్నఁడు నిట్లుగలుగునని తలంపని యిట్టిభయము ఒక మనుష్యమాత్రునివలన నెట్లు గలిగెనో, ఆశ్చర్యముగా నున్నదే! రాజా! నీమేను నిగ్గుగలయింద్రనీలమువలె నీలమై, పొడవయినపర్వతమువలె నురువై, బాహుపురులు వైడూర్యమయము లయినసందిటిపురులు, ముత్తెపుహారములు పుష్పమాలికలు మొదలగువానిచే నుజ్జ్వలమై విహారసమయములందు మఱింతరమణీయమై, యుద్ధభూములందు వీరోత్సాహంబున నినుమిక్కిలిగా మెఱయుచు, మెఱుపులచే మేఘంబునంబోలె నాభరణకాంతులచే నెంతయు వెలుంగుచుండునే. అట్టిశరీరమె యిప్పుడు, తీక్ష్ణము లయినపెక్కుబాణము లంతటను నెరసియుండుటంజేసి యంటుటకేనియు నశక్యమై యెంతమాత్రమును గౌఁగిలించుకొన నలవిగాకున్నదే! మఱియు నిది, యేదుపందిమేనముండ్లు దట్టముగానుండునట్లు, నెఱుఁకులందు చక్కఁగాఁడి గీలుకొని యున్నబాణము లెడతెఱపి లేకుండునట్లు దట్టముగానుండ, నరములుముళ్లు బిట్టుగాత్రెంగి, కపిలవర్ణమైయుండియు నెత్తుట మిక్కిలియును జొత్తిల్లుటచే దానివలె నెఱ్ఱనివన్నెగలిగి, నేలంబడి వజ్రాయుధప్రేటునఁగొట్టువడి నేలంగూలిన పర్వతమువలెనున్నది. అయ్యో! నీవు మృతుఁడవయినది స్వప్నమే. స్వప్న

మనుట సత్యమే నీవంటిశూరుని రాముఁ డెట్లుచంపఁగలిగెను మృత్యువుచేతఁ జచ్చితివందువా? నీవు మృత్యువునకుఁగూడ మృత్యువవే! మృత్యువుపాలికి నెట్లుచిక్కితివి. కాఁబట్టి నీవు మృతుఁడవగుట స్వప్నమే ముల్లోకములందలి రత్నములనెల్ల ననుభవించుచు, ముల్లోకములకును పెనుభయముగలిగించుచు, సమస్తలోకపాలురను జయించి కైలాసాచలమునూఁచి శివుని గ్రక్కదల్చి, బలగర్వితులను నడంచి, పరాక్రమము దశదిశలం బ్రకటించి, లోకంబులనెల్లకలంచి నలంచి సమస్తభూతములను సింహనాదములఁ గుయ్యో మొఱ్ఱో యని కూపెట్టించి, వీర్యము పెంపున శత్రువులు దార్కొన్నపుడు సరకుసేయక గర్వోక్తులాడుచు, భయంకరకర్ములగు తనసైనికులను భృత్యవర్గములను నాఁడలు పోరయకుండఁ గాచుచు, వేలకొలఁదిని మేటిదానవవీరులను యక్షులనుజంపి నివాతకవచులను భయమున తనకోడి మిత్రులగునట్లు గావించుకొని, ముల్లోకములకును నియామకుఁడై, పెక్కుయజ్ఞములకు విఘ్నములుగావించి, స్వజనముల నాదరమునఁ బ్రోచి, ధర్మపు మర్యాదలను ద్రెంచి, యుద్ధంబున పెక్కుమాయలం బన్నుచు, నయ్యైస్థలముల నుండి దేవకన్యలను అసురకన్యలను మనుష్యకన్యలను బలిమిం గొనివచ్చి, శత్రువుల వధించి వారిస్త్రీలకు శోక మొసంగుచు, స్వజనంబులఁ జక్కఁగానడపుచు లంకాద్వీపము నేలుచు, తనశిరస్సుల నగ్నియందు వేల్చుట మొదలగు భయంకరకర్మములంగావించి, మాకందఱకును గామభోగంబుల నవ్వారిగా నొడఁగూర్చుచు, రథికశిరోమణివై యేతాదృశప్రభావసంపన్నుఁడయిన నాప్రియుఁడు నాప్రాణేశ్వరుఁడు రామునిచే హతుఁడై పడియుండుటనుజూచియు, పెనిమిటిని బాసి యింకను దేహమును బెట్టుకొనియున్నాను ; కాననేను వజ్రశిలాకఠినను గాని వేఱుగాదు. రాక్షసేశ్వరా ! నీవు మిక్కిలియు వెల పొడుగయిన శయ్యలందు బరుండియుందువే ! ఇపు డిచట దేహమంతయు దుమ్ముల బ్రుంగి యెఱ్ఱనగునట్లు నేల పయిని బరుండియున్నావేల? నాకొడుకింద్రజిత్తును యుద్ధమున లక్ష్మణుఁడు వధించినపుడె, నేను వేండ్రముగా దుఃఖమునఁ గొట్టువడి గ్రుంగితిని. ఇపు డీఁక నీవు హతుఁడవగుటచే మొదలే కూల్పఁబడితిని; కాన బ్రతుకుట లేదు. నీవు జీవించియుండినచో నాబంధువులు హతులయిరని నాకు దుఃఖములేదు. నానాథుఁడవు, నీవు నన్నుఁ బాసిపోయితివి గావుననే, యిఁకఁ గలంతకాలము కామభోగములు వదలి దుఃఖము ననుభవించుచుండఁగలను. రాజా ! ఎవ్వరికిని బొంద నలవిగాని బహుదూర మయినస్థానమునకుఁ బోయితివి. (బోవనున్నావు.) దుఃఖార్తనగు నన్నుఁ గూడఁ గొనిపొమ్ము. నిన్నువదలి నే నెంతమాత్రము జీవింపఁజాలను. నీ విట్లు మిక్కిలియు దుఃఖించుచును మాటిమాటికి పలవించి పలవించి సోలియున్న దీనురాలిని భాగ్యహీనురాలిని నన్ను, నిచటనే యొంటి దిగవిడిచి పోఁగోరితివేల

ఇది తగునా? పోనీ నాకు బదులు పలుకనయినను బలుకవచ్చునుగదా! అదిగూడ బలుకవేమి? ప్రభూ! ముసుంగిడక నగరద్వారము వెడలి యిచటికి కాలినడకను వచ్చిన నన్నుఁ జూచి కోపపడినాఁడవు కావేమి. అస్త్రీల కోపవశుఁడున్నావని భార్యల యందు మిక్కిలియు మక్కువగలవాఁడవు కాన నీభార్య లందఱును, తెఱయోలం బుముసుంగులు విడిచి, యంతఃపురము వెలువడి యిదె వచ్చియున్నారు చూడుము చూచి వారలను కోపింపవేల? నీకు క్రీడలయందెల్ల సహాయులుగానుండిన యీ భార్యాజనులందఱు నిట్లనాథలై పసివి పసివి పలవించుచున్నారే! వీరల నూఱడింపను నూఱడింపవు. మిక్కిలియు మన్నింపను మన్నింపవు, ఇదేమి? రాజా! పతివ్రతలును ధర్మపరాయణలును గురుశుశ్రూషాతత్పరలునగు కులస్త్రీలను నీవు మునుపు పెక్కండ్రను, వారిపతులను జంపి నిధనలం జేసితివే. వారెల్ల శోకింపుచునం బురపురం బొక్కుచు నిన్ను శపించుటవలన నీవిట్లు శత్రులబారికిం జిక్కితివి. లేకున్నఁ జిక్కుదువా? నీచేనట్లు పరిభవమునొందిన యాకులాంగనలు, తమభర్తలను నీవు వధించుకాలమున నిన్నేమి శపించిరో యిందులకు ఫలమిప్పుడు ప్రాప్తమయినది. రాజా! 'పతివ్రతలకు కన్నీళ్లు కారణములేక యూరక నేలంబడవు పడునేని యేదయిన ననర్థముం జేసియేతీఱును.' అని లోకమునందు జనులు తఱచుగా వాడెడి యీనానుడి, నీవిషయమున సత్యమైనది. రాజా! తేజముచే ముల్లోకముల నాక్రమించి మహాశూరాగ్రణి యని పిలువఁబడుచుండు నీవు నీచమయిన యీస్త్రీచౌర్యము నెట్లు చేసితివి? నీవు కపటోపాయమున మాయామృగమును బంచి రాముని నాశ్రమమునుండి, తొలఁగఁదీయునట్లు గావించి, రాముని పత్నిని సీతను దెచ్చితివే, దీన నీకయినదేమి? నీ పిఱికితనమునకిది యొక గుఱుతయినది. అయినను నీవు యుద్ధమున నొకప్పుడుగాని పిఱికితనము చూపినట్లు, నే నెఱుఁగను, అట్టిధైర్యప్రకృతి వగునీవు భాగ్యము తలక్రిందగుటవలన సీతను దొంగిలి తెచ్చినట్టి పిఱికివగుట నీకు వినాశము మూడినదనుటకు లక్షణమేకాని వేఱుగాదు. భూతభవిష్యత్కాలార్థములం దెలిసి. వర్తమానార్థమునందును ప్రాజ్ఞుఁడయి సత్యవాదియు మహాభాగుండు నగునామఱంది విభీషణుఁడు నీవు సీతను దెచ్చుటఁ జూచి కొంతసేపు చింతించి నిట్టూర్పునిగిడించి నాఁడే చెప్పెనో యా చెప్పినదే యిపుడు నీకామక్రోధములచేఁ బ్రసక్తించిన వ్యసనమున సమస్తరాక్షసముఖ్యులకును వినాశమిదే దాపరించినదయ్యో. సమస్తమును వేరుతోఁగూడ నాశము సేయునట్టి యీమహానర్థము నీకొఱకై యుద్భవిల్లినది. (నీవలననే కలిగినది). నీవే యీరాక్షసకులమునంతయు దిక్కుమాలినదానిని గావించితివి. బలపౌరుషములం బ్రఖ్యాతిగాంచిన మహాశూరుండవగు నీవు యుద్ధమున మృతినొందుటకు నేను దుఃఖింపవలసినదిలేదు. అయినను, ఆఁడుదాననగుటం జేసి, నాబుద్ధి నిలువక యిట్లు దైన్యమునం దడఁబడుచున్నది. నీపుణ్యమును పాపమునుం దీసికొని నీకుఁ

బొందఁదగుగతిని బొందితివి. కాన నిన్నుగుఱించి దుఃఖింపనక్కఱలేదు. కాని నిన్నెడఁబాసినందునకు దుఃఖముపట్టఁగూడలేదుగాన నన్నుగుఱించియే దుఃఖించుచున్నాను. అనఘా ! నీ మిత్త్రులు నీహితముగోరి చెప్పినమాటను వినవయితివి. వారిమాట యటుండనీ. నీతమ్ముఁడు నీకు మిక్కిలియు నూఱిపోసిన హితమునయినను వినఁగూడదా? అదియును వినవయితివి. విభీషణుఁడు యుక్తియుక్తముగాను ప్రయోజనకరముగాను, శాస్త్రోక్తప్రకారమునను, హితమయినమాటను సాంత్వనపూర్వకముగా చెప్పినను నీవు 'దాయాదివి నావ్యసనమునే కోరుదువు' అని యిట్టి హేతువు లేవొ చెప్పి దానిని జేకొనవయితివి. అపుడు మారీచుఁడును కుంభకర్ణుఁడును *నాతండ్రి మయుఁడును జెప్పినవచనములను నీవు వీర్యంబున మత్తిల్లియుండుటచే వినవయితివి. దానికి నిటువంటిఫల మిదేప్రాప్తించినది. ఏమిచేయవచ్చును. నీలమేఘముంబోలె చూపట్టుచు పచ్చనిపుట్టుమిగిట్టి సొగసయిన బాహుపురులు దాలిచుచు ముందువే ! ఇట్లు నెత్తుటందోఁగి కాలుసేతులు చాఁచి నిద్రించినట్లు పడియున్నావేమి నే నిట్లు దుఃఖమునం బొక్కుచున్నను మాఱుపలుకవేమి ? మహాపరాక్రమశాలియు సమర్థుండునై, యుద్ధంబున వెన్నుఁజూపకుండు మాల్యవంతుని (లేక సుమాలి) దౌహిత్త్రుఁడవు (దౌహిత్రిని) నన్నుఁ గన్నెత్తియుఁ జూడవేమి ? నీవు పడుటం జేసి భయముమాలి సూర్యకిరణము లిపుడు లంకను నిశ్శంకం బ్రవేశించినవి. ఇట్లు క్రొత్తగా నవమానము వచ్చినపుడు పరుండియున్నావేమి ? లెమ్ము లెమ్ము. నీవు యుద్ధంబున శత్త్రువులను రూపుమాపుటకు ముఖ్యసాధనమై, సూర్యునివలె ధగధగమెఱయుచు, నీచేత నిత్యమును బూజలందుచు, ఘోరం బగుటుఱుఁ గూలనడచునదై కాంచనజాలాలంకృతమై, యింద్రుని వజ్రాయుధముంబోలె వెలయుచున్న నీయినుపగుదియ, రామబాణముచే వేయిదునియలుగా ఖండింపఁబడి యిపుడు నేలంబడియున్నది. నీవు ప్రియురాలిం బోలె యుద్ధభూమిని కౌఁగిలించుకొని పరుండియున్నావే. ప్రియురాలుగానిదానివలెనన్ను మాత్రము విడిచి నాతోఁబలుక నొల్లకున్నావేల? నీవుమరణమునొందినపిమ్మటను, నాయీహృదయము దుఃఖమునం బీడితమై వేయిపఱియలుగాఁబగులకున్నదే. ఇసీ! యిట్టికఠినురాలను బాడయిపోవుదునుగాక !" యని విలపించెను. రాణి మండోదరి, యివ్విధమున కన్నులంగవకన్నీళ్లు కలంగంబాఱ, విలపించుచునే యుండిపతియందలి మిక్కుటపునెయ్యమున హృదయము మరిఁగియుండుటచే దుఃఖముపట్టఁజాలక మూర్ఛనొందెను. మండోదరి యిట్లు దుఃఖమునస్రుక్కి మూర్ఛిలి, నీలవర్ణమయి నెత్తుటందోఁగియున్నరావణునివక్షమునందుఁ బడినదై, సంజకెంజాయచే నెఱ్ఱిపాఱిన నల్లని మేఘమునందు వెలుంగుచున్న క్రొమ్మెఱుంగుఁదీఁగవలెఁ బ్రకాశించెను.

---

* దీనిచే మయుఁడుగూడ హితముపదేశించినట్లు తెలియునది. ఇట 'మమపితుః' అనుటకు మాల్యవంతుఁడని - మహేశ్వరతీర్థులు.

అట్లు మండోదరి రోదనముసేయుచు మూర్ఛిలి పతివక్షమునఁ బడఁగా, ఆసవతులు మిక్కిలియుఁ దొందరపడివచ్చి తామును మిక్కిలియు రోదనమునుసేయుచు నామెను లేవనెత్తి 'దేవి! రాజులసంపదలు చంచలములని నీకుఁ జక్కఁగాఁ దెలిసియేయున్నది. మఱియు, బాల్యము కౌమారము యౌవనము వార్ధకము మరణము మొదలుగా వేఱువేఱవస్థలు పెక్కులుగలిగి మాఱుచుండెడు ప్రపంచమందు లోకులస్థితిగూడ స్థిరము గాదని లెస్సగానెఱుంగనేయెఱుంగుదువే ఇందుకు చింతనేల?' అని యాశ్వాసించిరి. ఇట్లు సవతు లూరడించుచుండఁగా, అమ్మండోదరి, నిక్కఁగల చన్నుగుబ్బల కాలువలుగట్టు నశ్రుజలములం దడుపుచు, మహాధ్వనితోరోదనముచేసెను ఇట్లు వారు రోదనముసేయుచుండఁగా రాముఁడు విభీషణునిఁ జూచి 'ఈస్త్రీలసందఱను పురమునకు మరలించి యన్నకును త్తరక్రియలుగావింపుము' అనెను. అంతధర్మజ్ఞుండగువిభీషణుఁడు రాముఁడు చెప్పినవాక్యమును విని, మునుపురావణున కుత్తరక్రియలు చేసెదనని తానై చెప్పఁగా రాముఁడంగీకరించుటను తనబుద్ధి నాలోచించి తనమాటను ద్రోయలేక యతఁడట్లు చెప్పెనోయేమో యతఁడేయనుజ్ఞ చేయునేని యప్పటికేచేయుదునుగాని మఱొకవిధమునఁ జేయనని యతనినేయనువర్తించుకొనుటకై వినయంబున ధర్మార్థయుక్తంబగు వచనమున నతనితో 'ఈరావణుఁడుధర్మమును వ్రతములను వదలినవాఁడు, క్రూరుఁడు, ప్రాణిహింసకుఁడు, అసత్యవాది, మఱియుఁ బరస్త్రీగమనము సేయువాఁడు. ఇట్టివానికి సంస్కారము సేయుటకు నేనర్హుఁడనుగాను. ఈరావణుఁడు నాకు తోఁబుట్టువు రూపుదాల్చినశత్రువేగాని వేఱుగాదు. మఱియు సమస్తప్రాణులకును కీడుసేయుటయందే యాసక్తుఁడు. కాన నాకుఁ బెద్దయుని పూజింపవలసినవాఁడయినను, యీదోషములంబట్టి యొంతమాత్రము పూజనర్హుఁడుగాఁడు. నేను అన్నకు సంస్కారమును గావింపనందున భూమియందు మహాజనులు, నన్ను క్రూరుఁడని యిచ్చకొలఁదిని జెప్పినను జెప్పుదురు. అయిన నితఁడు గావించిన దోషములను వినఁగలేని, 'విభీషణుఁడు రావణునికి సంస్కారము చేయకున్నను మంచిపనియే చేసినాఁడు' అని మరల నందఱు చెప్పఁగలరు" అనెను. మాటలందు నిపుణుఁడును ధార్మికులలో నుత్తముఁడునగు రాముఁడు విభీషణుఁ డట్లుచెప్పినదివిని, అసంతుష్టిమిక్కిలియుం జెంది, వాక్యసమర్థుం డగు నా విభీషణునితో "రాక్షసేశ్వరా! నీవు నాకు ప్రియమే చేయవలసినవాఁడవు మఱియు నీ మహిమవలననే నాకీ జయము కలిగినదిగావున నేనవశ్యము నీకు హితము నే చెప్పవలసినవాఁడను. రావణునిసంస్కారము నాకుఁ బ్రియమైనది. నీకును హితమైనది. కాన దానినే జేయుము. ఈరావణుఁడు, అధర్మమును అసత్యమును గలవాఁడనుట వాస్తవమే. దోషియయ్యును గుణములు పెక్కులుగలవాఁడు. మిక్కిలియు తేజస్వియు బలవంతుఁడునై యెప్పుడును యుద్ధములం బరాజయమునొందని మహాశూరుండునై యున్నాఁడు. ఇతఁడు దేవేంద్రుఁడు మొదలయిన దేవతలవలననుం బరాజయమునొందఁడనివిను

చున్నాము. మఱియు నితఁడుమహాత్ముఁడు బలసంపన్నుఁడు; సమస్తలోకంబులకు రోదనముగలిగించుటచే రావణుఁ డనఁబడినవాఁడు. 'గుణములు వెక్కులుండినను నీకు వైరియగువాని నెట్లు సంస్కరింపవచ్చు'నందువా? చావకుండునంతవఱకేయన్ని వైరములు, చచ్చినపిదప వైరములు వెట్టుకొనఁదగవు. ఇదిగాక మనపనియు నెఱవేఱినది కాన యితని కుత్తరక్రియలు గావింపుము. ఇఁక నీకితఁ డెట్లు బంధువ్వా యట్లె నాకును బంధువుగాని వేఱుగాఁడు. నీవలెనే యితఁడును నాకు బంధుఁడు. విభీషణా! నీకు ధర్మములన్నియుఁ దెలిసినవే. కనుక, రావణుఁడు నీచేతులార శాస్త్రోక్తప్రకారమున సంస్కారమును బొందుటకుఁ దగినవాఁడే. అట్లు పాపకారి యగువానికిని సంస్కారము చేసినవాఁడని నీకుఁగీర్తియురాఁగలదు"అనెను. రాముఁడు చెప్పినదివిని విభీషణుఁడు స్త్రీలనెల్లఁ బంపివైచి రావణునకు వేగిరపడి యజ్ఞశీలు నకుఁ దగురీతిని సంస్కారము గావించువాఁడయ్యెను. అంత ఋత్విజులు, పద్మ కము వట్టివేళ్లు మొదలగుగంధద్రవ్యములతోఁగూడఁ జాదసకాష్ఠములచేఁ జితిని జేర్చి, దానిపయినిఁ దెల్లనిపెంద్రుకల జింకచర్మమును బఱచి, వేదోక్తమయిన ప్రక్రియచే రావణుని నందుఁజేర్చిరి. అట్లు చితిం జేర్చినపిదప రాక్షసరాజగు రావణునకు వేదవిహితమగు నంత్యేష్టి జరుపఁబడెను. అప్పు డా రాక్షసేశ్వరునకు పితృ మేధసంస్కారము క్రమముచొప్పున జరిపిరి. అది యెట్లన, ఋత్విజులు చితికి నాగ్నే యభాగమున వేదినిఁ గల్పించి, యందుఁ బడమట గార్హపత్యమును దూర్పున నాహవనీయమును, దక్షిణమున దక్షిణాగ్నిని నిట్లుయ్యేస్థానంబులఁ ద్రేతాగ్ను లను స్థాపించిరి. అంతఁ బెరుఁగుతోఁగలిసిన యాజ్యమునిండియున్న హోమ పాత్రము సందఱును ప్రతిపత్తికై చితియందు వైచిరి. కర్మవిదు లగురావణుని ఋత్విజులు రావణునిపాదములయందు సోమరాజుని దెచ్చుశకటమును, తొడల నడుమ యజ్ఞార్థము వద్దుదంచుకోలును సమస్తము లయినదారుపాత్రములను అరణిని ఉత్తరారణిని రోఁకలిని నితరములయినస్థాలిమొదలగువానిని, నయ్యె స్థానములనుంచి, వేదములందును మహర్షిప్రోక్తములయినస్మృతులయందును విధింపఁబడిన విధానమున నాచితికి సమీపమున పవిత్రమగు ఛాగపశువును వధించి హోమముగావించి * పయిక ప్పులను నేతితోఁదడిపి రాక్షసరాజగు రావణుని పయివైచిరి. అప్పు డారాక్షసులు విభీషణసహితులై, మనంబులు విన్ననైయుండ, రావణుని గంధమాల్యములచేతను పలువిధములయిన వస్త్రములచేతను నలంక రించి, ముఖములఁ గన్నీళ్లు దొఁగుచుండ, నపుడు చితిపయినిఁ బేలాలు సల్లిరి. అంత

* ఇందులకు 'పరి స్తరణికాంరాజ్ఞో ఘృతాక్తాంసమవేశయన్' అనిమూలము. మహేశ్వరతీర్థులు 'అను స్తరణికాంరాజ్ఞోఘృతాక్తాం' అనిపాఠము గ్రహించి అను స్తరణిక 'యనఁగారాజగవిగా నరాజగవిని జంపి దానిచర్మముచే రావణునకుఁ గప్పిరనియర్థమునేసి యిందులకు 'యథామృతాయా ను స్తరణీం ఘ్నన్తి' అనిశ్రుతిని ప్రమాణీకరించియున్నారు.

విభీషణుఁడు మంత్రయుక్తముగా రావణునకు నగ్నినొసంగెను. అవ్విభీషణుఁడు స్నానముఁగావించి తడివస్త్రముతో భూమియందు గఱికలను నువ్వులను నీళ్లను నుంచి యందుఁ బ్రేతావాహనముచేసి, రావణున కుదకదానముఁ గావించి తలసోఁక నమస్కారముసేసి, యారావణస్త్రీలను బట్టణమునకుఁ బొండని పలుమఱు సాంత్వ వచనములనంజెప్పి వారలను బట్టణమునకుఁ గొనిపోయెను. వారలందఱును నపుడు పట్టణముం బ్రవేశించిరి. ఆరాక్షసస్త్రీలందఱునుఁ బట్టణమును బ్రవేశించిన పిదప, విభీషణుఁడు రామునియొద్దకువచ్చి యతని పార్శ్వమున వినయయుక్తుండై నిలిచి కొలిచియుండెను. రాముండును నట్లు శత్రువును జంపి, వృత్రాసురునిఁ జంపిన యింద్రునివలె వెలుఁగుచు సైన్యములును సుగ్రీవుండును లక్ష్మణుండును బలసి కొలువ మిక్కిలి సొగసునొందినవాఁడయ్యె. ఇది నూటపదునాలుగవ సర్గము.

రామునియోగమున లక్ష్మణుఁడు లంకయందు విభీషణునకు రావణసింహాసనమునఁబట్టాభిషేకముసేయుట: విభీషణుఁడు పట్టాభిషిక్తుఁడై ప్రజలను సంతోషపఱిచి మరల రాముని సన్నిధికివచ్చుట; రాముఁడు సీతకుఁ దనవిజయముఁ దెలుపుటకై హనుమంతునిఁ బంపుట

అంత యుద్ధమును జూడవచ్చిన యాదేవతలును గంధర్వులును,దానవులును రావణుని వధమును జూచి తమతమ విమానముల నెక్కి మేలయినముచ్చటలాడు కొనుచుఁ దమతమ నెలవులకుంబోయిరి. అమ్మహాభాగులు, హర్షయుక్తులై భయంకరమయిన రావణవధమును, రాముని పరాక్రమమును, వానరులు గావించిన మహాయుద్ధమును, సుగ్రీవుని మంత్రమును, లక్ష్మణునకు రామునందుఁగల యనురాగమును, నతని పరాక్రమమును, నట్టి పుత్త్రుఁబడసిన సుమిత్రసౌభాగ్యంబును ముచ్చటలాడుకొనుచు తమవచ్చినదారిం బోయిరి. మహానుభావుం డగు రాముఁడు మాతలిని మిక్కిలియు గారవించి దేవేంద్రుఁడు పంపినదియు నగ్నివలె ధగధగవెలుఁగుచున్నదియు నగుదివ్యరథమును గొనిపొమ్మని యనుజ్ఞయిచ్చెను. ఇంద్రసారథియగు మాతలియు రామునననుజ్ఞనొంది యాదివ్యరథమునెక్కి దేవలోకమునకుంబోయెను. దేవతాసారథులలో మేటియగు నమ్మాతలి స్వర్గలోకమునకుఁబోయిన పిదప రాముఁ డింత విజయమును సుగ్రీవుని సాహాయ్యంబునం గలిగినదిగావునఁ బరమసంతుష్టుఁడై యతనిని గౌఁగిలించుకొనెను. అతండిట్లు సుగ్రీవునిఁ గౌఁగిలించుకొని గారవించి లక్ష్మణుఁడు శిబిరమునకుఁ బోదమని ప్రేరింప, వానరోత్తములపూజ లందుచు శిబిరమునకుఁ బోయెను. రాముఁడపుడు, తన సమీపమునఁ దేజంబు మిక్కిలియు దీపింపనున్న సత్యసంపన్నుని సుమిత్రాపుత్త్రుఁ డగు

లక్ష్మణునిం జూచి *'సౌమ్యా! నాయం దనురక్తియు భక్తియుం గలిగి నాకుపకారముం గావించిన యీవిభీషణునకు ముందు లంకకుం బోయి పట్టాభిషేకముం గావింపుము. సౌమ్యా! రావణుని తమ్ముం డగు నీవిభీషణుండు లంకయందుం బట్టాభిషిక్తుం డగుటనుజూడం గందు నేని యిదియె నాముఖ్యమయిన కోరిక' అనెను. మహాత్ముం డగు రాముం డట్లు సెప్పంగా లక్ష్మణుండు నట్లె యని మిక్కిలి సంతోషమున బంగారుకలశముల రావించెను. లక్ష్మణుండు సువర్ణకలశములను మేటివానరముఖ్యుల వశమున నిచ్చి సముద్రజలములను దెచ్చుటకు మనోవేగముగల మహాబలులగు వానరుల నియోగించెను. అట్లు లక్ష్మణుం డాజ్ఞాపించుటం జేసి మహాబలవంతులును వానరోత్తములు నగు నవ్వానరులు నచటనుండి శీఘ్రముగాం బోయి సముద్రముల నుండి జలంబులం దీసికొనివచ్చిరి. అంత లక్ష్మణుండు విభీషణుని సింహాసనమునం గూర్చుండంబెట్టి యొకకలశ మెత్తి దానిచే నతనికభిషేకముం గావించెను ధర్మాత్ముం డగు నాలక్ష్మణుండు రామునియాజ్ఞవలన, లంకాపురమున మిత్రగణపరివేష్టితుం డయియున్న శుద్ధాత్మునకు విభీషణునకు, వేదోక్తప్రకారమున సమస్తరాక్షస మధ్యమునం బట్టాభిషేకముంగావించెను. విభీషణుండు లంకయందుం బట్టాభిషిక్తుండై రాక్షసరాజగుటనుజూచి విభీషణునిమంత్రులును నతనికి భక్తులయిన రాక్షసులును సంతోషమునొందిరి. అవ్విభీషణుం డట్లు రాముం డొసంగిన యమ్మహారాజ్యము నొంది ప్రజలనందఱం జల్లనివాక్యముల నలరించి యంత మఱల రామునిసన్నిధికి వచ్చెను. అంత నపుడు పౌరులగు రాక్షసులక్షతలను గుడుములను, బేలాలను దివ్యములగు పుష్పములను, మిక్కిలియు సంతుష్టులై మంగళార్థముగ నవ్విభీషణునకు సమర్పించిరి. వీర్యశాలియు దుర్ధర్షుండు నగు విభీషణుం డా వస్తువులనన్నింటిని బరిగ్రహించి †తాను రామునకును లక్ష్మణునకును మంగళప్రయోజనము లయిన హారిద్రాదిమంగళద్రవ్యములనెల్ల నర్పించెను. రాముండట్లు కృతార్థుండై పరిపూర్ణ

---

* ఇందులకు 'విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ। అనురక్తం చ భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్॥ ఏష మే పరమః కామో యదీమం రావణానుజమ్। లంకాయాం సౌమ్య పశ్యేయమభిషిక్తం విభీషణమ్' అని మూలము. మునుపు సముద్రతీరమున నే లంకారాజ్యమునకు అభిషేకము జరిగియుండియు మఱల దానిని విధించుట రావణసింహాసనమందు అభిషేకము సేయుటకని తెలియునది. 'అనురక్తమ్' అనుటచే మిత్రునికృత్యము చెప్పంబడినది. 'భక్తమ్' అనుటచే దాస్యకృత్యము చెప్పంబడినది. 'ఉపకారిణమ్' అనుటచే అనురాగమును భక్తియుం గార్యమునం బర్యవసించుట—అనంగాం జేసిచూపుట చెప్పంబడినది. 'ఏష మే పరమః కామః' అని విభీషణుని లంకారాజ్యపట్టాభిషేకమె తనకుపరమమైన కామముగాం జెప్పుటచే శరణాగతుండయిన విభీషణునియభిమతమును బూరించుటయే తనవిజయము యొక్క ముఖ్యప్రయోజనమని సూచితమయినది.

† శుద్ధాత్ముం డనుటచే రామాజ్ఞచేతనే అభిషేకము నంగీకరించినాండు గాన వాస్తవమునకు రామకైంకర్యమందే యాసక్తుం డయ్యెనని తెలియునది. ఆజ్ఞాకైంకర్యమే కదా కర్తవ్యము. కనుక పట్టాభిషేకము చేసికొనుట రామాజ్ఞాకైంకర్యమే యనిభావము.

మనోరథుఁడై యున్న విభీషణునిఁ జూచి తమకు భోగేచ్ఛకొఱకుఁగాక విభీషణునికిఁ బ్రీతిసేయంగోరియే యావస్తువుల నన్నింటిని బ్రతిగ్రహించెను. అంత రాముఁడు తనపార్శ్వభాగమున నంజలిఁ గీలించి కొలిచియున్న పర్వతాకారుండును వినీతుండును నగు కపిని హనుమంతునిం జూచి, 'సౌమ్యా, జయశీలాగ్రణీ! నీవు మహారాజగు నీ విభీషణుని యనుమతి నొంది లంకకుఁ బొమ్ము. పోయి యథావిధిని విభీషణుని యనుజ్ఞనొంది రావణునిగృహమును బ్రవేశించి విజయమును జెప్పి సీతకు సంతోషముఁ గలిగించి యా విదేహరాజకుమారికి నేనును సుగ్రీవుఁడును లక్ష్మణుఁడును గుశలముగా నున్నారమనియు రావణుఁడు నాచే హతుఁడయ్యెననియుఁ జెప్పుము. వానరేశ్వరా! నీవీ ప్రియవృత్తాంతమును సీతకుఁ జెప్పి యామె ప్రతి చెప్పుసందేశమును దీసికొని మఱలి రావలయును' అనెను. ఇది నూట పదియేనవ సర్గము.

హనుమంతుఁడు సీతకు రామువిజయమును దెలిపి యామెయిచ్చిన సందేశమును గొని రామునొద్దకు వచ్చుట.

రాముఁ డిట్లాజ్ఞాపింపఁగా వాయుపుత్త్రుఁడు హనుమంతుఁడు రాక్షసులచేఁ బూజితుండగుచుఁ, లంకాపురమును బ్రవేశించెను. మహాతేజుం డగు నా హనుమంతుఁడు రావణునిగృహమును జొచ్చి యచట నొకవృక్షముక్రింద రాక్షసస్త్రీపరివృతయై యానందముదూలి దేహసంస్కారము లేక క్రూరగ్రహపీడిత యగు రోహిణి వలె నున్న సీతాదేవినిఁ జూచెను. హనుమంతుఁడు సీతసమీపమునకుఁ బోయి తన పేరు సెప్పి, ప్రణామము సేసి, నిశ్చలుఁడై వినయసంకుచితగాత్త్రుఁడై నిలుచుండెను. అట్లు వచ్చిన మహాబలుని హనుమంతునిఁ జూచి సీతాదేవి, మొదటఁ జూచియు గుఱుతుపట్టఁజాలక యూరకుండెనుగాని పిమ్మటఁ దేఱిపాఱఁ జూచి మున్ను వచ్చిపోయినవాఁడని తలంపునకుఁ దెచ్చుకొని మిక్కిలియు నుబ్బు సెందినదయ్యె. వానరోత్తముఁ డగు హనుమంతుఁడు తన్నుఁ జూచి సీతాదేవి మొగము వికసిల్లుటను గాంచి రాముఁడు సెప్పినవృత్తాంతమంతయుఁ జెప్పఁదొడంగి, "సీతాదేవీ! రాముఁడును సుగ్రీవుఁడును, లక్ష్మణుఁడును, విభీషణుఁడును, వానరసైన్యములును, క్షేమముగా నున్నవారు. పగవారిపీఁచమడంచు రాముఁడు దానిప్పుడు శత్త్రువును గీఁటడంచి కృతకృత్యుండై తనక్షేమమును నీతోఁ జెప్పు మనెను. దేవీ! విభీషణునితోడ్పాటునను వానరులసాహాయ్యమునను లక్ష్మణునినీతిబలమునను రాముఁడు రావణుని వధించెను. వీరుఁడగు రఘునందనుఁడు శత్త్రువును వధించినవాఁడగుటం జేసి మిక్కిలియు సంతుష్టుఁడై కృతార్థం బగుమనంబున నీతో నిట్లు సెప్పు మనెను. 'నాదు దేవీ! నీకుఁ బ్రియవార్తను జెప్పెద. నిన్ను మిక్కిలియు సంతోషపెట్టెదను. పాతివ్రత్య ధర్మము దెలిసినదానా! నాభాగ్యమున నీవు జీవించియున్నావు. నీవు లేనిచో నేను

జయించినది వ్యర్థమే యగును. సీతా! నాపరాక్రమముచేత మనకు యుద్ధమున జయము గలిగినది. కనుక నీ వింకఁ గుందు మాని స్వస్థముగా నుండుము. పగవాఁడగురావణుఁడును హతుఁ డయ్యె. ఈలంకయు మనవశమున నున్నది. నిన్ను శత్రువుచేతినుండి విడిపించుటయందే మనస్సు గట్టిగా నిలిపి. దానివలన నిదురయుఁ బట్టక, మహాసముద్రమున సేతువుఁ గట్టి, రావణుని వధింతునన్న యీప్రతిజ్ఞను దీర్చుకొంటిని. రావణునికి వాస మయిన యీలంకయం దున్నానని యెంతమాత్రము తత్తఱపడవలదు. రావణుఁడు చచ్చి యీలంకపరిపాలనమంతయు మనవిభీషణునికి లోనయినది గనుక నీవు సొంతగృహమున నున్నట్లేకాని వేఱుగాదు. కాన భయమేమియుఁ గలుగదని నమ్మియూఱడిల్లుము. ఈ విభీషణుఁడును, నిన్నుఁ జూడవలయునని తుకతుకపడుచు నిదిగో రాఁగలఁడు!' అని తనమాటఁగా సీతకుఁ జెప్పు' మని చెప్పె' ననెను. సీతకు హనుమంతుఁడిట్లు చెప్పఁగానే చంద్రబింబమువంటి మొగముగల యాబిడసంతోషము వెల్లిగొన దిగ్గనలేచి యుబ్బుమిక్కుటమై యేపనియుఁ జేయనీయక యాఁగుటచే మ్రాన్పడి యేమియుఁ బలుకఁజాలక యూరకుండెను. అట్లు సీత తనకు మాఱుపలుకకుండుటఁ జూచి యవ్వానరోత్తముఁడు హనుమంతుఁడు, 'దేవీ ఏమియాలోచించెదవు? నాతో బదులుమాటాడవదియేల?' యని యడిగెను. సీత హనుమంతుఁ డిట్లడుగఁగాఁ బతివ్రతాధర్మమునం దెంతయు నెలకొనియుండునదిగానఁ బతిసందేశవార్తకు నెంతయు సంతోషము నొంది, యుబ్బుపెల్లునఁ బలుకులు డగ్గుత్తికపడ 'నాభర్తవిజయము నొందెనన్న యీప్రియవార్తను విన్నంతనే మిక్కుటమైన సంతోషపారవశ్యముచే నేవ్యాపారమును జేయఁగూడకుండెను; కాన క్షణమాత్రము మాటలాడఁ జాలకుంటిని. హనుమంతా! నాకిట్టి ప్రియవార్తను జెప్పినమహోపకారనిధికి నీకు బదులుగాఁ జెప్పుటకై తగినట్టిప్రియవచనము, నెంతయాలోచించినను ఈ లోకమునందంతటను నాకుఁ గనఁబడలేదు. ఎట్టి ప్రియవచనమును జెప్పవచ్చినను నది నీవు దెచ్చిన ప్రియవాక్యమునకుఁ దక్కువగానే తోఁచుచున్నది. సౌమ్యా! హనుమంతా! నీవు నాకిట్టి ప్రియవార్తను జెప్పినందులకై నీకు బదులు చెప్పుటకుఁ దగినమాట లేకపోవుటే కాదు, మఱి యిచ్చుటకు మిక్కిలియుం దగినట్టి వస్తువుగూడ భూమియందును స్వర్గపాతాళములయందును నాకుఁ గనఁబడకున్నది. వెండిగాని బంగారుగాని నానావిధము లయినరత్నములుగాని త్రైలోక్యరాజ్యాధిపత్యముగాని, యివన్నియు నీవుచెప్పిన ప్రియవచనమునకు సాటియని చెప్పనుం దగదు' అనెను. సీత యిట్లు చెప్పఁగా హనుమంతుఁడు, చేతులుమోడ్చి యాబిడసమ్ముఖమున నిలిచి 'నీవు పెనిమిటికిఁ బ్రియమును హితమును గూర్చుటయందే యాసక్తురాలవు, పెనిమిటి జయమునొంద వలయుననియే యువ్విళ్లూరుదానవు. నెయ్యము దొలఁకాడు నిటువంటివాక్యము పలుకుట నీకేతగునుగాని మఱియొక్కతికిఁ దగదు. ఇటువంటి

నెయ్యంపుమాటయే నాకు బదులుగాఁ జెప్పఁదగినట్టి లోకోత్తర మైనప్రియావచనము. సౌమ్యురాలా! మఱియు నాకు బదులు గాఁ జెప్పఁదగినట్టి ప్రియావచనము నీకుఁ గానఁబడలేదంటివే; ఇట్లు నీవు చెప్పినమాటకు, నామాట మిక్కిలిప్రీతిని గలిగించునది, యనుగొప్పతాత్పర్యము గలుగుచున్నది. మఱియు నీమాట ప్రీతి పూర్వకమయినది. ఇట్టినీమాట యొక్కటియే నానావిధములగు రత్నసమూహముల కంటెను మాత్రమె కాదు; దేవేంద్రపదవికన్నను విశేషించినది. ఇట్టినీ వచనమును వినుటచేతనే నాకు నీవిచ్చుటకు దగినదిగా లేదన్న సర్వోత్తరమైనవస్తువు లభించినట్టయినది. రాముఁడు శత్రువును వధించి విజయము నొంది నెమ్మది నుండఁగాఁ జూచుచున్నానే; ఈయొక్క ప్రయోజనమువలననే దేవరాజ్యము మొదలగు నతిశయములు గలిగినట్లయినవి. రామవిజయమును జూడఁగనుటయే నాకు దేవరాజ్యము మొదలైనసంపదలుచుమీ' అనెను. అతం డట్లు చెప్పినదివిని జనకరాజసుతయగుసీత యవ్వాయుకుమారునితో మఱింతశుభం బగువాక్యమును 'వాక్యమునకు *వలయు సమస్తలక్షణములతోఁ గూడి విన్నంతనే యానందముఁ గలిగించునట్టి మాధుర్యగుణమునవన్నెకెక్కి, గ్రహణధారణాదులయిన యెనిమిదియంగములతోఁ గూడినబుద్ధి దళుకొత్తునట్టివాక్యముల మాటలాడుటకు నీవె సమర్థుఁడవు గాని మఱియొకఁడుగాఁడు, నీవానృశంస్యధర్మము మిక్కిలియుఁ గలవాఁడవు. ఆధర్మమువలన నీవు వాయువునకుఁ బొగడందగినపుత్రుండ వగుదువు. నీవాధర్మమువలన మూఁడులోకులకు వాయువునకంటెను సంజీవనకరుఁడవై యున్నావు. ప్రయాసపడని నోర్పు బలమును, యుద్ధమున కుత్సహించుశౌర్యము, శాస్త్రజ్ఞానము, దేహదార్ఢ్యము, పరాక్రమము, సామర్థ్యము పరులను గ్రిందుపఱుచు తేజము, అపరాధముల సైఁచు క్షమ, ప్రభావము కలఁగించనవియున్నను గలంగకుండు స్థైర్యము, వినయసంపన్నత, విశిష్టనీతిసంపత్తి, యివి మొదలుగా నుత్తమములయిన మంగళగుణము లనేకములు నిన్నాశ్రయించియే యెంతయు శోభిల్లుచున్నవి. ఇందులకు సందియము లేదు. నేను లేనిగుణముల నారోపించి పొగడుచున్నదానను గాను' అనెను. అంత నాహనుమంతుఁడు హర్షంబున సంభ్రమమునొందక యంజలిఁ గీలించి సవినయముగా సీతయెదుట నిలిచి, 'నీవు పతియేదైవముగాఁ గలిగిన దానవుగాన యతినింబాసి నదుఃఖముచే నశోకవనమునఁ గృశించుచుండఁగాఁ నిన్ను భయంకరము లయిన

* ఆకాంక్ష యోగ్యత సన్నిధి యనునివి వాక్యలక్షణములు 'గ్రహణంధారణంచైవస్మరణం ప్రతిపాదనమ్ । ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానంచ ధీగుణాః' గ్రహించుట ధరించుట, స్మరించుట బోధించుట ఊహించుట అపూర్వమునూహించుట, అర్థముఁ దెలియుట తత్త్వముఁ దెలియుట అనునెనిమిదియు బుద్ధికి గుణములు. మనుపురాముఁడు కిష్కింధాకాండమున 'నాన్యృగ్వేదవినీతస్య' ఇత్యాదులచే హనుమంతుని వాక్యసౌష్ఠవమును ప్రసంగించినట్లే సీతయు నిటఁ బ్రశంసించుచున్నదని తెలియునది.

రూపములును నడవళ్లునుగలిగి, దయమాలినమనసులును సంతకన్న దయమాలిన చూపులును గలిగి, యీరాక్షసస్త్రీలు మునుపు బెట్టిదపుమాటలుపలికినారు; మఱి మిక్కిలియుఁ దర్జించినారు. కాన నీవనుమతి యొసంగినయెడ వీరినందఱను బట్టి చంపవలెనని కోరుచున్నాను. నీకుఁ బ్రియవార్త చెప్పినందులకుఁ బారితోషికముగా నాకీవరమిమ్ము కల్యాణీ! నీకప్రియము గావించినభయంకరాకారలగు నీరాక్షసస్త్రీలను భూమిఁ బడఁద్రోసి పిడికిళ్లఁబొడిచియుఁ, జేతులఁజఱచియుఁ గాలందన్నియు, మోఁకాళ్లబెట్టిదముగా మోఁదియుఁ, బండ్లఁగాల్చియుఁ, జెవులనుముక్కులను గొఱికివైచియు, వెండ్రుకలనూడఁబెఱికియు, వాఁడిముఁతులుగలగోళ్లం జీల్చియుఁ బహువిధములం బీడించియు, నెగిరిమీఁదఁబడియుఁ, జేతులఁగ్రుద్దియు నాకోపము కొలఁదినిట్లు నానావిధములఁ జంపఁగోరుచున్నాను. దేవీ! యశస్విని! నీకపరాధముఁగావించిన దుష్టలయిన యీ రాక్షసస్త్రీలను ఈచెప్పినట్లు నానావిధములుగఁ బీడించి వధింపఁగోరుచున్నాను' అనెను. కీర్తిమతి యగు జనకరాజపుత్రి సీత, హనుమంతుఁడట్లు సెప్పినది విని యతనితో ధర్మయుక్తముగా 'వానరోత్తమా! రాజును గొలిచి బ్రతుకువారలుగాన రాజు చెప్పినపనిఁ జేయుచుఁ జేయకున్న దండమునకుఁ బాలయియుండు దాసీలయెడ నెవఁడు కోపించును? రావణునకట్టిదాసీలు వీరు. కానవీరలపయి నినుబోఁటివాఁడు కోపపడుట యెంతమాత్రము యుక్తముగాదు. మఱియు నాభాగ్యము పరిపక్వము గాక తలక్రిందగుటంజేసియుఁ, బూర్వము నేను జేసికొన్న దుష్కర్మముచేతను, నాకీతర్జనభర్జనాదులన్నియు సంభవించినవేకాని మఱేమికాదు. మునుపు చేసికొన్నది యిప్పుడనుభవింపక తీఱదు గదా. రావణునిదాసీలవలన నిట్టితర్జనభర్జనాదులను అనుభవింపవలసిన కాలముగూడినందున, నేను బడితీఱవలసినవేయని నిశ్చయించుకొంటిని. (ఇట్లు వీరిని దండించుటకుఁ దగు కారణబలము నాకు లేనందున) కృపాపరవశురాలనై వీరిని మన్నించుచున్నాను. వానరోత్తమా! రావణుఁ డాజ్ఞాపింపఁగా నీరాక్షసస్త్రీలు నన్నట్లు తర్జించిరి. అతఁడు హతుఁడుకాఁగా నన్నట్లు తర్జింపకున్నారుగదా. ఇట్లు తమయిచ్చను గాక రాజాజ్ఞంబట్టి వీరుచేసినదానిని మనము తప్పుగాఁ గొనరాదు. వీరు తమంతటనే తప్పుచేసియుండిననుండనీ. అప్పటికిని మన్నింపవలసినదే. ఎట్లన వానరా! ఈవిషయమై * యొకభల్లూకము పురాతన

* ఒక వేటకాఁడు,ఒక పులితన్నుతఱుమఁగా నొకచెట్టెక్కెను. ఆచెట్టుమీఁద నెలుఁగుబంటి యొకటియుండెను. చెట్టుక్రిందనున్న పులి యాయెలుఁగుబంటిని జూచి 'అడవిమృగములగు మనకెల్ల జాతిశత్రువువీఁడు కానవీనినిచెట్టునుండి పడఁద్రోయు'మనఁగా 'నేనున్నచోటికివచ్చినవీనిని పడఁద్రోయను. అట్లుచేసినచో ధర్మహానియగు' నని చెప్పియది నిదురించెను. అనంతరము పులి యావేటకానితో 'నిన్నుఁజంపకవిడిచెదను నిదురించుచున్న యాయెలుంగుబంటినిబడఁద్రోయు' మనఁగా వాఁడట్లె దానిని గ్రిందఁబడఁద్రోసెను.ఆయెలుఁగుబంటి యభ్యాసవశమున మఱియొకకొమ్మను నూఁత

మును ధర్మయుక్తమునగు నీశ్లోకమును నొకవ్యాఘ్రమునకుఁ జెప్పెను. దానిని జెప్పెదవినుము *భల్లూకము 'ప్రాజ్ఞుఁడగువాఁడు తనకుపకారముచేసినవారికిఁ బ్రత్యుపకారముఁ జేయుఁడు అపకారము చేసినవారికి బదులునకు పకారము చేయరాదనుట యాచారము. దానినవశ్యము రక్షింపవలయును. సత్పురుషులకు సచ్చరిత్రమే భూషణము' అని చెప్పెను. †హనుమంతా! పాపులయినను గాని మంచివారయినను గాని, వధమునకర్హులయినపుడు, గొప్పవాఁడగువాఁడు, వారియెడఁ గారుణ్యమె కావింపవలయును. 'అపరాధులను దండింపకుండుట ప్రసక్తించునే' యందువా? లోకమున నపరాధముఁ జేయనివాఁ డొక్కఁడును లేఁడు. శాస్త్రము చెప్పిన నీరికి దండనమును గలుగదు. రాక్షసులు కామరూపులయి లోకహింసనమే వినోదముగా విహరించుచు నానావిధములగు పాపములు సేయుచుండు వారలయినను అట్టివారికి జాతిప్రయుక్తమైనదిగాన వారికి దండనము చేయుటెంతమాత్రముఁ దగదు'అనెను.

గొనిపడదయ్యెను. అంతఁ బులి 'వీఁడిదిగో నీకపరాధము చేసినాఁడు కాన వీనిఁ బడఁద్రోయుము'అని మాటిమాటికిఁ జెప్పుచున్నను ఎలుఁగుబంటి 'వీఁడు ఈయొక్క తేఁపయే కాదు. ఇట్లు పెక్కు తేఁపలు నాకపరాధముచేసెనను నీకుఁ బట్టియీయను' అనిచెప్పి వానిని రక్షించెనను పురాణకథ యుంటనను సంధించుకొని.

* ఇందులకు 'నపరః పాపమాదత్తే పరేషాంపాపకర్మణామ్। సమయో రక్షితవ్యస్తుసన్తశ్చారిత్రభూషణాః' అనిశ్లోకము. సుగ్రీవునికి రాముఁడు కపోతాఖ్యానమునుంబోలె విభీషణునకు తన యభిప్రాయపడినయర్థమునకు ఋక్షగీతమును బ్రమాణీకరించినదని తెలియునది.

† ఇందులకు 'పాపానాంవా శుభానాంవా వధార్హాణాం ప్లవంగమ। కార్యంకరుణ మార్యేణ నకశ్చిన్నాపరాధ్యతి'అనిమూలము. ఇది దేవియభయప్రదానశ్లోకము. విశేషార్థము—(పాపానాంవా శుభానాంవా)నీయభిప్రాయముచొప్పున పాపులను నాయభిప్రాయముచొప్పున సాధువులు నగువారి యెడ 'దోషోయద్యపితస్యస్యాత్' అని—రాముఁడన్నట్లు దోషమే నాకుద్దేశ్యము. ముక్తికి గంగకాఁడే కద స్నానమపేక్షించును. వారు పాపులగుటంబట్టియే నన్నపేక్షించెదరు. సాధువులకు మనతోఁ బనియేమి? వారిపుణ్యమే వారికి రక్షకమగును కాఁబట్టి వారిపాపమే మాకుద్దేశ్యము. అయినను 'దండింపఁదగినవారిని దండింపవలయును. దండింపరానివారిని గాదు' అను ధర్మశాస్త్రము నిన్నుఁ జెందిభంగమునొందుచున్నదే యన్నచో 'దుష్టుఁడయినను శరణాగతుఁడు రక్షింపఁదగినవాఁడు'. అనుపి శేషశాస్త్రము నిన్నుఁ జెందిభంగమునొందవలయునా యనుచున్నది(వధార్హాణాం)వధార్హులయిన వారియందును, ఇచట సప్తమ్యర్థమందు షష్ఠి. (ప్లవంగమ) అభిలషింపరానిదానినే అభిలషించితివి కోఁతివిగాన. అట్టివారియందు (ఆర్యేణ) మహాపురుషుఁడగువానిచేత, (కరుణం)దయ, (కార్యం)చేయఁదగినది. మహాపురుషుఁడగువాఁడు దయయే చూపవలయుననుట-పుణ్యమును బాపమును అటుండనీ ఇప్పుడు జాలిఁబుట్టించుచున్న వీరివద్దను జూడుము. లేక(శుభానాంవధార్హాణాం యథాకరుణంకార్యం తథాపాపానాంవధార్హాణామపి కార్య మిత్యర్థః) సాధువులగు వధార్హులయినను కరుణ చూపునట్లు పాపులయెడను జూపవలయునని యర్థము. అప్పుడు సాపరాధులగు వారికి దండనము లేకపోవుచున్నదే యనగా (నకశ్చిన్నాపరాధ్యతి) అపరాధము సేయనివాఁడెవ్వఁడు? అందఱును అపరాధులేయని యర్థము. తనిశ్లోకి.

సీత యిట్లుచెప్పఁగా వాక్యనిపుణుఁడగుహనుమంతుఁ డంతఁ గీర్తిమతియును రాము నిపత్నియు నగునాసీతం జూచి 'శరణాగతరక్షణమే వ్రతముగాఁ గలరామునకు నీవే తగినధర్మపత్నివి. పాతివ్రత్యాదిగుణములఁ గీర్తివహించినదానవు. దేవీ! నాకు బదులుసమాచారముఁ జెప్పిపంపుము. రాముఁడున్న యెడకుఁ బోయెదను' అనెను. హనుమంతుఁ డట్లు పలుకఁగా జనకరాజసుత యగుసీత యతనితో వానరోత్తమా! నాప్రాణేశ్వరుని రామునిఁ గన్నారఁజూడఁగోరెదను' అనెను సీత యిట్లు సెప్పినది విని మహాతేజుం డగువాయుతనూజుండు హనుమంతుఁడు సీతకు సంతోషముఁ గలిగించుచు 'పూజ్యురాలా! శచీదేవి యసురులను జంపివచ్చిన దేవేంద్రునిఁ జూచినట్లు సకలశత్రువులను రూపుమాపి క్షేమముగ నున్నమిత్రులతోను డస్సుఁడు లక్ష్మణునితోను గూడి పూర్ణచంద్రునివలె నెమ్మొగంబు దులకించుచున్నరాముని నవశ్యము చూడఁగలవు' అనెను. సాక్షాన్మహాలక్ష్మివలె రాజిలుచున్నయాసీతతో హనుమంతుఁ డివ్విధంబునఁ బలికి, యంత రాముఁడున్న యెడకు మహావేగంబున వచ్చినవాఁడయ్యె. ఇది నూటపదియాఱవసర్గము.

శ్రీరాము నియోగమున విభీషణుఁడు సీతకుశిరస్స్నాన దివ్యాలంకారాదులుగావించి రామునియొద్దకుఁదెచ్చుట. సీత హర్షవిస్మయస్నేహభరితహృదయ యై శ్రీరామవదనమును సందర్శించుట.

కార్యజ్ఞుం డగుహనుమంతుఁడు మహాప్రాజ్ఞుండును సమస్తధనుర్ధరులలో మేటియునగు రామునొద్దకుఁ బోయి, "ఎవతెకొఱకు సేతుబంధాదికార్యములనెల్ల నిట్లు దొడంగిచేసితిమో,ఎవ్వతినిఁబడయుటకై రావణునిజయించుట యనుఫలమునుబొందనయ్యెనో, యట్టిసీతాదేవి శోకమునఁ బురపురంబొక్కుచున్నది గానమీరాపెఁజూడదగును. శోకావేశమునఁ గన్నులనీళ్లుకలఁగంబాఱుచున్న యాసీతాదేవి,నీవుజయమునొందినది విన్నంతనే సంతోషము నొందినదయ్యె. ఆబిడ పూర్వము నన్నుఁదెలిసియున్నందున నాయందునమ్మికగలిగి, నాతో 'విజయమునొంది కృతార్థుండయియున్న రామునిని లక్ష్మణసహితముగాఁ జూడఁగోరెదను'అని చెప్పె" ననెను. హనుమంతుఁ డిట్లు చెప్పఁగా రాముఁడు ధార్మికులలోనెల్ల నుత్తముఁడుగావున,కొంచెము కన్నీరొలుకఁ 'జిరకాలము రావణునింట నుండినసీతను బరిగ్రహించినయెడ లోకాపవాదము గలుగును. నిర్దోష యగునాపడఁతినిఁ బరిత్యజించినయెడఁ బాపము గలుగును. ఏమి చేయవచ్చును' అని తోడనే చింత నొందినవాఁడయ్యె. అంత రాముఁడు *దీర్ఘముగాను

---

* ఊర్ధ్వ దీర్ఘముగా నుండుటచేఁ జింత దీర్ఘముగా నుండుటయు, ఉష్ణముగానుండుటచేఁ గందియున్నసీతను మఱలనెట్లు కుందింపఁజేయుదునని లోపలితాపమును సూచితములు. నేలంజూచుట చింతాపారవశ్యకృతము—గోవిందరాజులు.

నుష్ణముగాను నూర్పువుచ్చి, నేలం జూచుచు దాపున మేను నుంబోలె నల్లని మేనితో సీతం దేర వేగిరపడుచున్న విభీషణునింజూచి *'నీవు, సీతను, అభ్యంగస్నానము చేయించి మంచిమైపూఁతల నలందఁజేసి మేలయిన భూషణముల నలంకృతం గావించి పొంతకుఁదెమ్ము. జాగువలదు' అనెను. రాముఁడిట్లుసెప్పఁగా విభీషణుండు త్వరితుండై, లంకను బ్రవేశించి యంతఃపురమునకుఁబోయి తన స్త్రీలచేత సీతాదేవికి 'సీతాదేవీ ! నీవు స్నానముసేసి దివ్యములయిన మైపూఁత లలంది, దివ్యములయిన యాభరణముల నలంకరించుకొని వాహనము నారోహింపుము. నీకు శుభం బగుఁగాక. నీభర్తనిన్నుఁజూడఁ గోరుచున్నాఁడు' అని చెప్పించెను. విభీషణుఁడట్లు స్త్రీముఖమునఁ జెప్పినమాటనువిని, సీత, యతనింజూచి 'రాక్షసరాజా ! నే నింత వఱకున్నరీతినే స్నానముసేయకయే నాభర్తనుజూడఁగోరెదను' అనెను. ఆబిడ యిట్లు చెప్పినది విని విభీషణుఁడు 'అట్లుగాదు. రాముఁడు నీకు భర్తయు మాకు రాజు నగును గాన నాతఁ డేమిచెప్పెనోయది యట్లే నీకుఁ గావింపఁదగును' అని స్త్రీముఖమున బదులుచెప్పెను. అతఁడట్లు చెప్పినమాట విని సీత భర్తనే దైవముగాఁదలఁచి, పతిభక్తియే వ్రతముగా నుండినట్టి మహాపతివ్రతగాన యట్లే చేసెదనని ప్రత్యుత్తర మొసంగెను. అంత, విభీషణుఁడు సీతకుశిరస్స్నానముచేయించి, స్త్రీలచే నంగరాగపుష్పాదులచే నలంకృతంగావించి మిక్కిలి వెలపొడుగయిన భూషణములఁ దొడిగించి దివ్యమయిన వస్త్రముగట్టంజేసి యాబిడను మేలయిన వస్త్రము పఱవంబడి మెఱయుచున్న పల్లకి నెక్కించి పెక్కండ్రురాక్షసులు బలసి రక్షించుచురాఁగా రామునియొద్దకుఁ దోడ్కొనివచ్చెను. అవ్విభీషణుఁడు సీతతో రామునికడకు రాఁగా నమ్మహాత్ముఁడది తెలిసియు నేమియుఁజెప్పక చింతను గూరి యుండెను. విభీషణుండు నమస్కరించి మిక్కిలియు హర్షముపొంగ 'సీతాదేవిని దోడ్కొనివచ్చితి' నని విన్నవించెను. అట్లు రాక్షసునింటఁ జిరకాలముండిన సీత వచ్చినదని విన్నంతనే రామునకు, రావణుంజంపి సీతను దెచ్చినందులకు సుబ్బును, చిరకాలము రావణునింట నుండినదే యని దీనతయును, ఇట్టిదాని నెట్లు పరిగ్రహింప వచ్చునని రోషమును, ఈ మూఁడును బయిలొనెను అంత రాముండు కొంతసేపు సాధకబాధకముల వితర్కించుచు నాలోచనముచేసి, యుబ్బు దక్కి తనపార్శ్వమున నున్న విభీషణునిఁ జూచి సౌమ్యా ! రాక్షసరాజా ! నీవెల్లప్పుడును నావిజయమునందే యాసక్తిగలవాఁడవుగదే. శీఘ్రముగా సీతను నాసమీపమునకుఁ దోడి తెమ్ము' అనెను. అతఁడు రాముఁడుచెప్పిన యామాటం దెలిసి, శీఘ్రముగా నచ్చట

* రాముఁడు సీతతో మీఁద పరుషములాడంగోరి యుండుటచేతనప్పటివలె నలంకారాదులు లేని దీనదశయందుండఁగానట్లు పరుషమాడఁదగదుగానఁ బరుషములాడందగుటకై స్నానాలంకారాదులు గావించితెమ్మనెనని తెలియునది. అట్లు పరుషములాడుట యాబిడను త్యజించుటకుఁగాదు. బ్రహ్మాదిదేవతలయెదుట నామెపాతివ్రత్యమును బ్రకటించుట కని తెలియునది—గోవిందరాజులు.

నంతటనుగల జనము నెల్ల నవ్వలికిఁ దొలఁగించుటకుఁ దగినవారి నియమించెను. చొక్కాయలను తలగుడ్డలనుదాల్చి, యెల్లప్పుడును బెత్తమును బట్టుటచే గడుసు వాఱినచేతులు గలపురుషులు బెత్తములఁజఁటి జనులనుదొలఁగ జడియుచుఁజుట్టును దిరిగిరి అట్లు వారిని నలుగడలఁ దొలంగఁదోలుచుండఁగా మూఁకలుగొని యున్న భల్లూకములును వానరులును రాక్షసులును గుంపులు గుంపులుగా దవ్వగఁ దొలఁగి పోయిరి. వారందఱను దొలంగఁదోలుచుండఁగాఁబుట్టిన పెనుధ్వని వాయువుచేఁ జిమ్మి రేఁగుచుండు మహాసముద్రపుఘోషమువలె వినఁబడెను. అట్లు నలుగడలఁ దొలఁగఁద్రోయఁబడుచుఁ దొందరపడుచున్న వారలం గలయఁజూచి రాముఁడు వానరులందఱి దాక్షిణ్యమువలన సహింపక 'త్రోయవలదు' అని వారించెను. రాముఁడు వేగిరపడి కంటఁ జుఱచుఱం జూఁడునట్లు వేఁడిచూపుల మహాప్రాజ్ఞుండగు విభీషణునిం జూచి పొడుపుమాటల నతనితో 'నీవు నన్నుఁ బాటింపక యీజనము నంతయు నెందుల కిట్లుకష్టపెట్టెదవు? వీరలం దొలఁగఁద్రోయుప్రానికి నిలుపుము. వీరెల్ల నాజనులేకాని వేఱుగారు. స్త్రీకి ఆవరణము గృహములుగాదు, వస్త్రములు గాదు, ప్రాకారములు గాదు, తెరలుగాదు, మఱియు నిట్లు జనులను దొలఁగఁ ద్రోయుట మొదలయిన రాజమర్యాదలు గాదు. ఆచారమేవారికి ఆవరణము. ఇష్ట జనవియోగము మొదలయిన వ్యసనములయందును, రాజ్యక్షోభము మొదలయిన యాపదలయందును, యుద్ధభూములయందును, స్వయంవరమునందును, యజ్ఞము నందును, వివాహమునందును, స్త్రీ పరులకగపడుట దోషముగాదు. ఈసీతయిప్పుడు యుద్ధభూమినున్నది.* మఱియు మహాకష్టమునను దగిలియున్నది కాఁబట్టియీపడఁతిని జూచుటవలన దోషము లేదు. విశేషించి నేను సమీపముననుండునపుడుదోషమే కలుగదు. విభీషణా! అట్లగుటంజేసి, చెలువను శీఘ్రముగా నాసమీపమునకుఁ దెమ్ము. మిత్రసమూహములచేఁ బరివృతుండయి యున్ననన్ను సీతచూచుఁగాత' మనెను. రాముఁడిట్లు సెప్పఁగా విభీషణుఁడు 'మహాకష్టమునఁ దగిలియున్నది' అన్నయతని మాటకు మనసున శంకగూరి వినయమున సీతాదేవిని రామునిసమీపమునకుఁ దోడితెచ్చెను. అంత లక్ష్మణుఁడును సుగ్రీవుండు హనుమంతుఁడును అట్లు రాముని మాటయందు సీతపయి ననురాగము లేకుండుటను జూచి మిక్కిలియు దుఃఖితు లయిరి. ఏలన వారు రామునకు భార్యయందు దపేక్షలేమిని బెట్టిదముగాఁ దెలుపుచున్న యింగితములనుజూచి రామునకు సీతయందుఁ బ్రీతి దప్పినట్టు లూహించిరి. ఆ సీత విభీషణుఁడు వెంటనంటిరాఁ సిగ్గుచే తనయవయ ములలోఁ దాను ముడుంగుకొనుచుఁ బెనిమిటిసన్నిధికిఁ బోయెను. ఆ బిడ పెనిమిటి సన్నిధినిఁ జేరి జనసమూహమునకుమ నుండుటంజేసి లజ్జచేవస్త్రమున మొగముం

---

* అనఁగా మీఁద నగ్నిప్రవేశము చేయవలసియుండుట మహాకష్టముగా రాముఁడు చెప్పె నని యూహించునది.

గప్పుకొని 'ఆర్యపుత్ర' యని పలుకుచు రోదనము గావించెను. భర్తయే దైవము గాఁగలయాపడంతి, వెనిమిటినిజూడఁగానేమఱేంతి మొగముసఁ దెలివిదోలఁకాడఁ, బ్రసన్నమగు ప్రాణేశ్వరుని నెమ్మొగమును జూచి, అట్టిదశనుండె మగలభర్తనుజూడఁగంటి నేయని యాశ్చర్యమునను, బహుకాలము చూడనిప్రియునిఁ జూచుచున్నానుగదా' యని మిక్కిలి సంతోషమునను, ప్రియునందు సహజముగాఁ గల నెయ్యమునను జూచినదయ్యె. అంత నపుడు నచ్చంపుచంద్రునివంటి నెమ్మొగము గలయాచెలువ, యుదయించిన నిండుచంద్రునివలెఁ గోపంబున నించుక యెఱ్ఱవాఱియుఁ జెలువంపు ముద్దు గులుకుచును జిరకాలము దానుజూడకయునున్న ప్రియుని మొగమును జూచి మనస్సునందలి కుందునుమాలి మిక్కిలిసంతోషము నొందినదయ్యె. ఇది నూటపదునేడవసర్గము.

రాముఁడు సీతనుజూచి రావణగృహంబునఁ జిరకాల ముండినందులకుఁ బరుషము లాడుట.

రాముం డట్లు తనపార్శ్వమున లజ్జచే నమ్రయై నిలుచున్నసీతను జూడఁగానే హృదయములోనఁ గోపంబు దీపింపఁ బలుకఁదొడంగి 'కల్యాణీ! ఇదిగో యుద్ధంబున శత్రువును జయించి నిన్ను సాధించితిని. ఇదియంతయుఁ బౌరుషమునుబట్టి చేయవలసియుండుటచేఁ జేయఁబడినదే కానినిన్నుఁబడయుటకై చేసినయత్నమేమియుఁ గాదు. కోపమునకు ఫలము నొందితిని. పగవాఁడు చేసినతిరస్కారమునకు బదులు చేసి తీర్చుకొంటిని. అవమానమును దానిని జేసినపగవానిని నొక్కుమ్మడి నిర్మూలము గావించితిని. ఇపుడు నాపౌరుషము దెలియనయ్యె. ఇపుడు నాశ్రమము సఫలమయ్యె. ఇప్పుడు ప్రతిజ్ఞను జేసి తీర్చుకొంటినిగాని నాయంతట నేను స్వతంత్రుఁడనయితిని. నేను లేకుండునపుడు, చపలచిత్తుం డగురాక్షసుఁడు నిన్నపహరించుకొని పోయినాఁడు. ఇట్లు నిన్నుఁబట్టి నాకు దైవముచేఁ బ్రాప్తించినయవమానమును బురుషప్రయత్నముచే నేను నివర్తించుకొంటిని. అవమానము వచ్చినపుడు, దాని నెవ్వఁడు తేజంబునఁ బోఁగొట్టుకొనఁడో యల్పతేజుం డగునట్టివానికిఁ బురుషార్థ మేమి యున్నది? ఏమియులేదు. సముద్రమును లంఘించుట లంకను మర్దించుట యని హనుమంతుఁడు గావించిన శ్లాఘ్యము లగుమహాకార్యములును నాకుఁ గలిగినతిరస్కారమును బోఁగొట్టినందున నిపుడు సఫలములయినవి. సుగ్రీవుఁడు, యుద్ధమునఁ బరాక్రమము చూపుచు నాహితము నాలోచించుచు, సైన్యములును దానును నాకుఁగాఁబడ్డప్రయాసమంతయు నిపుడు సఫలమయినది. గుణహీనుం డయినయన్నను దిగవిడిచి తనంతట నాయొద్దకువచ్చి యుండఁగొన్న భక్తుఁడువిభీషణుఁడు పడినప్రయాస మంతయు నిపుడు నాకుఁ గలిగినతిరస్కారమును దుడిచివైచుటవలన సఫలమయ్యెను' అనెను. ఇట్లారాముఁ డతికఠినముగా

నిరాశతో నప్పలుకు లాడుచుండఁగా, సీత, లేడివలె మిక్కిలి వికసిల్లిన కెళుకుఁ గన్నుంగవతోఁ జాలఁ గలఁగినదై కన్నీళ్లు కాలువలుగట్టుచుండెను. మొదట మండుచునేయున్న యగ్గియందు మిక్కుటముగా నేయి వ్రేసి తడిపిన నది మఱియు వేంద్రముగా జ్వలించునట్లు మొదలే కుపితుండయి యున్నరామునకు నట్లు దుఃఖించుచున్నసీతను జూడఁగానే మఱియుఁగోపము పెచ్చుపెరిఁగెను. అతండట్లు మిక్కిలియుఁ గ్రుద్ధుఁడై మోమున బొమలు ముడించి క్రొవ్వాల సీతను జక్కఁజూడ నైఁపక యడ్డముగాఁ జూడ్కుల నిగుడ్చుచు వానరులయు రాక్షసులయు మధ్యమున నాబిడను జూచి పరుషముగా 'సీతా! ప్రాప్తించినతిరస్కారమును బోఁగొట్టుకొనఁ దివురువాఁడు, ఏమి సేసితేఁనవలయునో యది యంతయుఁ జేసినైనది; మున్ను దక్షిణపుదిక్కు ఇల్వలవాతాపు లాక్రమించి యుండుటచేఁ బ్రాణిసమూహమునకు సంచరింపరాకుండినందునఁ గోపమునొంది యాత్మధ్యానగరిష్ఠుఁడగు నగస్త్యుఁడు తపోబలమున వారిని రూపుమాపి దానిని సాధించినట్లు, నేను రావణుండపహరించిననిన్నుఁ గోపమునంజేసి యాపగవానినిజంపి సాధించితిని. కల్యాణీ! నేనింతకు నాస్నేహితులపరాక్రమమువలన యుద్ధమున నిర్వహించి తీర్చినప్రయాసమంతయు నీకొఱకై చేసినదిగాదని నీకుఁదెలిసియుండనీ. మఱియెందులకొఱకందువా? ఆచారమును రక్షించుటకును, అంతటను గలుగునపవాదమును ప్రఖ్యాతిఁగాంచిన నావంశమునకుఁ గలిగిన యపకీర్తినిని బరిహరించుటకును, నేనిట్లు యుద్ధమునఁ బ్రయాసము పుచ్చుకొంటినిగాని వేఱుగాదు. పరగృహవాసముచే నీచరితను గుఱించి నాకు సందేహము గలిగియుండుటవలన నాకట్టెదుట నిలిచియున్ననీవు నేత్రరోగము గలవానికి దీపమువలె బిట్టు *ప్రతికూలవైయున్నావు. కల్యాణీ! జనకపుత్త్రి! అట్లగుటవలనఁ బొమ్ము, అనుజ్ఞయిచ్చితిని ఈదశలందును నీయిష్టము వచ్చినచోటికిఁ బోవచ్చును, ఇఁకనాకు నీతోఁబనిలేదు. మంచికులమునఁ బుట్టి, అందును మిక్కిలి తేజంబున రాజిల్లుపురుషుఁ డెవ్వఁడుఁ బరునియింట బహుకాల ముండిన తనపడఁతిని మనసున మిక్కుటమయిన తహతహపడుచు మరలఁజేకొనును? ఇంతకాలము రావణునితోడనుండి యిపుడు జాఱివచ్చినదానవు. కామదుష్టమయిన వానిచూడ్కులకుఁ బాలయినదానవు. గొప్పకులమును నలుగడఁ బ్రకటించుకొనుచున్ననేను, ఇట్టినిన్ను మరల నెట్లు చేపట్టుదును? ఆకులముకీర్తికొఱకు నిన్ను సాధించితిని గాని వేఱు గాదు. పోయినకీర్తిని మరలఁ దెచ్చుకొంటిని. ఇఁక నీయందు నాకాసక్తి యేమియు లేదు. ఇచ్చటనుండి యిచ్చవచ్చినచోటికిఁ బోవచ్చును. కల్యాణీ! ఇది నేను బుద్ధిని జక్కఁగా నిశ్చయించి చెప్పినమాటయే

---

* ఇట నేత్రరోగికిదీపము ప్రతికూలమగుటకుఁ గారణము వాని నేత్రమందలిదోషము కాని దీపమందలిదోషము కానట్లు, రాముఁడుతనకు సీత ప్రతికూలయగుటకుఁ గారణముతనయొక్కసందేహమనెడిదోషమే కాని సీతయందలి దోషమేమియుఁగాదని భావపడుట వ్యంజితము.

కాని మఱియేమియు గాదు. కాన సీతా! నీకు సుఖమెట్లో యట్లు * లక్ష్మణునియందుఁగాని భరతునియందుఁ గాని బుద్ధి నుంపుము లేక వానరరాజయిన సుగ్రీవునియందుఁగాని, రాక్షసరాజగు విభీషణునియందుఁగాని, మఱియు నీ కెట్లు సుఖమని తోఁచునో యట్లుగాని, యుండుటకు మనస్సునుంపుము. సీతా! దివ్యరూపము గలిగి మనోజ్ఞురాల వగునీవు వేఱుదిక్కు లేక రావణునియింటనే చిక్కియుండఁగా వాఁ డిట్లున్న నిన్నుఁ జూచుచు, నింత పెద్దయుఁగాలము సైఁచియూరకుండునా? ఊరకుండఁడు.' అని పరుషములాడెను. అంతఁ బ్రియవచనములు వినుటకే తగినయా సీత చిరకాలమునకుఁ బ్రియునివలన నట్టి యప్రియవచనమును విని మేటియేనుఁగు తుండముచే బిట్టాడింపఁగా నందుగు తీఁగె మిక్కిలియు వడఁకుచుఁ బాలుదొరఁగునట్లు తాను వడవడవడంకి మిక్కిలియుఁ గన్నీరు విడిచినదయ్యె. ఇది నూటపదునెనిమిదవసర్గము.

సీత రామునివచనములకు బదులుసెప్పి పతికి నమ్మిక గలుగుటకై యగ్నిప్రవేశము సేయుట.

ఇట్లు రాముఁడు రోషమున, వినువారికితరులకును భయము పుట్టించునట్టి పరుషభాష లాడుటయును సీత మిక్కిలియు దుఃఖిత యయ్యెను. సీత, తానిదివఱకెన్నఁడు విని యెఱుంగనియా పరుసంపుమాటను భర్తవలన మహాజనమధ్యమున విని లజ్జచే వంచియున్నతలను మఱియు వంచుకొన్నదయ్యెను. జనకరాజసుత సీత తనయవయవములందుఁ దాను జొరఁబడునట్లు మిక్కిలియు ముడుంగుకొనుచు, ములుఁగులవంటి యప్పలుకులు గాఁడ ములుఁగులు గ్రుచ్చుకొన్నదియుఁబోలె నొప్పసగుపఁజాలక మిక్కిలియుఁ గన్నీరు దొరఁగెను. అంత సద్దేవి కన్నీటం దోఁగియున్న తనమొగమును దుడుచుకొనుచు భర్తను జూచి మెల్లమెల్లఁగా డగ్గుత్తికపడిన పలుకుల 'వీరా! ఇటువంటిమాట నన్నేల పలికెదవు? ఇది నీవు చెప్పుటకును నేను వినుటకును దగునా? ఇది మిక్కిలి పరుసనై చెవుల బ్రద్దలు చేయుచున్నదే. సామాన్యుఁడయినవాఁడు సాధారణయైన యొకతెకుఁ జెప్పినట్టు లిట్టిమాట నీబోఁటి పలుకుదురా? మహాబాహూ! నీకు. నేనెట్టిదిగాఁ దోఁచుచున్నదో యట్టిదానను గాను. నీకుఁగా నా సచ్చరిత్రముపై నొట్టుపెట్టుచున్నాను. (ఏదయిన నొక ప్రమాణముచే నా యందు నమ్మకముంపుము) అల్పస్త్రీల కొందఱి దురాచారమును జూచి స్త్రీజాతినంతయు నట్టిదిగానే యుండునని శంకించుచున్నావు. నీవు నాస్వభావమును జక్కఁగాఁ

---

* ఇట లక్ష్మణాదులయందు మనస్సునుంపుము బుద్ధినుంపుమనఁగా భర్తపరిత్యజించిన స్త్రీకి బంధుగృహమున వాసము విధించియుండుటవలన స్త్రీకి స్వాతంత్ర్యము విధింపనందునను పుత్రసమానులగు లక్ష్మణాదులగృహములందు వారిరక్షణము క్రిందనుండి యాత్మపోషణము సేసికొని కాలముగడుపుము. అని యర్థముగాని వేఱుగా నర్థము గ్రహింపరాదు.

బరీక్షించి తెలియుదువేని, యీ సందేహము దిగవిడువుము. ప్రభూ! నాస్వభావము నీకుఁ దెలిసియున్నను రావణునియంగము నాకుఁ దగిలినదోషమున్నది కాన నన్ను దిగవిడుతునందువా? అప్పుడు నేను పరాధీనురాలను; కాన వానియంగములతాఁకు నొందవలసివచ్చెను. అయినను అందు నా యిచ్ఛతోఁ జేసినతప్పు లేదు. అది దైవము చేసినయపరాధము. నామనసో యితరులకు గ్రహింప నలవిగాక నాయధీనమైయుండునది; కాన నది యక్కాలమున నీయందే యుండెను. నాయవయవములో నితరులకు గ్రహింప శక్యములైనవి. మఱి వానిని విడిపించుకొనుటకు నేను స్వతంత్రురాలను గానయితిని. కాఁబట్టి వానివిషయమై నేనేమి చేయఁగలను? మానదా! మనమిద్దఱును నొకరితో నొకరు చాలఁగాలము కూడిమాడి పెరిఁగితిమి. ఒకరితోనొకరు పెక్కేండ్లు గలసిమెలసియుంటిమి ఈరెంటివలననే నాస్వభావము నీకుఁ జక్కఁగఁ దెలిసియుండవలయును. ఇట్టివానిచేతను నీకు నాస్వభావము తెలియకపోయెనేని యింక దేనిచేతనుం దెలియనేరదు కావుననే నిఁకఁ గలకాలము హతనయితిని. వీరా! నీవు నన్ను వెదకుటకై వీరుఁ డగుహనుమంతునిఁ బంపితివే. అట్లు పంపునపుడు నేను లంకలోనున్నపుడే నన్నేల విడువవయితివి. వీరా! నీవప్పుడే నన్ను విడిచియుందువేని, యీసంగతిని విన్నవెంటనే, నన్ను నీవు దిగవిడిచితివని వానరోత్తముఁ డగుహనుమంతునిసమక్షముననే ప్రాణములు విడిచియుందును. ఇంతకాలము నిన్నెడఁబాసినవ్యథ నేను పడియుండనుగదా. నావిషయమట్లుండనిమ్ము. అట్లు చేసియుందునేని, ప్రాణసంకటమున నుసురువెట్టుకొని యింత యుద్ధముచేసివ్యర్థముగా మీకు శ్రమపడవలసియుండదే. నీమిత్రులకు నింత దూరము నిష్ఫలముగాఁగష్టపడవలసినది లేకయేయుండునే. నరసింహమా! నీవల్పుం డగునొకమనుష్యునివలెఁ గోపమునే యనుసరించి నాయాఁడుఁదనమునే మున్నిడుకొని పలికితివిగాని నిమ్మళముగా నాశీలమును బరికింపవయితివి. (నన్నాఁడుదియని మాత్రమే తలంచిపలికితివిగాని నాశీలమును దలంపవయితివి) నీవాచారముఁ దెలిసినవాఁడవే. అయిననేమి! జనకునకుఁ బుట్టినట్లు వ్యాజమేకాని వాస్తవముగా భూమినుండియే పుట్టితిని. ఇట్టినాపుట్టుకను, బహుకాలము నీవు పరిశీలించియున్ననాయాచారమునుగూడ, మున్నిడుకొనవైతివి! ముఖ్యముగాఁ బాటింపవైతివి. నీవు పిన్నవాఁడవైయుండునపుడే నన్ను,నాపిన్నతనముననే యగ్నిసాక్షికముగాఁ బాణిగ్రహించితివే. అట్లు పిన్ననాఁడే పట్టినపాణియుఁగూడఁ బ్రమాణముగాదయ్యె. మనపిన్ననాఁడే యాడినపెండ్లినిగూడ, పిన్ననాటినుండి యున్నపెండ్లమనికూడ, పాటింపవయితివి. నీయందు నాకుఁ గలభక్తిని నాశీలమును, అంతటిని వెనుకకుఁ ద్రోచితివిగాని ముందిడుకొనవయితివి' అనెను. సీత రామునితో నిట్లుపలుకుచు రోదనముసేయుచుఁ, గన్నీళ్లచే డగ్గుత్తికపడినపలుకులతో, దీనుండై యేమియుఁదోఁచక చింతంగూరి నిలఁబడియున్నలక్ష్మణుం జూచి 'లక్ష్మణా! నాకుఁ జితిఁబేర్పుము.

ఇదియే నావ్యసనమునకు మందు. మఱేదియుఁ గాదు. దానిని జొచ్చి ప్రాణములు విడిచెదను. వట్టియపవాదమునఁ గొట్టువడి నేనిఁక బ్రతుకనొల్లను. నాపాతివ్రత్యాదిగుణములకుఁ బ్రీతినొందక, పతి తన్ను మహాజనసభామధ్యమునఁ బరిత్యజించినపుడు నాకు నాథునకు నమ్మికఁ బుట్టించుటకై యోగ్యమగుగతి యగ్నిఁ జొచ్చుటయే. కాన నగ్నిఁ బ్రవేశించెదను. ఇంతకన్న వేఱుగతి లేదు' అనెను. సీత యిట్లు చెప్పఁగా శత్రువీరులను జయించు లక్ష్మణుఁడు దైన్యముఁ బొరిఁ జిక్కి రాముని మొగముచాయం జూచెను. అంత వీరఘ్నుఁడగు లక్ష్మణుఁడు రాముని బొమలసైఁగ మొదలగు ముఖసూచనలచే నది యతనికభిమతమని తెలిసికొని రామునిమతముచొప్పునఁ జితిని బేర్చెను. అప్పుడు రాముఁడు 'పతివ్రత నెపము లేకయే చేయు ప్రత్యయము నెట్లు చూతు'నని లజ్జనొంది సీతమొగము చూచినచో మోమోటము గలుగునని తలంచి మొగము వంచుకొనియుండఁగా సీత రామానుభవముచే మెల్లఁగా నతనికిఁ బ్రదక్షిణముఁ గావించి ధగధగ జ్వలించుచున్న యగ్నిహోత్రమునొద్దకు వచ్చెను. సీత దేవతలకును బ్రాహ్మణులకును నమస్కరించి యగ్నిసమీపముం జేరి చేమోడ్పు గీలించి, 'నాహృదయ మెప్పుడును రాముని నుండి మఱియొక పురుషునియెడకుఁ జలింపదేని యిట్టే లోకమున కెల్ల సాక్షియయిన యీయగ్నిహోత్రుఁడు నన్ను సర్వవిధముల రక్షించుఁగాక. నేను పరిశుద్ధమయిన నడవడిగలదాననేయై రాముఁడు నన్ను న్యాయ్యముగా దుష్టురాలినిగాఁ దలంచిన యెడ సమస్తలోకసాక్షియగు నగ్నిహోత్రుఁడు నన్ను సర్వవిధములఁ రక్షించుఁగాక. నేను మనస్సునను వాక్కునను గర్మమునను సకలధర్మవిదుండగు రాముని నతిక్రమించి నడచుకొనకుందునేని, సకలలోకసాక్షియగు నగ్నిహోత్రుఁ డన్ని విధంబుల నన్ను రక్షించుఁగాక. భగవంతుఁడగు సూర్యుఁడును వాయువును, దిశలును, చంద్రుఁడును, పగలును, రాత్రియుఁ, బ్రాతస్సాయంసంధ్యలును, భూమియు మఱియుఁ దక్కినవారును, నన్ను సచ్చరిత్రము గల దానినిగా నే తలంతురేని, అగ్నిహోత్రుఁడు నన్ను రక్షించుఁగాక' అని పలికెను. ఇట్లు చెప్పి సీతాదేవి యగ్నిహోత్రమునకుఁ బ్రదక్షిణము గావించి మనంబునం దెంతమాత్రము శరీరముపయి నభిలాషలేక, జ్వలించుచున్న యామంటలోఁ బ్రవేశించెను. అచ్చట మూఁగియుండిన మహాజనము ఆబాలవృద్ధము, మిక్కిలియు భయముగదుర, సీత యగ్నిఁ బ్రవేశించుటను జూచెను. మేలిబంగారు భూషణములం దాల్చి మంచికడాని బంగరువన్నెగలిగి వెలుంగు నాబిడ సమస్తలోకములును జూచుచుండ జ్వలించుచున్న యగ్నిహోత్రమునఁ బడెను. అమ్మహాభాగ్యవతి సీత పవిత్రమయిన *యాజ్యాహుతియుంబోలె నగ్నిని బ్రవేశించునపుడు మూఁడులోకములును జూచినవి. ఆ సీత యజ్ఞంబున మంత్రములచే సంస్కరింపఁబడి నిరంతరముగా

---

* సీతకు ఈఆజ్యాహుతిదృష్టాంతముచేత పరమపవిత్రత దెలియునది - గోవిందరాజులు.

వేల్వఁబడి పడుచున్న యాజ్యధారవలె పెనుమంటలు చెలంగుచున్న యగ్నిహోత్రమునం బడఁగా స్త్రీలందఱును జూచి యాక్రోశించిరి. స్వర్గమునందును భూలోకమునందును బాతాళమునందునున్నట్టి దేవతలును గంధర్వులును దానవులును శాపము నొంది 'స్వర్గమునుండి *నరకమునం బడు దేవతనుంబోలె నగ్నియందుఁ బడుచున్న సీతాదేవిని జూచిరి. ఆబిడ యగ్నిప్రవేశము సేయునపుడు రాక్షసులును వానరులును మిక్కిలి యద్భుతముగా నుండునట్లు మహాధ్వని సెలంగ హాహాకారములు సేసిరి. ఇది నూటపందొమ్మిదవసర్గము.

— { బ్రహ్మాదిదేవతలు విమానారూఢులయి శ్రీరామసన్నిధికి వచ్చుట దేవతలందఱును రాముని బ్రస్తుతించుట బ్రహ్మ విశేషించి శ్రీరాముని స్తోత్రము సేయుట. } —

అంత ధర్మాత్ముం డగురాముఁడు సమస్తజను లాడుకొనుమాటలవినుచునే మనంబున దుఃఖితుఁడై కన్నుల నీళ్లు కలంగంబాఱఁ గొంతసేపు మనంబునఁ జింతించుచుండెను. అంత రాజరాజగు కుబేరుండును శత్రువులను సంహరించు యముండును, సహస్రాక్షుండగు దేవేంద్రుఁడును, పగవారిని దపింపఁజేయువరుణుండును, ముక్కంటియు శ్రీమంతుఁడును వృషభధ్వజుండునగు శివుండును, సమస్తలోకంబులను సృజించువాఁడును బ్రహ్మవేత్తలలోనెల్ల నుత్తముండునగు బ్రహ్మదేవుండును వీరలందఱును సూర్యునింబోని విమానంబుల నెక్కి లంకాపురిఁ జేరి రామునియొద్దకు వచ్చిరి. అంత నా బ్రహ్మాదిదేవతాశ్రేష్ఠులు తమ్ముం జూచి చేతులుమోడ్చి నిలుచున్న రామునిఁగాంచి కంకణాదిహస్తాభరణములతో నొప్పు తమనిడుదబాహువులను బయికెత్తి రామునితో 'నీవు సమస్తలోకములకును గర్తవు. సర్వోత్తముండవు, జ్ఞానవంతులలో నెల్ల మేటివి. ఇట్లు సర్వజ్ఞుఁడవగు నీవు సీత యగ్నిలోఁ బడుచుండఁగా నేమియుఁ దెలియనివానివలె నుపేక్షింపనేల? బ్రహ్మాదిదేవతలలోనెల్ల నీవే శ్రేష్ఠుఁడవని నీమహిమ నీకే యెట్లు తెలియకపోయెను. నీవు మున్ను అష్టవసువులలో ప్రజాపతి యగుఋతధాముం డనువసువుగా నుంటివి. నీవేకదా మూఁడు లోకములకును అండాధిపతిపర్యంతమును మొట్టమొదట సృజించినకర్తవు. నీకు నీయంత స్వతంత్రుఁడవేకాని నిన్ను నియమించువాఁడు లేఁడు. ఏకాదశరుద్రులలో మహా

---

* సమస్తభోగములకు నర్హమయినట్టి దివ్యరూపము గలసీత అగ్నింబడుట, స్వర్గమందలిదేవత నరకమునంబడుట యెంత యనర్హమో యంత యనర్హముగా నుండెనని దృష్టాంతార్థము. సీత రావణుఁడు తనకడకు వచ్చినది మొదలుకొని యింతవఱకును పరమభాగవతుం డగులక్ష్మణునియెడఁ గావించినయపచారమునకు ననుభవించిన ఫలము చెప్పఁబడెను. వాస్తవమునకు సీత రావణుఁడువచ్చినకాలమున అగ్నిం బ్రవేశించెననియు రావణుఁడు కొనిపోయినది మాయాసీతయనియు నిజమయినసీత యగ్నినుండి యుద్ధమించుటకై మాయాసీత యగ్నిని బ్రవేశించినదనియుఁ గొందఱు చెప్పెదరు.

దేవుఁడను నెనిమిదవరుద్రుఁడవు. పన్నిరువురు సాధ్యులలో వీర్యవంతుఁడనఁబడు నైదవవాఁడవు పరంతపా! నీకశ్విదేవతలు చెవులు, చంద్రసూర్యులు కన్నులు. లోకముల సృష్టికి ముందును ప్రళయమందును నీవుత్పత్తివినాశరహితుఁడవై కనఁబడుచుందువు ఇట్లు సర్వజ్ఞుఁడవు సర్వశక్తివి సర్వేశ్వరుండవు నయ్యు నేమియుఁ దెలియని యొక కేవల మనుష్యుని యట్లు సీత యగ్నిఁబడుచుండఁగా నుపేక్షించుచుండ నేల?' యని యడిగిరి. ఇట్లు లోకరక్షకులగు నా బ్రహ్మాదులడుగఁగా లోకనాథుఁడును ధార్మికశిరోమణియు రఘుకులీనుండు నగు రాముఁడు ఆ దేవతాశ్రేష్ఠులనుజూచి నేను *దశరథకుమారుండగు రాముఁడ ననియే మనుష్యుండ ననియే నన్నుఁ దలఁచుకొనుచున్నాను. నేనెవ్వఁడనో ఎవ్వరివాఁడనో యెందులకు వచ్చితినో యావివరమంతయు భగవంతుఁడగు

---

* ఇందులకు 'ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమ్। యోఽహం యస్య యతశ్చాహం భగవాం స్తద్బ్రవీతు మే' అని మూలము. విశేషార్థము:—రాముఁడు బ్రహ్మాదులచే సామాన్యముగా స్తోత్రము చేయఁబడుచున్నను సమస్తదేవతాపూజనీయుఁడగు చతుర్ముఖునివలన తన ప్రభావమును లోకమునకుఁ బ్రఖ్యాపించుటకు తన సౌశీల్యమును (అనగా సర్వోత్కృష్టుఁడయ్యుఁ దనకంటె మిక్కిలియుఁ దక్కువయగువారితో పాటిగాఁ గలసిమెలసి తానుండుటను) దెలుపుచున్నాఁడు. (ఆత్మానం మానుషం మన్యే) నన్ను మనుష్యునిగాఁ దలంచుకొనుచున్నాను. నాపరత్వముకంటె మనుష్యత్వము నభినయించుటయే నాకు నభిమతమని యర్థము. అందును విశేషము చెప్పుచున్నాఁడు. (రామం) రాముఁడను పేరుగలవానినిగాఁ దలంచుచున్నాను. మనుష్యుఁడుగాను అందును రాముఁడను పేరు గలిగియు నుండుటయే నాకభిమత మనుట. అంతకంటె నతిశయమును జెప్పుచున్నాఁడు. (దశరథాత్మజమ్) దశరథకుమారుఁడగు రాముఁడుగాఁ దలఁచుచున్నాననుట. అవతారములందెల్ల దశరథచక్రవర్తిపుత్రుఁడుగా నుండుటయే నాకు మిక్కిలియు ప్రియమని భావము. ఇటు సంప్రదాయోదాహరణ మొకటి గలదు 'శంఖచక్రగదాపాణే ద్వారకానిలయాచ్యుత। గోవిన్ద పుణ్డరీకాక్ష రక్ష మాం శరణాగతామ్' అని ద్రౌపదీవాక్యము గలదు. (శంఖచక్రగదాపాణే) అని పరత్వవ్యంజకములగు శంఖచక్రాద్యాయుధములను ధరించుటను జెప్పుటచే కృష్ణుఁడనాదరము సేసి ముఖముఁ ద్రిప్పుకొన్నవాఁడయ్యెననియు, (ద్వారకానిలయ) అని కృష్ణావతారము చెప్పుటచే కొంచెము మొగమెత్తినాఁడనియు, (గోవిందపుండరీకాక్ష) అని గోవిందశబ్దముచే గోపాలపుత్రుఁడు గొల్లపిల్లవాఁడని వినుటచే పరత్వమునకంటె వసుదేవునికి పుత్రుఁడగుటయే తనకభిమతమని విహ్వలితాత్ముండయ్యెననియుఁ జెప్పంబడినది. మనుష్యత్వమున నతిశయించిన తనపరవాసుదేవత్వాదికము సుగ్రీవాదులకు చక్కఁగా నిశ్చితమయియున్నది గాన యందు దృఢముగా విశ్వాసము వారికిఁ గలిగించుటకై చతుర్ముఖునిచే తనపరత్వమును బ్రకటించుటకు స్వస్వరూపము నడుగుచున్నాఁడు. (యోఽహం) నేనెవఁడను? నాస్వరూపమేమియనుట (యస్య) నేనెవ్వరివాఁడను అని తనసంబంధమును గుఱించిన ప్రశ్నము. (యతః) ఎందుకొఱకు? అని తాను వచ్చిన ప్రయోజనమును గుఱించిన ప్రశ్నము. (భగవాం స్తద్బ్రవీతు) భగవంతుఁడగు బ్రహ్మ దానిని జెప్పఁగాత. చక్రవర్తిపుత్రుఁడగుటయే నాకు మిక్కిలియు ప్రియతమమైనది. నీవు నీయంతట సర్వజ్ఞుఁడవుగాన నాకభిమతము గానిదైనను పరత్వమును బ్రకటింపుమని యర్థము. తనయాకారమును వివరించుట తనకభిమతము గానిదయినను తాను వివరింప ననుమతియొసంగుట రాముఁడను పేరఁ దాను చేయవలసిన కార్యమొనగూడి యుంటం బట్టి యని తెలియునది.

బ్రహ్మదేవుండు చెప్పినలయును' అనెను. ఇట్లు రాముండడుగఁగా బ్రహ్మవేత్తలలో నెల్లనుత్తముండగు బ్రహ్మదేవుఁ డతనిఁజూచి 'రామా! సత్యపరాక్రమా! యథార్థము చెప్పెదను. వినుము. * నీవు నారములు అయనముగాఁ గలిగి జగత్కారణుండ వైననారాయణుండవు. అవాప్తసమస్తకాముండవయ్యు క్రీడాప్రవృత్తుండవుగాఁ జగత్సృష్టిమొదలగు వ్యాపారములు లీలలుగాఁ జేయుచుందువు. నీ వెల్లప్పుడును లక్ష్మితోఁ గూడియుండువాఁడవు సుదర్శనచక్రం బసాధారణ మగునాయుధముగాఁ దాల్చియుందువు. సర్వవ్యాపకుఁడవు. ఒక కొమ్ముగలిగి భూమి నుద్ధరించిన యాది వరాహమూర్తివి. ఇంతకుమునుపుండిన శత్రువులను నింకఁ బుట్టఁగల శత్రువులను

* ఇందులకు 'భవాన్నారాయణోదేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధోవిభుః । ఏకశృంగోవరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్' విశేషార్థము:—(నారాయణః) 'ఆపోనారాఇతిప్రోక్తా ఆపోవైనర సూనవః । తాయదస్యాయనంపూర్వం తేన నారాయణః స్మృతః' 'జలములు నారము లనంబడినవి. ఏలన నవి నరునిచేఁ (పరమాత్మచేఁ) బుట్టినవి. ఆజలములు మునుపు ఇతనికి స్థానముగా నుండినవగుటంజేసి యితఁడు నారాయణుఁ డనఁబడెను'అని మనుస్మృతి ముందు జలములను సృజించి యితరములను సృజించుటకుమునుపు ఆజలములందు నివసించినాఁడనుట. ఇట్టి నారాయణుఁ డనుటచే జగత్కారణుఁడగుటయుఁజెప్పఁబడెను. ఇందులకు 'ఏకోహవై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మనేశానో నేమేద్యావాపృథివీ' అని శ్రుతి. అవాప్తసమస్తకాముఁ డగువానికి జగత్తు సృజించుట మొదలగువ్యాపారములు సేయుట పొసఁగదే యనఁగా (దేవః) 'దీవ్యతీతిదేవః' క్రీడించువాఁడు. క్రీడాప్రవృత్తుఁడగుటచే సృష్టిమొదలగు వానిని లీలకొఱకుఁ జేయుచున్నాఁడనుట. కాఁబట్టి అన్నిట పరిపూర్ణుఁడయినవానికి నేదయినపని సంభవించునని భావము. ఇట్లు పరత్వమునకు అసాధారణమయిన నామధేయమును జెప్పి పత్నీవైశిష్ట్యమును జెప్పుచున్నాఁడు. (శ్రీమాన్) శ్రీతోడి నిత్యయోగము గలవాఁడు. అసాధారణమైనయాయుధమును జెప్పుచున్నాఁడు (చక్రాయుధః) సుదర్శనచక్రము ఆయుధముగాఁ గలవాఁడు. స్వరూపవైలక్షణ్యమును జెప్పుచున్నాఁడు. (విభుః) వ్యాపకుఁడనుట. అణుస్వరూపులగు ఆత్మలకు స్వరూపవ్యాప్తిలేదు. పరమాత్మునకి స్వరూపముచే సర్వత్రవ్యాప్తి గలదు. వారికంటె విలక్షణుఁడనుట. దీనిచే ఫలితమైనరక్షకత్వమును జెప్పుచున్నాఁడు. (ఏకశృంగో వరాహః) ఒక కొమ్ము గలయాదివరాహఁడవు. ప్రళయసముద్రము పొంగి పొరలినపుడు వరాహరూపమునుదాల్చి భూమినుద్ధరించినవాఁడనుట 'ఉద్ధృతాసి వరాహేణ' అనిశ్రుతి 'దంష్ట్రిరూపః సర్వతేంద్రాణాం చాలనం కృతవాన్మహత్ । తతస్తం తుష్టువుర్దేవా ఏకశృంగత్వ సిద్ధయే । ఏకశృంగ వరాహోఽభూత్తదా ప్రభృతి మాధవః' వరాహమూర్తి ఒకకోఱతో భూమిని మోయుచు రెండవకోఱతోఁ బర్వతములను గదల్పసాగెను. అంత దేవతలు ఒకటేకోఱ గలిగియుండుటకై భగవంతునిం బ్రస్తుతించిరి. అంత నదిమొదలుగా వరాహమూర్తి ఒకటేకొమ్ము గలవాఁడయ్యెను.' అని స్కాందము. అనిష్టనివర్తకత్వమును జెప్పుచున్నాఁడు. (భూతభవ్యసపత్నజిత్) మునుపటిశత్రువులను పిమ్మటి శత్రువులను గెలుచువాఁడు. మునుపటిశత్రువులు మధుకైటభాదులు పిమ్మట రానున్నశత్రువులు శిశుపాలాదులు అని తెలియునది.

గెలుచువాఁడవు. * రామా! నీ వక్షరమవు. నీవు సత్యబ్రహ్మమవు. షడ్భావవికార శూన్యుఁడవు. ఆదిమధ్యాంతములందు వర్తించు నిత్యుఁడవు నీవు సమస్తలోకముల శ్రేయస్సునకు పరమధర్మరూపముచే సాధనభూతుఁడవయిన వాఁడవు. సర్వవ్యాపివి. నాలుగుభుజముల నొక్కమారే నాలుగుపురుషార్థముల నొసంగువాఁడవు †నీవు శార్ఙ్గ మనుధనువు దాల్చువాఁడవు, సమస్తేంద్రియములకు నియామకుఁడవు.

---

* ఇందులకు, 'అక్షరం బ్రహ్మసత్యంచ మధ్యేచాన్తేచ రాఘవ । లోకానాంత్వంపరో ధర్మో విష్వక్సేన శ్చతుర్భుజః' అని మూలము (అక్షరం) నక్షరతీత్యక్షరం - క్షరింపనిది నాశము లేనిదనుట, 'ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తి' అని శ్రుతి. (భవాన్) నీవు, ఇదియెల్ల మీఁదనెల్ల నొక్కొక్కదానితోఁ గూర్చుకొనునది. 'అథ పరాయయా తదక్షర మధిగమ్యతే' ఇత్యాది శ్రుతులు. దీనిచే 'యేనాక్షరం పురుషంవేద' అనుశ్రుతియుపబృంహితమయ్యె. 'విశ్వం నారాయణందేవమక్షరం పరమంప్రభుమ్' అను అక్షరవిద్యోపసంహారము నయ్యె. ఇట్లే మీఁదనన్ని పదములచే నాయావిద్యలయుపసంహారము దెలియునది. (బ్రహ్మ) 'బృహతి బృంహయతీతి బ్రహ్మ' జగదాకారముగా బృంహణము (ఉబ్బుట) నొందునది. 'బృహతి బృంహయతి తస్మాదుచ్యతే పరం బ్రహ్మ' అని శ్రుతినిర్వచనము. (సత్యం) విపర్యాసము నొందనివాఁడవు. షడ్భావవికారశూన్యుఁడవనుట. 'అస్తి, జాయతే, పరిణమతే, వర్ధతే, అపక్షీయతే, వినశ్యతి' ఉండుట, పుట్టుట, మాఱుపడుట, పెరుఁగుట, తగ్గుట, నశించుట' యనునవి యాఱు భావవికారములు (మధ్యేచాన్తేచ) చకారముచే 'ఆదౌ' అనియు గ్రాహ్యము. ఆదిమధ్యాంతములందు వర్తించువాఁడనుట. దీనిచే నిత్యత్వము చెప్పఁబడినది. (లోకానాంపరోధర్మః) లోకములకు సిద్ధరూపమయిన పరమధర్మము. ధర్మమనఁగా శ్రేయస్సాధనముగాన సర్వలోక శ్రేయస్సాధనభూతుఁ డయినవాఁడ వని యర్థము. (విష్వక్సేనః) 'విష్వద్రీచీ సేనాయస్యసవిష్వక్సేనః' అంతటనుగల సేనగలవాఁడు. సర్వవ్యాపియనుట. (చతుర్భుజః) నాలుగుభుజములుగలవాఁడవు. నాలుగుభుజములచే నొక్కసారియే నాలుగుపురుషార్థముల నిచ్చువాఁ డనుట.

† ఇందులకు 'శార్ఙ్గధన్వాహృషీకేశః పురుషః పురుషోత్తమః। అజితః ఖడ్గధృద్విష్ణుఃకృష్ణశ్చైవ బృహద్బలః' అని మూలము. (శార్ఙ్గధన్వా) శృంగవికారమగుధనువు గలవాఁడవు. దీనిచే రక్షణోపకరణముగలవాఁడని తెలియునది. (హృషీకేశః) హృషీకములనఁగా నింద్రియములు. ఇంద్రియములకు నియంతయైనవాఁడవనుట, సర్వేంద్రియముల నాకర్షించునట్టి దివ్యవిగ్రహముగలవాఁడవు. (పురుషః) పురుసనోతీతిపురుషః-బహుప్రదుఁడవనుట-లేక పురి=హృదయగుహయందు, శేతే=శయించువాఁడవు. 'పురిశయం పురుషమీక్షతే' అని నిర్వచనశ్రుతి, లేక-యేనజగత్ పూర్ణం సపురుషః-జగమెల్లనిండినవాఁడు. 'తేనేదంపూర్ణం పురుషేణసర్వమ్' అనిశ్రుతి. లేక-పురాలనత్వాత్ పురుషః-పురాతనుఁడయినవాఁడు 'పూర్వమేవాహమిహాసమితి, తత్పురుషస్య, పురుషత్వమ్' అనిశ్రుతి, (పురుషోత్తమః) క్షరము అక్షరము అనెడి పురుషులకంటె సత్తముఁడయినవాఁడు-చిదచిత్తులకంటె నుత్కృష్టుఁడనుట. యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపిచోత్తమః। అతోఽస్మిలోకే వేదేచ ప్రథితః పురుషోత్తమః' అని గీత. లేక పురుషులం దుత్తముఁడగుటచే పురుషోత్తముఁడు. (అజితః) ఎవరిచేతను జయింపఁబడనివాఁడు-ఆశ్రితసంరక్షణమందు ఎప్పుడుగాని భంగము నొందనివాఁడు (ఖడ్గధృత్) నందకమను ఖడ్గమును ధరించినవాఁడు, (విష్ణుః) వ్యాపనశీలుఁడు. ఎవఁడు తనదయకు విషయమయ్యెనో వానినప్పుడే

పురాణుఁడవు, పురుషోత్తముఁడవు. ఎవ్వరిచేతను జయింపఁబడనివాఁడవు నందకమనుఖడ్గము ధరించువాఁడవు విష్ణుఁడవు, కృష్ణుఁడవు. బృహద్బలుండవు. * నీవు సేనానివి, గ్రామణివి, బుద్ధివి, సత్త్వమవు, క్షమవు, దమమవు, జగత్తుప్రభవమును నాశము నయినవాఁడవు. ఉపేంద్రుఁడవు మధుసూదనుఁడవు. † నీవు ఇంద్రకర్ముఁడవు. నీవు మహేంద్రుఁడవు. నీవు పద్మనాభుండవు, నీవు రణాంతకరుండవు. దివ్యులగు మహర్షులు నిన్ను శరణ్యునిఁగాను శరణముఁగాను జెప్పుదురు. సహస్రశాఖారూపములగు శృంగములు గలిగి యనేకవిధబోధనా (విధి)రూపములగుజిహ్వలతోఁ గూడి కర్మముల నాలోచించుమహర్షభమగు వేదము నీవు. మూఁడులోకములకు నీవుసమష్టికర్తవుగద. స్వయంప్రభుండవు, సూక్ష్మలకును నిత్యులకును నీతోడిసామ్య

అచ్చటనేయుండి రక్షించువాఁ డనుట. (కృష్ణః) 'కృషిర్భూవాచకశ్శబ్దో ణశ్చ నిర్వృతివాచకః' అనునిర్వచనముచేత భూమికిభారముదీర్చి యానందగలిగించువాఁడు. (బృహద్బలః) ధారణశక్తి మిక్కిలి గలవాఁడవు.

* 'సేనానీర్గ్రామణీశ్చత్వం బుద్ధిస్సత్త్వం క్షమాదమః । ప్రభవశ్చాప్యయశ్చత్వ ముపేంద్రో మధుసూదనః' అనిమూలము. విశేషార్థము(సేనానీః)సేనల నడపించువాఁడు. దేవసేనానిర్వాహకుఁడనుట,(గ్రామణీః)గ్రామములనడపువాఁడు-దివ్యజనపదాములను పాలించువాఁడనుట.(బుద్ధిః సత్యంక్షమాదమః) బుద్ధిని సత్యమును క్షమను దమమును బ్రవర్తింపఁజేయువాఁడు. 'నదేవాయష్టిమాదాయ రక్షంతి పశుపాలవత్ । యంహిరక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి తమ్' 'దేవతలుకఱ్ఱనుగొని పసులకాపరివలెఁగాచువారుగారు. ఎవనిని రక్షింపఁగోరుదురో వానికి బుద్ధిగలిగింతురు' అనుటంబట్టి యీశ్వరుఁడు బుద్ధ్యాదులనుగలిగించి రక్షించువాఁడనుట. 'మహాన్ ప్రభుర్వై పురుషస్సత్త్వస్యైష ప్రవర్తకః' అనిశ్రుతి, (ప్రభవః) జగత్తునకు ఉత్పత్తిస్థానము-సమస్తమున కుపాదానమైనవాఁడనుట. (అప్యయః)సమస్తజగమునకు లయస్థానము. 'కృష్ణఏవహిభూతానా ముత్పత్తిరపిచాప్యయః'అనిశ్రుతి. (ఉపేంద్రః) ఇంద్రునికిఁ దమ్ముఁడుగా మొదటనవతరించినవాఁడు. (మధుసూదనః) వేదములనపహరించిన దైత్యునిఁ జంపినవాఁడు.

† 'ఇంద్రకర్మామహేంద్రస్త్వం పద్మనాభో రణాంతకృత్ । శరణ్యం శరణంచత్వామాహుర్దివ్యా మహర్షయః' అని మూలము. విశేషార్థము. (ఇంద్రకర్మా) ఇంద్రునికర్మము వంటికర్మము గలవాఁడవు. 'తం విష్ణురన్వతిష్ఠత' అనిశ్రుతి, ఎవనికర్మము ఇంద్రునికర్మమువలెనుండునో వాఁడనుట. వృత్రాదివధమును నింద్రునియం దంతర్యామియగు పరమాత్మునికర్మమే గాన యదివైకనింద్రునికర్మము వలె నుండు ననుట. (మహేంద్రః) నిరతిశయైశ్వర్యసంపన్నుఁడవు. (పద్మనాభః) పద్మము నాభి యందుఁ గలవాఁడవు. నాకును జనకుఁడవనుట, ఇదియే 'పద్మేదివ్యేర్కసఙ్కాశేనాభ్యా ముత్పాద్య మామపి । ప్రాజాపత్యం త్వయాకర్మ మయిసర్వంనివేశితమ్' అనిమీఁదఁజెప్పెడిని. (రణాంతకృత్) రణమందు శత్రువులకు నాశముసేయువాఁడవు, (శరణ్యం) శరణాగతరక్షకుఁడవు. శరణమున కుచితమయిన జ్ఞానశక్తిదయాదిసంపన్నుఁడనుట, (శరణం) రక్షణోపాయమైనవాఁడనుట, 'సర్వస్యశరణం సుహృత్' అనిశ్రుతి, అని, (మహర్షయః) అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థులయినసనకాదులు అందును (దివ్యాః) అవతారరహస్యాదివిశేషజ్ఞానవంతు లగు వాల్మీక్యాదులు లేక 'యత్రర్షయః ప్రథమజాయేపురాణాః' అన్నట్లు నిత్యసూరులు, (ఆహుః) చెప్పుదురు.

భోగము నొసంగువాఁడవు. ఆశ్రితు లపేక్షించుటకుఁ బూర్వమె వారలను రక్షించుటకుఁ బుట్టువాఁడవు నగుదువు. * నీవు †యజ్ఞరూపుఁడవు, నీవు వషట్కారమవు, (వషట్. ఆశ్రావయ, అస్తుశ్రౌషట్, యజ, యే యజామహే, అనువానిచే నారాధ్యుఁడవు), నీవు ఉత్కృష్టతపస్సుచే నారాధ్యుఁడవు వేదములును వైదికులును నీపుట్టుకయును నాశమును నెఱుంగరు. నీ వెవ్వఁడవో యెవరియు నెఱుఁగరు. ‡నిన్ను యోగులు సమస్తభూతములందును విశేషించి బ్రాహ్మణులందును గోవులందును సమస్తదిక్కులందును ఆకాశమందును పర్వతములందును వనములందును సమస్తభూతములం

* 'సహస్రశృంగో వేదాత్మా శతజిహ్వో మహర్షభః । త్వం త్రయాణాం హి లోకానా మాదికర్తా స్వయంప్రభుః । సిద్ధానామపి సాధ్యానా మాశ్రయశ్చాసి పూర్వజః' అని మూలము. సహస్రశాఖారూపములయిన శృంగములు గలదియు, (శతజిహ్వః) అనేకవిధవేదవాక్యరూపములగు జిహ్వలు గలదియు, నగు (మహర్షభః) గొప్ప ఋషభమయిన-'ఋష ఆలోచనే' గొప్ప ఆలోచన చేయువాఁడు, కర్మముల నాలోచించువాఁడవు, (వేదాత్మా) వేదమయుఁడయినవాఁడవు. ఇట్టి శృంగములును జిహ్వలునుగల వేదమనెడి ఋషభమయినవాఁడవనుట, (ఆదికర్తా) సమష్టికర్తవు-దీనిచే వ్యష్టికర్తయగు తన్ను వ్యావర్తించుకొన్నాఁడు, (స్వయంప్రభుః) తనకుఁదానే ప్రేరకుఁడుగాని యితరులచే ప్రేరింపఁబడువాఁడుగాఁడు 'న తస్యేశే కశ్చన' అని శ్రుతి. (సిద్ధానాం) ముక్తులకును, (సాధ్యానాం) 'యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సన్తి దేవాః' అనఁబడిన నిత్యులకును (ఆశ్రయః) నిరతిశయసౌమ్యభోగము నొసంగువాఁడు. (పూర్వజః) ఆశ్రితుల పేక్షించుటకుఁ బూర్వమే వారిని రక్షింపఁ బుట్టువాఁడు

† 'త్వం యజ్ఞస్త్వం వషట్కారస్త్వమోంకారః పరంతపః । ప్రభవం నిధనం వా తే న విదుః కో భవానితి' అని మూలము. (త్వం యజ్ఞః) నీవు యజ్ఞమవు. 'యజ్ఞో వై విష్ణుః' అని శ్రుతి-యజ్ఞనిర్వాహకములగు పశుహవిరాజ్యస్రుక్స్రువాదులు శరీరముగాఁగలవాఁడవు. యజ్ఞారాధ్యులగు నింద్రాదులు శరీరముగాఁ గలవాఁడనుట. 'బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమ్' అని గీత. (వషట్కారః) వషట్కారమవు. ఇది యుపలక్షణము 'వషట్' అని ద్వ్యక్షరము 'ఆశ్రావయ' అని చతురక్షరము 'అస్తుశ్రౌషట్' అని చతురక్షరమును 'యజ' అని ద్వ్యక్షరమును 'యేయజామహే' అని పంచాక్షరమును; మొత్తమునకు నీపదునేడక్షరములచేతను ఆరాధ్యుఁడవనుట 'చతుర్భిశ్చ చతుర్భిశ్చ ద్వాభ్యాం పంచభిరేవ చ । హూయతే చ పునర్ద్వాభ్యాం స నో విష్ణుః ప్రసీదతు' అని చెప్పఁబడినది. (ఓంకారః) ప్రణవవాచ్యుఁడవు. 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' అని శ్రుతి. (పరంతపః) ఉత్కృష్టతపము గలవాఁడవు. ఉత్కృష్టతపముచే సమారాధ్యుఁడవనుట, (ప్రభవం నిధనం వా) వేదములును వైదికులును నీపుట్టుకను నాశమును నెఱుఁగరు. (కో భవానితి) నీ వెవ్వఁడవో యెవరియు నెఱుఁగరు- అపరిచ్ఛిన్నమహిమగలవాఁడవగుటచే నెఱుంగరనుట. (క ఇత్థా వేద యత్ర సః) అని శ్రుతి. దీనిచే స్వరూపమేమియను ప్రశ్నమునకు నుత్తరము చెప్పఁబడెను.

‡ ఇందు సంబంధప్రశ్నమున కుత్తరము చెప్పఁబడుచున్నది. 'దృశ్యసే సర్వభూతేషు బ్రాహ్మణేషు చ గోషు చ । దిక్షు సర్వాసు గగనే పర్వతేషు వనేషు చ' అని మూలము. ఇందు సర్వాంతర్యామియగుట చెప్పఁబడినది. 'భూతాని విష్ణుర్భువనాని విష్ణుర్వనాని విష్ణుర్గిరయో దిశశ్చ । నద్యస్సముద్రాశ్చ స ఏవ సర్వం యదస్తి యన్నాస్తి చ విప్రవర్య' అని స్మృతి.

దును(జూతురు. *సహస్రచరణుఁడవు నీవ. శ్రీభూపతివి. సహస్రశిరస్కుఁడవు, సహస్రనేత్రుఁడవు నీవ. † నీవు పర్వతములతోఁ గూడిన భూమిని తక్కిన మహాభూతములను ధరించుచున్నావు. ‡ రామా! దైనందిన ప్రళయమున భూమినాశమునొందునపుడు, నీవు జలములందు శేషశాయి వగుచు దేవతలును గంధర్వులును దానవులును వసించు స్వర్గమర్త్యపాతాళము లనెడిమూఁడులోకములను కుక్షిని ధరించుచు మార్కండేయాదులకుఁ గనుపట్టెదవు. § రామా! నేను నీహృదయము. సరస్వతీదేవి జిహ్వ. ప్రభూ! దేవతలు పరబ్రహ్మమవగు నీగాత్రమునందు రోమములవలె నీకవినాభూతులై యుందురు. నీవు రెప్పమూయుట రాత్రియగును; కన్నుదెఱచుట పగలగును. నీయూర్పులే వేదములయినవి వేయేల! నీవులేనిది యొకటియు లేదు ¶ జగత్తుసర్వమును, నీకుశరీరము. భూతలముస్థైర్యమును నీవు. అగ్ని కోపమే

---

* ఇందు పురుషసూక్తార్థము చెప్పుచున్నాఁడు. 'సహస్రచరణః శ్రీమాన్ శతశీర్షః సహస్రదృక్ । త్వం ధారయసి భూతాని వసుధాం చ సపర్వతామ్' అని మూలము. ఇట శతశబ్దము సహస్రవాచకము. శతశీర్షా అనఁగా సహస్రశీర్షుఁడనుట. 'సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్ష స్సహస్రపాత్' అని శ్రుతి. (శ్రీమాన్) శ్రీపతివి. ఇది భూపతియనుటకు నుపలక్షణము 'హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యౌ' అని ఉత్తరనారాయణోక్తి.

† ఇందు సర్వాధారత్వము చెప్పఁబడెను. మఱియు అధారాధేయభావసంబంధము చెప్పఁబడెను.

‡ దైనందిన ప్రళయవృత్తాంతమును జెప్పుచున్నాఁడు. 'అంతే పృథివ్యాః సలిలే దృశ్యసే త్వం మహోరగః । త్రీన్ లోకాన్ ధారయన్ రామ దేవగన్ధర్వ దానవాన్' అని మూలము.

§ ఇందు 'అంగాన్యన్యా దేవతాః' అన్నట్లు సర్వదేవాత్మత్వము చెప్పఁబడుచున్నది. 'అహం తే హృదయం రామ జిహ్వా దేవీ సరస్వతీ । దేవా గాత్రేషు రోమాణి నిర్మితా బ్రహ్మణః ప్రభో ॥ నిమేషస్తే భవేద్రాత్రి రున్మేషస్తే భవేద్దివా । సంస్కారాస్తేఽభవన్ వేదా న తదస్తి త్వయా వినా' అనిమూలము. సంస్కారము లనఁగా నిశ్వాసము అనుట 'తస్యహవా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః' అని శ్రుతి. వేయేల (నతదస్తి వినా త్వయా) నీవు అంతర్యామిగా లేనివస్తువే లేదని యర్థము.

¶ ఇట్లు నిషేధశ్రుత్యర్థమును జెప్పి 'సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మ తత్త్వమసి' ఇత్యాదిసామానాధికరణ్యశ్రుత్యర్థమును జెప్పుచున్నాఁడు 'జగత్సర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలమ్ । అగ్నిః కోపః ప్రసాదస్తే సోమః శ్రీవత్సలక్షణః' అని మూలము. (సర్వంజగత్) సమస్తజగమును (తే) నీకు (శరీరమ్) నీ నియమముచేత ఆధేయమును విధేయమును శేషభూతమునగునని యర్థము. ఇదియే కదా శరీరలక్షణము. ఇట్లు జగత్తు నీశరీరమగుటవలన శరీరగతములగు విశేషణములు నీవిశేషణములే యనుచున్నాఁడు. (వసుధాతలం స్థైర్యమ్) వసుధాతలము స్థైర్యమనుట. భూమియొక్క దృఢత్వము నీదియనుట. 'కాఠిన్యవాన్ యోబిభర్తి తస్మై భూమ్యాత్మనే నమః' అని విష్ణుపురాణోక్తిచొప్పున భూరూపమున కాఠిన్యవంతుఁడై సమస్తమును భరించుచున్నాఁడని యర్థము.

నీకోపము. చంద్రుని ప్రసాదమే నీప్రసాదము శ్రీవత్సమే నీకు గుఱుతు.* త్రివిక్రముండ వగునీవు మున్ను మూఁడడుగులచే ముల్లోకములను బలినుండి పుచ్చుకొంటివి. అట్లు దాఁటి మహాసురుఁడగు బలిని బంధించి యతనిచే పలాయితుఁడయిన దేవేంద్రుని మూఁడులోకములకు రాజును జేసితివి. † సీత లక్ష్మి. నీవు విష్ణుఁడవు, దేవుఁడవు. పుట్టఁగలకృష్ణుఁడవు నీవ ప్రజాపతియనఁబడువాఁడవు నీవ. రావణుని వధించుటకై యిందు మనుష్యదేహమును జొచ్చితివి. రామా! ధార్మికశిరోమణీ! నీవిదెమాకయి పూనినకార్యము చేయుట యైనది. రావణుని వధించితివి ఇఁక సంతుష్టుఁడవై వైకుంఠమున కుద్గమింపుము. నీబలమును వీర్యమును అమోఘము. నీపరాక్రమమును అమోఘము. నీదర్శనమును వ్యర్థము గాదు. నిన్ను స్తోత్రము సేయుటయు వ్యర్థము గాదు. మహాఫలప్రదములు. నీయందు భక్తి గలమనుష్యులు అవిలంబముగా నభిమతఫలము నొందుదురు. పురాతనుండును పురుషోత్తముండు నగు నీయందు నిశ్చలముగా భక్తియుంచినవారు ఈలోకమున సదా దేహముండువఱకు భోగములనుభవించి దేహావసానమున పరలోకమునను సమస్తకామములను బొందుదురు.‡ వేదసిద్ధమును బురాతనమును నితిహాసరూపము నయినదిగాన యీస్తోత్రము నెవ్వరు నిత్యమును గీర్తింతురో యానరులకుఁ బునరావృత్తి గలుగదు' అనెను. ఇది నూట యిరువదియవసర్గము.

{ అగ్నిపురుషుఁడు చితిమధ్యమునుండి లేచి సీతచరిత్రమును శ్లాఘించుచు రామున కాబిడ నర్పించుట. రాముఁడును సీతచరిత్రమును గొనియాడుచు నామెను స్వీకరించుట. నిరతిశయానంద ప్రాప్తి. }

బ్రహ్మదేవుఁడు రామునితోఁ బలికిన యీశుభవాక్యమును విని యగ్నిపురుషుఁడు సీతాదేవిని తొడలపై నిడుకొని చితినుండి యగ్గనలేచి వచ్చెను. అగ్నిహో

---

* ఇందు వామనావతారమును త్రివిక్రమావతారమును వ్యంజితములు 'ఇదంవిష్ణుర్విచక్రమే త్రేధా నిదధే పదమ్' అనుశ్రుతియు. ఇందులకు 'త్వయాలోకాస్త్రయః క్రాన్తాః పురాణోవిక్రమైస్త్రిభిః । మహేన్ద్రశ్చ కృతోరాజా బలిం బధ్వామహాసురమ్' అని మూలము.

† ప్రయోజనమేమి యన్న దానికిందు నుత్తరము చెప్పఁబడుచున్నది. 'సీతా లక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణుర్దేవః కృష్ణఃప్రజాపతిః। వధార్థం రావణస్యేహప్రవిష్టో మానుషీంతనుమ్' ఇందుభగవదవతారములందెల్లలక్ష్మి అనువర్తించివచ్చుట చెప్పఁబడినది. (కృష్ణః) భవిష్యత్కృష్ణావతారుఁడవు నీవే. (ప్రజాపతిః) ప్రజాపతిశబ్దవాచ్యుఁడవు నీవే. అవతారప్రయోజనము చెప్పుచున్నాఁడు (మానుషీం)మనుష్యసంస్థానరూపమైన (తనుం) అప్రాకృతశరీరము నొందినవాఁడవు. దేహము అప్రాకృతమే. రూపము మనుష్యసంబంధి యని భావము.

‡ దీనిచే తపస్సుమొదలగువానికంటె రామభక్తియే పరమధర్మమని చెప్పఁబడినది. రామభక్తిం జేయలేనివారికి ఈస్తోత్రమె యట్టిఫలము నిచ్చుననుచున్నాఁడు.

త్రుఁడు ఆచితిని చెల్లాచెదరై చనఁద్రోచికొని, మనుష్యవిగ్రహము దాల్చి జనకరాజసుతను సీతను దీసికొని శీఘ్రంబుగఁ బయికి నావిర్భవించెను. బాలసూర్యునివలె వెలుఁగుచు, మేలిబంగారుసొమ్ములు దాల్చి, యెఱ్ఱనిచీరఁ గట్టి, యెలప్రాయంబు మఱింతవన్నె గులుకఁ నలుపెక్కిన కుటిలకుంతలము లందగింప, తొడిగిన పూదండలును నాభరణములును గసుగందక యుండ నగ్గిం బ్రవేశించుటకు మును పుండిన రూపముననే పొలుపారుచు, మనస్సు కలంకలేక యున్నసీతను తనయొడి నిడుకొని యగ్నిహోత్రుండు రామున కొసంగెను. అప్పుడు లోకముగావించు సమస్త శుభాశుభకర్మములకు సాక్షియగు నగ్నిహోత్రుండు రామునిఁజూచి 'రామా! నన్ను ముందుఁ జొచ్చిననీపత్ని యాసీతయిదిగో! ఈబిడయం దేపాపములేదు; కాన పరిగ్రహింపుము. మిక్కిలియుం గూర్చు నీయిల్లాలునందు దోషములేదని యెఱింగియు నీయాచారమునకుఁ గొఱఁతకలుగకుండునట్లు లగ్గిం జొప్పించితి వెంతయాచారశూరుండవు! ఈబిడ వాక్కుచేఁగాని, మనసుచేఁగాని, కంటిచేఁగాని, నిన్నుమీఱి యొండుపురుషునియందు వర్తించినదిగాదు; సదాచార చుమీ, ఇది సమ్మతింపక రావణుఁడెట్లు కొంపోవునందువా? నీవులేనపుడు ఈబిడ దీనురాలై పరవశయై యుండఁగా రావణుఁడు పరాక్రమంబునఁ గన్నుగాననివాఁడగుటచే బలవంతముగా నిర్జనమగువనమునుండి యపహరించుకొని పోయినాఁడు. ఇట్లు చెఱ బెట్టి యంతఃపురమునఁ బదిలముగానుంచి, వికృతరూపలయి భయంకరముగాఁ జూపట్టు రాక్షసస్త్రీలను బెక్కండ్రఁ గావలియుంచి వాఁడెంతనిర్బంధపెట్టినను, ఈసతి నీయందే మనస్సునుంచి నిన్నే పరమగతిగా భావించియుండెను. మించిపోయెనేని యిట్లుండునా? ఆరాక్షసుఁడు రావణుఁడు, ధనకనకవస్తువాహనాదుల నిచ్చెదనని పలువిధములఁ బేరాస గొలుపుచుండినను, చంపెద నఱకెద నని యెంతబెదరించుచుండినను, సీత వాని నెంత మాత్రమును గణింపక మనస్సంతయు నీయందే యుంచి నిన్నే ధ్యానించుచునుండెను. రామా! పరిశుద్ధ మయినహృదయముగలిగి పాప మెఱుంగకున్న యీపూఁబోఁడిని బ్రతిగ్రహింపుము. నామాటకు బదులు చెప్పఁగూడదు. నేను నీకాజ్ఞాపించెదను' అనెను. అంత మాటనేర్పరియు ధర్మాత్ముండు నగురాముఁడు, అగ్నిపురుషుండు చెప్పినయప్పలుకు విని తనయిల్లాలు నిర్దోషురాలని చెప్పినందులకు మనంబు మిక్కిలియు నుల్లసిల్ల నట్టిపడఁతిని నగ్నిం జొప్పించినందులకు కన్నుల నీళ్లుకలంగంబాఱ, వ్యర్థముగా దిగవిడిచితి నని కొంతసేపు చింతించుచుండెను. అగ్ని ఇట్లుచెప్పఁగా, మహాతేజుండును గాంతిమంతుఁడును దృఢపరాక్రముండును పరమధార్మికుండు నగురాముఁడు, దేవశ్రేష్ఠుం డగునగ్నిం

(బ్రహ్మదేవునిం) జూచి 'ముల్లోకములందును సీతపయి సాక్షముచెప్పుట యెంత మాత్రము తగనే తగదనుట వాస్తవమే. అయినను ఈశుభాంగిరాలు రావణు నంతఃపురమున బహుకాలముండినదిగదా. కాన యపవాదము గలుగనచ్చును. నేను సీతను పరిశోధింపకయె పరిగ్రహించియుందునేని, సుజనులు నన్ను దశరథ మహారాజుకడుపునఁ బుట్టియు రాముఁడుమూఢుఁడును కాముకుఁడు. నే యాసుఁగాని మానవంతుఁడుగాఁడని నిందింతురు. కాన యాయపవాదమును బోఁగొట్టుటకై యిట్లు చేయవలసివచ్చెను. జనకమహారాజుకుమారిత నైమెసఁ దాసినఁగూడ నాచారము మఱియొకరు చెప్పవలయునా? సీత నాయందే మనస్సుదగులుపఱి నామనసు పోయినపోకలే పోవుచుండునుగాని తాను స్వతంత్రముగా నే పనియుఁగావింపదనియు నాకునుం దెలియును. అయినను సత్యమునే యవలంబించి సరియైనపద్ధతి నడపఁగోరువాఁడను గావున, సత్యము బయలుపడుటకును, ముల్లోకములవారికిని నమ్మకముగలుగుటకును, సీత యగ్నిని బ్రవేశించుచుండఁగా నుపేక్షించుచుంటిని. ఇటు వంటిసుందరినిఁజూచి రావణుఁడూరకుండునా యనందువేని, ఈనాలుగన్నులనిన్నారి తన తేజముచేతనే సురక్షితయైనది. ఇట్టిచెలువ యెడఁగూడ రావణుఁడతిక్రమించి నడచునా? సముద్రము చెలియలికట్ట మీఱని జాలనట్లు మనసీతను అతిక్రమింపఁజాలఁడు. సీతను జెనకుట యెంతమాత్రము శక్యముగాదు గాన దుష్టాత్ముఁడగు రావణుఁడు మనస్సునయినను నాచెలువను జెనకంజాలఁడు. మండుచున్న యగ్నిజ్వాలను నెవ్వఁడు స్పృశించును? అయిననీయమ యటువంటిదైశ్వర్యము. నెటువిడుచుననుదువా? రావణాంతఃపురమునందలి యైశ్వర్యము ఈకల్యాణి కెంతమాత్రము నర్హముగాదు. నాయైశ్వర్యమె దీనికిఁదగును. ఏలనఁగా సూర్యునికంటె వెలుతురు వేఱుగానట్లు సీత నాకు నెంతమాత్రము వేఱుపడియుండునదిగాదు. ముల్లోకములందును అందఱి కన్నను బరిశుద్ధురాలగు జనకరాజసుత యీసీతను, బుద్ధిమంతుసకుఁ గీర్తిని విడువ నలవిగానియట్లు నాకు విడువశక్యముగాదు కాన సీతను నేనును వేఱుపఱియుండు వాఁడను గాను. మీరు నాయందు నెయ్యము గలవారలు; మఱిలోకపూజ్యులరు; ఇట్లు హితముపదేశించుచున్నవారలు. ఇట్టి మీయందఱును జెప్పినమాట నాకు శుభకరమగును. కాన నేనవశ్యము దాసిని జేసితీఱవలయును' అనెను. మహాబల వంతుఁడగు రాముఁ డిట్లు తనకుం జక్కఁగాఁదెలిసియె యీమాటం బలికి, మహాబలసంపన్నులయిన యాబ్రహ్మాదులు దాను గావించిన కార్యమునకుఁ బ్రశంసించుచుండఁగా, సుఖార్హుండు గావునఁ బ్రియురాలిం దగ్గఱకుఁ జేరఁదీసికొని యెంతయు సుఖము ననుభవించినవాఁ డయ్యె. ఇది నూటయిరువదియొకండవ సర్గము.

శివుఁడు రావణుని వధించినందులకుఁ బొగడుచు రామునిఁ
జిరకాల మయోధ్యారాజ్యము ప్రాని యశ్వమేధాదులం
జేసి ధర్మమును స్థాపించి రమ్మని దివ్యశరీరుండును దివ్య
విమానమున వచ్చి యున్న దశరథునిం జూపుట.
రామాదులు దశరథునకు నమస్కరించుట.
అతం డంఱను వేఱువేఱ యభినం
దించి స్వర్గమున
కరుగుట.

రాముఁడు లెస్సగాఁ జెప్పిన యీశుభవచనమును * విని శివుం డంతకన్న శుభం బగువాక్యమున నతనితో †'పుండరీకాక్షా! మహాబాహూ! విశాలవక్షా! పరంతపా! రామా! శస్త్రధారిశిరోమణీ! మాభాగ్యమున నీ విట్లు రావణుని వధించితివి. రామా! సమస్తలోకములకును రావణునివలనఁ బుట్టి చెలంగిన భయం బను బెడిదంపుగాఢాంధకారమును మాభాగ్యవశంబున నీవిపుడు యుద్ధమున రావణునిం జంపి పోఁగొట్టితివి. మహాబలశాలీ! నీ వయోధ్యకుఁ బోయి, దీనుండై నీరాక కెదురు చూచుచున్న భరతునాశ్వాసించి కౌసల్యను, నింతటి మహాకార్యమునకు మూల మగుటచేఁ గీర్తిగావించిన కైకేయినిం గాంచి లక్ష్మణునిదుందలి నెయ్యమువలన నతనింగన్న సుమిత్రను విశేషించియుఁ జూచి, రాజ్యంబుఁ జేకొని సుహృజ్జనులనెల్ల సంతోషముగూర్చి పుత్రపౌత్రాదులం గని యిక్ష్వాకువంశమును శాశ్వతముగా నెలకొల్పి యశ్వమేధమును గావించి యసదృశమయిన కీర్తినిగాంచి బ్రాహ్మణులకు వలయు ధనంబొసంగి, యంత వైకుంఠమునకు వేంచేయం దగును; కాని యింతకుముందు గాదు. రామా! ఇదిగో మనుష్యలోకమున నీకు గురుండును మహాయశుండు నయిన నీతండ్రి దశరథమహారాజు విమానమున వచ్చియున్నాఁడు. చూడు. శ్రీమంతుఁ డితఁడు, పుత్రుఁడవగు నీచేత నసత్యదోషమును తరించునట్లు చేయఁబడి యింద్రలోకము నొందెను. నీవును నీతమ్ముఁడు లక్ష్మణుఁడును నితనికి నమస్కారము గావింపుఁడు' అనెను. శివుఁడు చెప్పినదివిని, రాముఁడును లక్ష్మణుఁ

---

* బ్రహ్మ దేవకార్యమును జేయుటయైనదిగాన దేవలోకమునకు రాముని రమ్మనఁగా శివుఁడు లోకమున ధర్మము సంస్థాపింపవలయునని రామునిహృదయమగుటం దెలిసి యట్లే యతఁడు చేయ ననుమతించుచున్నాఁడు.

† ఇందులకు 'పుష్కరాక్ష మహాబాహో మహావక్షః పరంతప' అనిమూలము. పుష్కరాక్షుఁడనఁగా పుండరీకాక్షుఁడు. 'తస్యయథాకప్యాసం పుండరీకే ఇవ అక్షిణీ' 'పురుషః పుండరీకాక్షః' అని శ్రుతిస్మృతులయందు పరబ్రహ్మమున కసాధారణచిహ్నముగాఁ బ్రతిపాదితమైన పుండరీకాక్షత్వము రామునకుఁ జెప్పఁబడుటచే రామరూపమున నవతరించిన విష్ణుఁడే వేదాంతవేద్యుండగు పరబ్రహ్మమని చెప్పఁబడినదగుచున్నది. మహావక్షుఁడనఁగాఁ శ్రీనివాసమువలన గొప్ప వక్షముగలవాఁడనుట.

డును విమానశిఖరమునందున్న తండ్రికి ప్రణామముగావించిరి ప్రభు వగు రాముఁడును లక్ష్మణుఁడును, తనదివ్యదేహకాంతిచే వెలుంగుచు దివ్యంబు లయిన నిర్మల వస్త్రములను ధరించియున్న తండ్రిని దశరథుని దర్శించిరి. అప్పుడు విమానంబునం దుత్తమాసనంబునఁ గూర్చుండి యున్న మహాబాహుండగు దశరథమహారాజు తనకుఁ బ్రాణములకంటె మిక్కిలియుఁ బ్రియుండయిన పుత్త్రుని రాముని౦ జూచి మిక్కిలియు హర్షము పయిఁగొనఁగాఁ దనతొడపయి నుంచుకొని బాహు సాఁచి బిగ్గ కౌఁగిలించుకొని యంత నతనితో 'రామా! నిన్నుఁ బాసినందున నాకు నీ స్వర్గ భోగము గాని యీ దేవర్షులు గావించు సన్మానముగాని యింతగా మెచ్చు గాకున్నవి. ఇది సత్యము. ఇట్లని యొట్టుపెట్టి చెప్పుచున్నాను. ఇప్పుడు శత్త్రువులను వధించి వనవాసప్రతిజ్ఞను దీర్చి నిండుమనంబున సంతుష్టుండవై యున్న నిన్నుఁ జూడఁగా నాకు మిక్కిలియుఁ బ్రీతియగుచున్నది. మేటిమాటకారి నిన్నూరు వెడలఁ బంపుటకై కైకేయి యేమిమాటలు చెప్పినదో యవియన్నియు మఱపునొందక నా మనస్సున నేనాటుకొని నన్ను దుఃఖపెట్టుచునే యున్నవి. నీవును లక్ష్మణుఁడును కుశలముగా నుండుటఁజూచి నిన్నును వానిని గౌఁగిలించుకొన్నపిదప నిపుడా దుఃఖమునుండి, మంచునుండి సూర్యుఁడు విడువడినట్లు విముక్తుఁడనయితిని. పుత్త్రా! మున్ను అష్టావక్రుండు కహోళుండను బ్రాహ్మణుని జనకసభయందు వాదంబునఁ బగవానినుండి దరింపఁజేసినట్లు, మహాత్ముండును సుపుత్త్రుండు నగునీవు సత్యపాశబద్ధుఁడ నగు నన్ను నసత్యదోషమునుండి తరింపఁజేసితివి. సౌమ్యా! పురుషోత్తమా! మేటి దేవతలే రావణునివధముగావించుటకై యప్పుడా యభిషేకవిఘ్నాదులు గలిగించిరని నాకిప్పుడే తెలిసినది శత్త్రునిషూదనా! కౌసల్య వనమునుండి గృహమునకు వచ్చిననిన్ను మిక్కిలి సంతోషము పొంగఁ జూడఁగలదు. కాన, యది కృతార్థురాలు చుమీ. రామా! అయోధ్యాపురమునకుఁ బోయి పట్టాభిషిక్తుండవై యభిషేకజలంబులం దోఁగి యపుడు భూనాథుండవై తేజరిలుచున్న నిన్నుఁ జూడఁగల మనుష్యులందఱును గృతార్థులేకదా. నీయందనురక్తిగలిగి, బలవంతుఁడును శుచియును ధర్మవర్తనుండునై యొప్పు భరతునిఁ బోయి నీవు గలియఁగాఁ జూడఁగోరెద. కాన యవశ్య మతనిని బోయి చేరుము. సౌమ్యా! నీవు సీతను బుద్ధిమంతుఁడగు లక్ష్మణునిని గూడి, యరణ్యంబున వాసము సేయుచుఁ బదునాలుగేండ్లనుఁ గడపి పుచ్చితివి. నీవు వనవాసంబు దీర్చుకొంటివి. నీప్రతిజ్ఞయు సఫలమయ్యెను. రావణుని యుద్ధమున వధించి దేవతల నందఱ సంతోషపఱిచితివి. శత్త్రుసూదనా! చేయవలసిన కార్యము చేసితివి. శ్లాఘ్యమయిన యశస్సును బొందితివి. ఇంక రాజ్యమునందుఁ బట్టాభిషిక్తుఁడవై నెలకొని, నీవును దమ్ములును దీర్ఘాయుల రై సుఖముండుఁడు' అనెను. దశరథమహారాజిట్లు పలుకఁగా రాముఁడంజలి గీలించి యతనితో 'తండ్రీ! నీవు సమస్తధర్మములను తెలిసినవాఁడవు. రాఘవు నడవికిఁ బంపుదువేని, నిన్నును నీకొడుకునుగూడ దిగవిడు

తు'నని కైకేయితో నీవు శపథముచేశితివే! కాఁబట్టి యిపు డాకైకేయియందును భరతునియందును ననుగ్రహముసేయుము. ప్రభూ! ఘోరమయిన యాశాపము, కైకేయిని నామెపుత్త్రుఁడగుభరతునిఁ దాఁకకుండునట్లు దయసేయుము' అనెను. ఆమ్మహారాజు తనయెదుట చేతులు మోడ్చియున్నరామునిం జూచి 'వల్లె' యని యంగీకరించి, లక్ష్మణుని మరలఁ గౌఁగిటంజేర్చి యతనితో 'నీవు రామునకును విదేహరాజసుతకు సీతకును భక్తితోడ శుశ్రూష సేసి నాకు మిక్కిలియు సంతోషము గలిగించితివి. ధర్మమున కగుఫలము నీకుఁ గలిగెడునయ్యె. ధర్మజ్ఞా! *రాముఁడు ప్రసన్నుండు కాఁగా నీకు ధర్మంబును భూమియందు విశాల మయినయశస్సును సుఖమును గొప్పతనమును గలుగును. సుమిత్రానందవర్ధనా! రామునకు శుశ్రూష సేయుచుండుము. దాన నీకు శుభంబగును. రాముఁడు సమస్తలోకములకును నెల్లప్పుడును, శుభము లాచరించుటయందే యాసక్తిగలవాఁడు. † ఈదేవేంద్రుఁడు మొద లగుమూఁడులోకములవారును సిద్ధులును మహర్షులును, మహాత్ముండును బురుషోత్తముండు నగురామునిఁ గొలిచి పూజించుచున్నారు. సౌమ్యా! సమస్త దేవతాంతర్యామియు వేదతాత్పర్యభూతము నై యగ్నీంద్రాదిరూపమున సర్వకర్మములచే నారాధ్యమై సాత్త్వికులపవిత్రులచేఁ దెలియందగి భక్తిశూన్యులకుఁ దెలియ నలవి గానిదై షడ్భావవికారరహిత మై యొప్పెడి యాబ్రహ్మమే యిట్లు రామరూపమున నవతరించినదని బ్రహ్మాదులు చెప్పుదురు నీవు రామునకును వైదేహికి సీతకును భక్తితో శుశ్రూషసేయుటవలన ధర్మమునాచరించినాఁడ వయితివి; విశాలమయిన కీర్తిని జెందితివి, అనెను. మహాబాహుండగు ధర్మాత్ముఁడా దశరథుఁడు తనయెదుట చేమోడ్చి నిలిచి యున్నలక్ష్మణున కవ్విధంబునఁ జెప్పి యంత సీతాదేవిని జూచి శుభవచనమున 'సీతా! రాముఁ డిప్పుడు నిన్ను 'పరిత్యజించినా'నని చెప్పినందులకై నీవు కోపము సేయరాదు. నీచరిత్రము పరిశుద్ధముగా నుండవలయునని రాముఁడు నీమేలుగోరి నీపరిశుద్ధత వెల్లడియగుటకై యిట్లు చేసినాఁడేకాని మఱేమి గాదు. సుభ్రూ! వెనిమిటికి శుశ్రూష సేయువిషయమును గుఱించి నీ కుపదేశింపవలసినది లేదు. అయిన నేను నామనసుటచే చెప్పవలసినవాఁడను. కాన యవశ్యము చెప్పెదను. ఈరాముఁడె నీకు పరదైవము' అనెను. దశరథుఁ డివ్విధమున పుత్త్రులగు రామలక్ష్మణులకును కోడలయిన సీతకును జెప్పి విమానంబుతోఁ దేజరిల్లుచు నింద్రలోకమునకుం బోయెను. ఇది నూట యిరువదిరెండవ సర్గము.

---

* లక్ష్మణుఁడుగూడ విష్ణునవతారమని దశరథుఁ డెఱుఁగఁడు.

† ఇందు దశరథుఁడు రాముఁడు సర్వోత్తముఁ డని యింద్రాదిశిష్టులయాచారమునుబట్టి తెలుపుచున్నాఁడు.

దేవేంద్రునిప్రసాదమువలన నిదురించి లేచినట్లు యుద్ధమృతు లయినవానరు లెల్ల లేచుట, దేవతలు స్వస్థానమునకుఁ బోవుట.

దశరథుఁడు మహేంద్రవైభవమున మరలి దేవలోకమునకుఁ బోఁగానే, దేవేంద్రుఁడు మిక్కిలియు సంతుష్టుఁడై తనముంగల నంజలి ఘటించి నిలుచున్న రామునిఁ జూచి 'రామా! పరంతపా! * మేము దశరథునిపుత్రకామేష్టికాలమున నొసంగిన దర్శనము నీకు రావణవధ పర్యంతమగు ఫలము గలిగించినది. మేము మిక్కిలియు సంతోషించితిమి. అందువలనఁ బ్రత్యుపకారముగా నీవు మనమున నేమిగోరెదవో చెప్పుము' అనెను. ఇంద్రుఁ డిట్లు చెప్పఁగా, రాముఁడు తానును తమ్ముం డగులక్ష్మణుండును భార్యయగుసీతయుఁ జేతులు మోడ్చి 'సమస్తదేవాధిపతీ! మాటలాడువారలలో మేటీ! నీకు నాయందుఁ బ్రీతిగలిగిన యెడల నేను గోరునది చెప్పెదను. నీ విట్లుచేసి నీమాటను సత్యము గావించుకొనుము. నాకొఱకై పరాక్రమించి యుద్ధంబున మృతులై యమలోకమునకుఁ బోయినవానరు లందఱును మరల బ్రతికి లేచునట్లు గావింపుము. ఎవ్వరు నాకుఁ బ్రియము లయినకార్యములం దాసక్తులై మరణమునుగూడ లెక్కగొనక కావించి; కొడుకులను పెండ్లాలనుం బాసి మృతులయిరో యావానరు లందఱును మరల బ్రతికి తమపుత్రకళత్రములతోఁ గూడునట్లు లనుగ్రహింపుము. ఈవరమే నేను వేఁడుచున్నాను. మానదా! వానరులును భల్లూకములు నెంతమాత్రమును బీడలేక, గాయములునులేక యెప్పటియట్లు బలపరాక్రమసంపన్నులై యుండం జూడఁగోరుచున్నాను. వానరులుండు స్థలములందు కాలముగానియప్పుడుగూడ ముఖ్యము లయినఫలమూలములు గలుగవలయును. నదులు నిర్మలజలములతో నొప్పుచుండవలయును' అనెను. మహాత్ముం డా రాముఁడు పలికినమాటను విని, దేవేంద్రుఁడు ప్రీతిసూచకం బగుమాటల 'నాయనా! రఘునందనా! చెల్లాచెదరయిన కాలుసేతులు తోఁకలు మొదలగు నవయవముల నెప్పటిరూపుగాఁ జేర్చి లోకాంతరగతు లయినవారిని మరలఁ దెచ్చి యిట్లు వానరాదుల బ్రతికింపవలసి యున్నది. గాన నీ వడిగినయీవరము మిక్కిలియు గొప్పది. అయిన నేను మొదలొకటిచెప్పి మఱియొకటి రెండవతూరి యింతవఱకుఁ జెప్పినది లేదు. కాన నీవడిగినట్లు కాఁగలదు. రాక్షసులచే యుద్ధంబునఁ గాలుసేతులు తలలు దెగి హతులయిన కొండ

* నీ విప్పుడు మమ్ము దర్శించినది వ్యర్థముగా రాదు. మేము సంతోషించితిమి. కాన నీవు మనమునఁ గోరువర మడుగుము ఇచ్చెదమని యర్థాంతరము.

ముచ్చులు నెలుఁగుగొడ్డులును వానరులును మరల బ్రతికిలేవఁగలరు. వానరు లందఱు నేపీడయును గాయమునులేక యెప్పటి బలపరాక్రమములు చక్కఁగాఁ బడసి, నిదురించి మేలుకొన్నపుడులేచునట్లు లేవఁగలరు. అందఱును మిక్కిలియు మోదమునఁబొంది తమస్నేహితులతోను బంధువులతోను దాయాదులతోనుస్వజనులతోను జేరి సుఖముండఁగలరు. మేటివిలుకాఁడా! ఈవానరు లున్నస్థలము లందుఁగూడ, అకాలమునందును వృక్షములు నానావిధపుష్పములచే ఫలువన్నెలు గులుకుచు మంచిపండ్లను గలిగియుండఁగలవు నదులు నిర్మలజలములు గలిగి యుండఁగలవు. మునుపు గాయములుపడిన యంగములతోఁ గూడియుండిన వానరు లందఱును మరల నవయవములందు గాయములు లేక యుందురు' అనెను. అంత మృతు లయినవానరవీరు లందఱును నిదురించి లేచినట్లు బ్రతికి లేచిరి. మృతులు గాకుండిన వానరు లందఱును చచ్చినవారు మరల లేచుటను జూచి 'ఇదేమివింత' యని యాశ్చర్యమునొందిరి మరల బ్రతికిన వానరు లందఱును లేచివచ్చి రామునకు నమస్కారము గావించిరి. ఆదేవోత్తములందఱును అట్లు రాముఁడు సమస్తాభీష్టంబులనొంది యలరుచుండుటను గాంచి, స్తోత్రార్హుండగు నతనిని మొదట స్తుతించి, యంత లక్ష్మణుఁడు వినుచుండ నతనితో 'వీరా! పరంతపా నీవిచటనుండి యయోధ్యకుఁబొమ్ము. ఈ వానరులను వారివారి నెలవులకు వీడ్కొలుపుము. నీయం దెంతయు ననురాగముగలిగి. మిక్కిలి తపస్సంపన్నయైయున్న యీసీత పడినయిడుమలను దలంపఁగా జాలి గలుగుచున్నది. కాన యీదేవినుపలాలింపుము. నీతల్లుల నందఱను, మహాత్ముండగు శత్రుఘ్నుని, నిన్నుఁ బాసినశోకముచేఁ దాపసవ్రతము దాల్చియున్న నీతమ్ముని భరతునిఁ జూడుము. నీవు పట్టాభిషేకముచేసికొని పురజనులనందఱను మిక్కిలియు సంతోషపెట్టుము, అనిరి. ఇట్లుచెప్పి దేవతలు రామలక్ష్మణులయొద్ద సెలవుపుచ్చుకొని సంతుష్టులై సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించుచున్న విమానముల నారోహించి *దేవలోకమునకుం బోయిరి. రాముఁడు, లక్ష్మణుండును దానును, ఆదేవోత్తముల కందఱకును నమస్కరించి యపుడు వానరులందఱను వీడుపట్ల విశ్రమించున ట్లాజ్ఞాపించెను. అంత విజయమునొంది కీర్తిగాంచిన యమ్మహావానరసైన్యము మిక్కిలియు సంతుష్టినొంది, రామలక్ష్మణులపాలనము క్రింద కాంతిసొంపునం దళ్కొత్తుచుఁ జంద్రునిచేఁ బ్రకాశించుశుక్లపక్షరాత్రి వలె నెంతయు విలసిల్లుచుండెను. ఇది నూటయిరువదిమూఁడవసర్గము.

---

* ఇట ప్రథమయందు రావణసంస్కారము జరుగఁగాద్వితీయయందు విభీషణాభిషేకమును సీతాప్రాప్తియును దేవతలను బంపుటయుఁ దెలియునది.

విభీషణుఁడు రాముని మంగళస్నానము సేయఁ బ్రార్థింపఁగా భరతుండులేక తానట్లుచేయుననిచెప్పుట. విభీషణుఁడు రెండుమూఁడుదినములు లంక నుండుమనట్లు ప్రార్థించినను రాముఁడు భరతునిఁ జూడఁగోరి యట్లు సేయుననట్లు పుష్పక విమానమును దేరఁబంచుట.

బ్రహ్మాదిదేవతలు వచ్చిపోయినపిదప, ఆనాటిరాత్రి యంతయు నరిందముఁడగు రాముఁడు లంకయందుండి సుఖముగా నిదురించి వేకువను మేలుకొనియుండఁగా, విభీషణుం డంజలి గీలించి జయ మడిగి యతనితో 'రాఘవా ! స్నానంబునకుఁ దగిన జలములు, కుంకుమ మొదలయిన మైపూఁతలు, వస్త్రములు భూషణములు, దివ్యంబులగు చందనములు, నానావిధములగును పుష్పమాలికలును దెచ్చియున్నాను. చక్కఁగా నలంకరింప వలంతు లయి తామరలవంటి కన్నులుగవలఁ జెన్నారుచున్న యీకాంతలును వచ్చియున్నారు. నిన్ను నుపచారములతోఁ జక్కఁగా స్నానముసేయింతురు, మఱెందులకుఁ గాదు; నన్ను ననుగ్రహించుటకై నీవు వానినంతయుఁ బ్రతిగ్రహింపుము' అనెను. విభీషణుఁ డిట్లుచెప్పఁగా రాముఁడతనితో 'సుగ్రీవుఁడు మొదలగు వానరవీరులనే నీవు స్నానార్థము పిలువుము. ఏలనఁగా, మహాబాహుఁ డాభరతుఁడు నామనసుననే యున్నాఁడు. వాఁడు సుకుమారుఁడు; మఱియుఁ బసివాఁడు. కామసుఖములకే తగినవాఁడయ్యు నాకొఱకు, నేను మరల లభించుకొఱకు, తాపసధర్మము నాచరించుటవలననే కష్టపడుచున్నాఁడు. మఱి పదునాలుగేండ్లు నిండఁగానే రానియెడల నగ్గిలోఁబడుదునని ప్రతిజ్ఞచేసియునున్నాఁడు; ప్రతిజ్ఞను దప్పువాఁడు గాఁడు. అట్టివాఁడు నాకు స్నానమున కుపకరణము గనుక నతఁడులేక స్నానమెట్లు సేయఁగూడును. కైకకడుపునం బుట్టినందులకే యాయమవలన దుఃఖపడియున్నాఁడు. ఇఁక నేను గూడ దుఃఖపెట్టవలయునా ? నన్నుఁ బాసినందున బహువ్రతధర్మము లతఁ డాచరించుచుండఁగా నేనుమాత్రము వ్రతమువిడుచుట యుక్తమగునా? మఱియు రాజయిన నేను లేనపుడు రాజ్యమును జక్కఁగ జరిపినవాఁడు. అట్టివాఁడు దగ్గఱలేనందున నాకుమొదలు స్నానమె యంతగా మెచ్చు గాకున్నది. ఇఁక వస్త్రాభరణములసంగతి చెప్పనేల ? ఇదియే కదా యయోధ్యకుఁ బోవుమార్గము. ఇది చాలదూరమగుటచేఁ బోవుటకు మిక్కిలియుఁ గష్టమైనది. ఈమార్గముననే పట్టినే నిప్పుడే శీఘ్రముగా నాపట్టణమునకుఁ బోయెదను' అనెను. రాముఁ డిట్లు చెప్పఁగా విభీషణుండు మరల నతనితో 'రాజకుమారా! అసదృశపరాక్రమశాలీ! ఒకదినములోపల నిన్నాయయోధ్యాపురమును జేర్చెదను. నీకు శుభంబగుఁగాక. సూర్యప్రకాశంబగు పుష్పక మను విమానమున్నది. అదినాయన్న యైనకుబేరునిది. దానిని రావణుఁడు బలవంతముగాఁ బట్టి తెచ్చుకొనెను. దొంగిలించి కాదు; కుబేరుని యుద్ధంబున జయించి తెచ్చుకొన్నాఁడు. మిక్కిలి

యుత్తమంబయిన యది దివ్యమయినది గాన తలఁచినచోటికి తనంతటఁ బోవం గలదు. ఇయ్యది యిప్పుడు కుబేరుడు వచ్చినను నియ్యక నీవెక్కిపోవుటకొఱకై పదిలముగా నిలుపుకొనియున్నాను. మేఘమువలె నాకాశమున మహావేగమున సంచరించునట్టి యీపుష్పక విమానమిదె యిచటనున్నది. నీవా విమానమునెక్కి యే తుందుడుకు లేక యయోధ్యను జేరంగలవు. రామా! స్నానాదులు గయికొనకున్నఁ బోయెఁగాక. నీవు ప్రాజ్ఞుఁడవు; కాన నీకుఁ దెలియనిదేదియు లేదు. నీకు నాయందను గ్రహముంపఁదగునేని, నాభక్త్యాదిగుణములు నీమనంబునకు వచ్చునేని, నాయందు నీకు నెయ్యము గలదేని, రెండొకదినములు నీవును నీతమ్ముఁడు లక్ష్మణుడును నీభార్య సీతయు నిందు నిలువుడు. నేను సమస్తకామితపదార్థములఁ గావించు పూజలం గయికొని యటుపిమ్మటఁ బోదువు, నీకు వలయుపూజ మునుపే సమకట్టియున్నాను. క్రొత్తగా సమకట్టఁబూని జాగుసేయుట లేదు; కనుక ఆయితముగా సమకట్టియున్న నాసత్కారమును నే నత్యంతప్రీతిని జేయఁగా నీవు నీ సైన్యము వారును నీ మిత్రగణమును, నంతకుఁ బ్రతిగ్రహింపుఁడు. నిర్బంధము సేసెదనని తలంపకుము. నామాటతప్పక విందువనెడి నమ్మకమువలనను, నాయందు నీవు గావించు లాలనమువలనను, నీయందు నాకుఁగల భక్తిబలమువలనను, నీభృత్యుఁడగునే నిట్లుగావింపఁ బ్రార్థించుచున్నా నింతేకాని నిన్నాజ్ఞాపించువాఁడనుగాను జుమీ' అనెను. విభీషణుఁ డిట్లుచెప్పఁగా నంత రాముఁడు, రాక్షసులును వానరులును నందఱును వినుచుండఁగా నతనితో 'సౌమ్యా! పరంతపా! నీవు గావించిన సాహాయ్యము, యుద్ధంబున నీవు నెఱపినపౌరుషములు, ఉత్తమమయిన నీభక్తి, వీనిచేత నే నన్నివిధములఁ బూజితుండనయితిని. రాక్షసేశ్వరా! నీవు చెప్పిన యీ మాటను నేను జేయకుండనుజుమీ. అయినను నన్ను వనమునుండి మరల్చి పట్టణమునకుఁ గొనిపోవుటకై యెవ్వఁడు చిత్రకూటపర్వతమునకు వచ్చెనో, ఎవ్వండు పట్టాభిషేకము సేసికొమ్మని తల నేల సోఁక మ్రొక్కి యెంత బతిమాలుకొన్నను నే నట్లుచేయనయితినో, అట్టి పరమభక్తుని నాతమ్ముని భరతునిఁ గన్నారం జూచుటకు నామనసు తొందరపడుచున్నది. భరతునే కాదు, కౌసల్యను, సుమిత్రను, కీర్తిమతి యగుకైకేయిని; వసిష్ఠాదిగురువులను స్నేహితులను పురజనులను వారి పుత్రులనుం జూడవలయునని నామనస్సు తుకతుకలాడుచున్నది. రాక్షసేశ్వరా! నాకొఱకు శీఘ్రము పుష్పకవిమానమును రావింపుము. రెండుమూఁడుదినము లుండ మన్నను, పదునాలుగేండ్ల వనవాసము నిర్వర్తించి వచ్చినపని తీర్చినపిదప, పదునాలుగేండ్లకు రానిచో, యగ్నింబ్రవేశింతునని ప్రతినచేసి యుండునపుడు, నే నిచటనుండ మనసెట్లువచ్చును? సౌమ్యా! విభీషణా! నాకనుజ్ఞ యిమ్ము. ఈవిమానము నొసఁగుటచేత నే పూజితుండనయితిని. నీవు కోపము సేయవలదు. నాకు శీఘ్రముగాఁబోవ ననుమతియొసంగుము' అనెను. రాముఁడు చెప్పినదివిని, రాక్షసేశ్వ

రుండగు విభీషణుండు పోయి శీఘ్రముగా నావిమానమును దీసికొని మరలివచ్చెను. అది బంగారుమయము లయినచిత్రావయవములును వైడూర్యమయము లయిన వేదికలును గలిగియుండెను. దానిలోపల మంటపములు పెక్కులు వ్యాపించియుండెను. అదియంతటను వెండివలె నతివిశదకాంతి నొప్పుచు, తెల్లనిపతాకలచేతను ధ్వజములచేతను జక్కఁగా నలంకృతమై యుండెను. అందుమఱియు బంగారుమయము లైన యవాంతర రాజగృహములును వన్నెఁజూపుచుండెను. వ్రేలాడుచున్న బంగారుపద్మములును దానికొక చెలువు గూర్చుచుండెను. దానికిని ముత్తెములచే నిర్మింపఁబడిన కిటికీలుండెను. మఱియు దాని నలుప్రక్కల చిఱుగంటల సమూహములును కోణములందు పెద్దగంటలును వ్యాపించియుండుటచే నది యన్నిప్రక్కల శ్రావ్యముగా శబ్దించుచుండెను. అది విశ్వకర్మచేనిర్మితము. మేరుశిఖరాకారమునం జూపట్టుచు, ముత్తెములవలెను రజతమువలెను నచ్చమయిన పెక్కు హర్మ్యములచే పొలుపు గులుకుచు, స్ఫటికమయములైన చిత్రావయవములు గలప్రదేశములతోను, వైడూర్యమయములై మేలయిన పఱపులుగలిగి వెలగొడుగయియున్న యుత్తమాసనములతోనుగూడియుండెను. అది యెట్టివారికిని జెనకరానిదై మనోవేగమున నొప్పుచుండెను. అట్లు విభీషణుఁ డావిమానమును దెచ్చి రామునకు సమర్పించి యచ్చో నిలుచుండెను. ఇదినూటయిరువదినాలుగవసర్గము.

రాముని యాజ్ఞచే విభీషణుఁడు సమస్తవానరులను బహుమానించుట. శ్రీరాముఁడు తనతోఁ రాఁగోరినసుగ్రీవాది వానరులతోను విభీషణునితోను నతనిమంత్రులతోను సీతాలక్ష్మణులతోను బుష్పక మారోహించి యయోధ్యకుఁ బయనమగుట.

విభీషణుండు పుష్పమాలికాలంకృత మగునాపుష్పకవిమానమువచ్చి యుండుటను రామునకుం జూపి సమీపంబున నిలుచుండి యతనితో నిట్లనియె. రాక్షసేశ్వరుం డతఁడు చేతులు మోడ్చి, వినయవినమితాంగుండై యాదరాతిశయంబు వలన వేగపాటు గదుర రాముని 'ఇంక నేనేమి సేయవలయును' అనియడిగెను. మహాతేజుండగురాముండాలోచించి లక్ష్మణుఁడు మాత్రముదాపున వినుచుండఁగా, నతని సమ్మతిమీఁద స్నేహంబుదొలఁకాడ నవ్విభీషణునితో 'విభీషణా! కష్టసాధ్యమగు నీకార్యమునంతయుఁ దగినట్లు పాటుపడి సాధించినవారలు వానరులు. కావున నీవు నానావిధములైన రత్నములను వస్త్రములను ఆభరణములను నొసంగి వీరిని సత్కరింపుము రాక్షసేశ్వరా! ఇదివఱకు దేవతలకుంగూడ జయింపరాకుండినయీలంకను యుద్ధంబున వెనుదీయక ప్రాణభయంబును దిగవిడిచి యుబ్బున వీరుసాహాయ్యపడుట చేత మనము జయించితిమిగాని వేఱుగాదు. వీరివలననే నీకు లంకారాజ్యప్రాప్తియు

ననఁదగు. అట్లు కార్యమును సాధించిన యీ వానరుల నందఱను బూజింపుము. ధనములను రత్నములనునొసంగి వీరు పడిన ప్రయాసమును సఫలము గావింపుము. మానదా! నీవు కృతజ్ఞతగలిగి సమ్మానార్హులగు నీ వానరుల నిట్లు సమ్మానింతువేని వీరందఱును పూర్ణమనోరథులై సుఖముండుదురు. ఇట్లుగావింతువేని, నీవు త్యాగశీలుండవనియు త్యాగములచే మిత్రుల సంగ్రహించుకొనువాఁడవనియు, దయావంతుఁడవనియు త్యాగంబువలన యశస్సంపన్నుఁడవనియు నిన్నుఁ బ్రజలును దలంతురు. కావుననే యిది నీకుఁ దెలుపుచున్నానింతేకాని యాజ్ఞాపింపలేదు. తమకు స్వామి యయ్యును, ప్రీతికరములయిన యౌదార్యాదిగుణము లొక్కటియు లేనివాఁడయి, దయలేక క్రోధమునే యవలంబించి హింసించు చుండునట్టిరాజును సైనికులు విసుగునంజేసి యుద్ధకాలమున దిగవిడుతురు. కాన వారిని సమ్మానించుటయే మంచిది' అనెను. రాముండిట్లు చెప్పఁగా విభీషణుఁ డావానరుల నందఱను వారి వారియంతరువులకుం దగినట్లు మణులను ధనములను భాగములు సేసి యొసంగి సమ్మానించెను. అంత నవ్వానరయూథపతులందఱును రత్నవస్త్రాదులచేత సమ్మానితులగుటను జూచి రాముండు యశస్సంపన్నురాలగు సీతను లజ్జించుచుండఁగా* నంకంబునం జేకొని, పరాక్రమవంతుఁ డగుతమ్ముఁడు లక్ష్మణుఁడు తనవిలుగొని వెనువెంట నెక్క, నుత్తమం బగునాపుష్పకవిమానము నారోహించెను. రాముఁడట్లు విమానము నారోహించుటయేకాక సమస్తవానరులను మహావీర్యశాలియగు సుగ్రీవుని, విభీషణునిం జూచి సమ్మానపూర్వకముగా 'వానరోత్తములారా! మీరలు మీమిత్రుండ నగునాయీకార్యమును గావించితిరి. మీకందఱకును సెలవొసంగితిని. మీయిష్టముచొప్పున మీమీనెలవులకుఁ బొండు. పరంతపా! సుగ్రీవా! మంచిహృదయము గలచెలికాఁ డేమి చేయవలయునో నీవు, అధర్మమునకు వెఱచి, అది యంతయు నాకుఁ జేసితివి. ఇఁక నీవు నీసేనలతోఁగూడి శీఘ్రంబుగాఁ గిష్కింధకుం బోయి సుఖముండుము. విభీషణా! †నీవు నేనొసంగిన నీ సొంత రాజ్యము ననుభవించుచు రావణునివలె నితరరాజ్యముల నాక్రమింపక లంకయందు సుఖముగానుండుము. అప్పుడు దేవేంద్రసహితముగా దేవతలెత్తి వచ్చినను నిన్నుఁ జెనకనలవిగాదు. నేనింక నాతండ్రిరాజధాని యగునయోధ్యకుఁ బోయెదను. మీరు నా కనుమతియొసంగఁ గోరెదను. మిమ్మందఱను వీడ్కొనుచున్నాను' అనెను. రాముఁ డిట్లు చెప్పఁగా మహాబలశాలులగు నా సుగ్రీవాది వానరులును, రాక్షసుం డగువిభీషణుఁడును సంజలి గీలించి రామునిఁజూచి 'మేమయోధ్యకు రాఁగోరుచున్నాము. దేవర మమ్ము నెల్లఁ దోడ్కొనిపోవలయును.

* రాముఁడు వేఱొకస్త్రీ సహాయము లేనందున సీతను తొడయం దిడుకొనెనని తెలియునది.

† దీనింబట్టి జనస్థానమును విడిచి యందలి కాఁపు పెట్టియున్నవారిని రప్పించుకొను మనియు సూచితము.

అచ్చట జనపదముల కెంతమాత్రము బాధ లేకుండునట్లు వనములందును నగరములందును నెచ్చరికతో మెలఁగెదము. రాజకుమారా! నీవు పట్టాభిషేకజలంబులం దోఁగుటనుజూచి కౌసల్యాదేవికి నమస్కరించి, త్వరితముగానే మాయిండ్లకుఁ జేరెదము' అనిరి. అట్లు విభీషణుండును సుగ్రీవాదివానరులును బ్రార్థింపఁగా, ధర్మాత్ముండును శ్రీమంతుఁడు నగురాముఁడు వారిల నందఱను జూచి 'నేను భరతాదులయిననాబాంధవులను, మిమ్ము నందఱనుం గూడి యయోధ్యాపురమును బ్రవేశించి ప్రీతిం బొందఁగంటిని; కానయిది* ప్రియానుసకంటె మఱిమఱిప్రియమయి నాకులభించినది. సుగ్రీవా! నీవును వానరులును శీఘ్రముగాఁ బుష్పకము నారోహింపుఁడు. రాక్షసేంద్రా విభీషణా! నీమంత్రులతోడ నీవును శీఘ్రముగ నారోహింపుము' అనెను. అంత శీఘ్రగమనంబును దివ్యంబు నగునాపుష్పకవిమానమును సుగ్రీవుఁడును వానరసైన్యమును వేవేగ నారోహించిరి; విభీషణుండును నతనిమంత్రులును నారోహించిరి. వారందఱు నారోహింపఁగానే కుబేరుని మేటివాహన మయినయవ్విమానము రాముఁడుబయలుదేఱునట్లనుజ్ఞ సేయఁగా నాకాశమున కెగసెను. రాముఁడు హంసప్రతిమలతోఁగూడి ప్రకాశించుచున్న యావిమానమునను మిక్కిలి సంతుష్టుండై దేవాదులు గొనియాడుచుండ కుబేరునియట్లు చూపట్టుచుం బోయెను. ఆపుష్పకము దేవనిర్మితమై యిఱుకటమునొందక యొందఱకేని యెడము గలిగి యుండునది గాన మహాబలశాలు లగునవ్వానరులును రాక్షసులును నందఱును నెంతమాత్రము నిఱుకు లేక హాయిగా నందుఁ గూర్చుండి యుండిరి. ఇది నూటయిరువదియైదవసర్గము.

రాముఁడుసీతకుమార్గమునందులంకాపురిమొదలుగాఁగయోధ్యవఱకుఁ గలయుద్యోవిశేషములను జెప్పుట. రాముఁడు కిష్కింధకుఁబోయినపుడు సీతాప్రార్థనమున సుగ్రీవాదివానరపత్నులను బుష్పక మెక్కించి యందఱితోఁ గూడ భరద్వాజాశ్రమమును జేరుట.

అత్యుత్తమ మయినయాపుష్పకవిమానము రాముఁ డనుజ్ఞ యియ్యఁగానె, వాయువుచేఁ జిమ్మంబడినమహామేఘముంబోలె నాకాశమున కతివేగమున నుద్గమించి పోయెను. అంత రఘునందనుండు రాముఁడు నలుదిక్కులను జూపు నిగిడించి చందురునివంటిముద్దునెమ్మొగంబు గలరాజకుమారిని సీతను జూచి 'సీతా! కైలాసశిఖ

* ప్రియాత్ప్రియతరం లబ్ధం యదహం ససుహృజ్జనః । సర్వైర్భవద్భిస్సహితః ప్రీతింలప్స్యే పురీంగతః' అనిమూలము. సీతాలాభము ప్రియము. భరతదర్శనము ప్రియాత్ప్రియము. ప్రియమున కంటెప్రియము. మీతోఁగూడి పురమును బ్రవేశించుట 'ప్రియాత్ ప్రియతరము-ప్రియమైనదానికంటె మఱిమఱి ప్రియమైన' దని భావము.

రముం బోలు త్రికూటశిఖరముపయి నున్నలంకాపురిని జూడుము. ఇది విశ్వకర్మచే నిర్మింపఁబడినది. సీతా! ఇదిగో యిటుచూడు. కండలు నెత్తురును రొంపిగొనియున్న యుద్ధభూమి యిది. వానరులును రాక్షసులును ఔక్కండ్రిందు హతులయిరి. వాలుఁగంటీ! బ్రహ్మవలన వరముఁబడసి, లోకములనెల్ల కలంచి నలంచుచుండినరాక్షసరాజు రావణుఁడు నీనిమిత్తము నాచే హతుండై యిచట నీఱుగాఁబడియున్నాఁడు చూడుము. ఈచోట కుంభకర్ణుఁడు నాచేత హతుఁడయ్యె. ఇచటఁ బ్రహస్తుఁ డను రాక్షసుఁడు గూలెను. ఇచట హనుమంతునిచే ధూమ్రాక్షుండు గెడసెను. వెన్నఁ జూడుము. *మహాత్ముఁ డగుసుషేణునిచే నిచట విద్యున్మాలి హతుఁడయ్యెను. ఈ చోటలక్ష్మణుఁడు రావణకుమారుని నింద్రజిత్తును వధించెను. ఈస్థలమున నంగదుఁడు వికటుండను రాక్షసుని వధించెను. ఇచట దుర్ధర్షుం డగువిరూపాక్షుండును, ఇచట మహోదరుఁడును మహాపార్శ్వుఁడును. ఇచటనకంపనుఁడు నిచ్చట నిచ్చట బలవంతులయిన యితర రాక్షసులు కొందఱును వధింపఁబడిరి. రావణుని భార్య యగు మండోదరి, వేగురుసపత్నులుకన్నులనీళ్లుగార్చుచు చుట్టియుండఁగా మృతుండయినరావణుం గూర్చి ప్రలాపించినస్థలమిది సుందరవదనా! ఇదిగో నీసముద్రము రేవును జూడుము. ఇచట మేము సముద్రము దాఁటి యానాఁటిరాత్రియంతయునివసించియుంటిమి. విశాలాక్షీ! సగరునిచేఁ ద్రవ్వింపఁబడినయీసముద్రమునందు నీనిమిత్తమై నలునిచే నేను గట్టించిన సేతువిదె చూడుము. ఇదియెంతయు దుష్కరమయినది. సీతా! క్షోభపెట్టనలవిగానిదియు వరుణునకు స్థానమైనదియు నగుసముద్రమును జూడుము. ఇందు నడుమదీవులు మొదలగునేలపట్లు లేవు. ఇది కరళ్లచే గర్జిల్లుచు ముత్తెపుఁజిప్పలచే నొప్పుచున్నది. సీతా! హనుమంతుఁడు సముద్రమును దాఁటినపుడు, అతఁడువిశ్రమించుటకై సముద్రమును భేదించి లేచిన యీబంగారుమయ మయినమేటిపర్వతమును మైనాకమును జూడుము. సముద్రమధ్యమున † సేతువుపయి, నీస్థలంబున వానరసేనయంతయు విడిసియుండినది. మహాత్ముం డగుసముద్రునియందు సేతుబంధమనెడి యీరేవును జూపట్టుచున్నది చూడు. ఇది ముల్లోకములచేతను బూజింపఁదగినది. ఇదిపరమపావనమై సమస్తపాపముల నాశముచేయుచుండునది కాఁగలదు. ‡ఇటసముద్రజలాధిష్ఠాతయగు సముద్రరాజు తన్నుశోషింపఁజేయుటకై

---

* సుషేణుఁడు విద్యున్మాలిని వధించుటయు అంగదుఁడు వికటుని వధించుటయు పూర్వము చెప్పఁబడకున్నను ఇప్పుడు అనువదించుటచే జరగినట్లు తెలియునది.

† ఇంతకుపూర్వము సేతువు దక్షిణకోటిని జెప్పి యిచట నుత్తరకోటిని జెప్పుట తెలియునది.

‡ ఇందులకు 'అత్రపూర్వం మహాదేవః ప్రసాద మకరోత్ప్రభుః' అని మూలము 'ఇచట పూర్వము, ప్రభుండగు మహాదేవుఁడు నాయం దనుగ్రహముచేసెను' అని సామాన్యముగా నర్థము. ఇట మహాదేవుఁడనఁగా రుద్రుఁడని కొందఱు చెప్పెదరు గాని యది సరికాదు. పూర్వము రుద్రుఁడు రామునికి ప్రసాదముచేసినట్లు చెప్పఁబడలేదు. పూర్వము చెప్పఁబడినవియేకదా మరల నిట అనువ

కుపితుండగునాకు ప్రసన్నుండయ్యెను. రాక్షసరాజగు విభీషణుఁడు నాకడకువచ్చి చేరినచోటిది. సీతా! ఇదిగో! చిత్రములయిన యోడవ్రులుగలిగి, సుందరముగా

దింపఁబడనవి, కాన చెప్పఁబడనిరుద్రుని సటు చెప్పుట దగదు. అయినను 'అంగదుఁడు వికటునిఁ జంపినదిపూర్వము చెప్పఁబడకున్నను ఇట అనువాదముచే (మరలచెప్పుటచే) సిద్ధించినట్లు రుద్రుఁడు ప్రసాదముసేయుట పూర్వము చెప్పఁబడకున్నను నిప్పటియనువాదముచే సిద్ధించెననఁగూడదా? యనవచ్చును. కాని యిది సరికాదు. అందు విరోధమేమియులేదు. అట్లే యిందును విరోధమునే దనరాదు. ఇందు విరోధము చూపట్టుచున్నది. ఎట్లనఁగా, రుద్రుఁడు చేసినప్రసాదము సేతువును నిర్మించుకాలమందా? లేక మరలవచ్చుకాలమందా? సేతువు నిర్మించునప్పుడన్నచో పూర్వమే సిద్ధించి యున్నసముద్రప్రసాదముచేతనే యిది (సేతునిర్మాణము) కలుగుచున్నది గాన యందుల కావశ్యకము గాదు. మఱియప్పుడు రావణవధము మొదలయిన కారణము లేమియు లేవు గాన యందులకై ప్రసాదము చూపవలసినదియు లేదు. మహాదేవుఁడును పేరునకు సముద్రప్రసాదమని శ్రుతిచే బాధించుటకు యుక్తమైయున్నది. కాన సముద్రము నిర్మించునపుడనుట చెల్లను. మరలవచ్చునపుడన్నచో 'అత్రపూర్వమ్' అను పూర్వశబ్దమున కది విరోధించును. 'పూర్వ'మనుటకు పూర్వకల్పమని యర్థముఁ జెప్పుటయుఁదగదు. 'ఆత్మానం మానుషంమన్యే' అని తనపర్వత్వమును మఱుఁగుచేసి మనుష్యునిఁగాఁ జెప్పుకొన్నవాఁడు సుగ్రీవాదుల యెదుట తనవిష్ణ్వవతారమును తెలుపునట్టి పూర్వవృత్తమును 'పూర్వకల్ప' మని చెప్పి తెలుపుచ్చెననుట ఉచితముగాదు. పూర్వకల్పమందలి సేతు వున్న యెడల మరలదానిని నిర్మించుటయు వ్యర్థము. 'అత్ర' అనుపదము పూర్వశ్లోకమునఁ జెప్పబడినదియు నలునిచేఁజేయింపఁబడినదియునగు సేతువునే పరామర్శించుచున్నదిగాని పూర్వకల్పసేతువును గాదు. అప్పటిసేతు వుండినను అది యితరములయినపిమ్మట వానిచే అంతరితముకాఁగూడును. పురాణాంతరముల ననుసరించి యాయర్థమిట ననుసంధించుట తగదు. ఎట్లన కూర్మపురాణమున 'సేతుమధ్యే మహాదేవ మీశానం కృత్తివాససం । స్థాపయామాసవై లింగం పూజయమాస రాఘవః । తస్యదేవో మహాదేవః పార్వత్యా సహశంకరః । ప్రత్యక్షమేవ భగవాన్ దత్తవాన్ వరముత్తమమ్ । యత్త్వయా స్థాపితం లిఙ్గం ద్రక్ష్యన్తీహ ద్విజాతయః । మహాపాతకసంయుక్తాస్తేషాం పాపం వినశ్యతి । అన్యానిచైవ పాపాని తీరే తత్రమహోదధేః । దర్శనాదేవ లిఙ్గస్య నాశంయాంతి నసంశయః । యావత్ స్థాస్యన్తిగిరయో యావదేవచ మేదినీ । యావత్సేతుశ్చ తావచ్చస్థాస్యామ్యత్ర తిరోహితః । స్నానం దానం జపశ్శ్రాద్ధం భవిష్యత్యక్షయంతతః । స్మరణాదేవ లిఙ్గస్య దినపాపం ప్రణశ్యతి । ఇత్యుక్త్వాభగవాన్ వాచం పరిష్వజ్యచ రాఘవమ్ । ననందసగణోరుద్రస్తత్రైవాన్తరధీయత' అని యిందు సేతుమధ్యమున రాముఁడు శివుని లింగరూపమున స్థాపించి పూజించినట్లును శివుఁడు పార్వతీసహితుఁడై రామునకు ప్రత్యక్షమైయతఁడు స్థాపించినలింగమును దర్శించుద్విజులకెల్లపాపములు నశించుననియు, సముద్రతీరమునందాలింగమును దర్శించినమాత్రముననే యితరపాపములును నశించుననియు వృక్షములు భూమియు సేతువునుండువఱకు తానందు నుండునట్లును, అచట స్నానదానాదు లక్షయముగా జరుగుననియు, లింగమును స్మరించినమాత్రముననే పాపముపోవుననియుఁ జెప్పి రామునిఁ గౌఁగిలించి సపరివారముగాఁ బోయెనని యున్నది. పాద్మపురాణమందును, రాముఁడు పుష్పకమునుండి దిగి శివుని ప్రతిష్ఠించినాఁడనియు నతఁడతనికిఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెననియుఁ జెప్పఁబడియున్నది. ఇట్టి పురాణవచనములచొప్పున ఈ శ్లోకము లింగప్రతిష్ఠను దెలుపుచున్నది. అని చెప్పవచ్చును. కాని యిందులకు దోషము విస్తరించియున్నది గాన యిది చెల్లదు. ఇతిహాసము

సుగ్రీవునిపట్టణము కిష్కింధ కానఁబడుచున్నది చూడు. ఇచ్చటనే నేను వాలిని వధించితిని' అనెను. అంత, సీత, పూర్వము వాలిచే పాలితమయిన కిష్కింధాపురమును జూచి, సుగ్రీవాదులసమక్ష మగుటంజేసి ప్రణయముతో భయంబును గూడికొన రామునితో సవినయవాక్యమున 'అనఘా! రాజా! తారమొదలయిన సుగ్రీవుని ప్రియభార్యలను నితర లయినవానరోత్తముల భార్యలనుం బిలుచుకొనియే, నీవును నేనును రాజధాని యగునయోధ్యకుఁ బోవలయునని కోరుచున్నాను' అనెను. సీత యిట్లుడుగఁగా రాముం'డట్లె యగుఁగాక'యని యాబిడకు బదులుచెప్పి కిష్కింధను జేరి విమానమును గ్రింద నిలిపి సుగ్రీవునిఁ జూచి 'వానరసింహమా! సీతకుఁగా వానరోత్తములందఱితోను, తమతమభార్యలతోఁగూడ నందఱు నయోధ్యకురావలయునని చెప్పుము. మహాబలా. వానరేశ్వరా! అట్లె నీవును భార్యల నందఱనుందీసికొనిరమ్ము. జాగువలదు త్వరితముగాఁ బోవలయును' అనెను. అపారతేజుండగు రాముం డట్లు శ్రీమంతుఁడగు వానరేశ్వరునకు సుగ్రీవునకును నతనిం బరివేష్టించి యున్నసమస్తవానరులకును జెప్పెను. సుగ్రీవుండు నంతఃపురమునకు శీఘ్రముగాఁ బోయితారనుజూచి. 'ప్రియురాలా! నీవును మహాపరాక్రములగు నితరవానరుల భార్యలును, నయోధ్యకురావలయునని సీతాదేవి గోరుటచే రాముఁ డామెకుఁ బ్రీతిగావింపఁగోరియట్లే యందఱును రావలయునని యాజ్ఞాపించెను. కాన జాగువలదు. వానరకాంతల నందఱను బిలుచుకొనిపోవుదము. అయోధ్యానగరమునుజూచి దశరథమహారాజు భార్యల నందఱను సందర్శించివత్తము' అనెను. సుగ్రీవుఁడు చెప్పినదివిని, సమస్తావయవములను భూషణముల నలంకరించుకొనియున్న తార, వానరకాంతలనందఱను బిలిచి 'మీరు మీమీభర్తలతో నయోధ్యకురావలయునని సుగ్రీవుఁడానతిచ్చెను. మీరునాతోఁగూడ నయోధ్యకు రావలయునని సుగ్రీవుఁడానతిచ్చెను. మీరునాతోఁగూడ నయోధ్యకువచ్చి యందలి

ఎక్కువగా పరిగ్రహింపఁబడుచున్నది. మఱి యందు గ్రంథము ప్రాధాన్యము గలిగియుండును. 'ఇతిహాస పురాణ పంచమమ్' ఇత్యాదులందు 'ఇతిహాస'శబ్దము అధికాక్షరముగానుండుటచే ఉత్తరపదముగానుండవలసియుండఁగా పూర్వపదముగా ప్రయోగింపఁబడుటంబట్టి పూజ్యత్వమును మాపుచున్నది. కాఁబట్టి యది పురాణముకంటె గొప్పదియగును. మఱియు, 'వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా' అని వేదమయమని చెప్పుటచేతను చతుర్ముఖవరప్రదాన మూలమగుటచేతను రామాయణము పురాణములకంటెను ప్రబలమైనది. కానదానితో విరోధించినపుడు తామసపురాణములు ప్రమాణముగాదు. మఱియు పురాణము సర్గప్రతిసర్గాదులలో దేనినయిన గుఱించినదేకాని యితిహాసమువలె పూర్వచరిత్రములను జెప్పుటయందు తాత్పర్యము గలదిగాదు. మఱియు నీసర్గమందలిశ్లోకములు తెలుచుగా వ్యత్యస్తముగా నున్నవని పూర్వవ్యాఖ్యాతలు చెప్పెదరుగాన యీశ్లోకముమండో దరిప్రలాపము చెప్పినపిదప నుండఁదగినది. అప్పుడు 'మహాదేవప్రాసాద'మనఁగా శివునివలని పితృదర్శనమేయగును. ఇదియెరాముఁడు హనుమంతుని భరతునికడకుఁబంపునపుడు 'మహాదేవప్రసాదాచ్చ పిత్రామమసమాగమమ్' అని చెప్పియున్నాఁడు. (గోవిందరాజులు)

విశేషములను జూచుటవలన నాకు సంతోషము గావింపవలయు. పౌరులును జానపదులు నెదుర్కొన వారింగూడి రాముఁడు పేరోలగమున నయోధ్యాపురమును బ్రవేశించుటను, దశరథమహారాజుభార్య లందఱకుం గలయైశ్వర్యమును గన్నులారంజూచివత్తము' అనెను. *తార యిట్లనుజ్ఞ సేయఁగా వానరకాంతలందఱును మంగళాచరణాదివిధిపూర్వకముగా నలంకారములు గావించుకొని సీతాదేవిని జూచుకోరికలు ముప్పిరిగొన నవ్విమానమునకుఁ బ్రదక్షిణమగునట్లుగాఁబోయి తారయును దాము నారోహించిరి. రాముఁడు, తారమున్నగు వానరకాంత లారోహించువఱకునవ్విమానము క్రిందనుండినదై వారలెక్కిన వెనుక పయికిశీఘ్రముగా నుద్గమించుటనుజూచి ఋశ్యమూకసమీపమునుజేరఁగా మరల సీతనుజూచి 'సీతా! పర్వతరాజ మగునీమేటిఋశ్యమూకము బంగారు ధాతువులచేఁ బరివృతమై మెఱుపులతోఁగూడిన మేఘమువలె నొప్పుచున్నది, చూడుము సీతా! ఇందు, నాకును వానరరాజయిన సుగ్రీవునకును సమాగమముగలిగెను. ఇచ్చటనే నేనువాలిని వధించుటకై ప్రతిజ్ఞ గావించితిని. చిత్రములయిన యడవులు గలయాపంపాసరస్సు నిదెచూపట్టుచున్నది చూడుము. ఇచట నిన్నుఁబాసి మిక్కిలియు దుఃఖముపట్టఁజాలక విలపించితిని. ఈసరస్సుతీరమున నేను ధర్మచారిణియగుశబరిని జూచితిని. ఈ చోటనేనుయోజనముపొడ వయినబాహువులు గలకబంధునిఁ జంపితిని. విలాసినీ! సీతా! జనస్థానమున జటాయువువాసమగుటచే శ్రీమంతం బగువటవృక్షమదెకానఁబడుచున్నది చూడుము. ఆవృక్షముదాపున క్రూరుండగు రావణునకును మహాత్ముం డగుజటాయువునకును నీనిమిత్తమై మహాయుద్ధము జరిగెను. వరవర్ణినీ! నేను ఖరుని దూషణుని మహావీర్యుఁడగు త్రిశిరుని గుఱిదప్పక సూటిగాఁ దగులు బాణముల నేస్థలమునం గూల్చితినో యామనయాశ్రమపదం బిదిగో చూడుము. ఇదిగో చిత్రమై శుభంబుగాఁ జూపట్టుమనపర్ణశాలను జూడుము. ఇచటనే రాక్షసరాజగు రావణుఁడు బలాత్కారమున నిన్నపహరించెను. సీతా! ఇదిగో! గోదావరీనది రమణీయమై నిర్మలజలములుగలిగి మంగళప్రదముగాఁ జూపట్టుచున్నదిచూడు. ఇదిగో అగస్త్యాశ్రమము కానఁబడుచున్నది మహాత్ముఁ డగుసుతీక్ష్ణునియాశ్రమ మదిగో దేదీప్యమానమైయున్నది చూడు. సీతా! పగవారిపురంబుల భేదించువేయుఁగన్నులప్రోడ యగునింద్రుఁ డీచటికి వచ్చెనో యట్టిమహనీయం బగుశరభంగాశ్రమ మిచటఁ జూపట్టుచున్నది చూడు. ఈప్రదేశముననే మహాకాయుం డగువిరాధుఁడు నాచేత హతుఁడయ్యెను. సీతా! సన్నని నెన్నడుము గలదానా! మనము పదిసంవత్సరము

---

* వానరభార్యలనందఱను బిలుచుటకు, వార లలంకారముగావించుకొనివచ్చి విమానమెక్కుటకును కిష్కింధయందు ఒకదినము పట్టెనని చెప్పెదరు. మఱియు వానరస్త్రీలు 'కృత్వాచాపి ప్రదక్షిణమ్' అని యావిమానమునకుం బ్రదక్షిణము చేసినట్లు చెప్పినను అది చాలవిశాలమగుటచేనట్లు త్వరితముగాఁ జేయసాధ్యము కాదుగాన ప్రదక్షిణమగునట్లుగా దానిపైకెక్కిరని గ్రహింపవలయును.

లందందు వసించియుండినయాఋష్యాశ్రమము లివియె చూడుమీ. ఇచట వారలకు కులపతియు సూర్యాగ్నిసమాన తేజుఁడు నగు నత్రిమహర్షి యున్నాఁడు. ఇచట ధర్మచారిణి యగు తాపసిని అనసూయాదేవిని నీవు దర్శించితివి. సుందరగాత్రీ! ఇదిగో పర్వతరాజం బగు చిత్రకూటము ప్రకాశించుచున్నది చూడుము. కైకకుమారుఁడగు భరతుఁడు నన్ను కలఁకఁ దేర్చి రాజ్యము నంగీకరింపఁ జేయుటకై వచ్చిన స్థలమిదియే. అల్లదిగో యమునానది సుందరము లయిన యడవులతో దూరంబునఁ గనఁబడుచున్నది. మనము మున్ను భరద్వాజాశ్రమమును జూచిన యాశ్రమాంతమగు ప్రదేశము దాపుగా నుండుటచే నదిగోఁ జక్కఁగాఁ గనఁబడుచున్నది చూడుము. వరవర్ణినీ! ఇదిగో ఆకాశభూపాతాళము లను మూఁడు మార్గములం బ్రవహించుటచే త్రిపథగ యనంబడు గంగ. ఇదిగో నానావిధములయిన పక్షులు నెరయ తీరములందు చక్కఁగాఁ బూచినయడవులు నిక్కుఁజూపఁ జూపట్టుచున్నవి. ఇదియే శృంగిబేరపురము. ఇచటనే గుహుఁడు మనయొద్దకు వచ్చెను సీతా! అల్లదిగో సరయువు కనఁబడుచున్నది చూడు. దానితీరములందు పెక్కుయజ్ఞములు గావింపఁబడుటవలన వరుసలు వరుసలుగా పెక్కు *యూపస్తంభము లున్నవి పలువిధము లయిన వందల కొలఁది వృక్షములును చక్కఁగా బూచినయడవులును దాని యిరుప్రక్కల నొప్పుచున్నవి. మా తండ్రి రాజధాని యైన యాయయోధ్యానగరము నదె కానవచ్చుచున్నది చూడు. సీతా! అయోధ్యకు మరలి క్షేమముగా.

---

* ఇక్ష్వాకువులు తీరమందు యాగము చేసినపిమ్మటఁ గీర్తికొఱకు శిలతోఁ గావించినయూపము లని తెలియునది.

రాముఁడు భరద్వాజాశ్రమమున భరద్వాజమునివలన నయోధ్యయందలి మాతృభరతాదుల క్షేమమును వినుట. ఆముని ప్రార్థనమున భరద్వాజాశ్రమమం దొకదినము నిలుచుట. అమ్ముని తనయాశ్రమము మొదలుకొని యయోధ్యవఱకు మార్గమునఁ గలవృక్షలతాదు లకాలకుసుమ పుష్పఫలాదులతో నుండునట్లు వరమిచ్చుట

లక్ష్మణాగ్రజుం డగురాముఁడు పదునాలుగేండ్లు నిండఁగా*చైత్రశుద్ధపంచమియందు భరద్వాజాశ్రమముఁ జేరి త్రికరణశుద్ధిగా నమ్మహామునికి వందనముచేసెను. రాముఁడు తపమే ధనముగాఁ గలభరద్వాజమహర్షికి నమస్కరించి 'మహాత్మా! అయోధ్యానగరమున సుభిక్షమును ఆరోగ్యముగా నున్నసంగతిని వినుచుంటిరా? భరతుఁడు ప్రజాపాలనమందు జాగరూకుఁడేకదా. మాతల్లులు మొదలగువారందఱును బ్రతికియున్నారా?' అని యడిగెను. రాముఁ డిట్లడుగఁగానే భరద్వాజ

*చైత్రశుద్ధపంచమియందు రాముఁ డరణ్యవాసమునకై అయోధ్యనువిడిచెనుగాన యీచైత్రశుద్ధచతుర్థికి పదునాలుగేండ్లునిండఁగా చైత్రశుద్ధపంచమిని భరద్వాజాశ్రమము చేరెనని తెలియునది. ఇదియెట్లన చైత్రశుద్ధపంచమియందు అయోధ్యనుండి వెడలుట; ఆనాఁటిరాత్రి తమసాతీరమున వాసము. షష్ఠినాఁడు శృంగిబేరపురమునందు, సప్తమిని వృక్షమూలమందు, అష్టమిని భరద్వాజాశ్రమమునందు, నవమిని యమునాతీరమునందు దశమిని రాముఁడు చిత్రకూటమునకు పోవుచున్నాఁడని గుహునిచారులవలన వృత్తాంత మెఱిఁగి సుమంత్రుఁడు నాఁటిసాయంకాలము అయోధ్యను బ్రవేశించుట. నాఁటిరాత్రియె దశరథునిమరణము. ఏకాదశియందు రాజుకళేబరమును తైలద్రోణియందు నిక్షేపించుట. ద్వాదశిని భరతునియొద్దకు దూతలనుబంపుట, ఆదూతలు మార్గమునందు త్రయోదశిని చతుర్దశిని గడపి పున్నమరాత్రి కేకయనగరమును బ్రవేశించుట. పాడ్యమియందు భరతుఁ డయోధ్యకుపయనమగుట. మార్గమున ఏడురాత్రులుండి అష్టమదినమున మిక్కుటమైన త్వరచే రేయుంబవలు పోయి నవమి సూర్యోదయమున భరతుఁడయోధ్యను బ్రవేశించుట. ఆనవమినాఁడే దశరథునికి సంస్కారము. ఆదినము మొదలుకొని పదుమూఁడవదినమున అనఁగా వైశాఖశుద్ధపంచమియందు దానికి మునుపటిదినమందును భరతుఁడు రాజునకు శ్రాద్ధకర్మములు సేయుట. షష్ఠిని ఆదేశాచారము చొప్పున దహనదేశమును శోధించుట, సప్తమియందు రామునియొద్దకుఁ బోవ మార్గము చక్కఁబెట్టుటకు పనివాండ్రను బంపుట. పనివాండ్రు దశమివఱకు, నాలుగుదినములు మార్గము చక్కఁబెట్టుట. ఏకాదశిని భరతుఁడు రామునియొద్దకు పయనమగుట, ఆనాఁటిరాత్రి గంగాతీరమున వసించుట. ద్వాదశిని భరద్వాజాశ్రమమున నుండుట, త్రయోదశిని రామునితో సమాగమము, చతుర్దశీ పూర్ణిమా ప్రతిపత్తులయందు భరతుఁడు చిత్రకూటమున వసించియుండుట. వైశాఖబహుళద్వితీయయందు భరతుఁ డయోధ్యకు పయనమగుట. చతుర్థిని అయోధ్యను బ్రవేశించుట. ఇట్లు రాముఁడు అయోధ్యనుండి చైత్రశుద్ధపంచమిని వెడలినది మొదలుగా వైశాఖబహుళ చతుర్థివఱకు ఒకటిన్నరమాసమయ్యెను. వైశాఖబహుళ పంచమియందు రాముఁడు చిత్రకూటమునుండి బయలుదేఱి అత్రియాశ్రమమును బ్రవేశించుట. ఆశ్రమమండలమున పదిసంవత్సరములు. ఇట్లు పదిసంవత్సరములును ఒకటిన్నరమాసమును గడవఁగా మిగతకాలమున పంచవటియందువాసము. అందు మూఁడేండ్లు, అనఁగా

మహర్షి రాముని మరలఁ జూచినందులకు సంతుష్టుఁడై * చిఱునగవు మోమునం దోఁప నతనితో 'భరతుఁడన్ననో †దుమ్మున బ్రుంగి జడలుదాల్చి నీపాదుకల ము న్నిడుకొని ప్రజాపాలనము సేయుచు నీరాక కెదురుచూచుచున్నాఁడు. గృహాముల నన్నియు క్షేమమే. సమితింజయా! నీవు మున్ను కేవలము ధర్మమును మాత్రమే కోరినవాఁడవై పితృవాక్యము దప్పక చేయువాఁడ వై కైకేయివచనముఁ గయి కొని సర్వస్వమును దిగవిడిచి సమస్తభోగములను బరిత్యజించి ప్రాంతనారచీరలం గట్టుకొని సీతయు లక్ష్మణుఁడును దోడ రా స్వర్గమును బాసిన దేవతయుంబోలె రాజ్యమును బాసి మహారణ్యమున కందమూలఫలాదు లాహారముగాఁ గాలినడకి నడచి ప్రవేశించుచు వచ్చినపుడు నిన్నుఁ జూడఁగా నాకుదుఃఖము కలిగినది. ఇప్పుడో శత్రులను జయించి కార్యసిద్ధి యొంతియునొంది. మిత్రగణములను బంధువులనుం గూడి క్షేమముగా నీవు వచ్చుటను జూడఁగా నాకు మిక్కిలియుఁ బ్రీతియైనది. రామా! నీకు వనవాసకాలమున పంచవటీవాసాదులం గలిగినసుఖమును సీతాప

హృత్తమున పదుమూఁడేండ్లు గడచిపోఁగా పిదప పదునాలుగవయేఁట చైత్రమాసమున సీతాపహరణము. వైశాఖమున సుగ్రీవదర్శనము. ఆషాఢమున వాలివధము, ఆశ్వయుజమున సీతాన్వేషణమునకు సైన్యము లుద్యోగించుట. ఫాల్గునమున హనుమదాదుల ప్రాయోపవేశము. ఫాల్గున శుద్ధచతుర్దశియందు లంకాదహనము. ఫాల్గునము అమావాస్యయందు రావణవధము, చైత్రశుద్ధపాడ్యమిని రావణసంస్కారాదులు. ద్వితీయయందు విభీషణాభిషేకము సీతాప్రాప్తి దేవతాప్రస్థాపనము. తృతీయయందు లంకనుండి బయలుదేఱుట. చతుర్థిని కిష్కింధయందు నాఁగుట, పంచమిని భరద్వాజాశ్రమమం దుండుట అని తెలియునది. ఇందు వానివాని కుపపత్తులు అందంద తెలుపఁబడినవి. కాఁబట్టి హనుమంతునిసమక్షమున రావణుఁడు 'ద్వౌ మాసౌ రక్షితవ్యౌ' అని రెండు నెలలు చెప్పుట సీత నూఱడించుటకేకాని వేఱుగాదు. 'మాసాదూర్ధ్వం నజీవిష్యే' మాసమునకుమీఁద బ్రతుకను అని సీత చెప్పినదే సరిగా పొసఁగుచున్నది. ఆసీత చెప్పినమాసమును అప్పుడు జరుగుచుండినమాసమే యని పలుమాఱు చెప్పఁబడినది. రావణుఁడు పదినెలలయినవి, ఇఁక మిగత రెండుమాసములున్నవి' అని చెప్పుట మధుపానమత్తతచే వివేచింపక చెప్పినదగును. సీత 'మాసాదూర్ధ్వమ్' మాసమునకు మీఁదుగా ననుట జరగుచుండినమాసమే యని తెలియునది—గోవిందరాజులు. భరద్వాజాశ్రమమును బ్రాపించుటను జెప్పుటచే మహనీయులస్థానము లనుప్రాప్యము లగునని చెప్పఁబడినది.

* ఇట మునికి చిఱునగవు 'రాముఁడు సర్వజ్ఞుఁడయి తెలియనట్లడుగుచున్నాఁడే' యని కలుగవలయును. లేక 'భరతుఁడు పరిపాలనమున జాగరూకుఁడా' అని రాముఁ డడుగుటకు భరతుఁడు ప్రజాపాలనమున సంతుష్టుఁడైయున్నాఁడా యని యతని ప్రశ్నాభిప్రాయము గాన పరతంత్రుఁడైయున్న భరతుఁ డీట్లు సంతుష్టుఁడైయుండుట యెక్కడిది యనికాని కలిగినదిగావలయును.

† భరతుఁడు జటలుధరించియుండుటచే స్నానముచేయకుండుటవలన దుమ్మున బ్రుంగినాఁ డని తెలియునది. స్నానములేక పోయినను నిత్యానుష్ఠానముల దీక్షితునివలె గౌణస్నానముచే జరుపుట తెలియునది. స్నానములేనప్పుడు 'కథం న్వపరరాత్రేషు సరయూ మవగాహతే' అని రాముఁడు భరతుని సరయువునందు గ్రుంకు లిడునని వగచెనే. ఇదియెట్లు? అన్నచో ఇది యొకానొకప్పుడు చేయుస్నానముగా గ్రహించినచో పొసఁగుపాటు గావచ్చును.

రణమానం గలిగినదుఃఖమును నాకుఁ దెలిపియున్నది. ఘనసన్నిభా! నీవు జనస్థాన మున రాక్షసుల మహాఘోర యుద్ధమున వధింప సంభవించుటయు, ఋషిజనులు వేఁడికొనఁగా నీవిట్లు ఖరాదులను వధించి వారలను రక్షించుచుండఁగా అనిందిత యైననీభార్యను ఈబిడను రావణుం డపహరింపఁ దలంచుటయు, మారీచుండు జింక రూపమునఁ బొడ కెంచుటయు, సీత యపహృత యగుటయు, కబంధునిఁ గాంచు టయు, పంపాసరస్సునకుఁ బోవుటయు, సుగ్రీవునితోడ నీవు స్నేహముచేయుటయు, వాలిని నీవు వధించుటయు, సీతను వెదకుటయు, హనుమంతుఁడు సముద్రము దాఁటి సీతను జూచి లంకం గాల్చివచ్చిన మహాకర్మమును, సీతావృత్తాంతమును దెలి సినపిదప నలునిచే సేతువు గట్టించినవిధమును, వానరవీరు లుబ్బునఁ జెలరేఁగిలంకను దహించిన తెఱంగును, దేవకంటకుం డగురావణుండు పుత్రమంత్రిబంధుసహిత ముగా సైనికులతోను వాహనములతోను యుద్ధంబున నీచే వధింపంబడిన ప్రకా రమును, బ్రహ్మాదిదేవతలు నీయొద్దకుం జనుటయు, నీకింద్రుండు మృతవానరులు జీవించున ట్లిచ్చినవరముఁజెప్పెను, ఇది యంతయు నేను తపోబలంబున నెఱింగి యున్నవాఁడను. ఆయుధధారులలో నల్ల మేటీ! నేనుంగూడ నీకిచట విందొసంగె దను. అడుగుము. ఇప్పుడు నేను గావించెడి యుపభోజనము గైకొని ఱేపయోధ్యకుం బోవచ్చును, అనెను. రాజకుమారుఁడు రాముఁడు బుద్ధిమంతుఁడు గాన యచట నుండి భరతునియొద్దకు దూతఁ బంపుట యుచితమని తలంచుకొని భరద్వాజమహా ర్షివచనమును శిరసా వహించి 'యట్లె'యనిపలికి మిక్కిలియు హర్షంబున నతనిని జూచి 'మహానుభావా! నేనయోధ్యకుఁ బోవుమార్గమున వృక్షము లన్నియును గాలము కానపుడు గూడ, ఫలవంతములై మధుప్రస్రవించుచుండవలయును. ఫల ములు అమృతముంబోలె రుచి గలిగి పెక్కులు పలువిధములుగా నుండవలయును' అని వర మడిగెను. ఆమహర్షి యట్లేయని ప్రతిజ్ఞ సేయఁగా నే ఆయునమాటవెంబ డినే యచటివృక్షము లన్నియు స్వర్గమునందలి కల్పవృక్షములవలె సర్వకాలసమృ ద్ధములై యుండినవి. అప్పుడావానరు లయోధ్యకుఁ బోవునపుడు మార్గము నేవైపు చూచినను మూఁడామడలవఱకును ఫలింప కుండినవృక్షములు ఫలవంతము లయి నవి. పుష్పింపనివి పుష్పించినవి. ఎండిపోయినవృక్షము లన్నియు ఆకులతో దట్ట ముగా నిండినవై మధువు స్రవించినవి. అంత నవ్వానరసింహములు మేను గగురు పొడువఁ బరమసంతుష్టులై దివ్యంబు లగుఫలముల ననేకంబులను యథేష్టముగా వేలకొలఁదిని భక్షించుచు స్వర్గమునుం బొందినవారలుంబోలె నానందంబునొందిరి.

ఇది నూటయిరువదియేడవసర్గము.

రాముని యోగంబున హనుమంతుండు శృంగిబేరపురమున గుహునికి రామాగమనముఁ జెప్పి భరతునికి నక్షేపోయి రాముని రాక నెఱిఁగింపఁగా నతం డానందమగ్నుఁ డగుట.

రాముఁ డయోధ్యను దలంచుకొని కొంతసేపాలోచించెను. అతఁడట్లాలోచించి వానరోత్తముం డగుహనుమంతునిఁ బిలిచి 'అయోధ్యలో రాజుగారినగరి మా తల్లి మొదలగువా రందఱును క్షేమమా? యని తెలిసికొనుము. నీవుశృంగిబేరపురమునకుఁబోయి యచట వనచరుండును నిషాదరాజు నగుగుహునిఁ జూచి నేనుజెప్పినట్లు నీవు నాక్షేమ మతనికిఁ జెప్పుము. ఆగుహుఁడు నేనారోగ్యముతో మరలఁ గుశలముగా వచ్చితినని నన్నుఁ జూసినతుండుడు కంటెయుఁ దీఱగా విన్నంత నెమిక్కిలియు సంతోషము నొందఁగలఁడు. *అతఁడు నాకు నాయంతటివాఁ డగుచెలికాఁడు. ఆబోయలరాజు గుహుఁడు అయోధ్యకుఁ బోవుమార్గమును భరతునివృత్తాంతమునుసైన సంతోషమునఁ దెలుపఁగలఁడు. నేను జెప్పినట్లుగా భరతునకు నాక్షేమమునుఁ జెప్పవలయును. నేను వనవాసము చేసి పితృవచనపరిపాలన గావించి భార్యయగుసీతతోడను లక్ష్మణునితోడను క్షేమముగ వచ్చితినని యతనికిఁ జెప్పుము. మఱియు బలవంతుఁ డగురావణుఁడు సీత నపహరించుకొని పోవుటయు, సుగ్రీవునితోఁ గలసిసఖ్యము గావించుటయు, వాలిసుగ్రీవులయుద్ధంబున వాలిని వధించుటయు, సీతను వెదకుటయు, నీ వపారబలంబు గలిగియుండుటంజేసి యవ్యయ మైననదీపతిని సముద్రమును దాటి సీతను జూడఁగాంచినవిధమును, అందఱును సముద్రముకడకుఁ బోవుటయు, సముద్రరాజు దర్శన మొసంగుటయు, అందుసేతువు గట్టించినవిధమును, రావణుని నేను వధించిన తెఱంగును, †దేవేంద్రుఁడును బ్రహ్మయు వరుణుండును నాకు వర మొసంగుటయు, శివునిప్రసాదమున నాకు తండ్రితోడసమాగమము గలుగుటయును, భరతునకుం జెప్పుము. మఱియు నేను రాక్షసరాజగువిభీషణునితోను వానరనాథుఁడగుసుగ్రీవునితోను ‡సమీపించివచ్చియున్నాననియు సౌమ్యుఁడవు గాన మెల్ల మెల్లఁగ నతనికిఁ జెప్పుము. ఈ వృత్తాంతము వినినపుడు § భరతుని

* 'సమ మాత్మసమస్సఖా' అని మూలము. 'ఆత్మసమః' అని రాముఁడు గుహునిఁ జెప్పుటచే గుహుని హీనజాతిని బాటింపక ప్రేమాతిశయమున తనవలె నిక్ష్వాకుకులీనునిగాఁ దలఁచెనని యర్థము. గోవిందరాజులు.

† మునుపు దేవేంద్రుఁ డొకఁడే వర మొసంగినట్లుండఁగా బ్రహ్మయు వరుణుండును గూడ నిచ్చినట్లు చెప్పుటచే బ్రహ్మాదుల యనుమతియు నావరదానమునకుఁ గలదని తెలియుచున్నది.

‡ చతుర్థినాఁడే పదునాలుగవయేఁడు గడచిపోవుటచే నేను వచ్చియుండుట చెప్పనియెడల భరతుఁడగ్నిఁ బ్రవేశించుననియు 'సౌమ్య' శబ్దముచే మెల్లగాఁ జెప్పవలయుననియు లేనిచో ఆనందమతనికి ఉన్మత్తకమయి పోవుననియు రాముని భావము.

§ ఇక్కడ భరతునియింగితాదులను దెలిసికొని రమ్మనుటకుఁ గారణము-అతనితో, 'నీవే రాజ్యమును పరిపాలింపుము' అన్నచో అంగీకరించునా అంగీకరింపఁడా యని తెలిసికొనుటకని తెలి

ముఖమున నేమి జాడలు తోఁచునో, నావిషయమై యింగిత చేష్టాదు లేమేమి గనఁబడునో, దాని నంతయు నీవు సూటిగాఁ దెలిసికొనవలయును. నీవు భరతునితో 'రాముఁడు శత్రుసమూహములను జయించి యుత్తమ మయినయశము నొంది యభీష్టము చక్కఁగా నీడేఱి మహాబలవంతు లగుమిత్త్రులతోఁ గూడిసమీపించి వచ్చుచున్నాఁడు' అని చెప్పి, యతనిముఖసన్నలవలనను, దృష్టివలనను, మాటలవలనను, అతనివృత్తాంతములను ఇంగితముల నన్నింటిని గలరూపునఁ దెలిసికొనవలయును. 'అందఱకును రాజ్యాధిపత్యమం దాశ యేగదా. ఇందు భరతుని మాత్రము పరీక్షింపవలయునా' యందువా? సమస్తకాలములందు సమృద్ధమై రథగజతురగములచేతను నెరసి బెరసి కులపరంపరాగత మై యొప్పు రాజ్యము అనుభవించు చుండునప్పుడు (భరతునిఁ జెప్ప మఱి) యెవ్వనిని మనస్సు నాకర్షింపక విడుచును. 'భరతునియింగితము తెలిసిపిదప నేమిచేయవలయు'నందువా? (పూర్వము తా నెంతమాత్రము రాజ్యపాలన మంగీకరింపనని చెప్పినను పదునాలుగేండ్లు నన్నెడఁబాసి యాతురుఁడై యుండుటవలన) నన్నుఁగలియఁగానే, పూర్వమునా ప్రీతికొఱకు రాజ్యభారమును నంగీకరించి నాయెడ సహజసౌభ్రాత్ర సంపత్తి గలిగియుండు నా భరతుఁడు (నన్నుఁజూచినయుబ్బు పట్టఁజాలక నేను నీవే రాజ్యము నేలుమనఁగా) అట్లె రాజ్యము నేలఁగోరునా? అని యువ్విళ్లూరెద. అట్లైన యతఁడే జనసమృద్ధమైనభూమండలమంతయు నేలుఁగాక. (తండ్రినాయభిషేకసంభ్రమము పొందనివాఁడయ్యె. నేనయినను భరతాభిషేక మహోత్సవము ననుభవించెదను). అతఁడు త్రైలోక్యమును భరింపఁ జాలురఘుకులమున కానందకరముగాఁ బుట్టినవాఁడు గాన యీరాజ్యమును భరింపఁగలఁడు. హనుమంతా! అతఁడు నాసన్నిధానమున నెట్లో రాజ్య మంగీకరింప నున్నబుద్ధిని, సర్వవిధముల నంగీకరింప ననియే

యునది. అట్లు తెలిసికొననియెడ భరతునిప్రకృతికిని రామప్రకృతికిని విరుద్ధమైనది కలుగును. రాముఁడు 'న సర్వే భ్రాతరస్తాత భవన్తి భరతోపమాః' 'నాయనా! అందఱు తోఁబుట్టువులును భరతునివంటివారు గారు' అనియు భరతుఁడు 'యావన్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ । శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాన్తిర్భవిష్యతి' 'రాజలక్షణలక్షితములయినయన్న చరణములు శిరస్సునఁ దాల్చునంతవఱకును నాకు నెమ్మదికలుగదు' అన్నాఁడు. వీరిరువురప్రకృతు లిట్లున్నవి గనుక రాముఁడు భరతుని ప్రకృతిని బరిశీలింపక తనప్రకృతిచొప్పున 'నీవే రాజ్యమేలు' మని యతనితోఁ జెప్పినచో పొసఁగునో పొసఁగదోయని తెలియుటకై యిట్లు పరిశీలనము చేయుచున్నాఁడు—గోవిందరాజులు. భరతునకు రాజ్యమునందే యభిలాష యున్నదో లేదో ఆకారమువలనను ఇంగితములవలనను దెలిసికొమ్మని రాముఁడు చెప్పఁగా అట్టిసౌహృదముగలవాని నట్లు పరీక్షింపవచ్చునాయని హనుమంతుఁడడుగ కులక్రమాగతమైనరాజ్యమెట్టివాని మనస్సును నాకర్షించునని రాముఁడు చెప్పఁగా, అట్లైన యతఁడు తానే యేలెదనన్నచో నేమిచేసెదవని యతఁ డడుగ చిరకాలము రాజ్యముతోడిపరిచయముచే దానిని తానేయేలఁగోరునేని యతనినే యేలనిత్తునని రాముఁడు చెప్పెనని తెలియునది—మహేశ్వరతీర్థులు.

యున్ననిశ్చయమును, దెలిసికొని రాజ్యము సంగీరించునేని మే మిచ్చోటనుండి దూరము వచ్చుటకు మునుపే మాయొద్దకు శీఘ్రముగారావలయును. *అంగీకరింపని యెడ రావలదు' అనెను. రాముఁ డిట్లు తనహృదయమును గాక యందులకు ప్రతికూల మయినదానినిజేయ నాజ్ఞాపింపఁగా వాయుపుత్త్రుండగు హనుమంతుండు మనుష్యరూపమును ధరించి త్వరితముగ నయోధ్యాపురమునకుఁబోవ నుద్యుక్తుఁడయ్యెను అట్లుద్యుక్తుండై యవ్వాయుకుమారుఁడు హనుమంతుఁడు గరుత్మంతుఁడు మంచిసర్పమును బట్టుకొనఁగోరి దానిపయికివేగ యెగసి పోవునట్లు అతివేగమున నాకాశమున కెగసిపోయెను. వీర్యవంతుఁడగు నాహనుమంతుఁడు, అట్లు తన తండ్రి సంచారమార్గ మయిన యాకాశంబునకుఁగుప్పించి, మహాసర్పములకు నివాసస్థానమును మంగళకరము నగుగంగాయమునాసంగమము నతిక్రమించి,శృంగిబేరపురమునకుఁబోయి గుహునింజూచి సంతుష్టుఁడై శుభవచనంబున నతనితో 'సత్యపరాక్రముఁడును కాకుత్థ్సకులుండునగు నీచెలికాఁడు రాముఁడు సీతను లక్ష్మణునినిగూడి నీతో తనక్షేమమును జెప్పుమనెను. రాముఁడు భరద్వాజమహర్షి పంపునంజేసి యీపంచమిరాత్రి యమ్మునియాశ్రమముననుండి రేపు తెల్లవాఱు నంతకు నమ్మునియనుజ్ఞ నొంది బయలుదేఱిరాఁగలఁడు అతిత్వరలోనే యతనిం జూడఁగలవు' అని యతనికిఁ జెప్పెను. మహాతేజుండును వేగవంతుఁడు నగునాహనుమంతుఁ డిట్లుచెప్పి సకలలోకానందకరమగు రామాగమనము భరతునకు వినిపింప వలసినభాగ్యము లభించినందులకు పులకాంకిత శరీరుఁడై మార్గమందలి పర్వత నద్యాదుల యొప్పిదమును బాటింపక యతివేగంబున నాకాశమునకు నెగసిపోయెను అతండు మార్గమునఁ బరశురామతీర్థమును వాలుకినీనదిని ప్రసిద్ధం బగుగోమతి నదిని, భయంకరమగు సాలవృక్షవనమును, నానాసస్యసమృద్ధము లయిన కోసల జనపదములను అందుఁ బెక్కువేలకొలఁది నున్న ప్రజలనుం గాంచెను. ఆకపికుంజరుఁడు త్వరితముగా బహుదూరము పోయి నందిగ్రామమునకు సమీపమున పుష్పితము లై యున్నవృక్షములను జూచెను. ఆవృక్షములు స్త్రీలని బాలు రనియు వృద్ధులనియు లేకయందఱకు నానందము గూర్చుచుండుటచే స్త్రీలును పుత్త్రులతోడ వృద్ధులును వానియందుఁ గ్రీడించుచు వాని కొక చెలువు గూర్చుచుండిరి. మఱి

---

*కావుననే హనుమంతుఁడు భరతుఁడు రాజ్యమంగీకరింపఁడన్న నిశ్చయము నెఱింగి,భరతుని యొద్దనే యుండెను గాని మరలి రామునొద్దకు రాలేదని తెలియునది. కొందఱు 'రాముఁడు భరతుని భావము తెలిసినవాఁడయ్యును సర్వవిధముల ననురక్తుఁడయినవానినిగూడ రాజు పరీక్షింపవలయునని లోకమునందు రాజనీతి ప్రవర్తించుటకైయే యిట్లు మిక్కిలి శంకతోఁగూడిన మాటలుచెప్పెను. వాస్తవమునకు తాను తటాలున వచ్చినయెడల భరతునకు హర్షము ఉన్మత్తకమైపోవునని ముందు హనుమంతునిఁబంపినాఁడు. హనుమంతుఁడు రామునిహృదయము నెఱింగినవాఁడు గావున భరతునికి రామునిరాకంజెప్పి భరతునితోడనే రామునొద్దకు వచ్చె'నని చెప్పెదరు—గోవిందరాజులు.

యును దేవేంద్రునినందనవనమునందును కుబేరుని చైత్రరథవనమందును గల వృక్షములుంబోలె నవి వెలయుచుండెను. అయోధ్యానగరమునకు రెండుగడియల దూరమున, చీరకృష్ణాజినముల నడుముసంగట్టి యాశ్రమంబునవసించుచుఁ గృశుండై రాముఁడంతకును రాకుండుటకుదీనుండై యున్న భరతునిఁ గాంచెను. ఆభరతుఁడు జడలు దాల్చి రామునిఁ బాసిన వ్యసనంబున నకనక స్రుక్కి దేహమంతయు మిక్కిలి క్రమ్మినయుండ, బహిరింద్రియముల నిగ్రహించి ఫలమూలాహారుండై తాపసవృత్తిని ధర్మము లాచరించుచునుండెను. అతఁడు పెనుపొందినపొడువయిన జడలగుంపుతో వల్కలాజినముల నుత్తరీయముగా వైచుకొని నాజ్ఞ్నియమము గలిగి మనోనియమమున నాత్మధ్యానముసేయుచు బ్రహ్మర్షికింబోని తేజంబున వెలుంగుచుండెను. మఱియు నతండు రాముఁడొసంగిన పాదుకలు మున్నిడుకొని భూమండలమును బాలించుచుఁ జతుర్వర్ణములవారికిని నేభయమునుం గలుగకుండ రక్షించుచు నుండెను. అతనిని జాగరూకులై పరిశుద్ధులై యున్నమంత్రులును బురోహితులును సేనాపతులును గాషాయవస్త్రంబులు ధరించి కొలుచుచుండిరి. వారలట్లు కాషాయవస్త్రముల ధరింప నేల యున్నచో *రాజపుత్రుఁ డగుభరతుఁడు నారచీరలను వల్కలములను ధరించియుండఁగా ధర్మనుసరం దెంతయు నాసక్తులగుతాము నతనిని విడిచి మంచి వస్త్రములు మొదల లగుసుఖభోగముల ననుభవింప నొల్లనివారయిరి. వాయుకుమారుఁ డగుహనుమంతుఁడు, సమస్త ధర్మంబులను దెలిసి దేహము నొందిన మఱియొక ధర్మమునుఁ (మూర్తి వహించిన రెండవ ధర్మదేవతయుంబోలె) చూపట్టుచు, (అగ్నిని విధ్యుక్తప్రకారముగఁ దరికొలిపి శుచియై దేహమును ద్యజింపఁగోరుచు)నున్న యాభరతునిఁ జూచి యంజలి గీలించి 'దండకారణ్యమున వల్కలములు ధరించి జడలం దాల్చియున్న యెవ్వనినిగుఱించి నీ విట్లుదుఃఖించుచున్నావో యారాముఁడు తనక్షేమమును నీకుఁ జెప్పుటకై నన్నుఁ బంపెను. దేవా! ప్రియమైనవార్త నీకుఁ జెప్పెదను. మిక్కిలి భయంకరమయిన నీయీ దుఃఖమంతయు నిదె దిగవిడువఁగలవు ఏలన ఈసమయమునందే నీవునీయన్నయగు

---

* ఇందులకు 'నహి తే రాజపుత్త్రం తం చీరకృష్ణాజినాంబరమ్। పరిభోక్తుం వ్యవస్యన్తి పౌరా వై ధర్మవత్సలాః' అని మూలము. ఇందులకు విశేషార్థము.—(పౌరాః) మంత్రులు మొదలయిన పౌరులు, (పరి) భరతునిచుట్టు వర్తించుచున్నవారయినను, (భరతం) భరతుని, (భోక్తుం) అనుభవించుటకు చూచుటకనుట, (నవ్యవస్యన్తి) వ్యవసాయమును జేయరు. అతనిచూచువిషయమున నిరాశులగుదురనుట, ఏలనఁగా (రాజపుత్రం) రామునిఁ బాసినయుత్తరక్షణమే మృతుఁడయినవాని కొడుకుగదా యితఁడు; ఇప్పుడు రాముఁడు రాకుండునేని, ఇతనిని మనము దక్కింపఁగలమా యని చూడరయిరనిభావము. అట్లు చూడకుండుటకు మఱియొకహేతువును జెప్పుచున్నాఁడు. (ధర్మవత్సల) ధర్మార్థము, తనయాత్మను త్యజించుటయందు పితనుబోలినవాఁడు. పదునాలుగేండ్లు నిండియు రామాగమనముగానరాకుండుటచే ప్రాణముల త్యజింప నుద్యుక్తుండయినభరతునిఁ జూచి పౌరులును తాపాతిశయమునొందుట యాశ్లోకమునఁ జెప్పఁబడినది—అని ఆచార్యులు.

రామునితోఁ గూడికొందువు. రాముఁడు రావణుని జంపి సీతను మరలఁ బడసినవాఁడై రథమీఁదేఁగినవాఁడై మహాబలవంతులగు మిత్రులతో వచ్చుచున్నాఁడు. మహాతేజుండగు లక్ష్మణుండును వచ్చుచున్నాఁడు. కీర్తిమతి యగు సీతయు మనోరథము నీడేఁరిన దై, దేవేంద్రునితోఁ గూడ శచీదేవివలె, రామునితోఁ గూడ వచ్చుచున్నది' అనెను. *హనుమంతుఁ డిట్లు చెప్పఁగా, భరతుండు దుఃఖము లేనివాఁడుగా మిక్కిలియు సంతోషము గలవాఁడు గావున నుబ్బుపట్టలేక తటాలున నేలం బడెను. మఱి యాయుబ్బునలన మూర్ఛయునొందెను. రాముఁడు వచ్చుచున్నవార్తవిని యిట్లయ్యెనేని యింక రాముఁడే గొబ్బున వచ్చునేని యేమగునో కదా! అంతఁ గొంతసేపునకు రఘుకులోత్తముండును శ్రీమంతుఁడును నగు భరతుఁడు లేచి తెప్పిఱిలి సంభ్రమంబునఁ బ్రియవార్తఁ జెప్పుచున్న హనుమంతునిఁ గౌఁగిలించికొని శోకమంతయు దిగవిడిచి యానందజనితమగు నిలయయిన బాష్పములచే నతనిదేహమంతయుఁ దడిపెను. అతఁడు హనుమంతునిఁ జూచి యతని తేజోవిశేషమునకు మనుష్యుఁ డగుటను సంశయించి యతనితో 'సౌమ్యా! నీవు నాయెడ దయ గలిగి యిచ్చటికి వచ్చిన దేవతవో మనుష్యుఁడవో తెలిసికొనరాదు. మిక్కిలి యింపుగు మాట లాడుచున్నావు. ఇట్టినీప్రియవచనమునకుఁ బారితోషికముగా లక్షగోవులను నుత్తమములయిన నూఱుగ్రామములను, మేలయినకుండలములం దాల్చి మంచినడవడి గలిగి బంగారు వంటిచాయయు సొగసయినముక్కును బెడంగయినతొడలును చందురునివంటితిన్ననినెమ్మొగమును గలిగి సమస్తాభరణములచే నెంతెయు నలంకృతలై మంచికులంబునఁ బుట్టినజాతియును గలిగి పెండ్లియాడందగినట్టికన్యలు పదునార్వురను నొసంగుచున్నాను' అనెను. ఆరాజకుమారుఁడు కపివీరుఁ డగుహనుమంతునివలన నాశ్చర్యకరమగునరామునిరాకను విని రామునిఁ జూడ నువ్విళ్లూరుచు మిక్కిలియుబ్బునొంది మఱల హర్షము పట్టక హనుమంతునితో నిట్లనియె. ఇది నూటయిరువదియెనిమిదవసర్గము.

---

* ఇట హనుమంతుఁడు భరతునితో పరిచయము లేనందున నతనికి వందనము సేయలేదని గ్రహించునది. లేక ముందు చేసినయంజలి వందనపూర్వకమైనదిగా గ్రహింపవచ్చును. లేక భరతుఁ డున్నయవస్థను జూడఁగానే ప్రియవార్త వినిపించుటకు క్షణము జాగుచేసినచో నతఁడు ప్రాణములు విడుచునని శంకించిగోడ యుండినఁ జిత్తరువు వ్రాయవచ్చు ననున్యాయమున తనవందనమునకు నుద్దేశ్యమైనవస్తువు నశించుచుండఁగా వందనముచేఁ బని యేమి యని యతని నుజ్జీవింపఁజేయు ప్రియవార్తయే ముందు చెప్పినాఁడని గ్రహించునది. లేక భరతునిఁ జూడఁగానే యెనన్యాహాపసును మఱచినాఁడు కాన వందనముచేయలేదనియు గ్రహించునది—గోవిందరాజులు.

భరతుఁ డడుగఁగా హనుమంతుఁడు చిత్రకూటమును విడిచి నదిమొదలు మరల భరద్వాజాశ్రమమునకు వచ్చువఱకుఁ గలరామవృత్తాంతమును జెప్పి తేపు పుష్యయోగ మున రాముఁడు సీతాలక్ష్మణాది పరివారసహితముగా వచ్చుటను జూతువనిచెప్పుట. భరతుఁడుపరిపూర్ణ మనోరథుఁడై యానందపారవశ్యమునొందుట.

"మహారణ్యమునకుఁ బెక్కుసంవత్సరములు పోయియుండిననానాథుఁ డగు రాముని గుఱించినయింపారుముచ్చట నిప్పటికి వినఁగంటినిగదా! దీనినిబట్టి 'మను ష్యుఁడు బ్రతికియుండినయెడ నూఱుసంవత్సరముల కయినను దప్పక యానందము నొందును' అని లోకు లాడికొనెడియీవార్త యథార్థమనియే నాకుఁ దోఁచు చు న్నది. *రామునకును వానరులకును సమాగమ మెట్లు గలిగినది? ఎందులకొఱకుఁ గలిగినది? ఎచ్చటఁ గలిగినది? అడుగుచున్నాను గానయున్నది యున్నట్లు చెప్పుము" అనెను ఆరాజకుమారుఁ డిట్లడిగి తపస్విలకుఁ దగినయొక యాసనమున నతనిని గూర్చుండఁబెట్టఁగా, నంత నతఁ డరణ్యంబున జరిగినరామునిచరిత్ర మంతయు భర తునకుఁ జెప్పువాఁడై ప్రభూ! మహాబాహూ! నీతల్లికై కకు దశరథుఁడు వర మొసం గుటయు, దానింబట్టిరాముఁ డడవికిఁ బంపఁబడుటయుఁ, బుత్రశోకమునరాజుదశర థుఁడు మృతుఁ డగుటయు, దూతలు నిన్ను రాజగృహమునుండి యయోధ్యకుఁ దోడ్కొనివచ్చుటయు, నీవయోధ్యకు వచ్చి రాజ్యమును శత్రువులపీఁచమడఁచి పా లింప సమర్థుండ వయ్యుఁ జేకొననొల్లకుండుటయు, సత్పురుషులధర్మమునసుష్ఠించు వాఁడవై నీవు చిత్రకూటపర్వతమునకుఁ బోయి రాజ్యమును గయికొమ్మని రామునిఁ బ్రార్థించుటయు, రాముఁడు తండ్రియాజ్ఞ యందే నిలిచి రాజ్యము నొల్లక దిగవిడు చుటయు, నీవాపూజ్యుని పాదుకలు గ్రహించి మరలివచ్చుటయు, ననెడివృత్తాంత మును నీకుఁగలరూపునం దెలిసియున్నది. నీవు పాదుకలను దీసికొని మరలిపోయిన తరువాత నేమి జరిగినదో చెప్పెదను వినుము. నీవు మరలి పోవఁగా నపుడపూర్వ పురుషులను జూచుటవలన నవ్వనమునందలిమృగములును, పక్షులును నటు నిటు కలంగఁబాఱఁగా నావనము మిక్కిలియుఁ బరితాపము నొందిన ట్లుండెను. అంత రాముఁ డడవియేనుఁగులత్రొక్కుళ్లచే నొప్పి, సింహములు పులులు మృ గములు మిక్కిలియుఁ గలిగి భయంకరమై నిర్జన మై మిక్కిలివిస్తీర్ణముగా నుండు దండకారణ్యమునకుఁ బోయెను. రామలక్ష్మణులును సీతయు విజన మయినయరణ్య మునఁ బోవుచుండఁగా బలవంతుఁడగువిరాధుఁడు బిగ్గఱగా నఱచుచు వారికడ్డముగా

* వానరులతోడిసమాగమమును భరతుఁ డిచట నడుగుటవలన నింతకుముందు హనుమంతుఁడు భరతునకు వానరసేనలను రాముఁడు సమకట్టికొని వచ్చుట సామాన్యముగా చెప్పియుండవలయునని తెలియుచున్నది.

బోడకట్టెను. అట్లు బిగ్గరగా నఱచుచు వాఁడు రాఁగా వారలు చేతులుమీఁదుగను దల క్రిందుగను నుండునట్లు వానిని బట్టి యెత్తి గర్జించుచున్నమదగజమునుంబోలె పల్లములోఁ * బడవైచి పూడ్చిరి. అంత నాయన్నదమ్ములు రామలక్ష్మణు లట్లు దేవతలకును జేయ నలవి గానియాకార్యమును జేసి నాఁటిసాయంకాలమునరమణీయ మైనశరభంగాశ్రమమునకుఁ బోయిరి. శరభంగుఁడు శరీరము వదలి దేవలోకమునకుఁ బోయినపిమ్మట, సత్యపరాక్రముఁ డగురాముఁడు, అచటిమునుల కందఱకును బ్రణమిల్లి జనస్థానమును జేరెను. అంతఁ గొంతకాలమునకు శూర్పణఖయనునదిరామునియొద్దకు వచ్చెను. అంత రామునియాజ్ఞచే మహాబలుఁ డగులక్ష్మణుఁడు తటాలున లేచి ఖడ్గంబు గొని యారాక్షసి ముక్కుఁజెవులను గోసివైచెను. మహాత్ముం డగురాముఁ డాజనస్థానమున నుండునపుడు, భయంకరకర్ము లగురాక్షసుల బదునాలుగువేలమందిని వధించెను. ఆరాక్షసులు పదునాలుగువేవురును నొక్కటిగాఁ గూడి రామునిపయి నెత్తివచ్చిరి. కాని రాముఁ డొక్కరుఁడే వారినెదుర్కొని పోరి మూఁడుగడియలలో నందఱ నిశ్శేషముగా నుఱుమాడినవాఁ డయ్యె. దండకారణ్యమున వసించుచుఁ దపోవిఘ్నము గావించుచుండిన మహాబలవంతులును మహావీర్యవంతులు నయినయారాక్షసుల నందఱను రాముఁడు యుద్ధమున వధించెను. ఆరాక్షసులు యుద్ధమున నజ్జుగుజ్జయిరి. వారినాయకుఁ డగుఖరుఁడును హతుఁ డయ్యెను. దూషణుఁడు మొదటనే నశించెను. త్రిశిరుఁడు వానికి వెంటనే కూలెను. అట్లు రామునిచే విరూప గావింపఁ బడిన మూర్ఖురా లాశూర్పణఖ ఖరాదులు హతులు కాఁగా నంత రావణునొద్దకుఁ బోయి తనమొఱ చెప్పుకొనెను. రావణుని యనుచరుఁడును భయంకరుఁడు నయినమారీచుఁడను రాక్షసుఁడు రత్నమయ మైనయొకమృగమురూపము దాల్చి సీతముందటఁ జెరలాడి యాబిడ కాశ పుట్టించెను. అంత సీత రామునింజూచి 'ఈజింకను పట్టితెమ్ము ఇదియుండినయెడ మన యీయాశ్రమ మాహా! యెంతరమణీయమై మనసు నాకర్షించుచుండును' అనెను. అంత రాముఁడు విలు గొని, యామృగము పరుగెత్తఁగా దానివెంటఁ దఱుముకొని పోయెను అంత నది చిక్కక పరుగెత్తుటను జూచి యది మాయయని తలఁచి గణుపులు చదునుగాఁ జెక్కంబడియున్నయొకమున్ననిబాణ మేసి దానిని రూపుమాపెను. సౌమ్యా! అంత రాముఁడు జింకవెంటఁ బోయియుండఁగా, లక్ష్మణుఁడుగూడ తరలిపోవఁగా, నపుడు రావణుఁ డదిసమయమని రామునాశ్రమమును బ్రవేశించెను. వాఁ డాకాశమున నంగారకగ్రహము రోహిణిని బట్టునట్లుబలాత్కారమున సీతాదేవిని బట్టుకొని, యంత నాబిడను గాపాడఁ గోరి యడ్డపడినజటాయు వనుగృధ్రమును యుద్ధమునం జంపెను. ఆరావణుఁ డిట్లు బలాత్కారమున సీతం బట్టుకొని వేగంబో

* ఇందులకు 'ప్రక్షిపన్తిస్మ' అని మూలము. ఇది బహువచనముగా నుండుటచే రామలక్ష్మణులతో సీతకూడ వానిని బడవైచుటయందు తోడుగా నుండెనని తెలియుచున్నది.

యెను. అంతఁ బర్వతములుంబోలె నద్భుతాకారు లయిన వానరులు ఋష్యమూకపర్వతము పయినుండి, సీత నపహరించుకొని పోవుచున్న రాక్షసనాథుండగు రావణుని నాశ్చర్యపడి చూచిరి. అంత మహాబలుం డగులోకరావణుఁ డా రావణుఁడు (మతిం త వేగమునఁ బోయి మనోజవం బగు పుష్పకవిమానము నెక్కి) సీతతో లంకను బ్రవేశించెను. రావణుఁ డా సీతను బంగారుపూఁత పూసినదియు సొగసయినదియు నగు నొక గొప్పమందిరమున నునిచి మంచిమాటల నాశ్వాసించెను. సీత యామాటలను నా రాక్షసరాజును గడ్డిపరకలుగాఁ గొని వాని నెంతమాత్రమును సరకు సేయకుండుటయు రావణుం డా బిడ నశోకవనమునకుఁ బంపఁగా నామె యందే యుండెను. అట రాముఁ డమ్మహావనమున నా మృగమును జంపి మరలి యాశ్రమమునకు వచ్చెను. అట్లతఁడు మరలివచ్చి సీతను గృధ్రమగు జటాయువును గానక మిక్కిలి వ్యథ నొందెను. అంత రాముఁడు లక్ష్మణునితో సీతను వెదకుచుం బోయి తన తండ్రికి చెలికాఁడగు జటాయువు హతుండయి యుండుటను జూచి యతని కగ్నిసంస్కారము గావించి గోదావరీతీరమందును, అందుఁ బూచియున్న వనప్రదేశములందును, సీత పువ్వులకై వచ్చియుండు నేమోయని సంచరించెను ఆ రామలక్ష్మణులు మహారణ్యమునఁ బోవుచుఁ గబంధుఁడను రాక్షసునిఁ జూరసించిరి. సత్యపరాక్రముఁ డగు రాముఁడు కబంధునివచనముం బట్టి ఋశ్యమూకపర్వతమునకుఁ బోయి యచట సుగ్రీవునితో సమాగమము నొందెను. ఆ రామసుగ్రీవు లిరువురకు నొకరి నొకరు చూచుటకు మును పేయొండొరులతో సఖ్యము చేసికొనవలయునని మనస్సునఁ గోరిక పుట్టెను. మున్ను సుగ్రీవుని నతని యన్న యగు వాలి క్రుద్ధుఁడై రాజ్యమునుండి వెడలఁగొట్టియుండెను. ఆ రామ సుగ్రీవు లొకరొకరి ప్రయోజనము లొండొరులతోఁ జెప్పికొనఁగా వారికి స్నేహము మిక్కిలి యతిశయించినదయ్యె. రాముని భుజపరాక్రమమున సుగ్రీవుఁడు యుద్ధమున మహాకాయుండును మిక్కిలి బలవంతుఁడు నగు వాలిని జంపి తనకు రాజ్యమును సంపాదించుకొనెను. సుగ్రీవుఁడు రాజ్యమునఁ బట్టము గట్టుకొని సమస్తవానరులతోఁ గూడి సవ్వాఁ డయ్యెను. మఱియు నతఁడు రాజకుమారిని సీతను వెదకించునట్లు రామునితోఁ బ్రతిజ్ఞ గావించెను. మహాత్ముఁ డగు వానరేంద్రుఁడు సుగ్రీవుఁ డాజ్ఞ చేయఁగా సీతను వెదకుటకై పదికోట్ల వానరవీరులు సమస్తదిక్కులకును బోయిరి. అట్లు సీతను వెదకుటకై పంపఁబడిన వారిలో మేము పర్వతోత్తమ మయిన వింధ్యమునందే బహుకాలము జాగు గలుగ బిలమునందు బహుదూరము పోయి దారి తెలియక మిక్కుటమయిన శోకమునఁ దప్తుల మయి యుండఁగాఁ బెద్దయుంగాలము గడచినది. జటాయువు నన్నయుఁ బరాక్రమశాలియు నయిన సంపాతి సీతాదేవి లంకయందు రావణుమందిరమున నున్న దని మాకుఁ జెప్పెను. అప్పుడు నేను బంధువులయిన వానరు లందఱు నట్లు దుఃఖావేశము నొందియుండుటను జూచి వారిదుఃఖము పోఁగొట్టువాఁడనై

నాదుబలము నవలంబించి నూఱుయోజనములు విశాలమైనసముద్రమును దాటితిని. ఆరావణునిగృహమున నశోకవనమున దు సీత యొంటిమై నుండఁగఁ గంటిని ఆబిడ మున్ను గట్టినపట్టుపుట్టముతో సంగములు ముతికిగ్రమ్మి నానందము దూలి పాతివ్రత్యమునుమాత్రము దృఢముగా నవలంబించియుండెను. నేను యథావిధి నాబిడనుసందర్శించి యనిందితమైన యాసుందరివృత్తాంతముసంతయు నడిగి తెలిసికొని గుఱుతునకై రాముఁడిచ్చిన యుత్తమమయినయంగుళీయకము నొసంగితిని. సీత నన్నుఁ జూచిమరల బ్రతుకునందాశగొన్నదయ్యె. సీతనాకు మిక్కిలియుఁగాంతిదళ్కొత్తుచున్న తన చూడామణిని రామునకు నానవాలుగా నొసంగెను. (నేనప్పుడు రావణునిమనసునకు మిక్కిలియుఁ గూర్చునశోకవనికను ధ్వంసముగావించి రాక్షసోత్తములను యుద్ధమున వధించిలంకను భస్మముసేసి మనంబుబ్బునఁజెలంగ నానవాలుగాఁ జూడామణిని దీసికొని కృతార్థుఁడనై వచ్చితిని) నేను మరలవచ్చి యెట్టికార్యమును జుల్కఁ జేయుసట్టి రాముని సందర్శించి యాతనికి నానవాలు గా సీత యొసంగినయామ్మహామణిని గాంతి మిక్కిలిదళు కొత్తుచున్న దానిని నిచ్చితిని. రోగము ముంచుకొని ప్రాణములు వెడలనుండునపుడు అమృతపానంబు చేసి రోగి మరల బ్రదుకునట్టులింతకు మూందు జీవితముపై నిరాశ కలిగియుండినరాముఁడు సీతక్షేమవృత్తాంతమును విని యెంతయు సంతుష్టుండై మఱలజీవితముపయి నాశంబూనెను రాముఁడంత లంకకుఁ బోవుప్రయత్నము సేసి మనంబున రావణుని వధింప నెంతయుఁ దమకింబుమీఱ అప్రలయకాలమున ముల్లోకములను సంహరింపఁ గోరి చిమ్మిరేఁగినకాలాగ్నివలెనయ్యెను అంత రాముఁడు సముద్రమును జేరి నలునిచే సేతువునుగట్టించెను ఆసేతువు మీఁదనే వానరసైన్య మంతయు సముద్రమును దాఁటెను. నీలుఁడు ప్రహస్తునిఁ జంపెను. రాముఁడు కుంభకర్ణునివధించెను. ఇంద్రజిత్తును లక్ష్మణుఁడు పరిమార్చెను. రావణుని రాముఁడు తానే వధించెను. అంత నింద్రుఁడును యముఁడును వరుణుఁడును శివుఁడును బ్రహ్మయు స్వర్గమం దున్నదశరథుండును శ్రీమంతుఁడైనపరంతపుఁడగురామునొద్దకు వచ్చి యతనికివరము లొసంగిరి. ఋషులును దేవర్షులునువచ్చి రామునకు వరములిచ్చిరి. రాముఁడట్లు దేవతలవలన వరములొంది దానం జేసిమృతులయినవానరులం బ్రతికించి వారలతో సంతోషముసఁ గూడి పుష్పకవిమానమారోహించి కిష్కింధకు వచ్చెను, అతఁ డిపుడు మరల గంగాతీరమునకు వచ్చిభరద్వాజాశ్రమంబున నమ్మునిసన్నిధానమున నున్నాఁడు. రేపు పుష్యనక్షత్రంబున నీవతని నిర్విఘ్నముగాఁ జూడఁగలవు. (పుష్యయోగము లభించుటకే యిపుడు గంగాతీరమున నున్నాఁడు)' అనెను. అంత భరతుండు సత్యమును మహార్థంబు నగుహనుమంతునివచనమును విని హర్షించి యంజలి గీలించి 'చిరకాలమునకు నామనోరథమీడేఱెనఁడ' యని మనస్సున కెంతయుసంతసము గూర్చుపలుకు పలికినవాఁడయ్యె.

ఇది నూటయిరువదతొమ్మిదవసర్గము.

> భరతుఁడు సమస్తపురవీథీగోపురాదుల నలంకరింప నాజ్ఞ సేయుట. అంతఃపురజనసచివనర్తకరాజపరివారాదులు మొదలుగా నగరజనులెల్ల రామునిఁ జూచుటకై శత్రుఘ్నుపంపున నందిగ్రామమునకును బ్రవేశించుట అందఱితోడ భరతుఁడు రామునిఁగూర్చి పోవుట. భరతుండు రామునిఁ గలయుట అంతయును భరతాశ్రమమునకు వచ్చుట. రాముఁడు పుష్పకమును గుబేరునకిచ్చి భరతాశ్రమమున వసిష్ఠాదులతో నుచితాసనంబునం గూర్చుండుట.

శత్రువీరుల నుఱుమాడుసత్యపరాక్రముండగుభరతుఁడు పరమానందకర మయినహానుమంతునివచనమును విని సంతుష్టుఁడగుశత్రుఘ్నునిఁ జూచి 'పురుషులు శుచు లయి సమస్తదైవతములను పట్టణమందలి చతుష్పథమంటపములను మంచిగంధము చేతను పుష్పమాలికలచేతను వాద్యములచేతను బూజింతురుగాక. స్తోత్రములందును బురాణకథలందును బ్రాజ్ఞు లయినస్తుతిపాఠకులును, పట్టణంబునఁ గలవైతాళికు లందఱును, వాద్యములు వాయించుటయందు నేరుపు గలవారెల్లవారును వేశ్యాసమూహములును చందురునివంటిరాముని నెమ్మొగమును జూచుటకు బయలువెడలుదురు గాక' అని యాజ్ఞాపించెను. భరతుఁడు చెప్పినదివిని శత్రువీరుల నుఱుమాడువీర్యశాలి యగుశత్రుఘ్నుఁడు కూలివాండ్రను పెక్కువేలమందిని రప్పించి వారితో 'నందిగ్రామమునుండి యయోధ్యవఱకుఁ బల్లములందు మట్టిద్రోసియు మిట్టపల్లములను సరిచేసియు మిట్టలనుద్రవ్వియెత్తివైచియు భూమియంతయు సమముగాఁ జేయవలయును. మఱికొందఱు, భూమినంతటను మంచువంటిచల్లనినీటిచేఁ దడిపి యంత నంతటను గలయఁ బేలాలును బూలును జల్లుదురు గాక. సూర్యుఁ డుదయించునంతకు, పట్టణంబులం దెల్ల మేటి యయినయయోధ్యయందలి, పెద్ద మార్గములందును ధ్వజము లెత్తుదురు గాక. పూదండలవగునలను గట్టి దారముల గ్రువ్వంబడనితామరలు కలువలు మొదలగువిడిపువ్వులను జెరివి గృహముల నలంకరింతురు గాక. విశాల మగురాజమార్గమందువందలకొలఁది మనుష్యులు మంచివాసనలు గుబాళించు నయినవన్నెల ముగ్గుఁబిండ్లచే ముగ్గులు పెట్టి యలంకారము సేయవలయును' అని యాజ్ఞాపించెను. రాజభార్యలును, మంత్రులును, సైనికులు, సైనికులభార్యలును, బ్రాహ్మణులును, క్షత్రియులును, సంఘములలో ముఖ్యు లగునవారును ఆసమూహములును రాముని దర్శింప వెడలిరి. ధృష్టియుజయంతుఁడును విజయుఁడును సిద్ధార్థుండును అర్థసాధకుఁడును అశోకుఁడును మంత్రపాలుఁడును సుమంత్రుఁడును సువర్ణాభరణాలంకృతము లయినమత్తగజములును నుత్తమాశ్వములు వేలకొలఁదిని ముందును వెనుక నలంకరింప బయలుదేఱిరి. రాజున కంతరంగు లయిన

వేలుకొందఱు నడుమునకు బంగారుమొలకు గట్టంబడి మగయేనుంగులతోఁ గూడి యున్నయాఁడుగజముల నారోహించి వెడలిరి మఱికొందఱు మిక్కిలిమహారథు లగు వారు మంచిగుఱ్ఱములు పూన్చినరథముల నెక్కి వెడలిరి. శక్తులను ఋష్టులను ప్రాసములను దాల్చి రౌతులు ధ్వజములను బతాకలనుంగొని యెక్కియున్న వేలకొలఁది గుఱ్ఱపుదడములును, మేటి పురుషులతోఁగూడియున్న మంచి పదాతులు వేలకొలఁదియుఁ, బరివేష్టించిరా వీరులు వెడలిరి అంత దశరథుని భార్యలందఱును పల్లకీల నారోహించి కౌసల్యను సుమిత్రను ముందిడుకొని బయలువెడలిరి. * కైకేయీ సహితముగా దశరథునిభార్య లందఱునునపుడు నందిగ్రామమునకు వచ్చిరి. అయోధ్యానగరములోనివార లందఱు నపుడు నందిగ్రామమునకు వచ్చిరి. అంతఁ జతురంగసైన్యములు నడుచునపుడు గుఱ్ఱంబులగొరిజలచప్పుళ్లును రథనేమిధ్వానులును, శంఖభేరీనాదములును భూమిని నల్లలాడించుచువియుంబోలెఁ జెలంగినవి. భరతుండు మహాత్ముండును బహుధార్మికుఁడును సమస్తధర్మంబులఁ బ్రాజ్ఞుండు నగుటవలన నన్నకై యుపవాసంబులఁ గృశించి కుందుచు నారచీరలును గృష్ణాజినమును ధరించియుండెను మఱి యంతకు మునుపు రామునిరాక హనుమంతునివలన విని హర్షము నూనియుండెను. అట్టిభరతుఁడపుడు బ్రాహ్మణోత్తములును వర్తకులును నయ్యోసంఘముల ముఖ్యు లగువారలును బరివేష్టించి నడువ, వసిష్ఠాది మంత్రులు మాల్యములను గుడములను జేకొని వెంబడింప, శంఖభేరీధ్వనులు బోరుకొన వందిజనులు కైవారములు సేయ, రామపాదుకలు శిరసున వహించి తెల్లని పూలదండలచే నలంకృతమయిన శ్వేతచ్ఛత్రమును బంగారుకాఁడలతో రాజార్హములై యొప్పుచున్న తెలిచామరములను దీసికొని సుమంత్రాదిసచివులతోడ రాము నెదుర్కొనఁ బోయెను. భరతుఁడు కొంతసేపు నిరీక్షించి యంత హనుమంతునిఁ జూచి నీకు వానరులకు సహజమయిన చిత్తచాపల్యము కలుగదుగదా. ఆచాపల్యమూన నూరక యే రాముఁడు వచ్చుచున్నాఁడని చెప్పవుగదా! ఏల యనఁగా కాకుత్స్థతిలకుండును బూజ్యుండును బరంతపుఁడు నగురాముఁ డింకను గనఁబడలేదే! అతఁడు దూరమున నున్నను నతనిసేనమొగమున వచ్చువానరులయినను గనఁబడవలయునే! వారును గనఁబడలేదుగదా! వారు కామరూపులు కావున స్వరూపముతోఁ గనఁబడకున్నను మఱి వేఱురూపమున నయినను గనఁబడలేదేమి?' అని యడిగెను. భరతుండిట్లు చెప్పఁగా హనుమంతుఁడు సత్యపరాక్రముఁ డగునతనికి రాముఁడును వానరులును వచ్చుటకు జాగయినకారణమును విన్నవించువాఁడై. 'భరద్వాజుని యనుగ్రహమునం జేసి వృక్షము లన్నియు నెప్పుడును ఫలములు గలిగి పుష్పములు పూచుచు తుమ్మెదలుమత్తిల్లి ఝంఝుమ్మని రవళిసేయుచుం దేనియలు దొరఁగుచున్నవి.

* ఇట భరతుఁడు కైకను పేక్షించి పిలువకుండుటచే నాబిడ కౌసల్యాదులతో బయలు వెడలక పిమ్మట బయలుదేఱి నందిగ్రామమున నందఱితోఁ గలసి చేరెనని తెలియునది.

వానిని బొంది వానరు లుబ్బుచునున్నవారు. పరంతపా! దేవేంద్రుఁ డారామునకు వానరు లున్నచోట వృక్షము లెల్ల నకాలమునం ఫలించి యుండునట్లు వర మొసంగెను. అట్లే భరద్వాజమహర్షియు రామునకు సతిని వానరసైనికులకును వృక్షము లెల్లఁ దేనియలు దొరుఁగు చుండునట్లు సర్వగుణసంపన్న మగునట్టి యాతిథ్యము(విందు) నొసంగినవాఁడయ్యెను. కాఁబట్టి వనంబునందు వృక్షము లకాలమున ఫలించుటయుఁ దేనియలు దొరుఁగుటయు యుక్తమే కావుననే యీలాగున వానరులు మిక్కిలి యుబ్బునఁగావించు భయంకర మగుకోలాహలధ్వని యదె వినఁబడుచున్నది. కాన యిప్పుడు వానరసేన గోమతీనదిని దాఁటుచుండు నని తలంచెదను. కనుకనే యీధ్వని యింతబెట్టిదముగానున్నది. ఆనదిని దాఁటుటే కాదు. పయికిఁ జిమ్మిరేఁగిదొరుఁగుచున్న దుమ్మును జూడుము. దీనినిబట్టి వానరులు వాలుకినీనదియందు పోవుచుండు రని తోఁచుచున్నది. వానరు లిపుడు రమణీయ మయిన సాలవనంబున వృక్షములు గదలించుచు విహరించుచుండురని తలంచెదను. కావున వారియీవిలంబము. అదిగో దూరమునఁ జంద్రునివలె నిర్మలమై పుష్పకమను దివ్యవిమానము గానుపట్టుచున్నది. దీనిని బ్రహ్మదేవుఁడు మనస్సుచేతనే నిర్మించినాఁడు. మహాత్ముఁ డగు రాముఁడు రావణుని బంధుసహితముగాఁ జంపి దీనిని బడసినాఁడు. బాలసూర్యునివలె వెలుఁగుచున్నదై రాముఁ డెక్కి వచ్చుచున్నయీ దివ్యవిమానము బ్రహ్మదేవుని ప్రసాదముచేఁ గుబేరునికి లభించినది. మనోవేగమునం బోవునది ఇందు వీరు లయినయన్నదమ్ములు రామలక్ష్మణులును సీతయు మహాతేజుఁ డయిన సుగ్రీవుఁడును రాక్షసరాజగు విభీషణుఁడును గూర్చుండి యున్నవారు' అనెను. అంత 'వీఁడుగో రాముఁడు వచ్చినాఁ'డన్నంతనే స్త్రీలు బాలురును వయసుకాండ్రును వృద్ధులును నుబ్బిచెలరేఁగి చేయుకోలాహలధ్వని నింగి ముట్టినదయ్యె. ఆమనుష్యు లందఱును రథములు గజములు గుఱ్ఱములు మున్నగు వాహనములనుండి డిగి నేలపయి నిలుచుండి యాకాశంబునఁ జంద్రునింబోలె పుష్పకవిమానంబునఁ దేజరిల్లుచున్న రామచంద్రునింగాంచిరి. భరతుఁ డంత మిక్కిలి సంతోషమున రామునకెదుర్కొని నిలిచి చేతులుమోడ్చి 'పదునాలుగేండ్లునిండఁగా మరలఁ దప్పక వత్తుననియాడినమాటఁదప్పక రాముఁడు విజయం చేసినాఁ' డని యతనిని గొనియాడెను. భరతాగ్రజుఁడగు రాముఁడు, విశాలములయిన నిడువాలుకన్నులంగవతో బ్రహ్మమానసమునఁ సృజించిన యాదివ్యవిమానంబున నధివసించి రెండవ దేవేంద్రునివలె శోభిల్లెను. అంతటపుడు భరతుఁడు మేరుపర్వతము పయినున్న సూర్యునికి నమస్కరించునట్లు పుష్పకవిమానముపయినున్న రామునకుఁ బరిశుద్ధహృదయమున నమస్కరించెను. అంత హంసాకారములయిన ప్రతిమలతోఁగూడి, మహావేగమును మిక్కిలియుత్తమంబు నయినయవ్విమానము రాముని యనుమతిమీఁద నేలకు వ్రాలెను. రాముఁ డందఱకును జూచు

ట్టకై సత్యపరాక్రముం డగుభరతుని పుష్పకవిమానముపయి నెక్కించుకొనఁగా నతఁడు రామసాన్నిధ్యము నొంది ముదంబంది మరల రామునకు నమస్కారము గావించెను. రాముఁడు చిరకాలమునకుఁ గన్నులకువిందుగా నగపడినవాఁ డయిన తమ్ముని భరతునినెత్తి, తనతొడపైఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొని మోదం బెంతయుఁబొడల బిగ్గఁ గౌఁగిలించుకొనెను. అంత భరతుఁడు తనకు మ్రొక్కిన లక్ష్మణునిని సంభావించి *సీతాదేవికిని నమస్కరించి సంతోషమునఁ దననామముఁగూడ వచించెను. భరతుఁడు సుగ్రీవునిని జాంబవంతునిని, నంగదుని, మైందద్వివిదులను, నీలుని.ఋషభునిఁ గౌఁగిలించుకొని సంభావించెను భరతుఁడు మఱియునలుని, గవాక్షుని,గంధమాదనుని, శరభునిఁ, బనసునిఁ, గౌఁగిటఁజేర్చి గారవించెను. ఆ వానరులందఱును గామరూపులు గావున మున్నే మనుష్యరూపము ధరించి యుండిరి కాన వారలపుడు భరతుం జూచి మిక్కిలిసంతుష్టులై కుశలము నడిగిరి. అంత మహాతేజంబును ధార్మికోత్తముండునయినయారాజకుమారుఁడు వానరేంద్రుఁడగు సుగ్రీవునిమరలఁ గౌఁగిలించుకొని, 'సుగ్రీవా!నీవు మాకు నలువురకును నయిదవతోడంబుట్టువు నయితివి. లోకమున మంచిమనస్సున నుపకారము సేయువాఁడు మిత్త్రుఁ డగును. అపకారము చేసినవాఁడు శత్త్రుఁడగును. అపకారమే శత్త్రులక్షణము' అనెను. పిదప భరతుఁడు విభీషణుని జూచి సామవచనములతో మాభాగ్యవశమున నీవు రామునకు సహాయుఁడవై యుండి మిక్కిలియుఁ జేయ నలవి కానికార్యము చేసితివి' అనెను. అప్పుడు శత్రుఘ్నుఁడును రామునకును లక్ష్మణునకు నమస్కారము గావించి, పిదప సీతాదేవిచరణములకు వినయంబుతోడఁ బ్రణమిల్లెను. రాముఁడు శోకంబునఁ గృశించి యెంతయు దురపిల్లుచుండిన తనతల్లి కౌసల్యయొద్దకుఁ బోయి, 'మునుపు నీవు వలదన్నను వినకపోయినందులకు మనస్తాపము వల'దని యామెమనసు కలంకి దేర్చుచు, నామెపాదంబులుపట్టికొని నమస్కారముగావించెను రాముఁడు సుమిత్త్రకును †కీర్తిమతియగుకైకేయికిని దక్కినతల్లుల కందఱకును సమస్కరించి యంతఁ బురోహితుం డగువసిష్ఠుకడకు వచ్చి మ్రొక్కెను పురజనులందఱును రామునిం జూ

---

* ఇట లక్ష్మణుండుచేయు నున్ననమస్కారమును భరతుఁడు రామసన్నిధియందు వలదని వారించినట్లును గొందఱు చెప్పెదరు. భరతుఁడు లక్ష్మణుని సంభావించినపిదప సీతాదేవికి మ్రొక్కుటను జెప్పుటచే సీత రాముని సమీపముననే తారాదులతోఁగూడఁ గొంతయవ్వలగా నుండె నని తెలియుచున్నది. గోవిందరాజులు.

† ఇటకైకను కీర్తిమతి యనుట రావణాదివధరూపమయిన దేవతాకార్యమును జరిపించుట కావిడహేతువగుటంబట్టి యని తెలియునది.

చి'మహాభాగా! కౌసల్య కానందము వర్ధిల్లఁజేయువాఁడా! నీకు స్వాగత మగుఁగాక' యనిరి. ఆపౌరులట్లు తామర మొగ్గలవలెఁ గావించిన పెక్కు వేలచేమోడ్పులను రాముఁడు చూచి యాదరించెను. భరతుఁడు ధర్మవిదుండు గావునఁదొల్లితనయొద్ద రాముఁడొసంగినయాపాదుకలను జేకొని నరనాథుం డగురామునిపాదములకుఁ దా నేతొడిగెను. అప్పుడు భరతుఁ డంజలి గీలించి రామునితో 'రాజా! నే నిల్లడగా రక్షించుచుండినయీనీదురాజ్యమును నిదిగో నీ కప్పగించివైచితిని. నీవు మరల నయోధ్యకువచ్చి రాజుగానుండుటను జూచుచున్నాఁడను గాన యిపుడు నాజన్మము కృతార్థమయినది. ఇప్పుడు నా కోర్కియంతయుఁ బండినది. నీవు, బొక్కసమును ధాన్యశాలను, పట్టణమును, సైన్యమును, జూచుకొనుము; నీప్రభావంబున సమస్తమును నీవు పోవునప్పటికన్న నిప్పటికిఁ బదిమడుంగులుగా వృద్ధిఁబొందియున్నవి.' అనెను. అట్లు పలుకుచున్న భరతునికిఁ దనయున్నయందుఁ గలభక్తిపారతంత్ర్యమును జూచి తమకులమువారియం దిటువంటితోఁబుట్టుఁదనము లేమికి వానరులందఱును రాక్షసుఁడయినవిభీషణుఁడుగూడఁ గన్నీరు విడిచిరి. అంత రాముఁడు సంతోషమునఁ దనతొడపయిని భరతుని గూర్చుండఁబెట్టుకొని సైన్యసమేతముగా నాపుష్పకవిమానముతోనే భరతాశ్రమమగు నందిగ్రామమునకుఁ బోయెను. రాముఁడు నందిగ్రామము చేరినపిదప నపుడు సైన్యములును దానును బుష్పకవిమానముపయినుండి భూమికి దిగెను. రాముఁ డపుడు మిక్కిలియుత్తమ మగునావిమానమును జూచి 'నీ విఁకఁ గుబేరునకు వాహనముగా నుండుము. అనుజ్ఞ యొసంగితిని, పొమ్ము' అనెను. అంత నుత్తమంబగు నావిమానము రామునియనుజ్ఞ నొంది యుత్తరదిక్కుగాఁ బోయి కుబేరుని భవనమును జేరెను. దేవేంద్రుఁడు బృహస్పతి చరణములకు మ్రొక్కినట్లు రాముఁడు తన కసురూపుఁడగు పురోహితుని వసిష్ఠునిపాదములను బట్టుకొని మ్రొక్కి యతఁడును దానును సొగసయినయాసనంబుల వేఱువేఱయినవానియం దేకకాలంబునఁ గూర్చున్నవాఁడయ్యె. ఇది నూటముప్పదియవ సర్గము.

——

*భరతుఁ డంజలిబంధపూర్వకముగా రామునిరాజ్యము గ
యికొనఁ బ్రార్థింపఁగా నతం డంగీకరించి లక్ష్మణాదిసహిత
ముగా జటలు విడిచి మంగళస్నానము చేసి సుగ్రీవాదు
లతో దివ్యరథమున నయోధ్యను బ్రవేశించుట. అందు
మాణిక్యమంటపమున దివ్యసింహాసనమున జాంబవ
ద్ధనుమదాదులు రత్నకాంచనకలశంబులం దెచ్చిన
తీర్థోదకములచే వసిష్ఠాదులు శ్రీరాముని నభి
షేకముగావించుట. రాముఁడు విభీషణసు
గ్రీవాదులం దఱకును సన్మానములు సేయు
ట సుగ్రీవాదులు తమతమనగరములకుఁ
బోవుట. భరతుని యౌవరాజ్యము
నకుఁ బట్టముగట్టుట. రామరాజ్య
పాలనవైభవము శ్రీరామాయ
ణపఠనశ్రవణాది ఫలశ్రుతి.

భరతుఁడు శిరసున నంజలి గీలించి కైకకానందము పెచ్చుపెరుఁగుచుండ, సత్యపరాక్రముఁ డగుతనయన్నను రామునిఁ జూచి "నీవు రాజ్యమును దిగవిడిచి వనవాసము నంగీకరించుటచే నాతల్లిని సంతోషపెట్టితివి. పిదప నీరాజ్యమును జిత్రకూటమున నా కొసంగితివి. నీ వేవిధంబున నిల్లడగా నాయొద్ద రాజ్యము నుంచితివో యావిధముననే యారాజ్యము మరల నీ కొసంగి యాబరువు తీర్చుకొనుచున్నాను. ఈ హేతువునుబట్టి నీవు మరల నంగీకరింపక తీఱదు. 'అయోధ్యయందు రాజ్యభోగముల నిచ్చకొలఁది ననుభవించెద. రాజ్యమును నీవే పాలింపు' మందువా? లేక 'నీవు మరల నడుగువఱకు నిల్లడను నేనుబెట్టుకొనియున్న దోషము లేదు. అడిగినపు డీ' మ్మందువా? బలిష్ఠం బయినయొకగొప్పవృషభము తా నొక్కటిమోయుబరువును లేదూడపయిని వైచినయెడ నది యాపెనుబరువును మోయఁజాలనట్లు మహాబలవంతుం డగునీ వొక్కఁడు పూనఁదగినయీరాజ్యభారమును నాపయినుంచినయెడ నా పెనుభారము నేను వహింపశక్తుఁడనుగాను. 'అయిన నింతవఱకు నెట్లువహించియుంటి' వందువా? గొప్ప దయినజలప్రవాహములచేఁ దెగి నీరు కాఱుచున్న యానకట్ట, గడ్డి

* ఇట పుష్పకము కుబేరునొద్దకుఁ బంపి వసిష్ఠునితోఁ గూడికొని భరతునియనుజ్ఞ లేకయయోధ్యను బ్రవేశింపరాదని రాముఁడు నందిగ్రామమందే యాసనమునఁ గూర్చుండి యుండుటయు పౌరవర్గము నట్లె కూర్చుంటయు తల్లులును సమీపముననే యుండుటయును జూచి యప్పటినూత్నేంగితములను నిపుణుండు గాన భరతుఁడు గనుఁగొని రామునకుఁ దనహృదయమును నివేదించుచున్నాఁడు. ఇట 'శిరస్యనం దంజలి గీలించి' యనుట పూర్వకృత మయిన ప్రపత్తిని తలఁపించుచున్నది అనన్యగతికత్వమును సూచించుముద్రయే కదా యంజలి గోవిందరాజులు.

యాగములు మొదలగునవి చేసి సప్పిపుచ్చుచో దానిని నిలుపుట శక్య మగునట్లు, పెక్కుఛిద్రములు గలరాజ్యమును మంత్రగోపనము మొదలగు రాజగుణములచే ఛిద్రములను గప్పిపుచ్చి చూచి నిలుపుట యశక్యము. ఇంతటి శక్తి నాకు గలదా? 'నాకన్ననే నీవు గుణములచే లోకమును వశీకరించుకొనుచున్నా'వందువా? అరిందమా! మంచియశ్వమువలె గర్దభము పరుగెత్తఁజాలనట్లు, హంసవలెఁ గాకి యెగురఁజాలనట్లు, నీవలె రాజ్యభారమును వహించుటను నేనోపఁజాలను. 'ఇప్పటికి నాయుపోద్బలముక్రింద నీవే రాజ్యమును బాలించుచుండు' మనెదవా? మహాబాహూ! ఇంటిలోపల నొకవృక్షమును నాటఁగా మిక్కిలి పెద్దదియై యున్నట్టి కంటకమాత్రమలవిగానట్లు గొప్పబోదెయును బెనుగొమ్మలును గలిగి పుష్పములును బూచి ఫలింపకయే నశించెనేని, అదియెందులకు నాటంబడినదో యాఫలము నాటినవానికి గలుగకయే పోవునుగదా. *దశరథుఁడు, పుత్రకామేష్టి మొదలగునవి చేసి నిన్నుఁ బడయఁగా నీవును బెద్దవాఁడవై మహాపరాక్రమశాలివై బంధువులును మిత్రులును గొప్పవారును గలిగి, కల్యాణగుణము లెల్లఁ బొంది వెలయుచున్నావు. ఇట్టి నీవు నిన్నుఁ బడసినందులకు ఫలముగా రాజ్యమును పాలించి భక్తులను భృత్యులగు మమ్ము నేలుకొనవేని, మున్ను చెప్పిన వృక్షము పోలిక యగును. ఈ పోలిక నీకొఱకె చెప్పఁబడినదని తెలియఁదగును. ఇప్పుడు నీవు పట్టాభిషిక్తుఁడవై పట్టపగలింట మిక్కిలి జ్వలించుచున్న సూర్యునివలె, తేజంబు నలుగడల వెలుఁగుచుండఁగా నిన్ను లోకమంతయుఁ జూచునుగాక. రామా! నానావిధ వాద్యధ్వనులు, మేలుకొలుప నర్తనము గావించువారల కాంచీనూపురధ్వనులు లలితనృత్తధ్వనులును, రమణీయములయిన గీతికలధ్వనులును, వీనులఁ జెలంగ మేలుకొనుము. ఇట్లు సమస్తరాజభోగములననుభవింపుము. జ్యోతిశ్చక్రమెంతకాలము తిరుగుచుండునో, భూమి యెంతవఱకు నుండునో, యంతకాలము నీవిచట సమస్తరాజ్యమున కేలికవై యుండుము. నదుమఁగూడ నాకు రాజ్యముమీఁది యపేక్షగలుగదు" అనెను. శత్రుపురములను జయించువీరుఁడు రాముఁడు, భరతుఁడు చెప్పినది విని, నల్లెయని యంగీకరించెను. అంత నిలుచుండిన భరతుఁడును శుభమయినయాసనమునఁ గూర్చుండెను. అంత శత్రుఘ్నుఁ డాజ్ఞాపింపఁగా, పట్టాభిషేకముహూర్త మతిక్రమింపకుండ నతిశీఘ్రముగాను హస్తలాఘవముచే సుఖముగాను బని చేయుం గల నిపుణులగు క్షౌరకులు, గడ్డమును మీసలను గత్తిరించునట్టివారు, రామునకు భర

* విత్తునాటుటకును పుత్రకామేష్టి మొదలయినవి సేయుటకును, గొప్పబోదెకును తోఁబుట్టువుల కలిమికిని, కొమ్మలకును సుగ్రీవాది మిత్రగణమునకును, పుష్పములకును కల్యాణగుణములకును, ఫలింపక పోవుటకును రాజ్యము పాలింపక పోవుటకును, సామ్యము తెలియునది.

తునకును లక్ష్మణునకును మీసలను గత్తిరించిరి. *మొదట భరతుఁడు స్నానము చేసెను. అంత మహాబలుఁ డగు లక్ష్మణుఁడు స్నానముగావించెను అంత వానరరాజగు సుగ్రీవుఁడును, రాక్షసరాజగు విభీషణుఁడును స్నానము గావించిరి. పిదప రాముఁడు జడలువిడఁదీసి సన్నగా సవరింపఁబడిన తలవెండ్రుకలతో స్నానము గావించి నానావిధము లయిన పూవులు గ్రువ్వంబడుటచే వింత లగు పూదండల చేతను మంచివాసనలు గుబాళించుచు కర్పూరకస్తూరీకుంకుమాదిమిళిత మయిన చందనముచేతను నలంకృతుఁడై మేలయిన పీతాంబరములు గట్టి మిక్కుటమగు తేజస్సుచే జ్వలించుచు సింహాసనమునఁ గూర్చుండెను వీర్యవంతుఁడును నిక్ష్వాకులవర్ధనుండు నగు శ్రీమంతుఁడు శత్రుఘ్నుఁడు, రామునకును లక్ష్మణునకును భరతునకును హారకేయూరాదులఁ దొడిగించి యలంకారము సేయించెను. అంతనపుడు దశరథభార్యలు, మంచియాగమనంబున, నందఱును జేరి సీతాదేవికి, తామే తమచేతులార మనస్సును హరింపునట్టి యలంకారము గావించిరి అంతఁ గౌసల్యాదేవి పుత్రునియందు మిక్కిలి మక్కువ గలదై గావున, మిక్కిలియు నుబ్బునొంది, యతనిమిత్రము లయిన వానరుల భార్యల కందఱకును బ్రయత్నపడి మనోహర మయిన యలంకారము గావించెను అంత శత్రుఘ్నునాజ్ఞవలన సుమంత్రుఁ డను సారధి, యన్ని యవయవములును సొగసు గులుకుచున్న యుత్తమ మయినరథమును, మేలయిన యశ్వములం బూన్చి తెచ్చెను. మహాబాహుండును సత్యపరాక్రముండు నగు రాముండు సూర్యమండలమువలె వెలుంగుచు దివ్యం బగు నారథము వచ్చుటనుజూచి దాని నారోహించెను. సుగ్రీవుఁడును హనుమంతుఁడును స్నానముచేసి దేవలోకమందలి వస్త్రములవంటి వస్త్రములను గట్టి సొగసయినకుండలములు దళుకొత్త, దేవేంద్రునివలెఁ గాంతిఁ దేజరిలుచు నయోధ్యకుం బోయిరి సుగ్రీవునిభార్యలును సీతాదేవియు, మే లయిన యాభరణములం గయిసేసి, మంచికుండలములను దాల్చి యయోధ్యాపురమును జూడఁ దుకతుకపడుచుఁ బోయిరి దశరథమహారాజుమంత్రు లగువారు ముందే యయోధ్యకుఁ బోయి పురోహితుఁ డగు వసిష్ఠుని మున్నిడికొని రామునిపట్టాభిషేకమునకుఁ గావలసినమంగళద్రవ్యములను సమస్తవిషయమ్ము పసమీఱ నాలోచనము సేసిరి. అశో

* 'న మే స్నానం బహుమతం తం వినా కైకయీసుతం' 'కైకకొడుకు భరతుఁడు స్నానము సేయక నేను స్నానముచేయుట కొల్లను' అని రాముఁడు మున్ను చెప్పియున్నచొప్పున, ప్రథమ స్నానము భరతుఁడుచేసెను. సుగ్రీవుఁడును కిష్కింధనుండి వెడలివచ్చినదాదిగా స్నానము లేనందున నతనికప్పుడు స్నానము. అట్లే లంకను విడిచివచ్చినది మొదలుగా స్నానములేనందున విభీషణునకును నప్పుడుస్నానము. శత్రుఘ్నుఁడు స్నానముచేసినట్లు చెప్పమిచే, నపుడతని కవసరముకాదు. మఱి పూర్వ మతఁడు వ్రతముపూనినట్లును జెప్పఁబడలేదు 'నన్దిగ్రామే జటాం హిత్వా భ్రాతృభిస్సహితోఽనఘః' అని నందిగ్రామమున తమ్ములతోఁగూడ జడలువిడఁదీసికొన్నట్టు సంక్షేపముగా చెప్పఁబడుటంబట్టి, శత్రుఘ్నుఁడు స్నానముచేసెనని యర్థసిద్ధముగాఁ దెలుచున్నది.

కుఁడును విజయుఁడును సుమంత్రుఁడును జేరి, పట్టాభిషేకము రామునకును నగరమునకును వృద్ధికరముగా నుండునట్లు జరుపుటకై వసిష్ఠునితో నాలోచనముసేసి యతనితో 'మహాత్ముం డగు రామునికి జయార్హుం డగు వానికి నభిషేకము సేయుకొఱకు మంగళకరములయినవాని నన్నిటిని మీరు చక్కఁగా సమకట్టఁ దగువారు' అనిరి. ఆమంత్రులందఱు నిట్లు పురోహితుఁ డగు వసిష్ఠునికిఁ జెప్పి యంత రామునిఁ జూచుమనంబులతో మరల పురము వెలువడి రామున కెదురుగాఁ బోయిరి. వేయి కన్నులు గలయింద్రుఁడు పచ్చని గుఱ్ఱములు పూన్చిన రథము నారోహించి పోవునట్లు, అనఘుఁడు రాముఁ డుత్తమ మయిన రథము నధిరోహించి పట్టణమునకుఁ బోయెను. రామునకు భరతుఁడు పగ్గములు పట్టి సారథ్యము గావించెను. శత్రుఘ్నుఁడు ఛత్రము పట్టెను. లక్ష్మణుఁడు ముందట నిలుచుండి రాముని శిరస్సుపయి వీవనతో విసరుచుఁ దెల్లని వింజామరమును *గూడఁ బూనెను రాక్షసరా జగు విభీషణుఁడు చంద్రబింబ సమానమయిన మఱియొక తెల్లని వింజామరమును బట్టుకొనెను. ఆకాశమున నపుడు ఋషులును వాయుగణములును దేవతలును రాముఁడు గావించిన వీరకృత్యములను ముచ్చటించుచుండగా ఆధ్వని మధురమై వినంబడెను అంత మహాతేజుం డగు వానరసింహుఁడు సుగ్రీవుడు పర్వతాకార మయిన శత్రుంజయ మను కుంజరమును నారోహించి పోయెను వానరులు మనుష్యరూపములను దాల్చి సర్వాభరణభూషితు లయి, తొమ్మిదివేల యేనుంగుల నారోహించిపోయిరి. పురుషలలాముఁడు రాముఁడు శంఖధ్వనులును జను లుబ్బునఁ గావించు కోలాహల ధ్వనులును భేరులభాంకృతులును బోరుకొన మేడలవరుసలచే మురువు గులుకుచున్న యయోధ్యాపురమునకుఁ బోయెను. అంత నపుడయోధ్యకుఁ బోయియుండి రామాభిషేకమును గుఱించి యాలోచించుకొని మరలి యెదుర్కొన వచ్చిన సుమంత్రాది మంత్రులు, అతిరథుం డగు రాముఁడు పరివారసహితుఁడై నిజదేహకాంతిచేఁ దేజరిల్లుచు రథమున వచ్చుచుండఁగాఁ జూచిరి. వారు రాముని జయ జయ యని యాశీర్వదించి యతఁడు బదులున కెంతయు మన్నింపఁ దమ్ములు పరివేష్టించి వచ్చుచున్న యమ్మహాత్ముని వెంటఁ బోయిరి. మంత్రులును బ్రాహ్మణులును ప్రజలును బలసి కొలువ రాముఁడు నక్షత్ర పరివృతుఁ డగు చంద్రునివలె నెంతయుఁ గాంతిసొంపున వెలింగినవాఁ డయ్యె. అతండు వాద్యముల వాయించువారును వైతాళికులును స్వస్తిక వాద్యములవారును మంగళపాఠకులును ముందుపోవఁగాఁ, దాను బోయెను. మఱియు బంగారక్షతలు దాల్చినవారును గోవులును కన్యలును, బ్రాహ్మణులును, కుడుములు చేతఁ దాల్చిన మనుష్యులును రామునికి ముందు

---

* 'అహం సర్వం కరిష్యామి' రాముని కన్ని కైంకర్యములు నేనే చేయుదును- అని లక్ష్మణుఁడు మున్ను చెప్పినట్టివాఁడు గాన యందులకై త్వరపడి యారెంటిని గ్రహించె నని తెలియునది. గోవిందరాజులు.

పోయిరి. రాముఁడు సుగ్రీవునకుఁ దనయందుఁ గలస్నేహమును, వాయుపుత్రుం డయిన హనుమంతుని ప్రభావమును, యుద్ధమున వానరులు గావించిన వీరకర్మములును, రాక్షసుల బలవిశేషమును, విభీషణుఁడు తన్ను శరణొందుటయు, మంత్రులకుం జెప్పెను. అయోధ్యాపురవాసు లందఱు నా వృత్తాంతమును విని యాశ్చర్యము నొందిరి మహాతేజుం డగురాముఁ డీవృత్తాంతమును జెప్పుచు.మనంబునఁ దుష్టియు ధనాదులచేఁ బుష్టియుఁ గలజనులు నెరసిబెరసియుండు నయోధ్యాపురమును వానరసహితముగాఁ బ్రవేశించినవాఁడయ్యె అతఁడు ప్రవేశింపఁగానే పురజను లెల్లఁ బ్రతిగృహమునను బొడవుగా ధ్వజము లెత్తి నిలిపిరి. రాముఁ డిక్ష్వాకువంశపురాజులు వాసముసేయునట్టిదియు రమణీయ మయినదియు నగునతని తండ్రిగృహమును సమీపించెను. అంత రఘుకులానందకరుం డగురాజకుమారుఁ డారాముఁడు మహాత్ముఁ డయినతండ్రిగృహమును బ్రవేశించి కౌసల్యకును సుమిత్రకును గైకేయికిని నమస్కరించి ధార్మికరత్న మగుభరతునిఁ జూచి మహార్థవంతం బగుమాటల మధురముగా 'ముత్తెములచేతను వైడూర్యములచేతను పొదుగంబడిన నా పెద్దమేటిగృహమును దానియంతఃపురోద్యానముతోఁ గూడ సుగ్రీవునకు విడిపట్టుగానిమ్ము' అనెను. అమోఘపరాక్రముఁ డగుభరతుఁడు రాముఁడు చెప్పినది విని, సుగ్రీవునిఁ జేయిపట్టుకొని యారామగృహమునకుఁ దీసికొనిపోయెను. అంత శత్రుఘ్నునియాజ్ఞవలనఁ బరిచారకులు తైలదీపములను మంచములను పఱుపులను దీసికొని శీఘ్రమున నాగృహమును బ్రవేశించిరి. సుగ్రీవుఁడు విడుఁబట్టులో సుఖముగాఁ జొచ్చినపిదప మహాతేజుం డగుభరతుఁ డతనినిజూచి 'ప్రభూ ! రామునిపట్టాభిషేకమునకై దూతలం బంపుము అందులకు నీవు సమర్థుండవు' అనెను అంత సుగ్రీవుఁడు శీఘ్రముగా సమస్తరత్నఖచితము లయిన నాలుగు సువర్ణకలశములును నలుగురు వానరోత్తములచేతి కొసంగి వారితో 'వానరులారా ! మీరు రేపు తెల్లవాఱునంతకు నాలుగు సముద్రములయుఁ బుణ్యనదులయు జలంబులు నించుకొని యీ కలశములం గొని యిచటికి వచ్చి మ మ్మెదురుచూచుచుండవలయును' అని యాజ్ఞాపించెను. సుగ్రీవుఁ డిట్లుచెప్పఁగా నేనుంగులంతేసి యాకారములు గలమహాత్ములా వానరులు గరుడునివలె మహావేగము గలవారలు గావున శీఘ్రముగా నాకాశమున కెగసిపోయిరి. అంత* జాంబవంతుఁడును హనుమంతుఁడును వేగదర్శియను వానరుఁడును ఋషభుఁడును జలములతో నిండినకలశములను దెచ్చిరి. జాంబవంతుఁడు మొదలుగాఁ గలయావానరులు నలువురును నయిదువందలనదులనుండి

---

* జాంబవంతుఁడు మొదలగు నలువురు నదీజలములను సుషేణుఁడు మొదలయిననలువురు సముద్రజలములను దెచ్చుటకు నియోగింపఁబడిరని తెలియునది. జాంబవాదులలోఁ జేరినఋషభునకంటె సుషేణాదులలోఁ జేరినఋషభుఁడు వేఱని తెలియునది.

జలమును కలశములం బట్టి తెచ్చిరి. పిదప బలసంపన్నుం డగుసుషేణుఁడుతూర్పు సముద్రమునుండి సర్వరత్నములు దాపినను స్వర్ణకలశమున జలమును దెచ్చెను. ఋషభుఁడు దక్షిణసముద్రమునుండి బంగారుకలశమున జలంబు నించి యచ్చటి రక్తచందనపుకొమ్మలచే దానిని గప్పి వేగమునఁ దెచ్చెను. గవయుఁడు వాయువేగుఁడు గావున పడమటిసముద్రమునుండి చల్లనిజలమును గొప్పరత్నకలశమునం దీసికొనివచ్చెను. సమస్తగుణసంపన్నుఁడును గరుడవాయువేగుండును నగుధర్మాత్ముం డానలుఁడు శీఘ్రముగా నుత్తరసముద్రమునుండి జలమును దెచ్చెను. అంతశత్రుఘ్నుఁడు తానును మంత్రులు నామేటివానరులు దెచ్చినజలమును గాంచి రామునియభిషేకమునకై పురోహితశ్రేష్ఠుం డగువసిష్ఠమహర్షికిని బంధువులకును సముద్రాదిజలములు వచ్చియుండుటను దెలిపెను. అంతఁ బరిశుద్ధుఁడును వృద్ధుఁడు నగువసిష్ఠుఁ

శ్రీరాముని పట్టాభిషేకమహోత్సవము.

డు, బ్రాహ్మణులతోఁ గూడి, రాముని సీతాసమేతునిగా రత్నమయపీఠంబునఁ గూర్చుండ బెట్టెను. అంత నష్టవసువులు దేవేంద్రుని నభిషేకముగావించినట్లు వసిష్ఠుఁడును వామదేవుండును జాబాలియుఁ గాశ్యపుండును గాత్యాయనుఁడును సుయజ్ఞుఁడును గౌతముఁడును విజయుఁడు ననెడియెనమండ్రును నిర్మలమును సుగంధియు నయిన జలముచేఁ బురుషోత్తముఁ డగురామున కభిషేకము నేసిరి. అంతవసిష్ఠాదులు తామభిషేకము చేసినపిదప, మిక్కిలిహర్షముతోఁ దొలుతఋత్విజులచేతను, పిమ్మట బ్రాహ్మణులచేతను నంతఁ గన్యలచేతను మంత్రులచేతను పురజనులచేతను యోధులచేతను రామున కభిషేకము చేయించిరి. వసిష్ఠాదులచే నాహూతులగు లోకపాలురు నలువురును, దక్కినదేవతలందఱును నాకసమునం జేరి [illegible] నుండుండి, దివ్యములగున సమస్తౌషధిరసములచే రాము నభిషేకించిరి. (తొల్లి బ్రహ్మచేత నేది నిర్మితమైనదో, మనువు తొల్లి దేనిచేత నభిషిక్తుఁ డయ్యెనో, ఆతనివంశపురాజులు క్రమమున దేనిచేత నభిషేకము గావింపఁబడిరో, రత్నములచే వెలయుచు తేజస్సు వెలుంగుచున్న యాకిరీటమును, బంగారువర్ణమై నలగొలుగగుసవస్తువులచే శోభితమై మిక్కిలి సుందరములైన నానావిధరత్నములచే చిత్రింపఁబడియున్న సభయందు, నానామణిమయమైన పీఠమునందు నుంచి విధ్యుక్తముగా బూజించి పిదప మహాత్ముం డగువసిష్ఠుఁడును ఋత్విజులును ఋషులును నాకిరీటమునతో రాము నభిషేకించిరి.) అప్పుడు రామునకు శుభమగుశ్వేతచ్ఛత్రమును శత్రుఘ్నుఁడు పట్టెను. వానరరాజయిన సుగ్రీవుఁడు తెల్లనివింజామరవీచెను. రాక్షసేంద్రుఁ డగు విభీషణుఁడు చంద్రునివలెఁ దెల్లనై మెఱయుచున్న మఱియొక వింజామరను బట్టి సంతుష్టిమీఱ వీచెను. వాయుదేవుఁడు దేవేంద్రునిపనుపున నిజకాంతిచే నంతయు వెలుంగుచున్నదై నూఱుదామరలతోఁ గొమరారుచున్నబంగారుహారమును దెచ్చి రామునకొసంగెను. వాయుదేవుఁడు మరల నింద్రుఁడు ప్రేరింపఁగా, సర్వ

రత్నములతోఁ గూడినదియు నాయకమణిచే నడుమ నలంకృత మయినదియునగు ముక్తాహారమును రామునకొసంగెను. పట్టాభిషేకమున కర్హుండయిన యారాముని యభిషేకసమయమున సంతోషమున దేవగంధర్వులు పాడిరి. అప్సరోజనము లాడిరి. ఆయభిషేకసమయమున భూమియందు *పెన్నగాఁ బైరులు పండెను. వృక్షములు మంచిఫలములతో నొప్పెను. పుష్పములు మేలయినవాసనలు గుబాళింపఁజేసెను. పురుషులలో మేఁడగు రాముఁడు తొలుత లక్షగుఱ్ఱములను క్రొత్తగా నీనినలక్షయావులను నూఱెఁబోతులను, బ్రాహ్మణుల కొసఁగెను. రాముఁడు మఱల, ముప్పది కోట్లబంగారు నాణెములను మఱియు నమూల్యము లయిననానావిధవస్త్రాభరణములను బ్రాహ్మణుల కొసఁగెను. ఆపురుషతిలకుఁడు సూర్యకిరణములంబోలె వెలుంగుచు మణులు మొదలుగాఁ బొదిగియున్న దివ్యమయిన బంగారుహారమును సుగ్రీవున కొసంగెను. రాముఁడు మిక్కిలి ప్రీతి గడలుకొన వాలిపుత్రుఁడగు నంగదునకు వైడూర్యమణులును వజ్రములును బొదుగంబడి విచిత్రములుగ వెలుఁగుచున్న బాహుపురులను నొసంగెను. రాముఁడు సీతకు, మేలయినరత్నములతోఁ గూడినదై చంద్రకిరణములవలె వెలుంగులఁ దుఱఁగలించుచున్నదియు [illegible] నగు నొక ముక్తాహారమును (హనుమంతునకీయఁదగు ననుతలంపున) నొసంగెను. అంత, సీత స్త్రీల కేదిచేయుటకును స్వాతంత్ర్యము లేదు కావున భర్త యనుజ్ఞ నెదురుచూచుచు పతినియానుమతిఁ గను గొని, [illegible] నయిన రెండువస్త్రములును, సుందరము లయిన భరణములను [illegible] యుపస్త్రము డగుహనుమంతున కొసంగెనయ్యె. మఱియు [illegible] † ముక్తాహారమును మెడనుండి తీసి [illegible] సమస్త వానరులఁ జూచుచు, నెవ్వని కియ్యఁ దగునని భర్త యభిప్రాయము [illegible] నిసి మాటిమాటికిం జూచెను. రాముఁడు ఇంగితజ్ఞుఁ డగాన సీతాదేవి యభిప్రాయమును దెలిసి యాబిడతో సుందరీ! కాంతా! ‡ఎవ్వనియందు బలమును [illegible] బుద్ధియు మొదలుగా సమస్తకల్యాణగుణములు నున్నవో, వానికిమ్ము [illegible]

* పూర్వము 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితా, అపి వృక్షాః పరిమ్లానాః సపుష్పాంకురకోరకాః' అని వాఁడి దూలినట్లు చెప్పఁబడినవస్తువులన్నియు నిపుడు రామసంశ్లేషమువలన నప్పటిదశనువిడిచి మిక్కిలి సంతుష్టములయినవని యిందుఁ జెప్పఁబడియె.

† సీత, రాముఁడు తనకాసదస్సునందు ముక్తాహారమిచ్చుట తనచేతులార నెవ్వనికో యిప్పింపఁదలఁచిరేయని యభిప్రాయమును గనుఁగొని పిదప నెవ్వరికిది యియ్యఁదగునోయని యెల్లవానరులను, భర్తయభిప్రాయ మెవ్వనియందో యని భర్తను, మాటికిఁ జూచినపని తెలియునది.

‡ బలము సముద్రమును దాఁటుటచేతను, పరాక్రమము లంకను దహించుటచేతను, బుద్ధియు శోకవనికను బ్రవేశించుటచేతను గలవాఁడు హనుమంతుఁడే యని రాముఁ డిటసూచించిమరల పతరులను తక్కువపఱచినట్లు దానివలనఁ దోఁచుచున్నది గాన 'నీ కెవ్వనియందు సంతోషముగలదో వానికిమ్మన్నాఁ' డని తెలియునది.

వాఁడయినను నీకు సంతోషము గావించినాఁడో, యట్టివానికి నీహారము నొసంగుము' అనెను. అంత నల్లనివాలుంజూపుల్గలయాసీత యాముక్తాహారమును హనుమంతున కిచ్చెను. తెల్లనిమేఘముతోఁ గూడి పర్వతము దేజరిల్లుచున్నట్లు, చంద్రకిరణసమూహమువలె మిక్కిలియుఁ దెల్లనయిన యాహారమును దాల్చి హనుమంతుఁడు ప్రకాశించెను. అంతఁ బరంతపుఁడయిన యాభూవరుఁడు రాముఁడు, ద్వివిదునకును మైందునకును నీలునకును వారువారు కోరినట్లు గుణములుగల వస్తువిశేషముల నన్నిటిని బహూకృతిగా నొసంగెను. సమస్తవానరులలోపల వృద్ధులగువారలకును మఱియు నితరవానరోత్తములకును, రాముఁడు వారివారి యంతరువులకుఁ దగినట్లు, వస్త్రములను భూషణముల నిచ్చి గారవించెను. అంత నెట్టికార్యము నేని చుల్కఁజేయు రాముఁడు *విభీషణునకును సుగ్రీవునకును హనుమంతునకును జాంబవంతునకును మఱియుం దక్కిన సకల వానరముఖ్యులకును వారివారి పరువులకుఁ దగినట్లు సమృద్ధములుగా రత్నములు మొదలయిన కామితపదార్థముల నొసంగఁగా, అందఱును మనంబుల మిక్కిలి సంతుష్టులయి తమతమ పట్టులకుం బోయిరి. అంత వానరసింహులందఱును మహాత్ముం డగు రాముని పట్టాభిషేక మహోత్సవమును జూచి రాజేంద్రుఁ డగు రాముని యనుజ్ఞ నొంది కిష్కింధాపురమునకుఁ బోయిరి. వానరశ్రేష్ఠుఁ డగు సుగ్రీవుఁడు రాముని యభిషేకమును జూచి (యతనివలనఁ బూజలంది కిష్కింధాపురమునకుఁ) బోయెను. (రాముఁడు కోరినపదార్థముల నెల్లఁ బూజింపఁగా) రాక్షసరాజగు విభీషణుఁడు † ఇక్ష్వాకుకులధన మయిన శ్రీరంగవిమానమును గొని లంకకుఁ బోయెను. ఆ రాముఁడు శత్రువులనందఱను వధించి మహాయశము నొంది సర్వోత్కృష్టుఁడయి దుష్టుల శిక్షించుచు సమస్తరాజ్యమును మిగుల సంతోషమునఁ బాలించెను. రాముఁడు ధర్మజ్ఞుం డగు

---

* ముందు విభీషణుని బహూకరించుట చెప్పఁబడకున్నను నిపుడట్లు సంభావింపఁబడినవారిని మరల గణించునపుడు విభీషణుఁడు మొదటఁ జెప్పఁబడుటచే విభీషణుఁడు సుగ్రీవాదులకుఁ బూర్వమే సంభావింపఁబడినవాఁడని యర్థసిద్ధముగాఁ దెలియవచ్చుచున్నది. గోవిందరాజులు.

† ఇది గోవిందరాజమతము. ఇక్ష్వాకుకులధన మనఁగా వారికులదైవతమయిన శ్రీరంగవిమాన మని సంప్రదాయము. మహేశ్వరతీర్థులచట 'కులధన మనఁగా రాముఁడు పూర్వమిచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞ చేసియున్న రాక్షసకులధన మగు లంకారాజ్యమగునే కాని శ్రీరంగవిమానము గాదు. ఏలనఁగా రాముఁడు తనయవతారసమాప్తికాలమందు విభీషణునకు శ్రీరంగవిమానము వచ్చినట్లుత్తరకాండమునఁ జెప్పఁబడెడిని; కాన పట్టాభిషేకసమయమందే విభీషణుఁడు రంగవిమానమును బొందుట కయితిలేదు. అట్లుత్తరకాండమున 'కించాన్యద్వక్తు మిచ్ఛామి రాక్షసేంద్ర మహాబల, ఆరాధయ జగన్నాథ మిక్ష్వాకుకులదైవతమ్' 'మహాబలుం డగు రాక్షసరాజా! మఱియు నింకొకటి నీతోఁ జెప్పఁదలంచుచున్నాను. ఇక్ష్వాకుకులదైవత మయినజగన్నాథు నారాధింపుము' అని రాముఁ డవతారము ముగియునపుడు విభీషణునితోఁ జెప్పెనఁట. అట్లె పద్మపురాణమందును 'యావచ్చన్ద్రశ్చ సూర్యశ్చ యావత్తిష్ఠతి మేదినీ, తావద్రమస్వ రాజ్యస్థః కాలే మమపదం వ్రజ। ఇత్యుక్త్వా ప్రదదౌ తస్మై

లక్ష్మణునిఁ జూచి తాను *ధర్మపరాయణుఁడు గావున 'లక్ష్మణా! నీవు ధర్మజ్ఞుఁడవు. కాన నీకుఁ జెప్పనక్కఱలేదు. మనువు మొదలయిన పూర్వరాజులు, బలసంపత్తిని బాలించుచుండిన యీభూమండలమును నీవు నాతోడంగూడిపరిపాలింపుము. మనతాతలు ముత్తాతలు మొదలగు పూర్వులు పూనియుండిన యీరాజ్యభారమును నీవు యౌవరాజ్యము నవలంబించి నాతోఁ బాటిగా వహింపుము' అనెను. రాముఁడు యౌవరాజ్యమును గయికొను మని నియోగపూర్వకముగా నెంతచెప్పినను, అనునయవచనంబుల నెంత యడిగికొన్నను, లక్ష్మణుఁడుదాని నెంతమాత్రమునంగీకరింపఁడయ్యె. అంత మహాత్ముఁడు రాముఁడు యౌవరాజ్యమునందు భరతునభిషిక్తుఁగావించెను. రాజలలాముం డగురాముఁడు, పౌండరీకమును, అశ్వమేధమును వాజపేయమును, మఱియు నితరములయిన నానావిధయజ్ఞములను బలుమాఱుగావించెను. రాముఁడు పదివేలసంవత్సరములు రాజ్యము గావించి యుత్తమాశ్వములతోను, భూరిదక్షిణలతోనుం గూడినయశ్వమేధయాగములు నూఱు గావించెను. ఆజానుబాహువులును బలుమూఁపులును గలరాముఁడు లక్ష్మణుండు సహాయుండై యొప్ప, మిక్కిలియుఁ బరాక్రమము మెఱసి భూమిని బరిపాలించెను ఆప్రజలభాగ్య మేమి

స్వవిశ్లేషాసహిష్ణవే । శ్రీరఙ్గశాయినంస్వస్థ మిక్ష్వాకుకులదైవతమ్ । రఙ్గంవిమానమాదాయ లంకాంప్రాయాద్విభీషణః' "చంద్రసూర్యు లుండువఱకును భూమియుండువఱకును నీవు రాజ్యమును బాలించుచు సుఖముగానుండుము. ఆపిమ్మట మహాప్రలయమపుడు నాపదమును బొందుము.' అని రాముఁడు చెప్పి తనవియోగమునకుఁ దాళఁజాలని విభీషణునకు నిక్ష్వాకుకులదైవతమై తనకడనున్న శ్రీరంగశాయి నిచ్చెను. విభీషణుఁడు రంగవిమానమును దీసికొని లంకాపురికిఁ బోయెను" అని రామావతార సమాప్తికాలమునందు వచ్చిన విభీషణునకు రాముఁడు రంగవిమానము నిచ్చినట్లు చెప్పఁబడియున్నది. కాఁబట్టి రాముఁడు పూర్వము చెప్పినలంకారాజ్యమును నిచ్చుటయే యిపుడు మరలఁ జెప్పఁబడినది గాని వేఱుగాదు' అనుచున్నారు. ఇందులకు సమాధానమెట్లన—'కించాన్యద్వక్తుమిచ్ఛామి' అనెడి శ్లోకములు రెండును ప్రక్షిప్తములనికొందఱు చెప్పినట్లు మహేశ్వరతీర్థులే చెప్పియున్నారు. అవి ప్రక్షిప్తములుగాఁదలఁచినచో, పాద్మపురాణవచనములను గల్పాంతరమును గూర్చినవిగా నెన్నినచో, పూర్వమేప్రాప్తమయినలంకారాజ్యమును మరలఁబొందెననుట వ్యర్థమగుటను దెలిపినచో, ఈదోషమునకుఁ బరిహార మేర్పడుచున్నదని తెలియునది. కాన గోవిందరాజ మతానుసారముగా కులధనమనఁగా శ్రీరంగవిమానమే యని తెలియునది.

* రాముఁడు, తనతండ్రి పూర్వము తనకు పట్టాభిషేకము నేయఁ బ్రయత్నించినపుడు, భరతుని యసన్నిధానమున లక్ష్మణునితో 'లక్ష్మణేమాం మయాసార్థం ప్రశాధి త్వం వసుంధరామ్' లక్ష్మణా! నీవు నాతోఁగూడ నీభూమిని బాలింపుము' అని చెప్పెను. 'రామోద్విర్నాభిభాషతే' అన్నట్లు రాముఁడు మొదట నొకటిచెప్పి మఱల వేఱొకటి చెప్పఁడు గాన యామాటచొప్పున లక్ష్మణునికంటె జ్యేష్ఠుఁడై భరతుఁడున్నను, లక్ష్మణునే యౌవరాజ్యమునఁ బట్టముగట్ట నియోగించెనని తెలియునది.

చెప్ప ! ధర్మాత్ముఁ డగురాముఁడును మిక్కిలియుత్తమ మయినరాజ్యమును బొంది మిత్రులను జ్ఞాతులను బాంధవులనుం గూడి బహువిధయజ్ఞములను గావించెను. రాముఁడు రాజ్యము పాలించుచుండునపుడు, స్త్రీలు వైధవ్యదుఃఖమే తెలియరయిరి. దుష్టమృగములవలని భయముగాని రోగభయముగాని యెంతమాత్రము గలుగదయ్యె. లోకమునందు దొంగలే కలుగరయిరి. ఏయనర్థము నెవ్వనినిగాని ముట్టనుగూడ ముట్టదయ్యె. వృద్ధులకు ముందు బాలురు మృతిఁ బొందుటయు లేదు. కాన వృద్ధులు బాలురకు ప్రేతకార్యములు గావించుట గానరాదు. సమస్తమును నెప్పుడును సంతోషము నొందియుండెను. సమస్తజనులును ధర్మపరాయణులై యుండిరి. జను లొకరియెడ నొకరు వైరము పూనుటకు నయితె కలిగియుండునపుడు రామునిఁజూచి యతని మొగ మందులకు వాఁడునని యావాఁడుటకునై (?) చాలమిచే నొండొరుల హింసించుకొనక వైరము మానుకొనియుండిరి. రాముఁడు రాజ్యము పరిపాలించునపుడు, జనులు వేయిపుత్త్రులం బడసి, అరోగులయి, శోకదూరులయి, పుష్టియుఁ దుష్టియుఁగలిగి, వెక్కువేలసంవత్సరములు జీవించియుండిరి. రాముఁడు దొరతనము సేయునపుడు, జనులు, 'రాముఁడు రాముఁడు రాముఁడు' అనిరాముని ముచ్చటలే చెప్పుకొనుచుందురు. జగమంతయు నెచ్చటను, నేవ్యవహారమును రామమయముగానే యుండెను. వృక్షము లెప్పుడును బుష్పించుచు నెప్పుడును ఫలించుచు మిక్కిలి తనరుపు గలకొమ్మలు గలిగి వెలయుచుండెను. మేఘములు కాలము దప్పక వర్షించుచుండెను. వాయువు సుఖముగా వీచుచుండెను. బ్రాహ్మణులును క్షత్త్రియులును శూద్రులును నెంతమాత్రమును లోభను లేనివారలయి తమతమ విహితములగు కర్మములందే తృప్తికలిగి వానిని దప్పక యనుష్ఠించుచుండిరి. రాముఁడు పాలించుచుండఁగా జనులందఱును, ధర్మరతులై ధర్మపరాయణులై, సత్యవాదులై యందఱును శుభలక్షణసంపన్నులయియుండిరి. రాముఁడు తమ్ములంగూడి సిరి దొలఁకాడ పదునొకండువేల సంవత్సరములు రాజ్యముచేసెను. ఈరామాయణము మున్ను వాల్మీకి మహర్షిచే రచింపఁబడినది; కావ్యంబులందెల్ల మొదటిది. కాన ధనప్రదమును యశస్కరమును ఆయుర్వృద్ధికరమునయినది; రాజులకు జయప్రదమయినది; వేదార్థప్రకాశకమయినది. కాన దీనినెవఁడు చదువునో వినునో యామనుష్యుఁడు సమస్తపాపములనుండి విడివడును. శ్రీరాముని పట్టాభిషేకమును విన్నయెడఁ, బుత్త్రులుగోరువానికి సత్పుత్త్రులుగలుగుదురు; ధనముగోరువానికి ధనము గలుగును. రాజయినవాఁడు విను నేని, శత్త్రువులను జయించి భూమినిగయికొనును. స్త్రీలు విందురేని, రామునిని కౌసల్యయు, లక్ష్మణునిని సుమిత్త్రయు, భరతునిఁ

గ్రై కేయియుఁ గన్న విధమున దీర్ఘాయువు లయినపుత్త్రులం బడయుదురు. ఎవ్వారికిని గ్లేశముగలుగనట్టి కార్యములంజేయు రాముని విజయము నంతయుఁ బ్రతిపాదించెడి యీరామాయణమును విన్నవాఁడు దీర్ఘాయువును బొందును. వాల్మీకి మహర్షిచే రచితమయి వేదోపబృంహణమై యొప్పు నీయాదికావ్యము నెవ్వఁడు శ్రద్ధగలిగి కామక్రోధంబుల నిగ్రహించి వినునో యతఁడు, దారిద్ర్యాది సమస్తకష్టంబులను గడచిపోవును. మఱియు దేశాంతరమునకుఁ బోయియున్నను నదిముగిసి మరలఁ దనబంధువులతోఁ గూడికొనును. ఈలోకముననే రాముని యనుగ్రహమువలన, కోరినవరముల నన్నింటిని బ్రాపించును. ఈ రామాయణమును జక్కఁగావిందు రేని, దీనంజేసి సమస్తదేవతలును సంప్రీతినొందుదురు. మఱియు గృహమునందు విఘ్నకారులగు భూతములును శాంతములగును. ఈ రామాయణమును విన్నయెడ రాజు భూమండలమునంతయు జయించును. దేశాంతరమునకుఁ బోయినవాఁడు క్షేమముగా స్వస్థానముఁ జేరును. పుష్పవతు లగుస్త్రీలు మిక్కిలి యుత్తము లయిన పుత్త్రులం బడయుదురు. పురాతన మయిన యీయితిహాసమును మనుష్యులుపూజిం చినను జదివినను, వారి సమస్తపాపములును నశించును; దీర్ఘ మయిన యాయు వును గలుగును. ఈ రామాయణమును క్షత్త్రియు లెప్పుడును శిరసు నేలసోఁకనమ స్కరించి బ్రాహ్మణునివలన వినవలెను. వారలకైశ్వర్యమును, సుపుత్త్రలాభ మును దప్పక కలుగును; సందేహములేదు. ఈ రామాయణమును సంపూర్ణముగా నిత్యమును వినువానియందును జదువువానియందును రాముండునెప్పుడును బ్రీతుం డై యుండును. ఏలన; నారాముఁడే సనాతనుండును ఆదిదేవుండును మహాబాహుఁ డును సర్వేశ్వరుఁడు నారాయణుండు నగువిష్ణుండు; కాన యతఁడు ప్రీతుఁ డయి నచోఁ గొఱఁతయేమి? కనుక నతఁ డాయురారోగ్యములను అతిదుర్లభమయిన ముక్తినిగూడ నిచ్చును. మహార్థవంతమైన యీశుభకావ్యమును వినువాఁడు కుటుంబవృద్ధిని ధనధాన్యవృద్ధినిఁ బడయును; మేటిపడంతులను జేపట్టును; ఉత్తమ మయిన సౌఖ్యమునొందును; కోరినకార్యము సిద్ధినొందును; భూమియందలి సమ స్తమహిలను బ్రాపించును. ఈపుణ్యచరిత్రము ఆయుష్కరమును ఆరోగ్యకరమును యశస్కరమును మంచి తోఁబుట్టుఁదనము గలిగించునదియు బుద్ధివర్ధకమును సుఖ ప్రదమును తేజస్కరము నయినది గావున, నభ్యుదయము గోరునట్టి సత్పురుషులు నియమముతో దీనినవశ్యము వినవలయును. జనులారా ! ఇట్టిది ముందుజరిగిన చరి త్రము. మీకు భద్రమగుఁగాక. దీనిని శ్రద్ధతోఁ బఠింపుఁడు. విష్ణుదేవుని మహా త్త్వము వర్ధిల్లుఁగాక. రామాయణము విన్నను దానియర్థము గ్రహించినను సమ

స్తదేవతలును సంతోషింతురు. రామాయణమును వినుటవలనఁ బితృదేవతలును దృప్తిఁబొందుదురు. మఱియు భక్తి గలిగి యెవరు వాల్మీకిమహర్షికృత మయి శ్రీరామదివ్యచరిత్ర ప్రతిపాదకమైన యీసంహితను నితరులచే వ్రాయింతురో తాము వ్రాయుదురో వార లీ లోకమున సమస్తైశ్వర్యసంపన్ను లయి సకల పూజితులయి సర్వభోగముల ననుభవించి తుదను స్వర్గలోకమున శ్రీవైకుంఠమునఁ బునరావృత్తిరహితులై వసించియుందురు. ఇది నూటముప్పదియొకండవ సర్గము.

యుద్ధకాండము సమాప్తము.

శ్లో. యదక్షరపదభ్రష్టం, మాత్రాహీనంచ యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ, నారాయణ నమోఽస్తుతే.

శ్లో. శ్రీరామచన్ద్రః శ్రితపారిజాతః సమస్తకళ్యాణగుణాభిరామః,
సీతాముఖామ్భోరుహచఞ్చరీకో నిరన్తరం మఙ్గళ మాతనోతు.

ఓం శ్రీసీతాలక్ష్మణహనుమత్సమేత శ్రీరామచన్ద్రార్పణ మస్తు.

ఓం తత్సత్.

